

Mülkiye Dergisi
eleştirel bir sosyal bilimler dergisidir.
2019 43(1)

Mülkiye Dergisi

Mülkiyeliler Birliği Genel Merkezi Yayın Organı

Sahibi

Diñer Demirkent

Genel Yayın Yönetmeni - Editör

Meltem Kayıran

Editör Yardımcıları

Recep Aydın

Nail Dertli

Yazı İşleri Müdürü

Esra Sarıoğlu

Koordinasyon

Nurettin Öztatar

Yönetim Yeri

Konur Sokak No: 1 06640 Kızılay / ANKARA

Tel: (312) 418 55 72 - 418 82 98

Faks: (312) 419 13 73

mulkiyederigi.org - e-posta: mulkiyederigi@mulkiye.org.tr

Kapak ve Sayfa Tasarımı

Ergin Şafak Dikmen

Dizgi

Nail Dertli

Web Sayfası Sorumlusu

Cem Akın

Baskı

Bizim Büro Matbaacılık ve Basımevi

1. Sanayi Caddesi Sedef Sokak No: 6/1

İskitler-Ankara

Basım tarihi:

26.03.2019

Bahar 2019 43(1)

Mülkiye Dergisi, yılda dört sayı olarak yayımlanan hakemli bir dergidir, Yayın Etiği Komitesi (COPE) üyesidir ve ULAKBİM-TR Dizin, ASOS Index ile EBSCO-Political Science Complete veritabanlarınınca taranmaktadır.

DANIŞMA KURULU

Mehmet Ali Ağaoğulları (AÜ SBF)
Sina Akőin (AÜ SBF Emekli)
H Faruk Alpkaya (AÜ SBF Emekli)
Kerem Altıparmak (AÜ SBF)
İlker Ataç (Viyana Üniversitesi)
Suavi Aydın (Hacettepe Üniversitesi İletişim
Fakültesi)
Ahmet Murat Aytaç (AÜ SBF)
Korkut Boratav (AÜ SBF Emekli)
Meral Özbek Bostancıoğlu (MSGSÜ Fen
Edebiyat Fakültesi)
Gamze Çavdar (Colorado Eyalet
Üniversitesi)
Nur Betül Çelik (AÜ İLEF Emekli)
Gülten Demir (Marmara Üniversitesi,
SBMYO, Dış Ticaret Bölümü)
Yücel Demirer (Kocaeli Üniversitesi İİBF
Emekli)
Bülent Duru (AÜ SBF)
Nilgün Erdem (AÜ SBF Emekli)
Korkut Ertürk (Utah Üniversitesi)
Aslı İğsız (New York Üniversitesi)
Cevahir Kayam (İstanbul Üniversitesi AİİTE)
Uygur Kocabaşoğlu (İzmir Ekonomi
Üniversitesi)
Levent Köker (Atılım Üniversitesi)

Ahmet Haşim Köse (AÜ SBF Emekli)
Bilsay Kuruç (AÜ SBF Emekli)
Ahmet Makal (AÜ SBF Emekli)
Őebnem Oğuz (Başkent Üniversitesi İİBF)
Kerem Öktem (Oxford Üniversitesi)
Őennur Özdemir (AÜ SBF Emekli)
Alev Özkazanç (AÜ SBF Emekli)
Maria Pia Pedani (Venedik Ca' Foscari
Üniversitesi)
Türkan Sancar (AÜ HF)
Ömür Sezgin (AÜ SBF Emekli)
Sinan Sönmez (Atılım Üniversitesi
İşletme Fakültesi)
Belkis Ayhan Tarhan (Lefke Avrupa
Üniversitesi)
Erel Tellal (AÜ SBF)
Taner Timur (AÜ SBF Emekli)
Gülay Toksöz (AÜ SBF Emekli)
İlhan Uzgel (AÜ SBF Emekli)
Galip Yalman (ODTÜ İİBF Emekli)
Yavuz Yaşar (Denver Üniversitesi)
Aybige Yılmaz (Kingston Üniversitesi)
Filiz Çulha Zabcı (AÜ SBF)
Erik Jan Zürcher (Leiden Üniversitesi,
Bölge Çalışmaları Enstitüsü)

YAYIN KURULU

Ferda Dönmez Atbaőı
Serdal Bahçe
Nazan Bedirhanoğlu
Cengiz Ekiz
Benan Eres
Serter Oran

Nizam Önen
Özge Özkoç
Esra Sarıoğlu
Onur Can Taőtan
Aslı Yılmaz Uçar
Zafer Yılmaz

İçindekiler

Yeni Sayıda... 1

Araştırma Makaleleri

Alain Badiou'nun Düşüncesinde Devrim ve Siyasal Örgütlenme - 3
Ömür Birler

Bir Yeniden Hegemonikleştirme Hamlesi Olarak 12 Mart Döneminde Reform Siyaseti ve Başarısızlığı - 27
Erol Subaşı

Erken Cumhuriyet Ankarası'nda Emeği Zapt Etmek: Altındağ'da Polisin Toplumsal Tarihi - 63
Çağlar Dölek

Türkiye Ekonomisinin Yapısal Sorunları, Finansal Kırılganlıklar ve Kriz Dinamikleri - 111
Özgür Orhangazi

Bir Bardak Çayın Serüveni: Meta Zinciri Analizinden Hareketle Çayın Ekonomi Politikası - 139
Ekin Değirmenci- Elif Karaçimen

Yorum

Krize Nasıl Yaklaşabiliriz? - 175
İzzettin Önder

Neoliberalizm, Kriz ve Devlet - 185
Galip Yalman

Küresel Krizin Onuncu Yılında Türkiye ve Dünya Ekonomisi için Dersler - 193
Erinç Yeldan

Az gelişmiş Ülkelerde Borç Açmazı - 203

Nilgün Erdem

Avrupa Ülkelerinde Borç Krizi ve Kriz Yönetim Politikaları: Türkiye'yi Ne Bekliyor? - 221

Murat Birdal

Küresel Kapitalizme Eklemlenme Sürecinde 1994'den 2018'e Türkiye'nin Krizleri - 227

Nalan Ölmezogulları

Türkiye'de Ekonomik Mucize ve Krizin Anatomisi - 235

Turan Subaşat

Süreklileşmiş Kriz Olarak Türkiye Kapitalizmi - 257

Serdal Bahçe- Ahmet Haşim Köse

Türkiye Ekonomisinin 2019 Krizi: Neo-liberalizm, Yapısal Reformlar, Yeni-Bağımlılık, vs. - 271

Aykut Lenger

Krugman'ın Senaryosu ve Türkiye Krizi - 285

Korkut Boratav

Kriz, Bütçe ve Mali Politikalar - 293

Aziz Konukman

Avrupa Birliği Deneyiminin Işığında Kemer Sıkma Politikaları ve Türkiye'nin Krizi - 305

Özlem Albayrak

Kriz ve Toplumsal Sınıflar - 335

Arzu Çerkezoğlu

Türkiye'nin Krizini Anlamak Sempozyumu ve Mülkiyeliler Krizi Konuşuyor Panel Programları -341

Mülkiye Dergisi Yayın İlkeleri ve Yazım Kuralları -347

Yeni Sayıda...

Mülkiye Dergisi'nin 2019 yılının ilk sayısı, "Türkiye'nin Krizini Anlamak" teması ile karşınızda. Sosyal bilimler literatüründeki gelişmelerin yanı sıra ülke gündemini yakından izleme iddiasındaki dergimiz için Türkiye'nin içinde bulunduğu iktisadi krize yönelik bir sayı hazırlamak kaçınılmaz bir görevdi. Bu nedenle krizin gelişimini, nedenlerini ve sonuçlarını detaylı analizlerle ele alan 14 makale ve sosyal bilimlerin farklı alanlarından 4 makaleden oluşan zengin içerikli bir sayı ile karşınızdayız.

"Türkiye'nin Krizini Anlamak" teması kapsamında yayımladığımız makalelerin çoğu, dergimizin "Yorum" bölümünde yer alıyor. Buradaki yazıların büyük bir kısmının kaynağı, Mülkiyeliler Birliği İktisadi ve Sosyal Araştırmalar Merkezi (MİSAM) ile Türk Sosyal Bilimler Derneği'nin ortaklaşa düzenlediği sempozyum ve paneller... 6 Ekim 2018 tarihinde Mülkiyeliler Birliği Genel Merkezi'nde yapılan "Türkiye'nin Krizini Anlamak" başlıklı sempozyumun büyük ilgi görmesinin ardından, bu konu "Mülkiyeliler Krizi Konuşuyor" başlığıyla, sırasıyla Eskişehir, Bursa, İstanbul ve İzmir Mülkiyeliler Birliği şubelerince paneller şeklinde organize edildi. Sözü geçen sempozyumun ve panellerin programlarını dergimizin sonunda bulabilirsiniz. Programlardan da görebileceğiniz gibi yapılan bütün sunuşların yazılarını yayımlayamadık. Bunun iki nedeni var. Birincisi, başlangıçta yalnızca Ankara'da bir sempozyum yapılması planlandığından diğer kentlere yayılan panellerin bir kısmında ses kayıtlarının alınması gibi hazırlıklar konusunda gerekli organizasyonu yapamadık. İkincisi ise diğer kentlerdeki panellerde yapılan sunuşların yazılarının hazırlanıp dergimizin takvimine yetiştirilmesi mümkün görünmediğinden bütün katılımcıların yazılarını bu sayımıza dâhil edemedik. Bu eksikliği bundan sonraki sayılarımızda telafi etmeye çalışacağız.

Kriz konusunda yer verdiğimiz yazıların bir kısmı sempozyumda ve panellerde yapılan sunuşların ses kaydı çözümlerinden oluşurken bir kısmı katılımcıların gönderdikleri yazılardan oluşuyor. Sunuş yapan bütün katılımcıların yazılarına yer veremediğimizden ve bazı katılımcılar sunuşlarından farklı yazılarla katkıda bulunduğu yazıları sempozyum ve panellerdeki sıra ile yayımlayamadık; kuramsal yazılardan küresel krize, Avrupa krizine, Türkiye'nin krizine ve krizin sonuçlarına odaklanan yazılara doğru bir sıralama yapmaya çalıştık. Bu konuda bir hatamız olduysa anlayışla karşılayacağınızı umuyoruz.

Mülkiye Dergisi'nin hakemli makaleleri ise Sosyal Bilimlerin farklı alanlarından makalelerden oluşuyor. Sayımızın ilk yazısı, Ömür Birler'in "Alain Badiou'nun Düşüncesinde Devrim ve Siyasal Örgütlenme" başlıklı makalesi. Birler, Badiou'nun olay kavramının devrim ile özdeş olduğu ve Badiou'nun bir devrim düşünürü olduğu iddiasından hareketle düşünürün çalışmalarında devrim fikrini mercek altına alıyor.

“Bir Yeniden Hegemonikleştirme Hamlesi Olarak 12 Mart Döneminde Reform Siyaseti ve Başarısızlığı” başlıklı makalesinde Erol Subaşı, 12 Mart 1971 muhtırasını izleyen dönemdeki reform çabalarına odaklanıyor ve bir dönemselleştirme çerçevesinde ayrıntılarıyla ele aldığı bu reform çabalarının “karşı politik güçler tarafından akamete uğratılan bir hegemonikleştirme hamlesi” olduğunu iddia ediyor.

Çağlar Dölek, “Erken Cumhuriyet Ankara’sında Emeği Zapt Etmek: Altındağ’da Polisin Toplumsal Tarihi” başlıklı makalesinde 1929- 1946 yılları arasında Altındağ baraka mahallelerini tartışmaya açıyor. Dölek, Ankara’nın emekçi sınıflarının Altındağ’da yoğunlaşması sürecinin polis siyasetini belirlediğini öne sürerek erken Cumhuriyet Ankara’sında tanımlanan siyasal düzenin mekânsal ve sınıfsal çelişkilerini anlamak için tarihsel bir çerçeve öneriyor.

Tema kapsamında yayımladığımız makalelerden biri olan Özgür Orhangazi’nin “Türkiye Ekonomisi’nin Yapısal Sorunları, Finansal Kırılganlıklar ve Kriz Dinamikleri” başlıklı makalesi, Türkiye’de 2018 yılı ortalarında yaşanan döviz krizi, durgunluk ve enflasyonun yapısal nedenlerini araştırıyor ve krizin dış sermaye girişlerine bağımlı, borç artışına dayanan ve inşaat odaklı büyüme modelinin yarattığı yapısal bir kriz olduğunu öne sürüyor.

Ekin Değirmenci ve Elif Karaçimen’in kaleme aldığı “Bir Bardak Çayın Serüveni: Meta Zinciri Analizinden Hareketle Çayın Ekonomi Politikliği” başlıklı makale ise meta zinciri analizini temel alarak dünyanın farklı bölgelerinde çayın üretiminden tüketimine dek geçen aşamaları karşılaştırmalı olarak analiz ediyor. Makale, meta zinciri boyunca farklı coğrafyalarda toplumsal ilişkilerin nasıl belirlendiğine ve bu ilişkilerin kapitalist gelişme sürecinden nasıl etkilediğine ışık tutmaya çalışıyor.

2019 yılı itibarıyla 54. yılına girmiş olan Mülkiye Dergisi’ne yakışır bir sayı ile karşınızda olmaktan gurur duyuyoruz. Türkiye’de sosyal bilimler alanına katkıda bulunmuş bu kadar önemli ismi bir araya getiren bir dergide makalelerin ilk okumasından hakemlik süreçlerinin izlenmesine ve dizgisine kadar her detayıyla ilgilenmek büyük bir emek ve özveri gerektiriyor. Fakat Mülkiye Dergisi’nin 54 yıllık geleneğini taşımanın sorumluluğu ve Türkiye’nin Sosyal Bilimler alanındaki en önemli dergilerden birisi olma iddiası, bize bu gücü veriyor. Dergimizin bu sayısının yayına hazırlanmasında büyük bir özveri ve titizlikle çalışan Recep Aydın ve Nail Dertli’den oluşan editöryel ekibimize, ses kayıtlarının çözümünü, tüm yazışmalarımızı ve koordinasyonu yapan Nurettin Öztatar’a, gelen yazıların redaksiyonunu özenle yapan Murad Karabulut’a, yazarlarımıza, makaleleri değerlendiren hakemlerimize ve bu sayının hazırlanmasına katkıda bulunan Yayın Kurulu üyelerine Mülkiye Dergisi adına teşekkür ederim.

Yeni sayıda görüşmek dileğiyle...

Meltem Kayıran

Alain Badiou'nun Düşüncesinde Devrim ve Siyasal Örgütlenme

Ömür Birler, Orta Doğu Teknik Üniversitesi İİBF Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, ORCID: 0000-0001-6128-8691, e-posta: birler@metu.edu.tr

Özet

Varlık ve Olay isimli kitabının 2005'te İngilizceye çevrilmesinin ardından sadece kıta Avrupa'sının değil, Anglosakson dünyanın da ilgisini üzerine çeken çağdaş düşünür Alain Badiou ülkemizde de yıllar içerisinde popülerlik kazanmış ve gerek felsefesi gerekse siyasal kuramı ile akademik çalışmaların konusu olmuştur. Söz konusu çalışmaların büyük oranda Badiou'nun siyasal kuramına odaklandığı söylenebilir. Her ne kadar Badiou'nun akademik çevreler tarafından ele alınışı, eserlerindeki çeşitliliğe paralellik gösterse de siyasal kavramı üzerine odaklanan çalışmalarının yazında sayısal olarak daha çok yer tutuyor olması şaşırtıcı değildir. Bu durumun başlıca sebebinin, Badiou'nun çağdaş düşünce akımlarının tamamına karşı geliştirdiği sistematik eleştiri olduğu söylenebilir. Ancak daha da önemlisi, düşünürün, çalışmalarının omurgasını oluşturan Komünizm fikrine sahip çıkışıdır. Buna göre, Badioucu felsefe, kendisinin siyasal aktivizminin de kökünü oluşturan Marksist, Leninist ve Maoocu bir gelenekten beslenerek materyalist ve diyalektik bir zemine oturmuştur. Bu duruşun en açık örneği olarak, Badiou'nun kuramının yapıtaşlarından biri olan olay kavramını istikrarlı bir biçimde Komünist İdea ile özdeşleştirmiş olması gösterilebilir. Bir başka deyişle, Badioucu düşüncede olay kavramının merkeziliği ancak Komünist İdea ile birlikte ele anıldığında anlam kazanmaktadır.

Bu çalışmanın temel sorunsalı tam da bu noktada şekillenmektedir. Komünist İdea'dan beslenen Badioucu felsefe ve siyaset düşüncesinin temel hatlarını, siyasal tarih ve eylemden bağımsız düşünmek mümkün değildir. Bu bağlamda makalenin amacı Badiou'nun hakikat süreçlerinden biri olarak tanımladığı (ve böyle olduğu ölçüde felsefi olan siyasalın ortaya çıkışını isimlendiren) olay kavramının devrim ile ilişkisini çözümlenektir. Bu doğrultuda makalenin temel savı Badiou düşüncesinde olay kavramının devrim ile özdeş olduğudur. Bu açıdan bakıldığında Badiou'nun bir devrim düşünürü olduğu öne sürülmektedir. Bu savı desteklemek için düşünürün çalışmalarında devrim fikrinin nasıl ortaya çıktığı, neyi amaçladığı ve nasıl bir örgütlenme ile gerçekleşeceği sorgulanmaktadır. Makale son olarak bu örgütlenme şeklinin neyi içerdiğine odaklanmakta, yazında zaman zaman muğlak olarak nitelendiren bu modelin düşünürün tüm felsefesi ile tutarlı bir çerçeve çizdiği savı ile sonlanmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Alain Badiou, olay, devrim, komünist idea, siyasal örgütlenme.

Revolution and Political Organization in Alain Badiou's Thought

Abstract

Following the English translation of *Being and Event* in 2005 contemporary philosopher Alain Badiou, who drew the attention of not just continental Europe but Anglo-Saxon world, has also steadily gained an increased popularity in Turkey and both his philosophy and his political theory became the subject of various academic studies. It could be said that for most of the cases, these studies seem to focus on the political theory of Badiou. Even though the diversity in his range of works results in a somewhat parallel diversity in his academic coverage, it is not surprising to see more number of studies dealing with his concept of the political in the literature. The primary reason for this could be seen as his systematic criticism of contemporary philosophical thoughts. However more crucial than that is his persistent adherence to the concept of Communist Idea, which indeed forms the backbone of his studies. As such, the philosophy of Badiou is founded on a materialist and dialectical understanding based on Marxist, Leninist and Maoist traditions, which also form the roots of his own political activism. The clearest example of this stance can be seen in his consistent identification of the concept of the Event – a constitutive element of his theory – with the Communist Idea. In other words, the centrality of the concept of the Event in Badiou's thought makes sense only when it is treated together with the Communist Idea.

The primary problematic of this study is formed exactly at this point. It is not possible to consider the cornerstones of the Badiouian philosophy and political theory, which rely on the Communist Idea, disconnected from political history and practice. In this respect, the purpose of this paper is to analyze the relation of the concept of the Event, defined as one of the truth processes by Badiou (and so that which shows the emergence of political as a philosophical one), with revolution. Along this line the paper argues that the concept of the Event in Badiou's thought is identical with revolution. Taken as such, it asserts that Badiou is a philosopher of revolution. To substantiate this argument how the idea of revolution emerges in Badiou's work, its aim and through what kind of organization would it be realized are analyzed. Finally, the study focuses on what entails such an organization, and argues that even though from time to time it is considered as vague this model is in fact consistent with Badiou's thought.

Keywords: Alain Badiou, event, revolution, the communist idea, political organization.

Giriş

Varlık ve Olay (Badiou, *Being and Event*, 2005) isimli kitabının 2005'te İngilizceye çevrilmesinin ardından sadece kıta Avrupa'sının değil, Anglosakson dünyanın da ilgisini üzerine çeken çağdaş düşünür Alain Badiou ülkemizde de

yıllar içerisinde popülerlik kazanmış ve gerek felsefesi gerekse siyasal kuramı ile akademik çalışmaların konusu olmuştur (Demirtaş, 2013; Ergül, 2013; Ergül, 2015; Etil, 2013; Türk, 2013; Yenisoy Şahin, 2015). Söz konusu çalışmaların büyük oranda Badiou'nun siyasal kuramına odaklandığı söylenebilir. Her ne kadar Badiou'nun akademik çevreler tarafından ele alınışı, kendisinin çok çeşitlilik gösteren eserlerine paralel olsa da, yazında siyasal kavramı üzerine odaklanan çalışmalarının sayısal olarak daha çok yer tutuyor olması şaşırtıcı değildir. Bu durumun başlıca sebeplerinden birinin Badiou'nun çağdaş düşünce akımlarının tamamına karşı geliştirdiği sistematik saldırı olduğunu iddia etmek mümkündür. Ona göre temel belirleyici figürleri Ludwig Wittgenstein, Martin Heidegger ve Neo-Kantçılık olan çağdaş felsefe ve siyaset düşüncesi üçlü bir kıskacın içindedir. Badiou'nun (2010: 1) "yeni filozoflar" olarak adlandırdığı bu akımları bir araya getiren özellik, hakikat sorunsalını kademeli bir biçimde felsefenin dışına çıkartmaları ve dilbilim (*linguistics*), yorumbilim (*hermeneutic*) ya da Anglosakson analitik geleneğinin bir parçası haline getirmeleridir. Bu yer değişikliğini felsefe karşılığı ya da sonlu felsefe olarak tanımlayan Badiou'ya göre (2003: 6), hakikat kaçınılmaz olarak kültürel ve tarihsel göreliliğe indirgenmiş; bu çerçeve içerisinde daimi bir şüphecilikle bir yandan kamuoyunun siyasal motivasyonlarının öte yandan da beşeri bilimlerin araştırma konusu haline getirilmiştir. Hakikat kavramının göreliliği bir masala dönüştürülmesinin günümüz dünyasında sebep olduğu tahribat ise evrenselin kaybından başka bir şey değildir. Bu tahribatın karşısında çağdaş dünyanın etik kurgusu, farklılıkların farkındalığı ve 'Öteki' kavramları üzerinde yükseldiği ölçüde, insanı pasif, kırılabilir ve hayvanileştiren bir konuma yerleştirmektedir (Badiou, 2007: 175; Badiou, 2002: 10-16; Badiou, 2009a: 2; Badiou, 2003: 6; Hallward, 2002: xiii). Bu tür bir etik anlayışının "genel bir nihilizm semptomunu" (Critchley, 2007: 42) geliştirmek dışında hiçbir işlevinin olmadığını öne süren Badiou'ya göre, tam da bu işlevi sayesinde çağdaş düşünce akımlarının tamamı "boş ve yanlış bir evrensel olan kapitalist finansal küreselleşmenin" zeminini hazırlamaktadırlar.

Bu noktada Badiou'nun güçlü eleştirisinin ikinci ayağından bahsetmek gerekir. Birçoklarına göre (Bosteels, 2011; Hallward, 2003; Bartlett & Clemens, 2010; Hewlett, 2007; Brancaleone, 2012) Badioucu düşüncenin omurgasını oluşturan asıl parça, onun günümüz akımlarına karşı çıkışının yanı sıra, bu eleştirinin temelini besleyen Marksist kuramı sahiplenmesidir. Buna göre, Badioucu felsefe, düşünürün kendi siyasal aktivizminin de kökünü oluşturan Marksist, Leninist ve Maoçu bir gelenekten beslenmekte, materyalist ve diyalektik bir zemine oturmaktadır. Bu açıdan bakıldığında Badiou sadece geç 20. yüzyıl felsefe okullarının bir eleştirisini sunmakla kalmayıp, bizleri "uzun süredir etkisinde kaldığımız, ancak tek ilacı Marksist devrim düşüncesini savunmak olabilecek, bir büyüün" (Brancaleone, 2012: 60) etkisinden de çıkmaya çağırılmaktadır.

(Walker, 2012; Hoffman, 2017; Sotiris, 2011; Bensaid, 2007; Toscano, 2007). Gerçekten de, *Varlık ve Olay*'ı takiben yayınladığı hemen her çalışmasında felsefesinin temel kavramlarından biri olan olay kavramını istikrarlı bir biçimde Komünist İdea ile özdeşleştirmiş ve hakikat süreçlerinden biri olan siyasetin neden sadece bu İdea ile gerçekleşebileceğini açıklamıştır. Bir başka deyişle, Badioucu düşüncede olay kavramının merkeziliği ancak Komünist İdea ile birlikte ele anıldığında anlam kazanmaktadır.

Bu çalışmanın temel sorunsalı tam da bu noktada şekillenmektedir. Komünist İdea'dan beslenen Badioucu felsefe ve siyaset düşüncesinin temel hatlarını, siyasal tarih ve eylemden bağımsız düşünmek mümkün değildir. Ancak düşünürün bu konularda yayınladığı çeşitli eserleri ve yaptığı söyleşileri bir kenara ayırırsak, var olan yazının Badiou'nun açmaya çalıştığı siyasal eylem alanının tatminkâr analizlerini sunduğunu söylemek hayli zordur. Cantor'un küme kuramı üzerine temellendirdiği varlıkbilimi ve buna bağlı gelişen siyasalın başat özelliklerini inceleyen çalışmalar, çoğu zaman sadece Badiou'nun çetrefilli felsefi sistemini açıklamakla yetinmektedirler. Bu tür çalışmaların Badiou yazınına katkısı yadsınamaz olsa da, bu çalışmalar düşünürün kuramının ayrılmaz bir parçası olan pratik olanı dışarıda bırakmaktadır.

Bu çerçevede makalenin amacı, Badiou'nun hakikat süreçlerinden biri olarak tanımladığı ve öyle olduğu ölçüde felsefi olan siyasalın ortaya çıkışını isimlendiren olay kavramının devrim ile ilişkisini çözümlemektir. Bu bağlamda, bu makale Badiou düşüncesinde olay kavramının devrim ile özdeş olduğunu ve dolayısıyla Badiou'nun bir devrim düşünürü olarak değerlendirilebileceğini öne sürmektedir. Bu savı desteklemek için düşünürün çalışmalarında devrim fikrinin nasıl ortaya çıktığı, neyi amaçladığı ve nasıl bir örgütlenme ile gerçekleşeceği iki temel varsayıma dayanarak sorgulanacaktır: Badiou (1) siyasal olanı hiçbir zaman kolektif eylemden ayrı düşünmemekte ve (2) söz konusu kolektif eylemin örgütlenmesi konusunda Marksist-Leninist gelenekten radikal bir kopuş sergileyerek Maocu (Bosteels'e (2011) göre Post-Maocu) bir çerçeveyi benimsemektedir. Makale son olarak bu örgütlenme şeklinin neyi içerdiğine odaklanacak, yazında zaman zaman muğlak olarak nitelendiren bu modelin, düşünürün tüm felsefesi ile tutarlı bir çerçeve çizdiği savı ile sonlanacaktır.

Devrim Nedir? İsyan – Olay – Devrim

2011 yılında başlayan ve neredeyse tüm Arap coğrafyasını etkisi altına alan Arap Baharı'nın hemen ertesinde yayınlanan *Tarihin Yeniden Doğuşu: İsyanlar ve Ayaklanmalar Zamanı* isimli kitabında Badiou (2012), 21. yüzyılın tüm dünyada isyanlarla birlikte başladığını ifade eder. Ona göre çoğunlukla

şiddet içeren bu isyanlar, kimi zaman hükümet kararlarına dönük tepkiyi, kimi zaman seçim sonuçlarına yönelik itirazları, sıklıkla polis ya da bir başka şiddet aygıtının uygulamalarına karşı yapılan protestoları dile getirmektedirler. Bütün farklılıklarına rağmen bu isyanların ortak noktası kitleleri 'şeylerin olduğu haliyle kabul edilmeyeceği' fikrinde birleştirmesidir (Badiou, 2012: 21). Buradan hareketle Badiou isyanların üç ayrı kategoride incelenebileceğini söylemektedir: Anlık isyan, örtük isyan ve tarihsel isyan (Badiou, 2012: 22).

Anlık isyan nüfusun belli bir bölümünde, devletin neredeyse her zaman şiddete başvuracağı bir dönemin eşiğinde karşımıza çıkan bir karışıklıktır. Anlık isyanların belirleyici özellikleri onları tarihsel isyanlara dönüştürme potansiyeli taşıdığı ölçüde önem arz ederler. Badiou'ya göre bu özelliklerin başında anlık isyanların öne çıkan aktörlerinin gençler olması yatmaktadır. Tunus'ta başlayan ve Arap Baharı diye anılan dönemin ilk parçasını oluşturan olaylar bunun en güzel örneklerinden biridir. Bir diğer belirleyici özellik, anlık isyanların yerel bir alanda gerçekleşmesidir. İsyankârların birincil yaşam mekânları olan ve çoğu zaman kentlerin dağılma ile yüzleşen semtlerinde patlak veren bu isyanlar, ancak bu yerel sınırlarını aşarsa tarihsel bir isyana dönüşme potansiyelini taşır. Ancak Badiou'ya göre birçok yerel isyan kendini kentlerin toplumsal, kültürel ve finansal merkezlerine taşıyamamakta, fakat taklit edilerek benzer niteliklere sahip olan başka yerelliklerde karşımıza çıkmaktadır. Her ne kadar bu süreç bir yayılmaya işaret etse de, sınırlı bir yer değişikliğinin ötesine geçmemektedir. Son olarak anlık isyanlarda öznelleşmenin sadece olumsuzlama ve yıkımdan oluşan bir ayaklanma sürecinden ibaret olması, anlık isyanların evrenselleşmesinin önünde durmaktadır. Öznelerin yakıcı bir öfke ile hareket etmeleri, kısa vadede onların kaçınılmaz olarak örgütlü suçun bir parçası olmalarına sebep olacak ve bu durum Badiou tarafından anlık isyanların baskın düzenin işbirlikçisi olarak değerlendirilmesine yol açacaktır.¹ Bu halleriyle anlık isyanlar siyasal olmadıkları gibi, siyasal-öncesi olarak bile görülemezler.

Örtük isyanlar ise Badiou için büyük ölçüde kapitalist batılı toplumlara özgü bir vakadır. Bu toplumlarda anlık isyanların zaten yaşandığını ve yaşanmaya devam edeceğini söylemekle birlikte, örtük isyanlar, varlıklı olmalarına rağmen kriz içerisindeki batılı toplumların öznel varoluş şeklidir. Peki, bu varoluş şekli kendini nasıl gösterir ve anlık isyanlardan nasıl ayrılır? Her şeyden önce örtük isyanlar tanımlı haklar çerçevesinde kendini belli ederler. İzinli protesto yürüyüşleri, sendikal hareketler ya da vekaleten grevler (çalışanların iş bırakmadığı, ancak onlara destek olan toplumsal kitlenin iş yerini işgal ederek çalışmayı durdurduğu) örtük protestoların örneklerini oluşturur. Bu biçimleriyle anlık isyanlardan ayrıştığı noktalar gayet açık olan örtük isyanlar herhangi bir toplumsal grubun (örneğin, gençlik) öne çıkmadığı, belirli bir yerelleşmenin

gözlemlenmediği, taklit yoluyla dahi olsa yayılma potansiyelini taşımayan ve öznellik kurucu bir özelliği barındırmayan hareketlerdir (Badiou, 2012: 30-31).

Badiou son olarak tarihsel isyanlara dikkat çeker. Siyasal-öncesi olarak tanımladığı tarihsel isyanlar, anlık isyanların hâlihazırda barındırdığı nihilizmin geçirdiği dönüşümün sonucu olarak karşımıza çıkarlar. Bahsi geçen dönüşüm, anlık isyanların üç temel özelliğinin farklı formlarda genişlemesi olarak da anlaşılabilir. Buna göre, yaşanan ilk dönüşüm yıkıcı eylemlerde sadece kendi alanıyla sınırlı olan yerelliğin merkezi bir konuma taşınmasıyla başlar. Konumdaki değişim isyankârların tutumunda da temel bir değişikliği beraberinde getirmektedir: “talepler karşılanana kadar özünde barışçıl olan bir tavırla alanın bırakılmayacağı” mesajında ortaklaşmıştır. Bunu takiben ikinci kritik dönüşüm ise isyankârların niteliğindeki artan çeşitliliğidir. Artık sahnede sadece gençlik değil, nitelikleri ile farklılaşan ve farklılaştıkları ölçüde de halkın tümü olarak sayılan bir kitle vardır. Son dönüşüm ise anlık isyanların nihilist saldırılarının yerini alan tek bir sloganda vücut bulur. Bu slogan içeriği ile isyanın tarihsel dönüşümü başlatma potansiyeli taşıyan talebini de içermektedir (Badiou, 2012: 34-35).

Ancak Badiou'nun sıraladığı haliyle isyanların konumuz olan devrim ve siyasal örgütlenme ile olan ilişkisine dönmeden önce yanıtlanması gereken bir soru vardır: niteliklerinden bağımsız olarak isyanlar neye karşı çıkarlar? Elbette verili duruma ve durumun temsilcisi ve devamlılığının sağlayıcısı olan devlete. Bu yanıt gayet basit görünse de makalenin temel sorunsalı, durum ve devlet kavramlarının Badiou düşüncesindeki karşılığını tartışmayı gerektirmektedir.

Devrim Neye Karşı Çıkar? Durum – Boşluk – Devlet

Aşikâr olanı söyleyerek başlamak gerekirse: Badiou'da bilinen anlamda bir devlet kavramı yoktur (Walker, 2012). Dahası, devlet kavramı Badiou'nun varlıkbilim kuramında karşımıza çıkan ve durum kavramından türetilmiş bir kavramdır. Bu açıdan bakıldığında onun düşüncesinde devlet hiçbir şekilde bir dizi kurum, kuruluş, uygulama ya da siyaset bütününe denk gelmeyecektir. Badiou'nun çoklu varlıkbilimi anlayışında, devlet daha ziyade, düzenleyici bir temsiliyet kurma mekanizmasıdır. Bu ifadeyi somutlaştırabilmek adına ana konudan sapmak ve onun varlıkbilim kuramına kısaca bakmak faydalı olacaktır.

Badiou, hakkındaki yazında birçok kez tespit edildiği üzere, düşüncesini çoklu bir felsefe üzerine inşa etmiştir. Gerçekliğin temelde çoklu, sonsuz ve tutarsız olduğunu savunmaktadır. Bir diğer deyişle, gerçeği düzenleyen içkin bir tutarlılık bulunmamaktadır. Etik isimli kitabında öne sürdüğü üzere “Çokluk, Bir'den yoksunluk, - her çoklu varlık çokluğun çokluklarından başka bir şey değildir -

varlığın kanunudur. Sonsuz başkalık basitçe orada olandır” (Badiou, 2002: 25). Fakat gerçekte olan ilişki sonsuz, tutarsız çoklukların çokluğu şeklinde kurulmaz. Deneyimler daha ziyade şeylerin, niteliklerin ve oluşların kümeleri ya da gruplamaları biçimindedir.

Öyleyse Badiou’ya göre durum “şeylerin durumu, çokluğun sunumudur” (Badiou, 1999: 36). Kabaca matematiksel küme kavramına denk gelen durum, “koşullar, diller ve nesnelere” müteşekkildir (Badiou, 2004: 121). Daha geniş bir gerçeklikten seçilen çokluklar koleksiyonu olarak da adlandırabileceğimiz durum, Badiou’ya göre “bir-olarak-sayılr” (Feltham ve Clemens, 2014: 11). Diğer bir deyişle, durumun ta kendisi bir-olarak-saymaktır. Oliver Feltham ve Justin Clemens, Badiou’nun felsefesi hakkındaki eserlerinde durum kavramını şöyle açıklamaktadırlar:

Durum terimi (Badiou için) maddeler ve/veya ilişkiler arasındaki her türlü ayrımı önelemekte ve bu yüzden her ikisini de kapsamaktadır. Durumlar, bir varlıkbilim içerisinde incelenmek istenebilecek olayların, benzeşmeyen kolektif görüngülerin, ucubik ya da sanal bedenlerin tüm akış, özellik, çehre ve ilişkilerini içerir. Durum kavramı aynı zamanda var olan her şeyi biçimden bağımsız olarak, yani gerekliliği, rastlantısallığı, olasılığı, fiiliyatı, potansiyeli ya da sanallığı sorgulanmadan, barındırmak için tasarlanmıştır (Feltham ve Clemens, 2014: 9-10).

Durumu önemli kılan bir diğer özelliği ise içeridekiler ve dışarıdakiler ayrımını yapmasıdır: kümenin elemanları ait olarak sayılırken, diğerleri ait olmayanlar kategorisinde görülecek ve sayılmayacaklardır. Her durum bazı çoklukları dışarıda bırakacaktır. Badiou ait olmayanları durumun ‘boşluğu’ olarak adlandırır. Boşluk, durumun içinde ‘isimlendirilmemiş’ ve ‘düşünülmemiş’ olandır. Fakat, durumun içerisinde ‘hiçlik’ olarak görünmesine rağmen, boşluk var olmayan değildir: daha ziyade durumu tanımlayan kıstasa göre kelimenin tam anlamıyla ‘sayılmayandır’. Feltham ve Clemens’e (2014: 15) tekrar dönecek olursak: “Badiou’ya göre, her durumda ‘hiçliğin’ bir varlığı vardır. Durumun içerisinde ‘bir şey’ ya da var olan olarak tanınan her ne ise, bir-olarak-sayılr ve tersi de geçerlidir. Bunun sonucu olarak durumda ‘hiçlik’ olan şey sayılmamalıdır. Ancak bu demek değildir ki, durumda sayılmayan bir şey olsun – hem bir-olarak sayma işlemi hem de saymadan önce var olan tutarsız çokluk tanımı gereği sayılamaz.”

Peter Hallward (2002: 8) ise durumu şu şekilde açıklar: “Her durumun... üyelerini meşru üyeleri olarak yetkilendirmesinin ve yeterli bulmasının kendine ait bir yolu vardır: Böyle bir durumda boşluk tamamıyla yetkilendirilmemiş ya da yeterli bulunmamış olanı kapsar. Bu tamamıyla yetersiz ya da ayırt edilemez kabiliyetler tam da durumun varlığını oluştururlar.”

Bu noktada Hallward'ın işaret ettiği bir başka noktanın altını çizmek gerekir: Badioucu boşluk kavramı sadece sayılmayı göstermekle kalmaz, aynı zamanda durumun varlığının da zeminini oluşturur. Boşluk, yani durumda bir-olarak-sayılmayan, dışarıda tutulduğu ölçüde durumun kurucusudur da. Durum, kendisine ait sayılmayan olmadan durum olarak var olamaz.

Badiou'nun boşluk kavramı, tıpkı durum kavramında olduğu gibi küme teorisinden ve boş küme kavramından gelmektedir. Küme teorisinde, aksiyomatik olduğu üzere her küme bir boş küme içerir. Boş küme, verili küme ile hiçbir ortak elemanı olmayan küme olarak tanımlanmaktadır. Fakat, kümenin parçası olmayan bu küme aynı zamanda onun kurucu elemanıdır. Bu durumda boşluk ve durum arasındaki ilişkinin küme ve boş küme arasındaki ilişkiye denk olduğu söylenebilir. Badiou'ya göre (2002: 68) "her durumun kalbinde, varlığının temeli olarak, eldeki durumun çokluğunun düzenlendiği, yerleştirilmiş bir boşluk vardır." Boşluk aynı zamanda "varlığın olduğu duruma dadanan varlığımsı (*almost-being*)" olarak da karakterize edilmektedir (Badiou, 2005: 77).

Durumun herhangi bir kullanımı olabilmesi için rastgele bir araya getirilmiş öğeler bütününden fazlası olması gerekmektedir; bu öğeler sıralanmalı ve düzenlenmelidir. Durumu var eden bir-olarak-sayma işlemi sadece ait olanla (durum) ait olmayanı (boşluk) birbirinden ayırt eder. Sıralamak, Badiou'nun 'durumun hali' olarak isimlendirdiği kavram tarafından gerçekleştirilir. Türk'ün (2013: 244) tespit ettiği üzere durumun hali kavramı ile Badiou açıkça devleti işaret etmektedir. Hallward'ın (1998: 92) sözleriyle açıklamak gerekirse:

Bir durum öğelerini sayar, durumun hali ise öğeleri bir araya getirmenin yolu olan parçaları sayar. Badiou'ya göre durum öğelerini sunarken, durumun hali onları temsil eder. Devlet durumun üst-yapısı olarak, bütün ve öğeleri, 'sayılan ve sayılmayanlar' arasındaki ilişkiyi sıralar. Devlet, toplumsal bağdaşmaların olası anarşik örgütlenmelerinin durumun hükmetme çıkarlarını koruyacak bir şekilde yapılandırılmasını sağlama alır. Devlet, şeylerin düzenini korur.²

Bir başka deyişle, yine Hallward'ın (2002:9) ifade ettiği üzere devlet "durumu baskın grubun (ya da egemen sınıfın) iktidarını sağlama alacak şekilde tertipler." Bu bağlamda devletin esas işlevi boşluğun ortaya çıkmasını engellemesidir. Şeylerin düzenlenmesi, aynı zamanda boşluğun durumun içinde varlık kazanmasını, yani durumun alt üst olmasını engellemek içindir.

Öyleyse, diyebiliriz ki devlet var olmayanları yaratma makinasıdır (Badiou, 2012: 71). İşte bu nokta, bir önceki bölümün kapanış sorusunun yanıtını da vermektedir: İsyankârlar, devletin saymadığı boşluğa tekabül ettikleri ölçüde verili duruma ve onun temsil edilen bilgisine karşı ayaklanmaktadırlar. Bu durumda tarihsel

isyanlar devletin devamlılığında yükümlü olduğu ve kaçınılmaz olarak sınırlı olan temsilin bozulma anları olarak da anlaşılabilmektedir. Burada Badiou'ya (2011c: 19) dönecek olursak: "Olasılıkların olasılığını sınırlandıran sınırlandırmalar sistemine 'Devlet' ya da 'durum Devleti' adını veriyorum. Aynı mantıkla, Devlet'in belli bir durumda bu duruma özgü olanaksızlığı –neyin olası olduğuna dair daha önce yapılan betimleme uyarınca- reçete eden kurum olduğunu söyleyeceğiz".

Fakat burada Badiou okuyucusunu yeni bir soru beklemektedir: İsyanlar, her ne kadar tarihi nitelikler taşısa da ne zaman ve nasıl başarıya ulaşabilirler? Bu problem Badiou'nun bir başka kavramını incelemeyi gerektirmektedir. Bu kavram, düşünürün çağdaş siyaset kuramı yazınında muhakkak ki çok önemli bir yer tutmasını sağlayan olay kavramıdır.

İsyanlar, anlık ya da tarihsel olmalarından bağımsız olarak, devletin sınırlı temsiline dışarıda bıraktıklarına işaret ettikleri ölçüde bir 'fazlalık' ortaya çıkarma işlevi görürler. 'Fazlalık', durumun ve durumun halinin sınırlarını aşan ve bu özelliği ile boşlukla ilişkili olmaktadır. Durum, bir kısım çokluğun dışlanması üzerine yapılandırıldığı sürece, onun gerçekliği sunumu bu sınırlarla tanımlı olmalıdır. Tanımı gereği durum ne sunulan ne de devlet ile temsil edilmeyen bu çoklukları isimlendiremez. Bunun en temel sonucu 'fazlalığın' durumun içinden bilinmemesidir. 'Fazlalığın' ortaya çıkabilmesi için durumu istila etmesi gerekir; ancak durumun boşluğu ile yaşanan bir karşılaşma ile fazlalık ayyuka çıkar.

Badiou'nun olay adını verdiği kavram, boşluğun bu ayyuka çıkma ya da istila etme halidir. Olay, bu yüzden devletin gizlemeye çalıştığı şeydir (Badiou, 2002: 41-42). Kendi sözleriyle tanımlayacak olursak:

"Olayı herhangi bir özel durumda var olduğu haliyle ya da belli bir dünyada ortaya çıktığı haliyle beden ve dillerin normal düzeninde bir kopuş olarak tanımlıyorum. ... Bir olay, durumda var olan bir potansiyelin gerçekleşmesi olmadığı gibi, dünyanın aşkın yasalarına da bağlı değildir. Olay sadece nesnel olasılıklar seviyesinde değil, ayrıca olasılıkların olasılığı seviyesinde karşımıza çıkar" (Badiou, 2011c: 18). Yani, olay "durumdan, fikirlerden, kurumsallaşmış bilgilerden 'başka bir şeyin' ortaya çıkmasıdır; olay görünür olur olmaz ortadan kaybolan tehlikeli, öngörülemez bir ilavedir" (Badiou, 2002: 67).

Söz konusu 'başka bir şey' elbette ki durumda yer alan boşluğun ifşasıdır. Badiou'ya göre "olayın temel ontolojik özelliği olayı olduğu yerleşik boşluğa isim vermektir" (Badiou, 2002: 69). Devletin her daim sınırladığı olasılıklar karşısında olay, isim verme özelliği ile olasılıkların sonsuzlaştırılmasının önünü açar. Bu aynı zamanda varlığı devrimci bir yeniden düşünmeye tabii tutmak için de bir çağrıdır" (Badiou, 2002: 41).

Bu aşamada isyanlar ve olay arasındaki farka değinmek yerinde olacaktır. Badiou için (2012: 40) isyanların en temel zafiyeti henüz siyasal formlarını bulamamış olmalarıdır: “İsyan gücünü bir İdea’nın paylaşılmasından alamaz. İsyancıların gücü, tarihsel bir önem kazandıklarında bile, özünde olumsuz olarak kalır. İdea’nın olumlu ögesini içeren bir sloganı yayamaz. Tam da bu yüzden kolektif kitle eylemleri, ki, kitle hareketi olarak da adlandırılırlar, en iyi haliyle tarihsel olma yolunda ilerleyen, isyan biçimini alabilirler.”

Öte yandan, yukarıda da tartışıldığı üzere, sadece olay “varlıkta sahici bir yenilik” savını mümkün kılabilir (Badiou, 2005: 231; 444-445). Hallward’ın belirttiği gibi (2003: 114) olayın “kökenleri hakiki yeniliğin aslında *ex nihilo* bir yaratım, sıfırdan başlama şansı, devamlılık ve kaçınılmazlığın sırasını sekteye uğratmak olduğunu kesinleştirir.” Bu haliyle olay daima saf bir başlangıca, yeni bir zamanın açılışına işaret eder. Öyleyse bir olayı öngörmeye çalışmak şöyle dursun, onu beklemek bile beyhudedir. “Her olay bir sürprizdir. Eğer böyle olmasaydı, bir olgu olarak öngörülebilir olur ve Devlet’in tarihine işlenirdi ki bu da bariz bir kavramsal çelişkidir” (Badiou, 2011c: 24).

Öyleyse 21. yüzyılın ilk yıllarına damgasını vuran isyanlar dalgası Badiou için tarihsel bir önem taşımakla birlikte, olay niteliğinde değildir. Tekrar ifade etmek gerekirse isyanları, olaydan ayıran özellik paylaşılan İdea’nın yoksunluğudur. Bu İdea’nın Badiou düşüncesindeki adı ise komünizmden başka bir şey değildir. Diğer bir deyişle, olay Komünist İdea’nın vücut bulmuş halidir. Badiou’nun ısrarla kurduğu bu özdeşlik kabul edilecek olursa, olay kavramının aslında devrim ile eşanlamlı olması da kaçınılmazdır. Bu açıdan bakıldığında Badiou’nun olay kavramına verdiği tüm örneklerin birer devrim olması da şaşırtıcı değildir.³ “Her şey söylendiği ve yapıldığında geriye şu kural kalır: mücadele etmeye cüret etmeliyiz; devrime cüret etmeliyiz” der Badiou (2009b: 21) ve ekler: “Marksizm basitçe şunu söyler: devrim akıldır, devrim öznedir.” Aslında Badiou’ya göre hiçbir şey devrimi meşru kılmaz. Devrim kendini tam da boşluğun varlığına, bu varlığın hakikatinin sebep olduğu fazlalığın İdea’sına işaret ederek kendini meşru kılar. Bu durumda yanıtlanması gereken bir sonraki soru devrimin neyi amaçladığıdır.

Devrim Neyi Amaçlar? Komünist İdea

Badiou, 2010 yılında yayınlanan *Komünist Hipotez* (2010) isimli kitabında yer alan ‘Komünizm İdeası’ isimli makalesinde İdea kavramını “bir çokluk Platonculuğu” olarak tanımladığını hatırlatır ve bu tanımın komünizm ile bağlantısını kurar. Ona göre ‘Komünizm İdea’sının’ işleme için üç temel öğeye ihtiyaç vardır: “bir hakikat prosedürü, bir tarihsel aidiyet, ve bireyleri öznelleştirme”. İdea’nın

biçimsel bir tanımını ise şöyle ifade eder: “Bir İdea, bir hakikat prosedürünün tekilliği ile bir Tarih temsili arasındaki etkileşimin öznelleştirilmesidir” (Badiou, 2011c: 15). Hayli karmaşık görünen bu tanımın çok daha sade bir halini Badiou ilerleyen satırlarda tekrar verecektir. Ona göre komünizm kelimesi bir İdea statüsüne sahiptir; yani “birleşme bir kez gerçekleştiğinde, dolayısıyla da bir siyasi öznelleştirme içerisinden işlediğinde, bu terim siyaset, tarih ve ideolojinin sentezini ifade eder” (Badiou, 2011c: 16). Bu sentezin oluşmasının sonucunda karşımıza çıkan resmin bir kavramdan ziyade bir faaliyet olduğunu öne süren Badiou’ya göre “komünist İdea, bireyin siyasi Özne oluşunun, ayrıca ve aynı zamanda Tarih’e yansımaları olmasını sağlayan şeydir” (Badiou, 2011c: 16). Bu durumda devrimin, Komünist İdea’nın, yani bireylerin Özne olmasını sağlayan potansiyel bir gücün geri kazanıldığı politik sekansları amaçlamakta olduğu söylenebilir. Badiou devrimin amaçlarının sadece bu politik sekanslarda gün yüzüne çıktığını ifade eder; Komünist İdea dolaysız bir deneyim içinde, evrensel bir değeri taşıyan bireylerin amacıdır.

Komünist İdea, devrimin amacı olduğu ölçüde kendini devletten ayırtırmak zorundadır. Dahası İdea’nın varlığı hâlihazırda devlet ile çelişmektedir. Badiou bu çelişkiyi şu şekilde açıklar: “Komünizm İdea’sı bir hakikat prosedürünün Devlet’in gayri safi dilinde ifade edilmesini, dolayısıyla Devlet’in neyin mümkün olup neyin olmadığını belirlemesini sağlayan güç hatlarının bir süreliğine el değiştirmesini sağlayan şeydir” (Badiou, 2011: 24). Bu nedenle bir devrim/ olay ancak Devlet’in gücünden çalabildiği ölçüde gerçekleşebilir. Devrim/ olay ve devlet arasındaki bu ilişkinin, devleti ele geçirmek hedefinin, Marksist düşüncenin temel öğelerinden biri olduğuna işaret eden Badiou’ya göre (2011c: 21) Lenin’in *Devlet ve Devrim* metni tam da bu konuya eğilmektedir:

Lenin, bu açıdan Marx’ı takip ederek, Devrim-sonrası Devlet’in sönmüş bir devlet, gayri Devlet’e geçişi organize eden bir Devlet olması gerektiğini söylemeye özen gösteriyor. O zaman şöyle diyelim: Komünizm İdea’sı, Devlet’in gücünden hiç olmadığı kadar çalan bir politikanın gerçeğini “bir diğer Devlet” figürüne yansıtabilir, tabii bu “çalma” eylemi öznelleştirme işlemi içerisinde kaldığı, yani “diğer Devlet”in de Devlet gücünden, yani kendi gücünden çaldığı, özü sönmüş olan bir Devlet olduğu sürece.

Öyleyse Badiou’ya göre Komünist İdea’nın hedefi devleti ve sahip olduğu araçları ele geçirmekle sınırlı olamaz. İdea’nın diyalektiği İdea’yı daima bir sonraki adımı atmaya zorunlu kılacaktır:

İşte bu nedenle bugün komünist İdea’nın içeriklerinden biri de (yeni bir devlet aracılığıyla ulaşılacak bir hedef olarak komünizm temasının aksine) Devlet’in

sönümlenmesinin, bütün politik eylemlerde mutlak suretle bariz (ve Devlet'e mesafe koyan bir politika formülüyle, Devlet'le herhangi bir temasın, Devlet'ten ödenek istemenin, seçimlere katılmanın vs reddedilmesi olarak ifade edilen) bir ilke olmasının yanı sıra, yeni politik hakikatlerin yaratılışının her zaman için Devletçi, dolayısıyla da tarihsel olgular ile bir olayın sonsuz sonuçları arasındaki ayırım çizgilerini değiştireceği için sonsuz bir görev olması gerektiği görüşüdür (Badiou, 2011c: 25).

Bir diğer deyişle Komünist İdea devlete ve onun temsiline daimi olarak meydan okumaktır. Bu bağlamda düşünüldüğünde devrim/olay'ın başarısı Komünist İdea'nın gerçekleşmesinin garantisi değildir. Durumun ve dolayısıyla devletin kendini yeniden kurması ve hakikatin (sayılmayanların varlığının) bir kez daha yalancı bir temsil ile üstünün örtülmesi işten bile değildir.

Ancak Badiou'nun yukarıdaki alıntıda bahsi geçen tarihsel olguların gücünün farkında olmadığını düşünmek safdillik olacaktır. Öne sürdüğü Komünist İdea'nın hayata geçirilmesi olasılığının önünde duran engelleri tüm gerçekliği ile açıkça okuyucusunun önüne koymaktadır. Her şeyden önce, Badiou'ya göre bugün "devrimler çağı kapanmıştır" (Hallward, 2003: 41). 1977'de kaleme aldığı *Özne Kuramı* isimli kitabında bile "bugün Marksizm'i savunmak, zayıf bir şeyi savunmaktır" demektedir (Badiou, 2009b: 198). İzleyen yıllarda benzer tespitlerini sürdüren Badiou 20. yüzyılın sonunda "Mao'nun tamamen unutulmuş bir karakter olduğunu" kabul edecek ve "Marksizm, tarihsel olarak yenilmiştir; yani Çin, Vietnam ya da sanayileşmiş batıda tüm tarihsel referans noktalarını kaybetmiştir" sonucuna varacaktır (Hallward, 2003: 41).

Bu noktada Badiou'nun devrim/olay olarak nitelediği ve başlıca örnekleri Paris Komünü, Kültür Devrimi ve Mayıs 1968 olayları olan tarihsel kırılma noktalarının ortak özelliklerini incelemeden önce, öne çıkan yenilgi kavramından ne kastettiğini açıklamak gerekir. Düşünür'e göre Komünist İdea'nın gerçekleşmesinin önünde duran bir değil üç ayrı tipte yenilgiden bahsetmek mümkündür. İlk yenilgi tipi, en basit haliyle devrim girişiminin başarısızlıkla sonuçlanmasıdır. "Bu formlardan en bilineni ve sınırları düzgünce çizilmiş olanı, bir ülkede ya da bölgede kısa süreliğine gücü eline geçiren ve yeni kanunlar tesis etmeye çalışan devrimcilerin silahlı karşı devrimciler tarafından bastırıldığı kalkışmalarda gördüğümüz yenilgidir" (Badiou, 2010: 32-33). Tarihte görülebilecek birçok devrim girişimi, akla ilk gelen örneklerden Spartakist hareket ya da Latin Amerika devrim hareketlerinin büyük çoğunluğu, bu tür bir yenilgi ile sonuçlanmıştır. Badiou'ya göre bu girişimlerin başarısız sonuçlanmasının ardında yatan sebep her zaman bir 'güç dengesi' problemidir. Devrimcilerin halkı örgütlemesi ile devletin gücünün tarihin o anındaki dağınıklığının yaratabileceği fırsat arasında kurulması gereken

bu güç dengesi, çoğunlukla ilk değişkenin zayıflığı, ikinci değişkenin ise anlık dağınıklığından sıyrılarak durumu tekrar tesis etmesi ile sonuçlanacaktır. Badiou, Paris Komünü'nün Marx'tan bugüne uzanan bir çizgide tam da bu tip bir yenilgi olarak görülmesinin şaşırtıcı olmadığı kanaatindedir.

“İkinci yenilgi tipi gerici devlet güçlerini uzun süreler boyunca savunmada kalmaya zorlamasına rağmen asıl amacı iktidarı ele geçirmek olmayan, birbirleri ile benzeşmeyen ama çok büyük güçler içeren geniş kapsamlı bir hareketin yenilgisidir” (Badiou, 2010: 34). Mayıs' 68 hareketinin bitişini bu tür bir yenilgiyle açıklayan Badiou'ya göre, hareketin geriye çekilmesi ve bunu takip eden restorasyon sürecinin analizi böyle bir olayın karşımıza çıkardığı olasılıklar kadar önemlidir. Bu haliyle ikinci yenilgi tipinin vadettiği başarının hiçbir zaman devleti ele geçirmek olmadığı göz önüne alındığında, Mayıs'68 hareketinin ayrıştırıcı özelliği “siyaset nedir?” sorusuna açtığı alandır (Badiou, 2010: 52).

Son tip yenilgi ise 20. yüzyılın karşımıza çıkardığı sosyalist devletlerin kendi iç dönüşümlerinde yaşadığı bir başarısızlığa işaret etmektedir.

Üçüncü yenilgi tipi kendisini sosyalist olarak tanımlayan bir devleti dönüştürüp Marx'tan bu yana komünist hipotez tarafından öngörüldüğü düşünülen özgür örgütlenme fikri çizgisine geri çekme çabalarının yenilgisi ile ilgilidir. Bu gibi durumlarda yenilgi şudur ki çabalar tam tersi sonuçlar doğurur: Ya parti-devletin terörü restore edilir ve sosyalizm ve daha güçlü bir komünizme verilen referanslar terk edilir, ya da devlet kapitalizmin eşitlikçi olmayan sınırlamaları etrafında toparlanmaya doğru harekete geçer, ya da bu iki olasılık aynı anda gerçekleşir çünkü biri diğerrinin yolunu açmaktadır (Badiou, 2010: 35).

Çekoslovakya'da 1968 yılında yaşananlar ya da Polonya *Solidarność* Hareketi bu tip girişimlerin örnekleri olarak verilebilir. Ama Badiou için çağdaş siyasal tarihin son devrimi olarak nitelemesine sebep olacak Büyük Proleter Kültür Devrimi, düşünürün 1966-68 yılları arasındaki ilk ve hakiki devrimsel evresini dışarıda bırakacak olursak, bu tip yenilgilerin başlıca örneğidir. Badiou'ya göre bu son tip yenilgi, ne devletin ele geçirilmesi aşamasındaki başarısızlıktan, ne de siyasal olanın açtığı sonsuz olasılıkların sorgulanmasının kapanmasından kaynaklanmaktadır. Tarihe yenilgi olarak kaydı düşülen durum, daha ziyade tüm bu farklı kademeleri geride bırakmış olan Komünist İdea'nın gerçekleşmesindeki son aşama olan devletin tümünden yok olmasının eşliğinde devrimin durmuş, hatta geriye evrilmiş olmasıdır.

Bu son tipoloji, aslında Badiou'nun yenilgi kavramı ile işaret etmeye çalıştığı durumun neredeyse imkânsız bir zafer olduğunu gösterir. Kendi sözleriyle ifade edilirse:

Mücadele bize yenilginin basit halini gösterir (kalkışma sonuca ulaşamadı), ancak zafer ise, tersine, yenilginin en korkulacak yüzünü açığa çıkarır: Fark ederiz ki boşuna kazanmışız, zaferimiz restorasyon ve tekrarın yolunu döşemektedir. Yani devlet için, devrim araya giren bir dönemden ötesi değildir aslında. Hiçliğin kurbansal cazibesi de bundan dolayıdır. Özgürleşme siyaseti için en korkulacak düşman kurulu düzen tarafından baskılanmak değil, nihilizmin içselleştirilmesi ve bu boşluk ile gelen sınırsız zulümdür (Badiou, 2010: 32).

Bu alıntı, Badiou'nun insanlık tarihinde devrimin mümkün olmadığı sonucunu çıkarttığı şeklinde değil, okuyucusuna verdiği bir uyarı niteliğinde okunmalıdır. Gerçekte Badiou için zafer kazanmış devrimler mevcuttur. Eğer muzaffer devrimlerden ilki Neolitik devrim ise, Ekim Devrimi post-neolitik dönemin zafer kazanmış ilk siyasal devrimidir. "Öyleyse tezim şu şekildedir: *Rus Devrimi, tarihte ilk defa göstermiştir ki, kazanmak mümkündür*" (Badiou, 2017: 20). Bu nedenle Badiou'ya göre devrim ve daha da önemlisi '1917 Devrimi' ismi ile anlamamız gereken şey "başlangıç, ya da insan türünün tarihinin yeniden başlangıcıdır" (Badiou, 2017: 20).

Düşünür için Ekim Devrimine özgü olan şey, sadece siyasal rejimi, yani devletin biçimini değiştirmeyi hedefleyen bir devrimin, iktisadi oligarşiyi kırarak ve endüstriyel olduğu kadar tarımsal üretimi de azınlığın özel mülkiyetine değil, çalışan herkesin ortak idaresine teslim ederek tüm toplumun örgütlenmesini değiştiren bir devrime dönüşmesidir. Öyle ki Badiou için Ekim Devrimi "*yeni bir modernitenin temelini ortaya çıkaran bir devrimdir. Ve bu mutlak özgünlüğün yaygın ismi –ve benim için öyle kalacak- 'komünizmdir'*" (Badiou, 2017: 23).

Peki Ekim Devrimi'ne ve onu muzaffer kılan tüm özelliklerine rağmen sosyalist deneyim neden başarısızlıkla sonuçlanmıştır? Bu sorunun yanıtını, ana akım yazının artık neredeyse tarihsel bir olguymuşçasına kabul ederek verdiği totaliter devlet modelinin yükselişi tuzağına düşmeden veren Badiou için, başarısızlıkla sonuçlanan döneme 1930'lu yıllarda Sovyet'lerin gücünü kaybetmeye başlaması ile girilmiştir. "Elbette (başarısızlığın anatomisi), erken otuzlardan, tekil olarak 1929'da Stalin'in amansız liderliğinde beş yıllık plandan başlayarak 'tüm iktidar Sovyetlerdedir'den, 'tüm iktidar Komünist Parti ve Devlet'in eksiksiz birleşimine' geçiş ve bu yüzden Sovyet'lerin gücünün yitirilmesi olarak değerlendirilebilir" (Badiou, 2017: 23).

Badiou Ekim Devrimi analizi ile hem bu bölümün başındaki sorunun yanıtını, hem de diğer zorlu bir problemi işaret etmektedir: Devrimin amacı Komünist İdea'nın gerçekleşmesi olduğu ölçüde her türlü yenilgi ya da zafer ancak bir örgütlenme sorununun sonuçları olarak karşımıza çıkmaktadır. Yani bir yandan

farklı tipolojilerle açıklansalar da, Paris Komünü, Mayıs'68 hareketi ve Kültür Devrimi ortaklaştıkları yenilgileriyle, öte yandan Ekim Devrimi tartışılmaz zaferi ile bizlere göstermektedir ki, Komünist İdea'nın devleti ortadan kaldırma amacını gerçekleştirebilmesinin tek yolu siyasal örgütlenme ve bu örgütlenmenin devlete olan mutlak mesafesidir. Bu bağlamda yenilgi ya da zafer nitelemeleri bu devrimlerin sonuçlarından ziyade onu teşkil eden öznelerin nasıl bir araya geldikleri ile ilgili bir tespittir. Öyleyse makalenin son kısmını oluşturacak olan Badiou'nun siyasal örgütlenme ile ilgili düşüncelerine şimdi geçebiliriz.

Devrim Nasıl Gerçekleşir? Lenin'den Mao'ya Siyasal Örgütlenme

Siyasal örgütlenme konusu ile ilgili olarak Badiou'nun fikirlerini en duru şekilde ifade ettiği eserinin çalışmamızın en başında andığımız *Tarihin Yeniden Doğuşu: İsyandar ve Ayaklanmalar Zamanı* isimli kitabı olduğunu söylemek pek de hatalı olmayacaktır (Badiou, 2012). Bu nedenle, bir anlamda başladığımız noktaya geri dönmemizi de sağlayacak olan bu kitaba tekrar referans vermek yerindedir: "Tarihin yeniden açılışı olarak olay, her biri kitlesel halk mitinglerine içkin olan üç işaret ile müjdelenir: yoğunlaştırma, daraltma ve yerelleştirme. Bunlar, Tarihin anlık isyan ve onun güçlü nihilizminin ötesine geçen isyanlarla uyanmasının siyasal-öncesi öğeleridir. Onlarla birlikte, siyasette 'örgütlenme' olarak adlandırılan yeni hakikatin doğum sancıları başlar" (Badiou, 2012: 63). Badiou'ya göre bir örgüt İdea ile olay arasındaki kesişimde yer alır. Dolayısıyla devrim ve Komünist İdea'nın gerçekleşmesinin tek yolu siyasal örgütlenmeden geçmektedir.

Fakat örgütlenme konusu Badiou için kritik olduğu kadar problemlili bir alandır da. Hem Hallward'ın hem de Bosteels'in titiz ve detaylı analizlerinin gösterdiği üzere, Mao'cu bir siyaseti benimsediğini 1960'lı yıllardan beri açıkça ifade eden Badiou'nun erken çalışmalarında siyasal örgütlenme her şeyden önce Leninist bir parti modeli çerçevesinde başlar. Kendi siyasal aktivizmi için de bir dönüm noktası olarak gördüğü Mayıs 1968 olaylarına bakışı bu erken dönemde benimsediği siyasal duruşun en güzel özetidir: "Mayıs'tan sonra hiçbir şey önceden olduğu gibi değildir ve olmamalıdır... En büyük ödev kitlelerin, Marksist-Leninizm'in giderek üstünlük kazanmasını garantileyecek şekilde ideolojik olarak hazırlanmasıdır" (Hallward, 2003: 33). Badiou için söz konusu kitleler birebir işçi sınıfına tekabül etmektedir. Ancak işçi sınıfı ona göre tek başına tarihin motoru ya da öznesi değil, sadece nesnesidir. Toplumsal anlamıyla işçi sınıfının hiçbir şekilde siyasal tutarlılığı olmadığını savunan Badiou'ya göre, işçiler, ancak sendikalaşmış bir sınıf olarak, eyleme geçme kapasitesine sahip olabilirler. Fakat işçilerin özne olması sadece ve sadece kendilerini proletarya olarak isimlendirmeleri ve bir (komünist) partinin rehberliğinde örgütlenmeleriyle

mümkündür (Badiou, 2009b: 252-253). Nesnenin ancak mücadele aracılığı ile özneye dönüşebileceğini öne süren Badiou, Marksizm'in sadece nesnel bir tarihçilik olmadığı hatırlatır ve ekler: "Marksizm bir özne olarak proletaryayı destekleyen bir söylemdir. Bu prensibi asla terk etmemeliyiz" (Badiou, 2009b: 62). Bu nedenle işçi sınıfının devrimci özne olmasının sadece parti aracılığı ile olacağını savunan Badiou'ya göre Marksizm'in ayırt edici özelliği açıkça bir parti felsefesi olmasıdır (Hallward, 2003: 34). Kitlelerin tarihi yarattığını hiçbir zaman reddetmemekle birlikte, düşünürün erken çalışmalarında bu tarih ancak çok kısa süren bir kalıcılığa sahip olarak değerlendirilir. Partinin işlevi ise bu güçlü ama kalıcı olmayan tarihe beden vermek ve onu kalıcı kılmaktır. "Parti, tam olarak davaya bağlı olandır. Örneğin Lenin için Ekim Devrimi'nin başarısı, Paris Komünü'nün kalıcı olamayan davasına bağlıdır ve uzun soluklu proletaryan siyasetin tutarlılığına katkısını sürdürecektir (Badiou, 2009b: 245).

Badiou erken çalışmalarında (2009b: 144) Marksizm'in gücünün soyut kuramsal savlardan değil, "muzaffer bir Leninizm'den" geldiğini öne sürmekteyken, 1980'lerin ikinci yarısı ile birlikte Marksizm ve tarihsel zafer kavramlarının, en azından içinde bulunduğumuz yıllarda, birbirleriyle çelişmekte olduklarını söyleyecektir. (Hallward, 2003: 34). Ona göre bu çelişki hem kuramsal hem de Marksist-Leninist düşüncenin uygulanmasındaki açmazlardan kaynaklanmaktadır.

Kuramsal olarak Marksist düşüncenin yanılığı nesneyi (işçi sınıfı) özne (proletarya) yerine koymasındadır: "(Marksizm) işçilerin sınıfını, yani toplumsal bir kategoriyi, işçilerin tamamı olarak düşündü. (...) Kendini toplumsal kategorilerin ve nesnelerin değişimlerinden azade edemediği için, Marksizm nihayetinde öldü" (Badiou, 2005: 368). Oysaki Badiou'ya göre her siyasal girişim, yeni bir örgütlen(me)menin temeli olarak sayılan kitlelerin ortadan yok olduğu anda devam edecektir. "Kitleler devlet karşıtı olan yegane güçtür, bu onları tanımlar. Kitleler tarihte sadece yıkıcı fazlalıkla devleti püskürtürler. (...) Kitleler ne bir düşüncedir, ne de düşünülebilir (...) Aynı zamanda kitleler siyasal tutarlılığın tek ilkesidir" (Badiou, 2009b: 190).

Fakat kuramın tek açmazı bu değildir. Proletaryanın diktatörlüğü, elbette, bir devlet biçimi olarak karşımıza çıkacaktır. Oysaki Badiou'ya göre, eğer proletaryanın ilerleyişi sınıf temelli kapitalist toplumun yıkılmasıyla sonuçlanacaksa, muhribin yıkılmasını da başlatacak bir başka sürece daha ihtiyaç vardır. Proletarya, proletarya olarak geride sadece adalet ve eşitlik bırakacak şekilde kendini tüketmelidir. Sonunda "devrimden başka hiçbir şey olmadı" denilebilmelidir (Badiou, 2009b: 146). Nasıl ki proletarya ancak parti bünyesinde oluşur, parti de sadece tarihe karışmak üzere oluşmalıdır.

Badiou bu tartışma ile okuyucusunu yapmak üzere olduğu radikal hamleye hazırlanmaktadır: bu hamle parti temelli bir siyasetin ve partinin kurumsal ağırlığı ya da devamlılığına yaslanan bir siyasal örgütlenmenin nihai olarak reddedilmesidir.

Nihayetinde, anlamalıyız ki tüm siyaset örgütlüdür ve muhtemelen en zor soru da nasıl bir örgütlenmeye ihtiyacımız olduğu sorusudur. Yanıtı, '68'de başlayan çok yönlü denemelerin üzerinden geçerek arayabiliriz. Klasik parti "dispositifi" ve toplumsal destekçileri için en önemli 'mücadeleler' açıkçası seçimler olmuştur. Ve bu verebileceği her şeyi vermiş bir doktrindir. Ancak, bu doktrin 1900 ve 1960 arasında katkıda bulunduğu ya da ulaştığı büyük kazanımlara rağmen aşınmıştır ve daha artık işe yaramamaktadır (Badiou, 2010: 65).

Bu aşamada yöneltilmesi gereken kritik soru ise, sınıflı toplumun ortadan kalkmasına işaret eden ilk yıkımı takiben gerçekleşecek olan 'proletaryanın kendisinin yıkımına' nasıl geçileceğidir. İlk yıkımın arkasında yatan yapısal gerekliliğin taşıyıcısı kitlesel devrimdir; ancak ikinci yıkım çok daha kasıtlı, saf iradi bir nitelik gerektirmektedir. Bir başka deyişle parti sadece kendini feshetmek ve buna devam etmek için vardır. Bu açıdan bakıldığında Badiou'nun erken çalışmalarında gördüğümüz partiye olan bağlılığının, parti kendini ortadan kaldıran bir örgütlenme biçimi olduğu ölçüde devam ettiğini söyleyebiliriz.

Kuramsal açmazları bir kenara bırakacak olursak, Badiou için devrim sonrasında partinin kendisini feshetmeyip, proletarya diktatörlüğü adı altında bile olsa bir devlet biçimine dönüşmesinin pratik sonuçları da Komünist İdea'nın devamlılığına sekte vurmuştur.

Zaferden sonraki işler, yani parti-devletin kurulması, sosyalizmin inşası, hiç unutmayalım, askeri zafer fikriyle şekillendirilmiş savaşa yönelik aletlerle yapılmıştır. Bu yüzden sosyalizmi kurmak için kullanılan yöntemler uzun süre merkezîyetçi, şiddete gebe ve askeri yöntemler olmaya devam etmiştir (...) Fakat inşa etme işine hiç uygun olmayan aletlerle girilen bu inşa esnasında, bana göre komünizm fikri yavaş yavaş ortadan kayboldu (Badiou, 2011b: 18).

Badiou'nun Marksist-Leninist kuramdan kopup, Maoizme dönüşünün altında yatan sebepler tam da yukarıdaki alıntıda bahsi geçen parti-devlete dönüşten kaynaklanmaktadır. Düşünüre göre Maoizm özne devrim sürecini yeniden ateşlemek üzere harekete geçen destansı bir girişimdir. Fakat Badiou bu girişimin, kendisine Leninizm ve Stalinizm'den miras kalan ve tek resmi gücü parti-devlet figüründe arayan bir çerçeveye sıkışmak zorunda kaldığını ifade eder. "Kültür Devrimi fikri, parti-devletin yenilenmesi, reformu ve dönüşümü

süreci olarak devrimin kitlesel dinamiklerinin yeniden ateşlenmesiydi. Ancak Mao'nun gözlemediği gibi bu imkânsızdı" (Badiou, 2011a: 325). Mao'nun bazı metinlerinde tartışmasız bir biçimde Kültür Devrimi'nin işe yaramadığını kabul ettiğini söyleyen Badiou'ya göre "bu yüzden Kültür Devrimi'ni bir doyma noktası olarak tanımlayabiliriz." (2011a: 325).

Öyleyse Badiou (2010: 69-71) için siyasal örgütlenme modelinin neyi içermediğini açıkça söyleyebiliriz:

Açıkçası, terk edilmesi gereken şey parti formunun kendisidir: Stalinist dönem göstermiştir ki bu form 1917'de Rusya ve 1949'da Çin'deki muzaffer uygulamaların ardından ortaya çıkan problemlerle başa çıkamamıştır.(...) Sosyalist bir devlette burjuvazi nerededir sorusuna Mao 'tam da Komünist Partinin kendi içerisinde' cevabını vermiş olmasına ve işçilerin ve genç entellektüellerin partiye karşı isyan etmesine rağmen bu isyan partiyi değiştirememiştir. İhtişamlı Mayıs 68 hareketinin apaçık bir sonuç ışığında tekrar okunması gerekiyor: 'Sınıf Partisi' bir zamanlar muzaffer bir formülasyon idi ancak miadını doldurdu. Gelecek olan komünizmin merkezi sorunsalı özgürleşmeci bir siyasi disiplinin alacağı yeni formlardır.

Bu noktada Badiou'nun okuyucusunu ve bu makaleyi getireceği son durağa varmış oluyoruz: 21. yüzyılda parti formunda bir siyasal örgütlenme artık mümkün değilse devrim ve sonrası nasıl gerçekleşecektir? Hem Bosteels hem de Hallward'a göre bu nokta Badiou'nun post-Maocu dönemi düşüncesi içerisinde gerek yazarın kuramıyla gerekse siyasal aktivizmiyle açıklanmaktadır. 1980'lerin ortasında kurulan *Organisation Politique* isimli örgütte 2007'deki dağılışına kadar yer alan Badiou için hedef 'partisiz bir siyasettir.' Küçük bir siyasal örgüt olarak *Organisation Politique*, sağlıktan eğitime, iş ve işçinin durumunun takibinden kayıt dışı göçmenlerin (*sans-papiers*) toplumda yaşadığı sorunlara kadar geniş sayılabilecek bir yelpazede protestolar ve müdahaleler düzenlemiştir (Hallward, 2003: 43). *Organisation Politique* çerçevesinde Badiou'nun tarif ettiği siyasal örgütlenmenin, sadece Leninist ya da Maocu bir düşünceden uzaklaşmak olmadığını altına çizen Hallward'a (2003: 41) göre, "Badiou, demokrasinin siyasal reçetenin ta kendisi olduğu bambaşka bir (Komünist) hipotez önermektedir." Bu hipoteze göre, eşitlik bir amaç değil, artık bir aksiyomdur. Bu nedenle gerçek eşitlik iradi olarak istenmiş değil, kabul edilmiş olmalıdır. Evrensel eşitlik yakınsanacak ya da gerçekleştirilecek bir hedef değil, saf öznel bir harekete geçmenin rehberidir. Tam da bu sebepten ötürü, hareketin devamlılığı, kurumsal siyaseti tanımlayan ve kaçınılmaz olarak onun tikelleşmiş ve yozlaşmış çıkarlarına mesafeli durmasını gerektirmektedir. Bunun sonucunda hareketin ödemek zorunda kalacağı bedel siyasi marjinalleşme

olabilir. Fakat Badiou (2005: 351) için “siyasal olanın sadece çok kısa sekanslarda ortaya çıkan, sıklıkla devrilen, bastırılan ya da olağan hallerin geri dönüşü ile seyreltilen” bir hakikat prosedürü olduğunu hatırlarsak siyasal örgütlenmenin zaten boşluğun kıyısında (marjinal olanda) vücut bulması şaşırtıcı olmayacaktır.

Her daim öznel eşitlik aksiyomu şiarı ile hareket eden *Organisation Politique*, bu bağlamda karşımıza çıkan eşitsizlik sorunlarına müdahale etmek üzerinden kendini kurgulayan bir örgütlenmedir. Badiou, bu müdahalelerin toplamının genel bir program ya da bir parti çizgisi oluşturmadığı konusunda ısrarcıdır.

“Tanrı bizi ‘sosyopolitik programlardan’ korusun! Modern siyasetin özü programsız oluşudur. Bizlerin, OP’deki (*Organisation Politique*) anlayışına göre siyasal hiçbir şeyin sözünü vermez. Siyasal olanın ne partisi ne de programı vardır. Parlamentarizme tamamen kapalı olasılıkları sezen ve bunların gerçekleştirilmesinden tamamen bağımsız çalışan kural koyucu bir düşünce biçimidir” (Hallward, 2003: 227).

Organisation Politique çerçevesinde Badiou siyasal örgütlenme sorusuna nasıl bir yanıt vermektedir? Şüphesiz ki, Badiou’nun Marksist-Leninist parti örgütlenmesine karşı yönelttiği eleştiriler kendilerini Komünist İdea’nın gerçekleştirilmesine aday olan devrimcilerin bir araya geliş şekillerine yönelik değildir. Bir başka deyişle, Badiou’nun örgütlenme sorunundan anladığı şey, devrimcilerin kendi aralarındaki ilişkiden ziyade onları bir araya getiren ilkeler bütünüdür. Bu bağlamda ‘partisiz siyaset’ örneği olarak karşımıza çıkan *Organisation Politique*’in ayrıştırıcı özelliği devlete ve onun temsiline ait her türlü aygıtı karşı geliştirdiği mesafe ve bu mesafenin yerini alan Komünist İdea’ya olan sadakatidir. Kendi sözleri ile devam edecek olursak:

Örgütlenme sorunu ya da olayın disiplini dediğim şey, İdea’nın olaya sadakati onaylayan eylemlere, bildirilere ve sorgulamalara etkili bir biçimde dağılma olasılığıdır. Sonuçta bir örgüt, kolektif olarak kendisinin olaya ve İdea’ya aynı yeterlilikte olduğunu beyan edendir. Örgütün bu anı, her şeyden daha zordur. Özel olarak kolektif ihtimam gerektirir, çünkü bu bölünmelerin olduğu kadar düşmanın da yeniden üstün gelmeyi beklediği andır. Eğer bu an kaçırılırsa Tarihin yeniden doğuşu muhteşem bir anekdottan başka bir şey olamaz ve siyaset kayıtsız kalmaya devam eder (Badiou, 2012: 69-70).

Öyleyse siyasal örgütlenme, olayın başladığı gibi beklenmedik bir biçimde sönümlenmesinin ardından, onun özelliklerini koruyabildiği sürece güçlüdür. Bu anlamda örgütlenme, olayın zamansızlığının dönüşümüdür: İdea’nın durum içindeki boşluk-zamanından, taşıyıcısı olan öznelerin açtığı dünyaya ait bir zamana dönüşümünün icadıdır. Badiou’nun (2012: 70), “zamanın-dışı” olarak nitelendirdiği bu zamansallık içinde siyasal örgütün hareket etmesi gereken çerçeve hakiki bir

enternasyonalizmdir. “Tek bir dünya var. (...) ve o dünyanın oluşu/dönüşümü komünizm fikrine düşüyor, ya da komünizm fikrinin içinde” (Badiou, 2011b: 20).

Sonuç

2010 yılında Berlin’de yapılan *Komünizm Fikri* başlıklı konferansta sunduğu “İdeası Komünizm olan Şeyin Gerçeği de Sosyalizm midir?” isimli makalesinde Badiou (2011b: 21), yukarıda incelemeye çalıştığımız siyasal örgütlenme konusunu detaylı bir biçimde irdeledikten sonra şöyle der: “Bütün bunların örgütlendiğinde nasıl bir biçim alacağını bilmiyorum”. Hakikaten de, bu makalede yapmaya çalıştığımız üzere Badiou’nun karmaşık ve derinlikli felsefesini sorgulamaya tutmak yerine, mümkün olduğunca siyasal olana dair düşüncelerine odaklandığımızda bile karşımıza çıkan resmin oldukça çetrefilli olduğunu söyleyebiliriz. Ancak bu demek değildir ki, Badiou’nun devrim ve siyasal örgütlenme üzerine yürüttüğü tartışma kuramsal ve eylemsel temelde net değildir.

Bu makalede gösterilmeye çalışıldığı gibi devrim, Badiou için siyasal olanı açığa çıkaran olaydan başka bir şey değildir. Bu iki kavram, yani devrim ve olay, eşanlamalı kullanıldıkları sürece hiçbir devrim hareketi olayın ortaya çıkışının ilkelerinden bağımsız düşünülemez. Bir diğer deyişle, devrim eyleme döktüğü ideolojinin karşısında duran ve düşman olarak imlenen tikel bir devleti alaşağı etmekten ibaret değildir. Devrim, devletin temsil mekanizmalarınca sayılmayanların varlığının açığa çıkması olarak anlaşıldığı ölçüde iki mutlak sonucu doğuracaktır: (1) Durum ve devlet’in temelde eşitsizlik üzerine inşa edilen sunum ve temsil mekanizmaları kesin olarak yıkılmalı ve bunların yerini aksiyomatik olarak eşitlik ilkesini benimseyen Komünist İdea almalıdır; (2) Sadece Komünist İdea çerçevesinde mücadelesi verilebilecek olan eşitlik ilkesi, devrim ve sonrasını her defasında devletten bağımsız tutmak demektir. Bu nedenle siyasal örgütlenme ancak devlete olan mesafe ile mümkündür.

Öyleyse bitirirken sözü tekrar Badiou’ya (2011b: 21) bırakmak yerinde olacaktır:

(...) Öznel anlamda küresel militanlar olmanın ve bu kararlılığı yerel eylemimize ve küresel düşüncemize her an yeni baştan bağlamanın zamanı geldi. Bugün komünizm ya enternasyonalist olur, ya da, sanırım bunu söyleyebiliriz, komünizm diye bir şey olmaz. Komünizm fikri için mutlak anlamda zorunlu reformun sonucu budur: Söz konusu fikri mevcut ulusal iktidarlarla kurduğu suç ortaklığından sökülüp atmak şart. O halde Enternasyonel’de küçük bir değişiklik yapmayı öneriyorum: “Bizi hiçe sayanlar bilsin/ Bundan sonra biz her şey biziz” yerine, artık “Bizi hiçe sayanlar bilsin/Bundan sonra her yerdeyiz, diyelim.

Sonnotlar

¹ Badiou'ya göre kapitalizm günün sonunda 'onurlu' bir örgütlü suçtan başka bir şey değildir (Badiou, 2012: 26).

² Varlık ve Olay kitabının İngilizce çevirisinde 'presentation' ve 'representation' olarak geçmekte olan kavramların olası Türkçe karşılıklarının yazarın ifade etmek istediği içeriği verebilme konusunda ne denli sorunlu olabileceklerine Türk kitabında yer vermiş, ve her ne kadar birebir karşılıkları olmadıklarını kabul etse de 'presentation' kavramını 'yapı', 'representation' kavramını ise 'üst-yapı' olarak çevirmeyi tercih ettiğini belirtmiştir. Türk'ün titiz çalışmasındaki bu seçim son derece yerinde olmakla birlikte, bu çalışma kapsamında Badiou'nun vurgulanmak istenen Marksist-Leninist çizgiden kopuşu savı çerçevesinde bu çevirileri kullanmak yanıltıcı olacaktır. Bu yüzden çalışmada 'presentation' kavramı 'sunum' 'representation' kavramı ise 'temsil' olarak Türkçeleştirilmiştir.

³ Bu bağlamda Badiou için tarihte ismi devrim sıfatı ile birlikte anılan her hareketin bir olaya işaret etmediğinin tekrar altını çizmek faydalı olabilir. Devrim, komünist İdea'yı barındırdığı sürece bir olay olma niteliğini taşır. Örneğin Badiou'ya göre İran Devrimi hic bir şekilde bir devrim/olay olamayacağı gibi, devrim kavramının da 20. yüzyıl itibariyle tamamen tükenmesine yol açmıştır (Badiou, 2012: 37-38).

Kaynakça

Badiou A (1999). *Manifesto for Philosophy*. New York: State University of New York Press.

Badiou A (2002). *Ethics: An Essay on the Understanding*. London: Verso.

Badiou A (2003). *Saint Paul: The Foundation of Universalism*. Stanford: Stanford University Press.

Badiou A (2004). Truth: Forcing and the Unnameable. İçinde: R Brassier ve A Toscano (der), *Alain Badiou, Theoretical Writings*, New York: Continuum, 120-133

Badiou A (2005). *Being and Event*. London: Continuum.

Badiou A (2007). *The Century*. Cambridge: Polity.

Badiou A (2009a). *Logics of Worlds: Being and Event II*. London: Continuum.

Badiou A (2009b). *Theory of the Subject*. New York: Continuum.

Badiou A (2010). *The Communist Hypothesis*. London: Verso.

Badiou A (2011a). Beyond Formalization: An Interview with Alain Badiou Conducted by Peter Hallward and Bruno Bosteels. İçinde: B Bruno (der), *Badiou and Politics*, Durham: Duke University Press, 318-350.

Badiou A (2011b). İdeası Komünizm Olan Şeyin Gerçeđi de Sosyalizm midir? İçinde: B Alain ve S Žizek (der), *Komünizm Fikri: Berlin Konferansı, 2010*, ev. O Dogan S Kılıç H Barışan, İstanbul: Metis Yayınları, 11-21.

Badiou A (2011c). Komünizm İdea'sı. İçinde: B Alain ve S Žizek (der), *Bir İdea Olarak Komünizm*, ev. A Ergenç ve E Kılıç, İstanbul: Ayrıntı, 12-27.

Badiou A (2012). *The Rebirth of History: Times of Riots and Uprisings*. London: Verso.

Badiou A (2017). On the Russian October Revolution of 1917. *Crisis & Critique*, 4(2), 13-23.

Bartlett A ve Clemens J (2010). *Alain Badiou: Key Concepts*. New York: Routledge.

Bensaid D (2007). Alain Badiou and the Miracle of The Event. İçinde: P Hallward (der), *Think Again. Alain Badiou and The Future of Philosophy*, New York: Continuum, 94-105.

Bosteels B (2011). *Badiou and Politics*. Durham: Duke University Press.

Brancaleone D (2012). Alain Badiou's Theory of Revolutionary Change. *Irish Marxist Review*, 1(3), 60-71.

Critchley S (2007). *Infinitely Demanding: Ethics of Commitment, Politics of Resistance*. London: Verso.

Demirtaş M (2013). Badiou ve Özgürleşme Siyaseti. *Düşünme Dergisi*, 5, 70-78.

Ergül S (2013). Alain Badiou. İçinde: A Tuncel ve K Gülenç (der), *Siyaset Felsefesi Tarihi: Platon'dan Zizek'e*, Ankara: Doğu - Batı Yayınları, 867-882

Ergül S (2015). Alain Badiou'nun Çokluk Ontolojisi. *ETHOS: Felsefe ve Toplumsal Bilimlerde Diyaloglar*, 8(1), 64-90.

Etil H (2013). Badiou'nun Felsefe Kavgası: Varlık-Olay-Özne-Hakikat. *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 18(35), 243-275.

Feltham O ve Clemens J (2014). *Badiou, Infinite Thought: Truth and the Return of Philosophy*. New York: Bloomsbury Academic.

Hallward P (1998). Generic Sovereignty: The Philosophy of Alain Badiou. *Angelaki*, 3(3), 87-111.

Hallward P (2002). Translator's Introduction. İçinde: A Badiou, *Ethics: An Essay on the Understanding*, London: Verso, 7-47.

Hallward P (2003). *Badiou: A Subject to Truth*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Hewlett N (2007). *Badiou, Balibar, Ranciere: Rethinking Emancipation*. London: Continuum.

Hoffman M (2017). Alain Badiou, the Maoist Investigation, and the Party-Form. *Historical Materialism*, 25(2), 96-113.

Sotiris P (2011). Beyond Simple Fidelity to the Event: The Limits of Alain Badiou's Ontology. *Historical Materialism*, 19(2), 35-59.

Toscano A (2007). Communism as Separation. İçinde: P Hallward (der), *Think Again. Alain Badiou and The Future of Philosophy*, New York: Continuum, 138-149.

Türk D (2013). *Öteki, Düşman, Olay: Levinas, Schmitt ve Badiou'da Etik ve Siyaset*. İstanbul: Metis.

Walker G (2012). On Marxism's Field of Operation: Badiou and the Critique of Political Economy. *Historical Materialism*, 20 (2), 39-74.

Yenisoy Şahin E (2015). Alain Badiou'nun Hakikat Kuramı. *ViraVerita E-Dergi* (2), 105-129.

Bir Yeniden Hegemonikleştirme Hamlesi Olarak 12 Mart Döneminde Reform Siyaseti ve Başarısızlığı

Erol Subaşı, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İİBF Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, ORCID: 0000-0001-5710-9988,
e-posta: erol.subasi@erdogan.edu.tr.

Özet

12 Mart 1971 Muhtırası Türkiye siyasi hayatının önemli dönemeçlerinden birini oluşturur. Yine de 27 Mayıs 1960 Darbesi ve 12 Eylül 1980 Darbeleri ile karşılaştırıldığında hakkında yapılan çalışma sayısı şaşırtıcı derecede azdır. Bu azlığın bir sonucu olarak 12 Mart 1971 Rejimi döneminde sıkça tartışılan ancak bir türlü netice alınamayan reform çabalarının ilk anda neden gündeme geldiği, neden uzun süreler tartışıldığı ve sonuç olarak nasıl başarısız olduğu gibi sorular yanıtsız kalmıştır. Bu çalışma 12 Mart 1971 Muhtırası dönemine damgasını vuran güvenlik ve reform temalarından ikincisine odaklanmaktadır. Bu çalışmadaki temel argüman 12 Mart 1971 Muhtırası sırasında ve sonrasında gündeme gelen reform temasının esas itibarıyla 27 Mayıs 1960 Darbesi sonucu uygulamaya sokulan sosyal hakçı-Keynesçi hegemonya projesinden kopan kitlelerin yeniden içerilebilmesi stratejisi olarak ortaya konulmaktadır. Ne var ki bu reform stratejisi burjuvazinin çeşitli fraksiyonları, ordu üzerinde Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç ve Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay etkisi ve sağ siyasi aktörlerin oluşturduğu güvenlikçi blok tarafından geri püskürtüldü. Dolayısıyla 12 Mart 1971 Rejimi içindeki tek hegemonyacı momenti oluşturma potansiyeline sahip olan reform çabası akamete uğratıldı. Bu durum 12 Mart 1971 Rejiminin ulusal-popülere referansla tâbi sınıflar nezdinde benimsenebilme olanağını da ortadan kaldırmış oldu. Böylece 12 Mart 1971 Muhtırası, söz gelimi 27 Mayıs 1960 ve 12 Eylül 1980 Darbelerinde başarılı olan kimi toplumsal kesimlerin desteğini alma noktasında başarısız oldu. Toplumsal tabandan yoksun bir şekilde, bürokratik bir düzlemde, devletin kurumsal mimarisi içindeki düzenlemeler ile yetinmek zorunda kaldı. Bu hegemonya kaybı izleyen dönemde kitlelerin daha radikal sol ve sağ projelere savrulmalarına neden oldu.

Anahtar Sözcükler: Hegemonya, reform, ulusal-popüler, toplumsal taban, 12 Mart 1971 Muhtırası.

Reform Politics as a Re-Hegemonizing Attempt During March 12, and Its Failure

Abstract

The Memorandum of March 12, 1971 constitutes one of the major turning points in Turkish political life. Nevertheless, compared to the May 27, 1960 Coup, and the September 12, 1980 coup the number of the studies carried out on March 12 is surprisingly small. As a result of this scarcity, the questions such as why the reform efforts, that were frequently discussed during March 12, 1971, regime, did not have any significant results, were brought to the agenda in the first place, and why they were discussed for long periods and how they failed were left unanswered. This study focuses on the second of the themes of security and reform which marked March 12, 1971, Memorandum. The main argument in this study is that the reform theme that came up during and after March 12, 1971, Memorandum was mainly the strategy for the re-inclusion of the masses who were expelled from the pro-social right Keynesian Hegemony Project, which was implemented by the May 27, 1960 Coup. This reform strategy, however, was pushed back by a pro-security bloc composed of various factions of the bourgeoisie, the military chief of the General Staff, Memduh Tağmaç, President Cevdet Sunay and the right-wing political actors. Therefore, the reform effort, which had the potential to create the only hegemonic moment within the regime of March 12, 1971, was hindered. This has also eliminated the possibility for subordinate classes to adopt the March 12, 1971 regime as national-popular. Thus, unlike September 12, 1980, and May 27, 1960, the memorandum of March 12, 1971, failed to obtain the support of popular segments of the society. Lacking a social basis, it took the form of a bureaucratic operation only targeted the institutional architecture of the state. This loss of hegemony led the masses to head towards to the more radical left-wing and right-wing projects in the following period.

Keywords: Hegemony, reform, national-popular, social base, March 12-1971 Military Memorandum.

Giriş¹

12 Mart 1971 Muhtırası Türkiye siyasi tarihi içinde önemli bir kırılma noktası olarak ele alınabilir. Ancak literatüre baktığımızda hakkında fazlaca çalışma olmadığını görürüz. Muhtıra, büyük oranda 27 Mayıs 1960 ve 12 Eylül 1980 Darbelerinin gölgesinde kalmıştır. Bu üç darbe/muhtırayı karşılaştırsak hakkında en az çalışma olanın 12 Mart 1971 Muhtırası olduğu görülebilir. 12 Mart 1971 muhtırasını diğerlerine kıyasla geri plana atan Meclis'i kapatmaması, kurucu bir meclis kurmaması, yeni bir anayasa getirmemesi, dahası yeni bir birikim stratejisi ortaya koyamamış olmasıdır. Ezcümle, 12 Mart 1971 muhtırası

yeni bir hegemonya projesi ve onunla az çok tutarlı bir birikim stratejisi ortaya koyamamıştır. “Ara rejim” değerlendirmeleri de tam bu gerçeğe işaret etmektedir.

12 Mart Muhtırası ilk verildiğinde bunun 27 Mayıs’ın reformcu niteliği haiz sosyal hakçı-Keynesçi hegemonya projesinin devamı -derinleştirilmesi ve daha radikal bir formu- olduğu, ordu içindeki anti-parlamentarist Baasçı sol kliğin işi olduğu sanılmıştı. Doğan Avcıoğlu’nun *Türkiye’nin Düzeni* kitabında ve *Yön-Devrim* dergi-gazetelerinde ortaya koyduğu görüşlerden etkilenen ordu içindeki alt-rütbeli subaylardan oluşan çeşitli klikler (Madanoğlu ve Batur-Gürler) sol, devletçi, kalkınmacı, bağımsızlıkçı bir devrimin ancak toplumun “zinde güçleri” olarak gördükleri ordu-aydın koalisyonu eliyle gerçekleştirilebileceğine inanmıştı. Öyle ki Batur-Gürler liderliği altındaki subaylar 9 Mart 1971 tarihinde harekete geçmeyi planlamış ancak Batur-Gürler’in son anda fikir değiştirerek statükocu bir yönelime sahip olan Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay ve Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç kanadı ile anlaşması sonucu başarısız olmuşlardı (Gürkan, 1986: 249-266). Bu gelişmeden habersiz olan Çetin Altan, İlhan Selçuk, Uğur Mumcu, İlhami Soysal, Hikmet Kıvılcımlı gibi bazı solcu yazarlar; *Devrim* gibi gazeteler; DİSK, TÜRK-İŞ, Dev-geç, TÖS, Elektrik Mühendisleri Odası, Üniversite Asistanları Sendikası, Orman Mühendisleri Sendikası gibi sol eğilimli 16 örgüt muhtırayı ordu içindeki sol kliğin verdiğini düşünerek selamladılar. Bülent Nuri Esen ve Bahri Savcı gibi hukukçular da Başbakan’ın istifasının hukuka uygun olduğu şeklinde görüş bildirdiler (Toker, 1993: 217). Muhtıra’nın içindeki belirgin reform teması, muhtırayı sol kliğin verdiği izlenimini uyandırıyor. Muhtıranın içeriğine bakıldığında da asayiş teması ile reform temasının birlikte işlendiği görülebiliyordu. Muhtıra, 1961 Anayasası’nın ön gördüğü sosyo-ekonomik reformların yerine getirilemediği gerekçesi ile verilmişti. “Sosyal ve ekonomik huzursuzluklar” “Anayasa’nın öngördüğü reformları tahakkuk ettirememiş ol(unmasından) kaynaklanmış;” “Anayasa’nın öngördüğü reformları Atatürkçü bir görüşle ele alacak” yeni bir hükümet çağrısı yapılmaktaydı. Esasında muhtıra reform taraftarlarını umutlandıracak önemli ifadelerle doluydu.

Ancak inisiyatifin tamamen reformcu kanatta olmadığı çok geçmeden anlaşıldı. Söz konusu reformcu klikle yakın ilişkileri olan ve muhtemelen son anda statükocu Sunay-Tağmaç kanadı ile iş birliği yolunu seçen Batur-Gürler kanadının etkisiyle reform teması muhtıra içinde yer alabilmişti. Başka bir deyişle muhtıra, güvenlik ve reform temalarının bileşiminden oluşmaktaydı. Muhtıra metninde “anarşi ve kardeş kavgası” güvenlik temasına işaret ederken “sosyal ve ekonomik huzursuzluklar” bir reform talebine gönderme yapıyordu. Tağmaç-Batur arasındaki zoraki-çelişkili ittifakı yansıtan sırasıyla güvenlik ve reform temaları ve bunlar arasındaki gerilimler daha sonra tüm 12 Mart 1971

Rejimi'ne rengini verecekti. Batur-Gürler kanadı reformu mevcut 27 Mayısçı projeyi yeniden hegemonikleştirmek için bir araç olarak görmüştü. Bu nedenle I. Erim Hükümeti (26 Mart 1971-11 Aralık 1971) özellikle bir reform hükümeti olarak kuruldu. Ancak içerisinde bulunan Keynesçi teknokratların burjuvaziyi hedef alan söz ve eylemleri sonlarını getirdi. Sonraki süreçte kurulan diğer hükümetlerin programları burjuvazinin çıkarları ile uyumlu bir şekilde reform temasının ağırlığının azaldığı buna mukabil güvenlik temasının ağırlığının sürekli olarak arttığı bir seyir izledi. Böylece güvenlik üzerinden şekillendirilen 12 Mart Rejimi, tabi sınıfların aktif rızasını ulusal-popülere referansla kazanmakta başarısız olarak hegemonikleşemedi.

Bu çalışma reform siyasetini bir yeniden hegemonikleştirme hamlesi olarak ele almaktadır. Hegemonya kavramı burada "hâkim sınıfların entelektüel, ahlaki ve politik liderlik ile tabi sınıfların aktif rızasının yeniden üretimini ve başarılı seferberliğini" sağlayabilmeleri kapasiteleri anlamında kullanılmaktadır (Jessop, 1982: 148). Bu referans çerçevesi içinde hegemonikleştirme kavramı ise belirli sosyo-politik projelerin tabi sınıfların aktif rızasını devşirebilecek şekilde (yeniden) düzenlenmesi anlamında kullanılmaktadır. 12 Mart Muhtırası özelinde ise hegemonikleştirmeden kasıt, 27 Mayıs 1960'ın getirdiği sosyal hakçı-Keynesçi hegemonya projesinden kopan kitlelerin yeniden içerilmesini savunan ve büyük oranda liberal, sol ve/veya devletçi bir pozisyondan beslenen bir stratejidir. Bu pozisyon(lar) açısından 27 Mayıs'ın hegemonya kaybının nedeni "Anayasa'nın öngördüğü reformların" yerine getirilememesiydi. Reformların yokluğunda sosyo-ekonomik durumları kötüleşen, ağa, mütegalibe, patronun sosyo-politik baskısı altında ezilen kitleler sol radikalleşmenin çekim alanına giriyordu. Bunu önlemenin tek yolu toprak, maden, petrol, eğitim vb. gibi reformlar yoluyla hegemonya kaybı yaşayan 27 Mayısçı projenin yeniden hegemonikleştirilmesini sağlamaktı. Reformlar yoluyla kitle desteğini savunmayı amaçlayan ve bu bakımdan 27 Mayıs çizgisinde hareket eden bu reformist yaklaşım ordu, burjuvazi ve sağ siyasal aktörlerin direnişi sonucu başarılı olamadı. Kendisi de özgül bir hegemonya projesi inşa edemeyen 12 Mart Rejimi içinde reform teması giderek silikleşti ve yerini 27 Mayısçı projeden sol üzerinden kopan aktörleri milli güvenlik sorunu olarak kodlayan güvenlikçi yaklaşıma bıraktı. Hasılı, reform, 12 Mart sürecinde gündeme gelen ancak karşı politik güçler tarafından akamete uğratılan bir hegemonikleştirme hamlesidir.

Çalışma dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde reformculuk iddiası yüksek I. Erim Hükümeti ele alınmaktadır. Bu bölümde hükümet içinde onbirler olarak adlandırılan teknokrat grubun söz ve eylemlerinin burjuvazinin farklı temsilcileri tarafından şiddetli eleştirilere maruz bırakıldığı gösterilmektedir. Nitekim buradaki mücadele onbirlerin istifası ile sonuçlanacaktı. İkinci bölüm, II.

Erim Hükümeti dönemini reform savlarının önemli ölçüde azaldığı ve burjuvazi ile uzlaşma yollarının arandığı bir dönem olarak ortaya koymaktadır. Üçüncü bölüm Melen Hükümeti dönemini güçlü bir anti-komünist yönelim ve burjuvazinin dümen suyunda reformculuktan statükoculuğa doğru bir dönüşüm olarak ele almaktadır. Dördüncü bölüm 12 Mart Dönemi'nin son hükümeti- fakat bu kez partiler üstü değil- Adalet Partisi (AP)-Cumhuriyetçi Güven Partisi (CGP) koalisyon hükümetini ülkeyi seçimlere ve "normal" zamanlara doğru götürecektir bir seçim hükümeti olarak tartışmaktadır. Bu nedenle bu bölümde ayrıca 12 Mart Rejiminin sonunu ilan edecek olan 14 Ekim 1973 seçimlerine gidişte siyasal partilerin seçim bildirgeleri ve/veya programları 12 Mart'ın bıraktığı siyasal miras bakımından değerlendirilecek.

Reform Hükümeti

I. Erim Hükümeti, 26 Mart 1971 tarihinde 12 Mart Muhtırasında yer alan reform temasını sahiplenerek ve ön plana çıkararak bir Reform Hükümeti olma savıyla kuruldu. Bu gerçek Hükümet programında şu şekilde ifade edildi:

Gerçekleştirilmesi zorunlu yapısal ve kurumsal değişikliklere türlü nedenlerle girişilememiş ve sorunları çözümede olayların arkasında kalınmıştır... Bu karışık duruma ve bunun yarattığı alışkanlıklara son vermek... Anayasanın gösterdiği doğrultuda yapılması zorunlu reformların hiç beklenilmeden gerçekleştirilmesi ile mümkündür. İşte bu nedenlerle Türk kamuoyunun karşısına "Reform Hükümeti" olarak çıkıyor ve bu niteliğe uygun bir program sunuyoruz (Dağlı ve Aktürk, 1988: 200).

Reform Hükümeti programına baktığımızda toprak ve tarım reformu, milli eğitim reformu, mali reformlar, hukuk ve adalet reformu, devlet kesiminin yeniden düzenlenmesi, enerji ve tabii kaynaklarla ilgili reformların yer aldığı görülür. Erim Hükümeti, reformları gerçekleştirmekten sorumlu, ekseriyetle genç teknokratlardan oluşmuş bir "beyin takımı" olarak ortaya çıktı. Hükümet'in kilit ismi Başbakan Yardımcısı olarak atanan CHP Konya Milletvekili Atatürkçü ve reformcu kimliği ile bilinen eski bir asker olan Sadi Koçuş'tu.² Koçuş, hem bir asker olarak ordu ile yakın irtibat halindeydi ve o çevre tarafından tanınıyordu hem de CHP milletvekili olarak İnönü ile yakın bir diyalogu vardı. Ordu içindeki Atatürkçü ve reformcu eğilimleri yansıtan bir figür olarak Koçuş'tan muhtıracı komuta kademesi ile hükümet arasında bir bağlantı kayışı görevi görmesi bekleniyordu. Bakanların üçte birini Koçuş tavsiye etmişti. Bu bakımdan da önemi büyüktü. İkinci önemli isim, 1960'lar başında Devlet Planlama Teşkilatı (DPT)'de çalıştıktan sonra Paris'te Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (OECD)'de sonra da Washington'da Dünya Bankası'nda danışman olarak çalışan

Atilla Karaosmanoğlu Ekonomiden Sorumlu Başbakan Yardımcısı olarak atandı. Ayrıca, NATO Genel Sekreteri'nin birinci yardımcısı Osman Olca'yı Dışişleri Bakanlığı, OYAK'tan Özer Derbil'e Dış Ticaret, Türk Petrolleri Genel Müdür Yardımcısı İhsan Topaloğlu'na Enerji ve Tabii Kaynaklar; Portekiz Hükümeti'nin eski Danışmanı Ayhan Çilingiroğlu'na Sanayi ve Ticaret, 1960'ta DPT'den sorumlu olan eski Kurmay Subay Şinasi Orel'e Millî Eğitim Bakanlığı verildi (Ahmad, 1996: 356-357). Hükümete Adalet Partisi (AP) beş, Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) üç ve Millî Güven Partisi (MGP) bir bakan vermişti. Erim (2007: 197) ilk Bakanlar Kurulu toplantısında reform temasını tartışmaya yer bırakmayacak derecede ön planda ele alıyordu: "Bizim Hükümetimiz, Atatürk'ün başladığı reformları devam ettirmek azmi ile iş başına gelmiştir. Bizim Hükümetimiz Atatürk'ün yaptığı, koyduğu devrim kanunlarını gereği gibi uygulamak üzere iş başına gelmiştir."

Reform Hükümeti, devletçi, kalkınmacı ve sola meyyal genç teknisyenlerden oluşmaktaydı. Örneğin Atilla Karaosmanoğlu vaktiyle Sosyalist Kültür Dernekleri'nin kurucuları arasında yer almıştı.³ Erim, Karaosmanoğlu'nu bir sosyal demokrat olarak gördüğü için kabineye Başbakan Yardımcısı olarak almayı düşündüğünü ancak Cumhurbaşkanı'nın yaşının küçük olması dolayısıyla⁴ bir süre Devlet Bakanlığı yaptıktan sonra bu göreve getirilmesi gerektiği tavsiyesinde bulunduğunu aktarır. Erim, ısrar ederek kararını Sunay'a kabul ettirmeyi başarmıştı (Erim, 2007: 169-170).

Erim Hükümeti içindeki reformcu kanat, hızlı bir kalkınma için plan ilkelerine sadık, meydanı tamamıyla özel sektöre bırakmayacak rasyonel ve planlı kamu politikaları ve köklü idari ve ekonomik önlemlerle kalkınma hızının artırılabilmesine inanıyordu. Kalkınma amacı içinde, özel sektör kendilerini haksız yere zenginleştirecek teşviklerden ziyade, disiplinli bir şekilde üretime yönelik yatırımlarını hızlandırarak ülke kalkınmasında daha etkin bir rol üstlenmeliydi. Hâlbuki AP iktidarı burjuvaziye büyük tavizler vermiş, rant ve avanta ekonomisi ile kaynakların üretken olmayan alanlara kaymasına neden olmuştu. Ekonomik İşlerden Sorumlu Başbakan Yardımcısı Atilla Karaosmanoğlu yaptığı basın toplantısında AP dönemini kastederek mevcut ekonomik düzenlemelerle Ortak Pazar ülkeleri düzeyine ancak 2359 yıl sonra ulaşabileceğini iddia ederken bozuk düzenden nemalanan ve haksız yere zenginleşen bir zümrenin varlığından söz etmekteydi. Karaosmanoğlu radikal bir tutumla burjuvaziyi hedef tahtasına oturtmuştu:

Keyfi bir gidiş, hiçbir ekonomik kıstasa dayanmadan yapılan uygulama, bazı kimselerin hiçbir ekonomik katkıda bulunmadan zengin olmalarını sağlayan işlemler Türkiye'de ekonomik kararsızlık ve hatta bunun da ötesinde ekonomik

bir anarşi ortamı yaratmıştır... Durumumuz güçtür. Bu güçlüklerin cesaretli adımlarla çözümlerini bulmak zorundayız. Yapılacak reformlar kurulu düzenin bozukluğunda çıkarı olan kişi ve zümreleri rahatsız edecektir (*Milliyet 1971 Yılığ*: 239).

Karaoşmanoğlu'nun ortaya koyduğu şekliyle kalkınma hızındaki düşüklüğün asıl sebebi otomotiv sanayi ile ona bağlı yan sanayilerde üretim hızında kayda değer bir artış olmamasıydı. Sanayi üretimi devlet sektöründe %9'un üzerinde artarken özel sektörde bu oran sadece %3,5 civarında kalmaktaydı (*Milliyet 1971 Yılığ*: 242). Kalkınma hızında istenilen seviyelere ulaşılmasının sorumlusu otomotiv sanayi (montaj sanayi) yani büyük burjuvazidir. Sanayi alanında üretim kapasitesinin tam olarak kullanılmaması durumu söz konusudur. Özel sektör, anarşi ortamını ve ekonomik durgunluğu sebep göstererek üretim kapasitesini artırmaktan imtina etmekte ayrıca yatırımlara da girişmemektedir. Burjuvazinin de dahil olduğu her toplumsal kesim durgunluğun ve fiyat artışlarının bir arada görüldüğu bu durumdan şikâyet etmektedir. Karaoşmanoğlu bu durumu durgunluğun ve fiyat artışlarının bir arada görüldüğu yeni ve henüz tam olarak anlaşılabilen bir olgu olarak dile getirir. Keynesçi yaklaşım içinde anlamlandırılmayan bu yeni olgu daha sonra stagflasyon olarak adlandırılacak ve bu durum 1970'lerden itibaren tüm dünyayı etkisi altına alacaktı.

Kamudan burjuvaziye kaynak aktarımı anlamına gelen teşvik tedbirlerini içeren 933 Sayılı Kanun'un kimi maddeleri Türkiye İşçi Partisi (TİP)'in başvurusu üzerine 1969 yılında Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmiş, AP bu konu ile ilgili olarak burjuvaziyi memnun edecek bir düzenleme getirmemişti. Vehbi Koç, 933 Sayılı Kanun'un iptal edilmesinin özel sektör yatırımlarına büyük darbe vurduğunu ve bu sebeple yeni yatırımlara girişilmediğini söylemektedir (*Yankı, 1971: 17*). Karaoşmanoğlu çok ses getiren basın toplantısında 933 Sayılı Kanun'un Anayasa Mahkemesince iptal edilen hükümlerinin yenilenmesi için hiçbir çabaları olmayacağını söylüyor ve "bir dogma olarak teşvik devresi sona ermiştir" diyerek eleştiri oklarını üzerine çekiyordu. Teşvikler bundan sonra "bilimsel ölçütlere" göre tespit edilecek ve yaratacağı katma değere göre verilip verilmemesi karara bağlanacaktı.

Erim Hükümet programında dış ticaret, döviz, gümrük himayesi gibi konularda reform hazırlıkları yapabilmek için geçmişte örneği olmayan bir Dış Ekonomik İlişkiler Bakanlığı kurulduğunu ilan ediyordu. Bu Bakanlık, "Devlet kuruluşu dışındaki kuruluşlara devredilmiş görev ve yetkiler geri alınacak" diyerek dış ticareti büyük oranda devletleştirmekteydi. Böylece, 1971 yılında, o döneme kadar Odalar Birliği'nin elinde olan döviz tahsis yetkisi Dış Ekonomik İlişkiler Bakanlığı uhdesine alındı. Odalarda etkisi zayıf olan ve bu nedenle işlerini daha

ziyade doğrudan Bakanlıklar ile kurduğu enformel ilişkiler üzerinden yürüten ve Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği (TÜSİAD)'nde örgütlenmiş olan büyük sanayiciler için olumlu bir gelişme olarak yorumlanabilecek bu hamle, Odalar Birliği'nde örgütlü küçük ve orta boy ticaret ve tarım burjuvazisi nezdinde önemli huzursuzluklar yarattı. Odalar bu şekilde önemli bir güç kaynağından da oldular (Öncü, 1980: 469-470).

Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB) başkanı Raif Onger, yeni düzenlemeler ile ilgili şikâyet ederken “Hükümetin reformlarının yanındayız. Ancak reform namı altında özel sektörü ezen tutumların karşısındayız” demektedir. Onger ayrıca “kota tahsis ve tevzi görevinin” Odalar Birliği'nden alınmasını eleştirerek bu kararın Odalar Birliği'nde büyük maddi kayba neden olacağını ve 500 kişinin işsiz kalacağını belirtmekteydi. Onger'e göre Erim Hükümeti'nin ekonomik tutumu yatırımları azaltmıştı. “Alınan tedbirlerin olumsuz sonucu Mart 1972'de görülecekti” (Yankı, 1971: 20).

Döviz tahsis yetkisinin TOBB'dan alınıp Dış Ekonomik İlişkiler Bakanlığı'na verilmesinin nedenleri arasında ithalat ve ihracat ilişkilerini düzenlemek ile açıkça ifade edildiği şekliyle ithalat yolu ile yapılan döviz kaçakçılığını engellemek bulunuyordu. Bakanlığa göre 3 liralık ithalat malı devlete 5 lira olarak gösterilerek döviz kaçakçılığı yapıyordu, dolayısıyla ithal edilen mallar için fiyat kontrolüne ihtiyaç vardı. Büyük sanayiciler bu gibi ithamlardan ve fiyat kontrolü gibi yeni bürokratik formalitelerden hoşlanmadılar. Örneğin Adanalı Sanayicilerden ve Adana Borsa Başkanı Selahattin Canka yeni hükümetin “bütün Cumhuriyet devrini arattırarak hatalar” yapmakta olduğunu ileri sürüyordu. Ona göre yolsuzluk yapan üç-beş ithalatçı-ihracatçı için bütün sermayedarları zan altına sokmak ve işlerini zorlaştırmak kabul edilebilir bir husus değildi. Siyasal ve idari istikrar her şeyin başında gelirdi ve toprak reformu gibi söylentiler gerçekte mülkiyet düşmanlığı anlamına gelmekteydi ve toprağı olmayan sanayicileri bile tedirgin etmekteydi (Yankı, 1971: 21).

Karaosmanoğlu'nun burjuvazi nezdinde soğuk duş etkisi yapan açıklamalarına bir tepki de TOBB Başkan Yardımcısı Şinasi Ertan'dan geldi. Ertan, döviz tahsis işlemlerinin Odalardan alınıp devlete verilmesi, Odalar Birliği'nin kuruluş kanunundaki amaç ve hizmetlerini yürütmesini imkânsızlaştırır dedi. (Yankı, 1971: 6). İstanbul Sanayi Odası Başkanı Ertuğrul Soysal da Karaosmanoğlu'nun teşvik tedbirleri ile ilgili yapmış olduğu açıklamalara cevaben teşvik tedbirlerinin büyük bir kısmının yedide altısının kamu sektörüne verildiğini; ancak kamu sektörü yılda 3 milyar lira zarar ederken özel sektörün yılda 3 milyar lira kâr ettiğini söyledi (Yankı, 1971: 12).

Burjuvazinin ve sağ siyasi aktörlerin tepkisini çeken bir başka mevzu Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı İhsan Topaloğlu'nun hazırladığı "Maden Reformu Kanun Tasarısı" idi. Tasarıya göre boraks ve maden kömürü yatakları devletleştirilecek, maden işletme ruhsatları yalnız Türk vatandaşlarına verilecek, verilen ruhsatlar iki yıl için geçerli sayılacaktı. 6326 Sayılı Petrol Kanunu'nda değişiklikler yapılmasını öngören "Petrol Reformu Kanun Tasarısı" performanslarını eleştirdiği yabancı petrol şirketleri ile ilgili olarak "arama işletme haklarının devletin eline geçmesini" talep ediyordu (*Milliyet 1971 Yıllığı*: 239). "Ulusal petrol kampanyasının" sözcüsü Topaloğlu'nun bu yaklaşımı yabancı sermaye temsilcilerinin yakınmalarına neden oluyor, kısacası "Topaloğlu piyasayı ürkütüyordu". Böylesi bir durumda Topaloğlu, bir kararname meselesini bahane ederek⁵ ve kabinedeki diğer reformcuları da beklemeyerek istifa eder. Topaloğlu'nun istifası ile ilgili olarak Başbakan Erim'e gönderdiği mektuptaki şu ifadeler çarpıcıdır:

Ancak şunu biliniz ki, Türkiye'nin çok güç şartlarında büyük çıkar topluluklarına karşı reform çalışmalarını sürdürürken belli çevrelerden yapılan ve yapılabilecek olan her türlü tezvıratı göğüslemekte beni yalnız bırakmanız üstelik bazı davranışlarınızla bir de elimi kolumu bağlamak istemeniz görevden ayrılmak zorunluluğunu doğurmuştur (Altuğ, 1973: 170).

İlaç kararnamesi ile ilgili bir başka bir örnek onbirlerin Reformcu Hükümeti ile burjuvazi arasındaki çatışma eksenlerini göstermesi açısından manidardır. Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı kabinenin ve T.C. tarihinin ilk kadın Bakanı Türkan Akyol, Başbakan'ın Ekonomik İşlerden Sorumlu Yardımcısı Karaosmanoğlu ve Dış Ekonomik İlişkiler Bakanı Özer Derbil ilaç fiyatlarını düşürecek bir kararname hazırlamışlardı. Ancak bu haber duyulunca ilaç şirketleri ve özellikle Nejat Eczacıbaşı bu kararnameye itiraz etmiş; doğruca bir heyet ile Cumhurbaşkanı makamına çıkmıştı. Yine Eczacıbaşı'nın maddi yardım yaptığı Güven Partisi (GP) de bu konu ile ilgili olarak Cumhurbaşkanı ile görüştü. Netice olarak bu uyarılar üzerine Cumhurbaşkanı kararnamayı imzalamamıştı. Cumhurbaşkanı bunun nedenini şöyle açıkladı: "Acele, bir ilâç fiyat indirimi kararnamesi getirildi. İstanbul'dan Eczacıbaşı ve heyeti geldi, itirazda bulundu, Güven Partisi de bana müracaat ederek kararnameye itiraz etti, bu sebeple imzalamadım." (Batur, 1985: 348). Yine Batur (1985: 349) Nihat Erim'den aktarıyor: "Eczacıbaşı firması Güven Partisi'ne maddi yardım yaptı, bu sebeple Güven Partisi işe karıştı."

Kararname ile ilgili olarak Koçaş'a da çeşitli şirketlerden yöneticiler gitmiş ayrıca Karaosmanoğlu ile de görüşmüşlerdi. Heyet, hükümet yetkililerini bu konuda taraf olarak görmüş ve konuyu değerlendirmek için tarafsız iktisatçılar talep etmişti. Daha sonra Karaosmanoğlu uzmanlar ile de görüştü. Uzmanlar,

kararnamenin prensibi ile değil de rakamlarla ilgili bir anlaşmazlık olabileceğini bunun da daha ayrıntılı bir çalışma ile üstesinden gelinebileceğini bildirince Koçaş bunun temelde bir rakam değil ilke meselesi olduğunu söyledi. Görüşmelerden tatmin edici bir netice alınamayınca Başbakan Erim görüşmelerin tutanaklarını istedi ancak herhangi bir belge tutulmadığını öğrenince kararname ile ilgili herhangi bir eylemde bulunmayarak durumu sürüncemede bıraktı. Bu durum Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Türkan Akyol'un tepkisini çekmişti. Bakan şöyle diyordu: "Artık bu hükümetle çalışmam. Anlaşıldı ki, bizden "İdare-i Maslahat" isteniyor. Beni bağışlayın ve izin verin, hemen istifa edeceğim." (Koçaş, 1978: 401).

Bir başka önemli tartışma konusunu oluşturan toprak ve tarım reformu için Atilla Karaosmanoğlu görevlendirilmişti ancak Karaosmanoğlu ve ekibinin hazırladığı ön tedbirler tasarısını Komisyon baştan sona değiştirdi (*Milliyet 1971 Yılı*: 36). Öyle ki, Komisyon ikinci ve üçüncü maddeyi tam olarak metinden çıkararak reformu reform olmaktan çıkardı. Komisyondaki tartışmalarda DP'li eski Tarım Bakanı Bahri Dağdaş "Tasarı Marksist, Leninist görüşle hazırlanmıştır" demekteydi (*Milliyet 1971 Yılı*: 179).

Toprak reformunun görüşüldüğü Meclis Komisyonu'nda Başbakan Yardımcısı Karaosmanoğlu "diktatörlükle ve solculukla" suçlanmıştı. Toprak reformu ile ilgili tartışmalara burjuvazi de kayıtsız kalmadı. Ekonomik ve Sosyal Etütler Vakfı (ESEV) İstanbul'da "Toprak Reformu ve Ekonomik gelişme" adlı bir seminer düzenlerken Konferans Heyet Başkanı ve Eczacıbaşı Holding'in sahibi TÜSİAD üyesi Nejat Eczacıbaşı problemin toprak dağıtımı ile bitmeyeceğini, meselenin tarım reformu olarak daha geniş bir zaviyeden ele alınması gerektiğini ifade ediyordu. Eczacıbaşı'na göre salt toprak dağıtımı ile sınırlı kalacak bir eylem, toprağın aşırı parçalanmasına neden olacak ve ekonomik olarak verimli bir şekilde işletilebilmesini engelleyecekti (*Yankı, 1971: 5-6*).

İşçi sınıfının sözcülüğünü üstlenme iddiasındaki Türk-İş'in Başkanı Halil Tunç da Atilla Karaosmanoğlu'nu ve reformcuları destekliyor, suçlanması gerekenin orta çağ kalıntısı feodal düzeni 20. yüzyılda savunmaya devam edenler olduğunu söylüyordu. Tunç, işçi sınıfının reformları tamamen destekleyeceğini, toprak reformunun sosyal adalet ilkesinin gerçekleştirilmesi için önemli bir adım olacağını belirtiyordu (*Yankı, 1971: 6*).

Görülebildiği üzere Birinci Erim Hükümeti içindeki reformcu teknokrat kanat reform namına yapılacakları kamuoyuna açıklarken burjuvazinin farklı fraksiyonlarının tepkisini üzerine çekmişti. Kendilerini reformcu subayların desteğini almış genç reformcular olarak gören bu ekip, Maliye Bakanlığı

görevini üstlenen Sait Naci Ergin⁶ ile Millî Savunma Bakanlığı koltuğuna oturan MGP'li Ferit Melen gibi reform karşıtı isimlerin de kabineye girmesini tepki ile karşılamış “ya biz ya onlar” diyerek Erim’e rest çekmişti. Ancak Erim ilk anda bir şekilde reformcuları kalmaları için ikna etmeyi başardı (Altuğ, 1973: 39-40; Koçaş, 1978: 83-84). Yine de kabinedeki anti-reformist isimler huzursuzluk kaynağı olmaya devam edecekti.

İkinci bir hayal kırıklığı, *devrik* AP'ye verilen tavizlerdi. Erim'in hükümet programının mecliste görüşülmesi sırasında Demirel'e ithafen sarf ettiği “O bana bir defa gelsin ben ona yirmi defa gelirim” cümlesi bir *iade-i itibar* ve *teslimiyet* ifadesi olarak görüldü (Altuğ, 1973: 55-56). Bu açıklama bir soğuk duş etkisi yarattı. Reformcu kanat gerekirse ayrılırız demekteydi (Koçaş, 1978: 142). Öyle ki Başbakan Erim'e sunulmak üzere istifa dilekçeleri hazırlandı ve ertesi gün Koçaş tarafından Erim'e sunuldu. Ancak, Erim bu kararlarından vazgeçirmek için diğer bakanlarla görüşürken hatasını kabul edip Cumhuriyet Senatosu'nda okunacak metninin yazımını reformcu bakanlara bırakınca istifalardan vazgeçildi (Altuğ, 1973: 57-64; Koçaş, 1978: 144-145). Bardağı taşıran son damla ise AP Kütahya Milletvekili eski Maliye Bakanı Mesut Erez'in bakanlara danışılmadan Parlamento ve hükümet arasındaki ilişkileri koordine etmekten sorumlu Başbakan Yardımcısı olarak kabineye alınması oldu. Erez, DPT'den uzaklaştırılan Özal ve yine Merkez Bankası Başkanı iken Karaosmanoğlu ile çatışmaktan çekinmeyen Naim Talu gibi Sabancı Holding ile yakın ilişkilere sahipti (Gevgilili, 1987: 541).

Onbirlerin istifa metninde Sadi Koçaş, Özer Derbil, Atilla Karaosmanoğlu, Osman Olcay, Atilla Sav, Şinasi Orel, Türkan Akyol, Mehmet Özgüneş, Ayhan Çilingiroğlu, Hamdi Ömeroğlu ve Selahattin Babüroğlu isimleri görülmekteydi. Onbirleri istifaya götüren süreç, 12 Mart Muhtırası arkasındaki reformcu güç olan Batur-Gürler kliğinin kararlılığı ve gücünü olduğundan fazla değerlendirmekten kaynaklanmaktaydı. Oysa süreç içinde esas inisiyatifin Cumhurbaşkanı Sunay ve Genelkurmay Başkanı Tağmaç, sağ siyasal aktörler, CHP'nin sağ kanadı ve burjuvaziden oluşan anti-reformist blokta olduğu ortaya çıktı. Bu bakımdan onbirlerin içinde buldukları güçler dengesini yanlış değerlendirdikleri söylenebilir. Onbirler belki Koçaş etkisi ile de muhtıra metninden ve reform vurgusundan da hareketle ordu içindeki reformcu kanadın kendilerini destekleyeceğini ve tüm süreç için tayin edici güç olacağını hesaplamışlardı. Ancak Parlamento'nun kapatılmadığı ve siyasal/sosyal aktörlerin faaliyetlerini sürdürdüğü bir ortamda envaiçeşit engelle karşılaştılar (*Milliyet 1971 Yıllığı*: 204). Onbirler, istifa metinlerinde reformları hayata geçirme çabalarının ilk günden itibaren farklı sosyo-politik güçlerin engellemeleri ve itirazları ile karşılaştığından yakınmaktaydılar:

Durumun kötüye gitmesinden türlü nedenlerle yarar umanlar, hükümet değişikliğinde kendilerini iktidara alternatif görenler, faşizme kayabilecek bir yönetimin iş başına gelmesinin kendilerine büyük çıkarlar sağlayacağını sananlar, hükümeti düşürebilmek için yoğun bir cephe çalışması oluşturmaktadırlar (Koçaş, 1978: 514).

Ayrıca istifa metninde; hükümetin kalıcı olmadığına sürekli vurgulanması, AP'ye verilen tavizler, Toprak Reformu Ön Tedbirler tasarısı hazırlık çalışmalarında karşılaşılan engeller, AP çizgisinde hareket eden Maliye Bakanlığı ve Merkez Bankası'nın hükümetle işbirliğine yanaşmaması, aydın kamuoyunun küstürülmesi, çoğunlukla AP'li *gerici* ve *tutucu* basının sürekli reformlar ve hükümet aleyhinde yayınlar yapması, son olarak bakanlara danışılmadan AP'li eski Maliye Bakanı'nın Başbakan Yardımcısı olması, onbirlerin istifa gerekçeleri arasındadır (Koçaş, 1978: 514-517).

Onbirler, devletçi ve sol bürokratlar olarak görülüyordu. Oysa, başta Karaosmanoğlu olmak üzere solcu ve tehlikeli addedilen isimler, Dünya Bankası gibi kapitalist dünya sisteminin en önemli kuruluşlarından gelmekteydi. Hiçbiri anti-kapitalist değildi; olsa olsa alter-kapitalist olarak görülebilirlerdi. Temel dertleri rantiyeci, vurguncu, spekülative bir *ahbap çavuş kapitalizminden* ziyade Batı dünyasının hâkim kapitalizm formu olarak da görülen Keynesçi ve Weberci paralelde yapısal reformlarını yapmış ve rasyonelleştirilmiş bir kapitalist çerçeve kurmaktı. Ancak bu yapısal reformlar, burjuvazinin farklı fraksiyonları için farklı oranlarda olmak üzere uzun vadeli çıkarları için kısa vadeli çıkarlarından taviz vermeleri anlamına geliyordu. Yer yer büyük burjuvazinin cılız reform yanlısı çıkışlarına rağmen, reformlar esas itibariyle burjuvazi, Cumhurbaşkanı-Genelkurmay Başkanı ile birlikte ordunun statükocu kanadı ve diğer sağ toplumsal güçlerden oluşan koalisyon tarafından geri püskürtüldü. Dönemin Başbakan Yardımcısı, reformcu Koçaş (1978: 532) bu durumu şöyle açıklıyor: "12 Mart'tan sonraki 2 yıllık dönem, Cumhurbaşkanı-Genelkurmay Başkanı ikilisine ilaveten zaman zaman bu ikiliye katılmış üçüncü ve dördüncü kişilerin, parlamentodaki parmak çoğunluğu ile işbirliği yaptığı ve yönetime etkili oldukları bir acayip dönemdir."

Onbirlerin tasfiyesi aynı zamanda güvenlik ve reformun kararsız dengesi içinde reform umutlarının suya düşmesi anlamına gelecekti. Zira onbirler reform ile yola çıkmışlar ancak güvenlik meselesi ile doğrudan ilişkili Anayasa değişikliklerini gerçekleştirirken reform namına en şiddetli şekilde savundukları ve en ön sırada ele aldıkları toprak reformunu dahi gerçekleştirememişlerdi. Koçaş (1978: 532)'ın ifadesiyle: "Bu olumsuz tutumlarla Anayasa değiştirilmiş, ama örneğin toplumun hasretle beklediği bir toprak reformu mücadelesinde

hükümet, parlamentodaki parmak çoğunluğunu oluşturan karşı devrimcilerle baş başa bırakılmışlardı.”

Onbirlerin istifası kendilerine yöneltilen suçlamaları sona erdirmeydi. Sürecin en önemli aktörlerinden biri olan Genelkurmay Başkanı Tağmaç, onbirlerin istifasının ardından onbirleri suçlayıcı ifadelerle dolu bir demeci TRT aracılığıyla televizyon ve radyolardan okutmuş ve “istifalarının gerçek sebeplerinin kısa zamanda öğrenileceğini” ifade eden suçlayıcı ifadeler kullanmıştır. Koçaş (1978: 537) Genelkurmay Başkanı’nın yetki sınırlarının dışına çıkarak radyolarda okuttuğu bu demeci kötü niyetli bulmuş ve AP’ye yakın basın ile birlikte onbirleri suçlayan koroya iştiraki olarak değerlendirmiştir. Turhan Feyzioğlu’nun CGP’si de istifa eden bakanların yargılanmakta olan aşırı solcularla “gizli ilişkileri” olduğunu ileri sürmüştü (Ahmad, 1996: 374). Onbirler istifa ettikten sonra AP’ye yakın medyada onbirlerle ilgili olarak bir linç kampanyası başlamıştı. *Son Havadis* 8 Aralık 1971 tarihli nüshasında İnönü’nün ağzından -daha sonra doğru olmadığı ortaya çıkan- “Onbirlere güven olmaz” şeklinde bir manşet atmıştı. Onbirler istifalarından sonra da çeşitli mecralarda düşmanca tutumlara maruz kaldılar. Atilla Karaosmanoğlu emekliliğine bir ay kala Dünya Bankası’ndan ayrılınca tekrar görevine dönemedi. İstifasının ertesinde ODTÜ’de iktisat derslerine girmeye karar verdi. Ancak Rektörün onayına rağmen bu isteği yönetim kurulunca reddedildi. Bunun üzerine rektör bu kararı protesto ederek istifa etti (Koçaş, 1978: 568). Daha sonra Karaosmanoğlu CHP kontenjanından İş Bankası’na girdi.

Tabi sınıflar için reform anlamına gelebilecek toprak reformu, toprağın vergilendirilmesi, yabancı sermaye ve bağlantıları ile ilgili sınırlandırmalar, özellikle tekelci sanayi burjuvazisi dışındaki burjuvazi fraksiyonları tarafından *tehlike* olarak görüldü (Ahmad, 1996: 367-368). Özellikle I. Erim Hükümeti’nde ortaya çıkan 12 Mart’ın içerdiği bürokratik-reformcu çizgi, burjuvazinin uzun erimli çıkarları için kısa erimli ekonomik-korporatif çıkarlarından taviz vermesine neden olacak kimi uygulamalara giriştiğinde, burjuvazinin farklı fraksiyonları tarafından dirençle karşılaştı. Burjuvazi, reform paketinin ekonomik-toplumsal maliyetinin kendisine düşen kısmını yüklenmek istememiş, ekonomik-korporatif çıkarlarından tavize de büyük oranda yanaşmamıştı. I. Erim Hükümeti’nin başarısızlığında bir taraftan tabi sınıfların desteğinden yoksun oluşu ve reform programına ulusal-popüler bir içerik kazandıramaması, diğer taraftan burjuvazinin reform taleplerine karşı cephe alması rol oynadı. Bu bakımdan, I. Erim Hükümeti’nin reformcu kanadını oluşturan *Onbirlerin* 1971 Aralığında istifası hâkim sınıfları rahatlatmış, II. Erim Hükümeti ve sonraki Melen ve Talu hükümetleri burjuvazinin etkisine daha açık olmuş, reform sözcüğünü daha az kullanmış ve ekonomik-korporatif çıkarlar konusunda da daha hassas davranmıştı.

Reformdan Uzlaşiya

Birinci Erim Hükümeti, burjuvazi ve sağ siyasal aktörler tarafından “devletçi” kolektivist plancılar olarak görülmüştü. Bu deneyim II. Erim Hükümeti kurulurken Erim’e yol gösterici oldu. Artık burjuvaziye ürkütecek radikal, reformcu devletçiler yerine, özel sektörün güvenebileceği liberal isimler kabinede yer alacaktı. I. Erim Hükümeti döneminde Merkez Bankası Başkanı olan ve reformcu kanat tarafından kendileri ile iş birliğine yanaşmadığı gerekçesiyle suçlanan Naim Talu ki sonradan 12 Mart Rejimi’nin son hükümetini kuracaktır- özellikle burjuvaziye güven verebilmek için Ticaret Bakanlığı’na atandı. Erim, burjuvazinin I. Erim Kabinesi’nden tedirginlik duyması ile ilgili olarak şunları söylüyordu:

Özel sektör, o da psikolojik bir şey bence devamlı olarak bir endişe ortaya koydu. Bundan evvelki hükümet için “Biz güvenemiyoruz, tereddüt içindeyiz, şüphe içindeyiz. Acaba bu hükümet ne yapacak?” diyorlardı... Mademki özel sektör tümüyle böyle bir endişeye düşmüş... Bu kuşkuyu ortadan kaldıracak şekilde hareket etmek lazım... Mesela Ticaret Bakanlığı’nın başına Merkez Bankası Başkanı’nı getirdik... Zannediyorum ki özel sektör onun şahsında bir güven bulacaktır (*Milliyet 1971 Yılığ*: 33-34).

Odalar Birliği Başkanı Raif Onger de I. Erim Hükümeti ile ilgili olarak benzer eleştirilerde bulunuyordu: “Birinci Erim Hükümetiyle gerekli diyalog maalesef kurulamamıştır... Bu yüzden dış ticaret işlemlerimizde birtakım aksamalar olmuştur. İkinci Erim Hükümetiyle bu diyalogu kurmuş bulunuyoruz.” (*Milliyet 1972 Yılığ*: 20).

Benzer bir eleştiriyi bir sanayici, Aksu Tekstil Sanayii sahibi Raif Dinçkök şöyle ifade etmektedir:

Yeni hükümetin getirdiği değişiklikler, piyasayı mevsimsiz bir durgunluğa sevk etti. Durgunluğun nedenlerinden biri, hükümetin genel iktisadi politikasının tespit edilmemiş olması... Böylece kendi kendimize bir iktisadi sarsıntı yarattık... İthalat ve ihracat rejiminde yapılan değişiklikler, iş adamlarına danışılmadan gerçekleştirildi. Ekonomiyi bir durgunluğa şevketti... Çeşitli uyanlara rağmen hâlâ bazı konularda ısrar ediliyor. İhracatta fiyat kontrolü bunlardan biri... (*Yankı, 1971: 23*).

İkinci Erim Hükümeti bu eleştirileri göz önünde bulundurarak programında “devlet sektörüne ne kadar önem veriliyorsa özel sektöre de aynı önemin verilmesi lüzumuna inanıyoruz” diyordu. Ayrıca, programda “özel sektör yatırımlarının süratle gerçekleşmesi” ve ihracatın artırılması için teşvik tedbirlerini içeren bir kanun hazırlanacağı vaat ediliyordu. Millileştirme kelimesi

programdan çıkarılmıştı. II. Erim Hükümeti'nin ilk işi tartışmalara neden olan dış ticaret rejiminde değişikliklere gitmek oldu. 4 Ocak 1972'de Ticaret Bakanı Naim Talu bir önceki hükümetin ithalat üzerine koyduğu kontrollerin kaldırıldığını ve yeni bir ithalat rejimine geçildiğini açıkladı. Yeni ithalat rejimi ile o güne değin verilenden daha fazlası, 150 milyon dolarlık ithalat kotası getirilmişti. İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Başkanı Şinasi Ertan yeni ithalat rejiminin *mükemmel* olduğunu belirtiyordu (Yankı, 1972: 17).

Yeni ithalat rejiminin arkasındaki isim, II. Erim Hükümeti'nin *özel sektör dostu* Ticaret Bakanı Naim Talu bir önceki Hükümet döneminde yapılan yanlışları şöyle ortaya koyuyordu:

Bakanlığın iş alemi ile teması tamamen kesilmiştir. Memleket ekonomisi ile ilgili kararlar ilgililerin görüşü alınmadan yürürlüğe konulmaktadır. Bu sebeple kararlar ile memleket realiteleri çok defa bağdaşmamaktadır. Bunun sonucu iş alemi gereksiz zorluk ve güçlüklerle maruz kalmaktadır. Dış Ticaret Rejimi İthalât ve ihracatı engelleyici hükümler ihtiva etmektedir. Teşvik tedbirlerinin kaldırılmış olması veya işletilmemesi yatırımları büyük ölçüde aksatmaktadır (Yankı, 1972: 4).

Bu doğrultuda olmak üzere, bazı liberal düşünürler de I. Erim Hükümeti döneminde reform adı altında yapılmak istenenlerin nihai amacının bireyin ve piyasanın girişim rezervlerinin devlet lehine daraltılması olarak değerlendiriliyordu. Başka bir deyişle, reformların esas amacı karma ekonomi içinde devlet sektörünün ağırlığının özel sektör karşısında artırılması girişimi idi. Prof. Dr. Zeyyat Hatiboğlu bu konuda şöyle diyordu:

Toprak reformu, vergi reformu, Banka ve sigorta reformu, Dış Ticaret reformu, enerji ve doğal kaynaklar reformu, mülkiyet ve buna dayalı kısıyılarla ilgili reformlar, ilaç reformu, tarımda pazarlama...Bu reformların hepsinin bir noktaya yöneldiğini görmek kolaydır. *O nokta da, ferdin ekonomik özgürlüğünün temel müesseselerinin piyasa sistemine göre çalışması alanlarının daraltılmasıdır* (Milliyet 1971 Yılığ: 217). [vurgu bana ait]

II. Erim Hükümeti salt burjuvazi etkisine değil; parlamento etkisine de daha açık olacak bir şekilde tasarlanmıştı. Örneğin Erim, I. Erim Hükümetini kurarken her partiden üç misli aday istemiş, bakanlar bu adaylar arasından seçilmişti. II. Erim Hükümeti'nde ise Erim bakanları diğer parti temsilcileri ile görüşerek belirledi. I. Erim Hükümeti ve özellikle onbirler kendilerini parlamentodan çok, reform talep eden ordu saflarına ve aydın kamuoyuna karşı sorumlu hissediyordu. II. Erim Hükümeti ise özellikle AP'nin ve diğer partilerin etkisine çok daha açık hale getirilmiş oluyordu.

Uzlaşıdan Statükoya

II. Erim Hükümeti ile görelî olarak bir iyileşme yaşayan burjuvazi hükümet ilişkileri, Melen Hükümeti (22.05 1972-15.04.1973) döneminde daha da pekişti. Melen, “ortanın solu” politikasını reddederek CHP’den ayrılmış ve 1967’de GP kurucuları arasında yer almıştı. Birinci ve İkinci Erim Hükümetlerinde Millî Savunma Bakanlığı görevini üstlenmişti.⁷ İnançlı bir anti-komünist olarak biliniyordu. Hakkında Mehmet Şevket Eygi Bugün gazetesinde “Melen’in siyasi hayatında milliyetçilik vasfı gittikçe koyulaşmaktadır. Akıllı bir komünizm düşmanlığı ile yepyeni bir ün kazanmıştır” diye yazıyordu (Yankı, 1972: 6). Melen’in anti-komünizmi yer yer karikatürize biçimlerde de ortaya çıkıyordu. Nitekim, Başbakan olduktan sonra “Anarşistler iktidarı ele geçirselerdi, Türkiye’den bir kısım nüfusu Sibiryaya sürecekler, sosyalist ülkelerden Türkiye’ye onun yerine kimseler getireceklerdi” şeklinde açıklamalarda bulunuyordu (Yankı, 1972: 8). Böylece, 12 Mart Rejimi’nce Melen, anti-komünist hassasiyetleri yüksek bir bürokrat olarak teveccühe mazhar oluyordu.

Melen Hükümetinde MGP’li bir Başbakan ile Adalet Bakanı, AP’den 8, CHP’den 5, Senato’nun kontenjan grubundan da 9 Bakan alınmıştı. Erim’in aksine Başbakan’dan partisinden istifa etmesinin ve “tarafsız bir Başbakan” haline gelmesinin istenmemesi dikkate değerdir (Ahmad, 1996, s. 379). Naim Talu, Melen Hükümeti’nde Ticaret Bakanlığı’nı korumuştur. Melen Hükümeti kendisini bir “Atatürkçü Atılım Hükümeti” olarak sundu. Melen, komünizm konusunda daha önce görülmemiş bir tedbir daha alarak Birinci Erim Kabinesi’nden beri görev alan CHP’li Devlet Bakanı İsmail Arar’ı komünizmle mücadele konusunda görevlendirmişti (Yankı, 1972: 8).

Melen Programında reformlar hukuk ve adalet, devlet idaresinde reform, toprak ve tarım reformu, vergi ve maliye reformu, petrol ve maden reformu, eğitim reformu olarak sayılıyordu. Karma ekonomi prensibi içinde ekonomik kalkınmada devlet kesimine olduğu kadar özel teşebbüse de önemli görevler düştüğü belirtiliyor, bu nedenle özel sektörün “yaratıcı gücünü” kullanabilmek ve onun “güven ve kararlılık” içinde çalışabilmesi için önemli tedbirler alınacağı ifade ediliyordu (Dağlı ve Aktürk, 1988: 233-252).

Melen Hükümeti Gevgilili’nin ifadesiyle “daha az radikal” bir programa sahipti. Hükümet, kendinden önceki hükümetlerden farklı olarak yeni vergiler getirmek yerine var olan vergilerin toplanabilmesinin sağlanmasına öncelik vermişti. Büyük burjuvazi, orta ve küçük ölçekli işletmeler vergi kaçırdıkları için kendilerinin de sürekli yeni vergilere tabi olma durumunda kaldıklarından şikâyetçilerdi. Melen Hükümeti bu dönemde “radikalizmden düzen ile bütünleşmeye yönelik ana felsefesi” ile önemli bir sınav verecekti (Milliyet 1972 Yıllığı: 46).

Birinci Erim Hükümeti döneminde Atilla Karaosmanoğlu'nun "bir dogma olarak teşvik devresi sona ermiştir" açıklamalarından bu yana teşvik konusu bir sürüncemede kalmıştı. Onbirlerin istifasına rağmen İkinci Erim Hükümeti de iktidarı sırasında teşvik tedbirleri ile ilgili yasayı geçirememişti. Sanayi burjuvazisinin Melen Hükümeti'nden en önemli taleplerinden biri yeni bir teşvik tedbirleri yasasının bir an önce geçmesiydi. Konu ile ilgili olarak İstanbul Sanayi Odası (İSO) Başkanı Ertuğrul Soysal şöyle diyordu:

Teşvikleri uygulamak hükümetin inisiyatifine kalmış bir lütuf değildir. Bu hükümetin görevidir. Teşvik yapılmazsa kimse ekonomik çabaların en yıpratıcısı olan endüstriye girmez. Bugün sanayicilerimiz ellerinde projeleri başvuracak makam ve teşvik düzeni aramaktadırlar (*Milliyet 1972 Yıllığı*: 165).

Hükümet bunun üzerine, ikisi gümrüklerde ve diğerleri vergi ve farklı alanlarda olmak üzere 20 adet teşvik tedbir tasarısı hazırladı. Tasarının içeriğine bakıldığında "sanayici vergi vermez" ilkesini getirdiği görülebilirdi (*Yankı, 1973*: 6).

Ecevit, Teşvik Tedbirleri Kanun Tasarısı'nı "Böylesine suni besleme özel teşebbüs yaratma gayreti, dünyanın en koyu kapitalist düzenlerinde bile görülmüş değildir" diyerek sert bir dille eleştirdi. Ecevit ayrıca burjuvaziye gözdağı vererek "Akıllı bir özel teşebbüs ise, kendisine sunulan anormal teşvik tedbirlerini reddetmelidir. Ancak o zaman özel teşebbüs göze batmaktan kurtulacak, gerçek güvenlik ve huzura kavuşacaktır" diyordu (*Devir, 1973*: 7).

Ecevit'in bu sözleri burjuvazinin tepkisini çekmekte gecikmedi. TÜSİAD Başkanı Feyyaz Berker, Ecevit'e şöyle cevap verdi:

CHP Genel Başkanı Sayın Bülent Ecevit'in teşvik tedbirleri kanun tasarısına karşı çıkması, kendisine verilen bilgilerin ve yapılan değerlendirmelerin ne kadar gerçeklerden uzak ve yanıltıcı olduğunu ortaya koymaktadır. Özel sektör için 1972'de ayrılmış olan 150 milyon dolarlık yatırım kotasının ancak yarısının kullanılabilmesi anlaşılmalıdır. Bu gerçek, köklü teşvik tedbirleri olmadıkça, başarılı netice alınamayacağı yanında, cari şartlarda, ihraca dönük sanayileşmenin öyle pek de cazip olmadığını göstermektedir (*Devir, 1973*: 11).

Özel sektör yanlısı anti-komünist kalemler de Ecevit'e hücumlarını sertleştirmekteydi. Altemur Kılıç, 1960'tan önce Adnan Menderes tarafından basın işlerini düzenlemek için göreve alınmıştı. 27 Mayıs'tan sonra bir süre Yassıada'da kaldı. Daha sonra BM'de aldığı bir görev sonucu yurt dışına gitti. Demirel'in daveti ile yurda, Basın Yayın Genel Müdürlüğü görevine döndü. 12 Marttan sonra Erim ile çalıştı. Melen Hükümeti'nin işbaşı yapmasıyla İzmir

merkezli Yaşar Holding'in sahibi Selçuk Yaşar'dan gelen teklif üzerine Yaşar Holding'in ofset tesislerinde *Devir* dergisini çıkarmaya başladı (*Yankı*, 1972: 18). Kılıç, derginin başyazarlığını ve Genel Yayın Müdürlüğü görevini üstlendi. Dergi, kesif bir anti-komünist çizgide 12 Mart Rejimi'ni -özellikle bürokrat burjuva kaynaşmasını- en iyi temsil eden dergilerden biri oldu. Özgürlükleri salt ekonomik anlamda ele alarak burjuvaziye yakıştıran; tabi sınıfların ekonomik, sosyal ve siyasal hakları ve özgürlüklerinin otoriter bir devlet aygıtı tarafından sınırlandırılması gerektiğini vazediyordu. Bu bakımdan ideolojik çizgisinin liberalizmden çok sağ Kemalizme daha yakın durduğu söylenebilir. Dergi güncel politika içinde AP ve CGP'yi canhıraş bir şekilde desteklerken, sosyalistlere ve özellikle Ecevit'in "ortanın solu" hareketine şiddetli bir şekilde muhalefet etti. Altemur Kılıç'ın ifadesiyle:

Son zamanlarda CHP'nin Ecevit'in ağzı ile açıktan açığa benimsediği bir sol görüş var: "Özel sektör çıkarıcıdır; kolay, dalavereli büyük vurgunlar peşindedir. Emekçiyi istismar eden büyük iş adamları milletin sırtından, milletin verdiği vergilerden beslenmektedir ve bunlar memleketi yabancılara peşkeş çekmektedirler." Ecevit'in son olarak teşvik tedbirlerine karşı adeta hışımla çıkması da bu zihniyeti yansıtmaktadır. Bunun, eskilerin deyimi ile "mefhumu muhalifinden" çıkan netice, özel sektörün yani Hür Teşebbüsün engellenmesi, Devletçiliğin her sahaya yayılmasıdır. Esasen Reform demek de onlarca "Devletleştirmek" demektir (*Devir*, 1973: 3).

TÜSİAD o dönemde hükümetin uygulamaya koymayı düşündüğü yeni vergileri sıkı bir şekilde eleştirmekteydi. Vergi oranlarını artırmanın hâlihazırda vergisini veren büyük sanayicinin yükünü artıracığını ileri sürmekte, asıl vergi kaçırma oranlarının yüksek olduğu küçük ve orta ölçekli işletmelerde yaygın olduğunu savunmaktaydı. TÜSİAD Başkanı Berker toprak, tarım ve mali reformları "doktriner ve özel mülkiyeti ve hür teşebbüsü inkâr edici" olmadığı takdirde destekleyeceklerini söyledi (*Yankı*, 1972: 21).

Melen Hükümeti'nin kuşkusuz en önemli icraatlarından biri Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nı (ÜBYKP) (1973-1977) tamamlayarak parlamentoya sunmak oldu. I.Erim Hükümeti döneminde başlanan çalışmalar yeniden ele alındı ve burjuvazi nezdinde rahatsızlık yaratabilecek kimi noktalar yeniden düzenlendi. *Devir* dergisi bu durumu şöyle açıklıyor:

Mayıs 1972'de Melen Başbakan olduktan sonra yapılan ilk iş, hazırlanmış olan bu tasarıların ve kalkınma stratejisinin yeniden gözden geçirilmesi oldu. Uzun vadeli Kalkınma Stratejisine ve Üçüncü Plana *Onbirler tarafından dikkatle yerleştirilmiş bulunan sosyalist görüşlü bazı prensipler, teker teker ayıklandı.*

Petrol, maden ve toprak reformlarından ülkenin “altını üstüne getirecek” nitelikte görülen bazı değişiklikler ortadan kaldırıldı, meselâ eğitim reformunda milliyetçilikten bahsetmeyen, fakat “insancıl eğitim” prensibini, yani sosyalist eğitim hazırlıklarını benimseyen prensipler teker teker ayıklandı ve “Atatürk milliyetçiliği veya Türk milliyetçiliği prensipleri vazedildi (Devir, 1973: 15-16). [vurgu bana ait]

1963 yılından başlayarak üç yıllık ve beş yıllık planlar yatırım politikalarının ana eksenini belirlemiştir. Bu bağlamda, ÜBYKP, 12 Mart Rejimi'nin doğrudan bir tasarrufu olarak görülmelidir. Planda ortaya konan “yeni strateji” sermaye birikiminde ağırlığın sanayi imalatına verilmesi yönündedir. Ortak Pazar'a girişin öngörülmesi, bunun ekonomik alt yapısının da oluşturulması, özellikle sanayi alanında diğer Ortak Pazar ülkeleri ile rekabet edilebilecek düzeye gelinmesi zaruretini ortaya koymaktadır. Sanayi alanında diğer ülkeler ile rekabet edebilme ve tarım ürünleri dışında sanayi ürünü ihraç edebilecek seviyeye ulaşabilme perspektifi ile mümkündür. Öte yandan, Türkiye'nin İthal İkameci Sanayileşme (İİS)'de kat ettiği merhale halen döviz yutucu niteliğini ortadan kaldırmaya yetmemiştir. Bu da kronik bir ödemeler dengesi açığı anlamına gelmekteydi. Bu noktada söz konusu krizi aşabilmenin yollarından biri olarak sanayide giderek hammadde ihtiyacını en aza indirecek şekilde ara malları ve yatırım malları üretimine geçiş, başka bir deyişle İİS'de bir derinleşme öngörülmekteydi.

Plana göre Türkiye'nin “sanayileşerek kalkınması” ve üretimde “makine yapan makineler” düzeyine gelinmesi arzu edilmekteydi. Plan, açık biçimde sanayileşmeyi hegemonik vizyon olarak ortaya koymakta ve bununla ilintili olarak söz konusu alandaki “müteşebbisleri” (büyük sınai sermayeyi) “hegemonik fraksiyon” olmaya çağırıyordu. Bu uzun erimli plan aynı zamanda toplumsal maliyeti pahasına ekonomik kalkınmanın sağlanacağını; bu nedenle “...kısa dönemde bazı iktisadi ve sosyal haklarda özüne dokunulmaksızın ciddi ve disiplinli fedakârlıkların benimsenmesinin zorunlu” olduğunu ileri sürmekteydi. (Kepenek, 2012: 150). İzleyen dönem için “iktisadi ve sosyal haklarda fedakârlık” pahasına sanayileşmeye dayalı iktisadi kalkınmayı önceleyen bir pozisyon arz etmekteydi. Yine aynı planda “sosyal güvenliğin yaygınlaştırılması ve gelir dağılımının iyileştirilmesi için uygulanacak politikalar perspektif dönemde sanayileşme hızını yavaşlatmayacak bir dengede tutularak geliştirilecektir” denmekteydi. Gelir bölüşümünde adalet ve sosyal güvenlik kaygısı, hızlı sanayileşme beklentisi karşısında geri plana atılmaktaydı (Küçük, 1978: 359-360).

Siyasal ve sosyal bilinç arttıkça ekonomik, siyasal ve sosyal talepler artış göstermekteydi. Kitlesele ve yaygın siyasal örgütlenme, eylemler yoluyla bir

tarafından iş günü kaybına neden olmakta, diğer taraftan ekonomik/sendikal talepler ile enflasyonist baskı yaratmaktaydı. Sosyal talepler, sosyal adaletin sağlanmasını ve sosyal güvenliğin kapsamının genişletilmesini arzu etmekteydi. Böylesi bir tablo içinde aşırı siyasallaşan tabii sınıfların yaygın mücadelesi, sermaye birikim sürecinin yavaşlamasına neden olmaktadır. O halde kalkınma ve demokratikleşme nasıl bir arada yürütülecekti? Gevgilili 1970'ler Türkiye'sinin önündeki yakıcı sorunu şöyle ortaya koyuyordu: "1970'ler Türkiye'sinin kritik sorunlarından birisi, izlenen kapitalist kalkınma modelinin gerektirdiği yüklerin demokratik haklarla nasıl uzlaştırılabileceği sorunudur." (*Milliyet 1972 Yıllığı*: 186).

Oysa ÜBYKP'nın öngördüğü şekliyle Ortak Pazar'a girebilme ve 1996 yılında İtalya'nın 1972'deki ekonomik seviyesine gelebilmek için sanayi yatırımlarının toplam yatırımlardaki payı %44'e çıkarılacak; sanayi geliri yurtiçi hasılanın %24'ünü verir duruma gelecekti (*Milliyet 1972 Yıllığı*: 186). Sanayi üretimindeki artışın en önemli ayaklarından birini, reel ücretlerin baskı altına alınarak düşük seviyelerde tutulması ve sanayi üretimindeki kârlılığın artırılabilmesiydi. Nitekim ÜBYKP'ya göre yeni kurulacak Ücret ve Fiyat Komisyonu, işçi sınıfının ekonomik-korporatif taleplerini kalkınma modeli ile "uyumlulaştırma" amacını taşımaktaydı. Böylece sanayi üretimindeki artışın yükü, işçi sınıfının omuzlarına yüklenmekteydi. Gevgilili'nin sözleriyle: "Burada ister istemez, emekten uzun süreli amaçlar uğruna istenmiş bir fedakârlık ve uyum da söz konusudur. Ekonominin genel yararı adına işçi sınıfı olağanüstü bir ortamda taleplerinin bir bölümünden vazgeçmeye çağırılmaktadır." (*Milliyet 1972 Yıllığı*: 187). AP, ÜBYKP'yi "sosyal hedeflerden" yoksun bulurken CHP, sosyal adaletin gereklerini gözetmeyen, özel sektörden yana, "kuru bir kalkınma" anlayışı ile malul bulunan plana destek vermeyeceğini ilan ediyordu (*Milliyet 1972 Yıllığı*: 57).

ÜBYKP, İİS stratejisinden kopuşu öngörmemekle birlikte -sanayi ürünleri için de geçerli olmak üzere- ihracat oranlarının artırılması zarureti ortaya koymuştu. Bu bakımdan 12 Mart Rejimi ve onun iktisadi sonucu olarak ÜBYKP'yi birikim stratejisinde bir değişim olarak değil ama belki İİS içinde ihracatın önemini vurgulaması bakımından bir dönüşüm olarak görmek mümkün olabilir. Sanayi burjuvazisi, özellikle Ortak Pazar'ın rekabet koşullarını da örnek göstererek sanayi üretiminin teşviki için devletten daha fazla kaynak talep etmekteydi. Yoksa sermaye sahipleri de devlet desteği olmadan sanayi yatırımları yapmaya hevesli değildi. Devletin alacağı kimi önlemler ile sanayi sermayesine kaynak aktarması beklenmekteydi. Bunlardan bir tanesi İktisadi Devlet Teşekkülleri'nin (İDT) hisselerinin halka arzı diğeri de yurtdışından gelen işçi dövizlerinin sanayi sermayesine aktarılmasıydı. İSO Başkan Vekili Nurullah Gezgin şöyle diyordu: "Türkiye'de reformlardan daha önemli olan, ekonomik hayatı hızlandırmak,

siyasi huzur ve istikrarı sağlamak, yatırım ve üretimi teşvik etmek, ihracata dönük bir yatırım politikasını öngörmektir.” (*Milliyet 1972 Yıllığı*, t.y.: 41).

12 Mart döneminde işçi sınıfı hareketliliği baskı altına alındığı için burjuvazinin sesi çok daha gür çıkmaktaydı. Türk-İş Genel Sekreteri ve Kontenjan Senatörü Halil Tunç: “Ekonomimiz özel sektörün eline ve insafına terk edilmiş, bu yetmiyormuş gibi, iş, devletin elindeki ağır sanayi tesislerinin dahi özel sektöre devrini isteyecek ve bu yolda girişimlerde bulunulacak kadar ileri götürülmüştür” diyordu. Bakanlar “her fırsattan yararlanarak” özel sektöre teminat verme ve hizmet arz etme yarışına girmişlerdi. Bizzat Başbakan özel sektörü “meydan boş” diyerek at oynatmaya çağırıyordu. Tunç, yine Sıkıyönetim altında işverenlerin “işçiler nasıl olsa grev yapamazlar” diyerek toplu sözleşme çağrılarını kulak tıkadıkları eleştirisi getiriyordu. Tunç ayrıca “anarşik olaylar” deyiminin açıklığa kavuşturulması gerektiğini belirterek grevlerin anarşik olay olarak mı değerlendirildiğini soruyordu (*Yankı*, 1972: 12). Tunç, deprem nedeniyle üç senedir dokuz ilde grevlere izin verilmediğini, böyle bir ortamda “reformların gerçekleştirilmediğini; fakat bazı çevrelerin isteklerinin yerine getirildiğini, söylemekteydi. Tunç, işçi sınıfının sıkıyönetim ve anarşi tedbirleri adı altında susturulduğunu ve meydanın burjuvaziye kaldığını belirtmekteydi (“Tunç Grev Yasağı Kalkmalıdır Dedi”, 1972).

ESEV’in Tarabya Otelinde düzenlediği toplantıda Melen Hükümeti Maliye Bakanı Müezzinoğlu Türkiye’nin “sanayileşme yolundaki toplum olmaktan” “sanayi toplumu aşamasına geçme aşamasında” olduğunu söyledi. Bu geçiş süreci içinde toplumsal değişimler mukadderdi. Bu değişimlerin sosyal patlamalara neden olabileceği de biliniyordu. İşte reformların amacı “arzu edilmeyen çatışmalara ve nereye varacağı bilinmeyen sapmalara yol açmasını önlemek amacıyla” çıkarılacaktı. Reformların esas işlevi sanayi toplumuna geçişin zeminini hazırlamaktı (*Yankı*, 1972: 11).

Yine CHP, bu dönemde “büyük iş çevrelerinin adamı” olarak ilan ederek tarım ürünlerinde taban fiyatlarını yükseltmediği gerekçesiyle Ticaret Bakanı Naim Talu hakkında gensoru önergesi verdi. Önergeyi bir tek Demokratik Parti (DP) destekledi. Bu sırada İstanbul Ticaret Odası Yönetim Kurulu Başkanı Behçet Osmanağaoğlu da taban fiyatlarının yükseltilmesinin devalüasyona neden olduğunu, bunun yükünü de hayat pahalılığı olarak halkın çektiğini söyledi. Osmanağaoğlu “cesaretle hareket eden Sayın Melen hükümetini tebrik ederiz” diyerek bu konuda Talu’ya ve Melen Hükümeti’ne desteğini sunuyordu. Ege Bölgesi Sanayi Odası Başkanı Şinasi Ertan gensorunun reddinin “üreticiler ve ülke hesabına küçümsenmeyecek bir kazanç” olduğunu söylüyordu. CHP’de ortanın solu politikasının önemli isimlerinden Turan Güneş, Talu’ya verilen destek ile ilgili şunları söylüyordu:

Anlaşıldı ki, bugün uygulanan politika bir taraftan vergi indirimleri, gümrük muafiyetleri, para ve kredi yardımları ile özel sektörü destekleyip, onun kârlarına hiç dokunmamak, buna mukabil, istikrarı da kalkınmayı da köylünün ve işçinin sırtından çıkarmaktır... AP'siz AP politikasının, AP'siz olmuyorsa Süleyman Demirelsiz AP politikasının devamını sağlamanın yollarını arıyorlar. Ticaret ve Sanayi Odalarının Talu'yu desteklemelerinin nedeni budur (Yankı, 1972: 8).

Cumhurbaşkanlığı seçimleri sırasında ortaya bir kaos çıktı. Tağmaç'ın emekliye ayrılmasından sonra Genelkurmay Başkanı olan Faruk Gürler, kontenjan senatörü seçilerek Cumhurbaşkanı yapılmak isteniyordu. Ordu içinden kısmen -zira teamüllere aykırı bir şekilde Hava Kuvvetleri Komutanlığı'ndan Genelkurmay Başkanlığı'na gelmek isteyen Batur Gürler'in Cumhurbaşkanlığı projesini desteklememişti- ve sivil siyasilerin bir bölümünden destek gören bu projeyi görev süresi dolmak üzere olan Cevdet Sunay da destekliyordu. Ne var ki gerek AP gerekse de CHP Genelkurmay Başkanlarının otomatik olarak Cumhurbaşkanı olduğu bir sistemi normalleştirmek istemiyordu. Yoğun kulis faaliyetleri ve tartışmalar sonunda partilerin desteğini alamayan Faruk Gürler adaylıktan çekilmek zorunda kaldı ve yerine yine eski bir asker olan ancak ılımlı tavrı ile tanınan Fahri Korutürk altıncı Cumhurbaşkanı seçildi. Teamüller gereği Melen'in istifasını vermesi ve yeni Cumhurbaşkanı'nın hükümeti kurmak için yeni bir adaya görev vermesi gerekiyordu. Nitekim de öyle oldu. Melen istifasını verdi ancak son Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Sunay ve Silahlı Kuvvetler içinde Gürler'in Cumhurbaşkanlığı senaryosunu destekleyen klik ile hareket ettiğine tanık olunduğu için (Arcayürek, 1985: 525-526) daha sonra atanması AP tarafından da CHP tarafından da istenmedi. CHP zaten 12 Mart Rejimi'nden duyduğu rahatsızlığı Melen'in şahsında kişiselleştirmişti. Ferit Melen, ÜBYKP'nin Meclis görüşmeleri sırasında, "Ecevit'in dediklerini yaparsam kendimi vatana ihanet etmiş sayarım" diyerek Ecevit'in ve CHP'nin büyük tepkisini çekmişti. CHP Parti Meclisi, Melen Hükümeti'ndeki Bakanları'nı çekme kararı almıştı.⁸ Melen'e yönelik bu ortak memnuniyetsizlik sonucu Demirel, Korutürk'e Melen'in yerine Naim Talu'yu Başbakan olarak atmasını önerdi (Toker, 1993: 325).

Devir dergisi Yazı İşleri Müdürü Güngör Mengi de Melen'in gidişini şöyle değerlendirdiyordu:

Melen Hükümeti, demokraside yeri olmayan bir anlayışı benimsemiş, Cumhurbaşkanı seçimi nedeniyle doğan buhran sırasında parlamento dışı güçleri kendine dayanak yapma gafletine düşmüş, demokrasi adına ağır bir kusur, suç sayılacak bir kusur işlemişti. Cumhurbaşkanlığı seçimi sırasında parlak bir sınav vererek yücelmiş bir parlamentonun güvenini bu durumda daha fazla muhafaza edemeyeceği apaçık ortadaydı (*Devir*, 1973: 4).

Statükodan “Normalleşmeye”

Talu Hükümeti (15.04.1973-26.01.1974) bir “partilerüstü” hükümet olarak değil; ülkeyi seçimlere götürmekle yükümlü bir AP-CGP koalisyon hükümeti olarak ortaya çıktı. Hükümet, 13 AP’li, 6 CGP’li ve beş bağımsız bakandan oluşmaktaydı. Söz konusu olan “Adalet Partisi’nin büyük ağırlığı olan bir koalisyon hükümeti” idi. AP, *iktidara* tekrar kavuşmuştu (*Adalet Partisi Seçim Beyannamesi 1973*). Böylelikle bir bakıma 12 Mart’ın partilerüstü anlayışı sona eriyor; rejim, AP politik hattının dümen suyuna giriyordu. AP-CGP koalisyonunun AP’nin popülist-kalkımcı çizgisi ve CGP’nin sağ Kemalist devletçi pozisyonu ile “normal zamanlara” doğru bir köprü işlevi görmesi gerekiyordu.

Talu Hükümet programında önceki hükümetler tarafından başlatılan reform çalışmalarının sonuçlandırılacağı, bunu yaparken “doktrinci sapmalardan uzak kalınmasına” özellikle dikkat edileceği vurgulanmaktaydı. Yine programda reformlarla ilgili olarak toprak ve tarım reformu, devlet idaresinin “hızlı kalkınmanın gereklerini sağlayacak” şekilde reforma tabii tutulacağı, KİT’lerin “kamuya en az yük olacak şekilde” ve AET ülkeleriyle rekabet edebilecek seviyeye getirilmesi amaçlandığı belirtilmektedir. Reform teması genel olarak bu başlıklar ile sınırlıdır. Kendini reform hükümeti olarak sunan I. Erim Hükümeti programında reform kelimesi kırk sekiz yerde; II. Erim Hükümeti programında yirmi dört yerde; Melen Hükümeti Programında yirmi yedi yerde ve son olarak Talu Hükümeti programında on beş yerde geçmektedir (Dağlı ve Aktürk, 1988: 255-264). Böylelikle I. Erim Hükümeti ile başlayan “reform furçasının” sonu büyük oranda gelmekteydi.

12 Mart Rejimi’nin ve icraatlarının iki önemli destekçisinin oluşturduğu AP-CGP koalisyonu, burjuvazi için ideal bir seçenek olarak görülmekteydi. Öyle ki, yukarıda değinilmiş olduğu gibi başta Talu isminin kendisi burjuvaziye güven vermeye yetiyordu. Melen Hükümeti döneminde taban fiyatları ile ilgili olarak CHP’nin Ticaret Bakanı Talu hakkında vermiş olduğu gensoru, burjuvazinin tepkisi ile karşılanmıştı. Burjuvazinin Talu’dan yana almış olduğu bu politik pozisyon, AP-CGP koalisyonunda ideal siyasal bileşime kavuşuyordu. CHP içinde ortanın solu hareketinin önemli isimlerinden Haluk Ülman’ın sözleri ile:

AP ile MGP koalisyonunun ardında büyük iş çevrelerinin büyük desteği vardır. Çeşitli sanayi ve ticaret odalarının Talu hakkında gensoru önergesi verildiği gündün başlayarak yayınlanan bildirimleri bunun en açık kanıtıdır. Dünya fiyatlarını ancak tarım ürünleri için hatırlayıp kendi mallarını çeşitli teşvik ve koruma tedbirleriyle üretilen iş çevreleri, sermayelerinin ve özvarlıklarının üç-beş misli kârı korumak çabası içinde, Türkiye’deki ekonomik ve toplumsal

kalkınmanın yükünü tarım kesiminin üzerine yüklemek istemekte ve taban fiyatları politikasıyla zaten bunu uygulamakta olan bugünkü hükümeti yürekten desteklemektedirler (*Yankı*, 1972: 8).

14 Ekim 1973 seçimleri Gevgilili'nin ifadesiyle "kenttin seçimidir" (*Milliyet 1973 Yıllığı*, 1975: 56). Bu seçimler sınıfsal pozisyonların belki de hiç olmadığı kadar berrak bir şekilde ortaya konulduğu ve savunulduğu seçimdir. CHP içinde ortanın solu hareketinin önde gelen teorisyenlerinden ve Ecevit'in danışmanlarından Turan Güneş'in ifadesiyle:

Vatandaşlar ilk defa böyle bir tercihle karşı karşıyadırlar. Sıhhatli olan budur. AP'nin modeli eski DP kitlesini parçalamıştır. Yeni DP ve Milli Selamet Partisi bu hızlı kapitalist değişme sürecine ayak uyduramayan sınıfların partisi olmaktadır. MGP ise, AP modelini büyük sermaye çevrelerine bazı bakımlardan daha az alerjik isimli diye takdime gayret ediyor. İkna edebilecek mi bilmiyorum (*Yankı*, 1973: 5).

Aşağıda, 12 Mart Rejimi'nin sonunu ilan eden 14 Ekim 1973 seçimlerine gidişte MHP, DP, MSP, CHP, CGP ve AP'nin sınıfsal ilişkileri nasıl yöneteceklerine dair siyasal projeleri özellikle seçim bildirgeleri ve kısmen parti programları üzerinden ortaya konulacak. Böylece, 12 Mart Rejimi'nin hangi anlamda parti politikalarını etkilemiş ya da etkilememiş olduğunu, kendinden sonraki döneme nasıl bir siyasi manzara bıraktığı gösterilecek.

MHP, faşizan tonlarda Türk milliyetçiliği ülküsü üzerinden, "Türk için Türk'e göre, Türk tarafından" "kudretli ve müreffeh büyük Türkiye'yi" inşaaya soyunmuştu. MHP'nin dokuz ışık adı verilen programatik-ideolojik ilkeleri şunlardı: Milliyetçilik, Ülkücülük, Ahlâkçılık, Toplumculuk, İlimcilik ve Halkçılık, Hürriyetçilik, Köycülük, Gelişmecilik, Endüstricilik ve Teknikçilik. MHP, devletin komünist ve faşist bir şekilde örgütlenmesine karşı olduğu gibi liberal-kapitalist örgütlenmesine de karşıydı. MHP hem milliyetçi hem de millet çıkarını ferdin çıkarı üstünde tutan bir toplumculuk (milliyetçi-toplumculuk) ile maluldü. Sınıf meselesini, iş bölümü ve uzmanlaşmanın tabii bir neticesi olarak görüyordu. Ancak sınıfların özerk örgütlenmelerine değil; korporatist niteliği haiz mesleki iş bölümüne göre temsil edildikleri ve devletin sınıfların üstünde ve yalıtık bir şekilde "devlet baba" edası ile çıkarları uzlaştırdığı bir siyasal sistem öngörülmekteydi. Alarmist bir anti-komünizmden gıdalanmış MHP, komandoları aracılığı ile Hitler gençliğini ve Mussolini'nin kara gömleklilerini andıran –temel motivasyonu komünizmle mücadele olan- paramiliter nitelikte bir örgütlenmeye de gitmişti. Tek başkan ve tek meclis esasına dayalı bir "milli demokrasi" vizyonu söz konusuydu. Milli demokrasinin yanında, halkın sermayeye ortaklığının sağlanması, kooperatifçilik,

halka açık şirketler yoluyla mülkiyetin yaygınlaştırılması anlamında “iktisadi demokrasiyi” inşa etme amacından söz edilmekteydi. Kalkınmayı bir beka sorunu olarak kodlayan MHP, ağır sanayiye dayalı topyekûn kalkınma hedefini açıkça belirtmişti. Bununla birlikte milletin organik özü olarak köy, tarım ve köylü meselesi de MHP’nin programında önemli bir yer kaplamaktaydı. MHP, milliyetçi ve komünizm hassasiyeti yüksek küçük köylülüğün, taşra ve kentlerdeki tarım ve ticaret ile ilgilenen küçük burjuvazinin temsiline soyunmuştu (*Kudretli, Müreffeh ve Büyük Türkiye için MHP Programı*).

AP’den koparlardan oluşan DP, büyük toprak ve tarım burjuvazisi ile köylülüğe, küçük ve orta boy tüccar ve taşra burjuvazisine seslenmekte, Celal Bayar’ı da mitinglere çağırarak Menderes’in DP’sinin anısını politikleştirerek oy kazanma hesabındaydı. “1946 hareketinin mana ve felsefi etrafında elele” alt başlığı ile hazırlanan 1973 DP seçim bildirgesine baktığımızda; 12 Mart öncesi ortaya çıkan “anarşinin” devletin zayıflığından kaynaklandığını ileri süren ve AP tarafından da paylaşılan otoriter-sağ argümanının yinelenerek “kudretli devlet” talebinde bulunulduğunu görürüz. 12 Mart öncesinde devlet otoritesinin sarsıldığı, devlet organları arasındaki ahengün bozulduğu, kanun ve nizamın ortadan kalktığı bir durum söz konusuydu. Özellikle 27 Mayıs sonrasında milli iradeyi frenleyici işlevler üstlendiği ileri sürülen bürokraside ve devlet idaresinde reform vaadinde bulunulmaktaydı. Komünizmle etkili mücadele de en önemli taahhütlerdendi. Anayasa’nın dibacesindeki “direnme hakkının” “isyan hakkı” olmadığı, “sosyal devletin” sosyalist devlet anlamına gelmediği ve Anayasa’nın sosyalizme kapalı olduğu, Türk Devleti’nin milliyetçi olduğu Anayasa’da açıkça yer almalıydı. Bayrak ve İstiklal Marşı’nın Anayasa’da yer alarak teminata kavuşturulacağı vaat edilmekteydi. DP büyük toprak sahiplerinin sözcülüğünü yapmaktaydı. 12 Mart Rejimi altında DP’nin karşı çıktığı bir değişiklik kamulaştırma ile ilgili 38. maddedeki “gerçek değeri” ifadesi “vergi değeri” ile değiştirilmiş ve taksit süresi 10 yıldan 20 yıla çıkmıştı. Büyük toprak sahiplerinin sözcülüğüne soyunan DP, bu değişikliklerin mülkiyet ve miras haklarını zedelediğini ve değiştirilmesi gerektiğini savunmaktaydı. Millet iradesi önünde baraj niteliğindeki senato, tabii senatörlük, kontenjan senatörlüğü kaldırılmalıydı. Cumhurbaşkanı millet tarafından tek seferliğine seçilmeliydi. Referandum (halk oylaması) müessesesi getirilmeliydi. DP, özel kesime öncelik veren bir karma ekonomi taraftarıydı. AP’nin 1970 yılında getirdiği ve burjuvazinin tepkisini çeken Finansman Kanunu’nun bir kısmı ıslah edilecek diğer bir kısmı ise tamamen kaldırılacaktı. Büyük burjuvazinin desteklediği halka açık şirketler oluşturulacaktı. İDT halka açık şirketlere dönüştürülecekti. Küçük ve orta ölçekli burjuvazinin ya da “esnaf ve sanatkârların” toplumun “istikrarlı, sağlam, başarılı, mazbut ve nizama bağlı” ve bu nitelikleriyle “demokrasinin en güvenilir teminatı” olduğu kabul

edilmekteydi. Bu bakımdan bu sınıfa vergi ve kredi kolaylıkları sağlanacağı belirtilmekteydi (*Demokratik Parti 1973 Seçim Beyannamesi*, 1973). DP, AP'nin popülist-kalkınmacı ve kapsayıcı hegemonya projesi içindeki çatışmaları yönetemeyerek gittikçe sanayi burjuvazisinden yana taraf tutması nedeniyle kendilerini sahipsiz hisseden taşradaki büyük toprak burjuvazisi, küçük ve orta boy tüccar ile küçük burjuvazinin partisiydi. Milliyetçi-mukaddesatçı, çoğunlukçu demokrasiden yana, ticaret ve tarım odaklı birikimi önceleyen bir siyasal projeye sahipti.

Milli Selamet Partisi (MSP), 12 Mart sürecinde kapatılan MNP'nin devamı olarak kuruldu. AP'nin son kertede tekelci sanayi burjuvazisini kayıran yaklaşımına karşı, Erbakan'ın MSP'si ise tekelci, faizci, montajcı, Batıcı-seküler, komprador-mason olarak nitelendirdiği İstanbul-Ankara-İzmir burjuvazisine karşı Anadolu'nun yerli ve hakiki küçük taşra tüccarı, imalatçı ve esnafı ile muhafazakâr köylü ve işçi kitlelerini üçüncü yolcu-ağır kalkınmacı ve İslamcı tonu ağır basan bir hegemonya projesi etrafında örgütlemeye çalıştı. Sınıfsal çatışma eksenini AP'nin büyük sanayi meftunluğuna ve "renksiz" liberalizmine karşı kurarken; kültürel-ideolojik kutuplaşmayı AP'nin ılımlı-muhafazakârlığı ile DP'nin milliyetçi-mukaddesatçılığı'na karşı İslamcı bir mevziden kurdu. MSP, ağır sanayi odaklı maddi kalkınma ile Sünni İslamın kültürel kodları üzerinden manevi kalkınmayı bir arada götürmeyi hedefleyen bir siyasal projeye sahipti. Özel mülkiyete karşı olmamakla birlikte, "cemiyeti feda eden kapitalist görüşlere karşı olduğumuz gibi cemiyeti esas alıp ferdi feda eden sosyalizmin her çeşidine karşıyız" diyerek üçüncü yolculuğunu açık bir şekilde dile getirmekteydi (*MSP 1973 Seçim Beyannamesi*, 1973). Zira kapitalizm de sosyalizm de materyalist ve menfaatçiydi. Osmanlı devrini yücelten, ümmet içinde Türklüğe *primus inter pares* bir statü atfeden ve kendini milletin organik özü olarak tarif eden "milli görüş", taklitçi zihniyete ve kültür emperyalizmine karşı bir kalkan işlevi görecekti. MSP, gayri millî bir teşekkül olan Ortak Pazar'a girilmesine karşıydı. Ortak Pazar, ekonomik bağımsızlığı ortadan kaldıracak, tek bir devlete dönüşerek Türklüğe ait olanları silecek, milli iradeyi yok sayacak ve hâlihazırda cılız bir gelişme gösteren Türk sanayini ortadan kaldıracaktı (*MSP 1973 Seçim Beyannamesi*, 1973). Gevgilili (*Milliyet 1973 Yılığ*, 1975: 59)'nin dikkat çektiği gibi 1971 Rejimi altında kapatılan Milli Nizam Partisi (MNP)'nin yerini çok kısa bir süre içinde MSP almış ve MNP'nin örgütünü devralarak 1973 seçimlerine etkili bir kampanya ile dâhil olmuştu. TİP'e ise aynı şans verilmemiş, TİP yöneticileri ağır cezalar alarak siyaset sahneden çekilmek zorunda bırakılmıştı. Dolayısıyla 12 Mart Rejimi altında kapatılan iki parti, farklı uygulamalara maruz kalmış olmaktaydı. MSP, sınıfsal ve kültürel-ideolojik meseleleri birlikte politikleştirerek AP tabanını parçalamayı başardı.

Ecevit ve CHP'si 14 Ekim 1973 seçimlerine "Ak Günlere" adını verdikleri seçim bildirgesi ile girdi. Bildirgenin en önemli vaadi, karma ekonomi modeli içinde devlet ve özel sektörün yanında, işçilerle köylülerin ortak olacakları teşekküllerden oluşan bir üçüncü sektör olarak halk sektörünün kurulmasıydı. Ecevit, ülke içindeki kalkınma sorununu demokratik bir çerçeve içinde sermayeyi tabana yayarak çözmek niyetindeydi. Sermayeyi tabana yaymak, sermayeyi, iktisadi egemenliği elinde tutan sınıfların elinden alarak halka vermek anlamına gelecekti. Bildirgenin alt başlıklarından birinin "Egemen sınıflar demokrasinden kütle demokrasisine" adını taşıması oldukça anlamlıydı. Halk sektörü, köylü kooperatiflerinin, sendikaların, yurt dışında çalışan işçilerin kurduğu örgütlerin yatırımlarından oluşacaktı. Büyük sermayenin tekelleşme eğilimi artmaktaydı. Bildirge açıkça küçük ve orta boy işletmelerin tekelci burjuvazi tarafından ezilmesinin engelleneceği vaadinde bulunuyordu (*Ak Günlere Cumhuriyet Halk Partisi 1973 Seçim Bildirgesi*, 1973). Ecevit, en başından beri 12 Mart hareketini mahkûm etmiş ve hatta muhtıranın, yükselmekte olan ortanın solu hareketine ve kendisine karşı yapıldığını söylemiş, sonraki süreçte de 12 Mart ile ilgili eleştirilerini sürdürmüştü. Ecevit seçim kampanyasını, büyük oranda tekelci büyük burjuvazi ile köylülük, işçi sınıfı ve küçük burjuvazinin ilerici unsurlarından oluşan bir halk arasındaki siyasal kutuplaşma üzerine bina etti. AP'nin anti-bürokratik, milli iradeci sağ popülizmine karşı Ecevit de bürokratik reformculuğu reddeden tekelci sermaye-halk karşıtlığı üzerinden sol-popülist bir hegemonya projesi inşasına soyundu. Ecevit'in bu sol-popülist kampanyası aynı zamanda 12 Mart'ın reddi üzerine de kurulmuştu. 12 Mart, tekelci sermayenin gerçekleştirmeyi isteyip de AP iktidarı eli ile gerçekleştiremediği hukuki-idari düzenlemeleri gerçekleştirmişti. Buna mukabil, geniş halk yığınlarının yönetim süreçlerine demokratik katılım imkânları kısıtlanmış, halkın sesi kısılmıştı. Ecevit (*Milliyet 1973 Yılı*, 1975: 20)'in ifadeleriyle:

Bazı büyük iş çevrelerine çok rahat geldi bu dönem... Ekonomik ve sosyal açıdan en sağcı iktidarların bile demokrasi tam işlerken göze alamadığı ve alamayacağı kolaylıklar bu dönemde sağlanır oldu büyük iş çevrelerinde... Adalet Partisi iktidarının düşünemediğinden çok daha ileri "teşvik tedbirleri" ile devletin ve milletin tüm kaynakları tepsi tepsi sunulur oldu kendilerine ... Halkın sesi kısılırken onların sesi yükseldi. "Reform" adı altında çıkarlarına çıkar katmağa başladı. Dişlerine göre olmayan memurlar işlerinden atılmağa başladı.

Yine Ecevit (*Devir*, 1973: 4)'in sözleriyle:

Demokrasi, bütün halkın sesini duyurabildiği ve devlet yönetimine ağırlığını koyabildiği rejimdir. Oysa Türkiye'de büyük çiftçinin sesi duyulur, büyük işadınının sesi duyulur, küçük çiftçinin sesi, köylünün sesi duyulmaz...

Burjuvazinin kalemşorları sol-popülist bir çizgiye oturan Ecevit CHP'sine sürekli sataşma halindeydi. Ecevit CHP'yi "bürokrat" partisi olmaktan çıkararak sol-popülist bir biçimde sınıfsal olarak, ilerici küçük burjuvazi unsurları ile küçük köylülük ve işçi sınıfı partisi haline getirmeye çalıştıkça ve siyasal çatışma eksenini tekeli büyük burjuvazi ile halk arasında kurdukça, özellikle büyük burjuvazinin ve sanayi burjuvazisinin tepkisini çekmekteydi. Ecevit seçim kampanyasında sınıfsal temaları cömertçe kullanırken burjuvazinin de kendi sınıf pozisyonunun savunusunu agresif bir şekilde yapması gerekmekteydi. *Devir* başyazarı Altemur Kılıç (*Devir*, 1973: 3) burjuvaziye şu "çetin mücadeleye" çağırıyordu:

Hür teşebbüs, Anayasa'da tescil edilen yeri ve büyük gücü ile artık şunun veya bunun lûtfu sayesinde yaşamak çarelerini aramamalıdır. Bunun İçin de şimdi başlamakta olan çetin mücadelede, seçimlerde ve sonra, hür teşebbüsün kesin olarak yerini belli etmesi gereği vardır. Hür teşebbüs artık "a politik" olamaz.

12 Mart öncesi sol yükselişin en önemli müsebbiblerinden addedilen CHP, 12 Mart öncesi döneme dönülemeyeceğinin farkına varmalıydı. 12 Mart, sol siyasetin etkili olabilme imkânlarını ortadan kaldırması anlamında tarihsel bir kırılmayı imlemekteydi. Güngör Mengi (*Devir*, 1973: 4)'nin sözleri ile: "CHP artık 12 Mart öncesi solunun metod ve araçlarının bundan böyle de kullanma alışkanlığından kurtulma zamanının geldiğini anlamalıdır. Türkiye'nin, kamuoyu ile, yasalara dayalı tüm kurumları ile 12 Mart öncesi solu reddetmiş olduğunu görmelidir."

CGP, CHP'nin bir sol-popülist partiye dönüşmesine karşı çıkan merkezci, sağ-Kemalist, solidarist-korporatist, statükocu bürokratik unsurların partisi olarak kuruldu. Parti, taban desteği bir hayli zayıf, küçük burjuvazi ile büyük burjuvazinin devletçi refleksler etrafında bir araya geldiği bir kadro partisi hüviyetindeydi. Başta Turhan Feyzioğlu olmak üzere bu ekip, 27 Mayıs sürecinde DP'ye karşı hürriyet savaşımı vermiş, liberalizmin bayraktarlığını yapmıştı. Hatta 27 Mayıs ile toplumsal vurgusu belirgin bir liberal hegemonya projesinin inşasında organik aydın işlevi görmüştü. Buna mukabil 27 Mayıs'ı izleyen süreçte, sol siyasallaşma güç dengelerini sarsmaya başladığında bu ekip devleti koruma refleksi ile hareket ederek anti-komünist bir çizgide yeniden konumlandı. 27 Mayıs'taki reformist tavırdan eser kalmamış, hızla statükocu bir konum alınmıştı. Parti'nin adındaki güven kelimesi bile komünizm korkusunun hâkim sınıflarda neden olduğu korku ve güvensizlik duygusunun nazım rol oynadığı alarmist bir halet-i ruhiyeyi yansıtıyordu. Kendisini "macera partisi değil; huzur partisi" olarak sunan (*Cumhuriyetçi Güven Partisi 1973 Seçim Beyannamesi*, 1973) CGP, sol akımlara karşı bir dalgakıran işlevi görmek amacındaydı. "Kayalıklara doğru sürüklenen devlet gemisinin rotasını selamet limanına çevirmeğe" aday bir

partiydi (*Cumhuriyetçi Güven Partisi 1973 Seçim Beyannamesi*, 1973). Bu ekip, proaktif değil, reaktif bir siyasal tavır içinde özellikle devlet katında ve bürokrasi içinde anti-komünizmi seferber etmeye yönelik bir var oluş ilkesi tanımladı. CGP, biçimlendirdiği sağ, otoriter, solidarist bürokrat modelin -daha sonra 12 Eylül ile şahikasına ulaşacak- kalıbını döktü. Partinin kadrosu komünizmi önlemeye memur edilmiş bürokratik nitelikleri belirgin bir politik seçkin pozisyonundaydı.

AP 1973 seçimlerine 12 Mart'ın reformcu damarının ve kitle desteğinden yoksun partiler üstü hükümetlerin başarısızlığının getirdiği bir özgüven ile giriyordu. Bu bakımdan kalkınma, istikrar ve sosyal güvenlik talep eden toplumsal kesimlerin kendisini destekleyeceğini umuyordu. Bu nedenle popülist-kalkınmacı hegemonya projesine -radikal sol muhalefet de ezildiğine göre- kaldığı yerden devam edebilmeyi hesaplıyordu. 1973 seçim bildirgesini de bu saiklerle hazırladı. Kendisini "halk için, halk yolunda, halkın halktan farksız hizmetlisi" olarak sunan AP, "sistemin mihveri milli iradedir" diyordu. "Büyük ve Güçlü Türkiye" yolunda "siyasi ve ekonomik istikrar" müjdeliyor; "komünizm ve aşırı cereyanlar ile amansız mücadele" vaat ediyordu. AP, milli iradenin önündeki tüm engelleri kaldırma hedefindeydi. Tabii senatörlüğün kaldırılması, halk oylamasının getirilmesi, eski DP'lilerin affı ve seçilme haklarının iadesi hep, milli iradenin önündeki bariyerlerin kaldırılması anlamına geliyordu. Aşırı hürriyetlerin önünü "hürriyeti yok etme propagandası yapmak hürriyeti yoktur" ilkesi ile kesiyor; "müessir devlet" olma hevesini idarede yapılacak ıslahata bağlıyordu. İktisadi sistem olarak özel ve devlet sektörlerinin birbirinin tamamladığı karma ekonomik sistemden yanaydı. 27 Mayıs'ın mirası sosyal adalet ilkesinden vazgeçilmemişti. Yine 27 Mayıs ile uyumlu bir şekilde, "sosyal adalet... sosyal grupların birbirine zıt, devamlı menfaat mücadelesi halinde bulunmalarını önleyen ve bu gruplar arasındaki ahenk ve işbirliğini sağlayan bir araç olarak" görülmekteydi. Çalışan sınıfların topyekün kalkınmadan daha fazla pay alması, sosyal refah devletinin kurulması ve her vatandaşın "sosyal güvenliğe" kavuşması önde gelen hedeflerdendi. "Türk kalkınmasının itici gücü sanayileşmedir" denerek sanayileşmeye verilen nazım rol korunmaktaydı. Beynamede altı çizilmesi gereken noktalardan biri, İİS'den ihracata dayalı birikim stratejisine doğru yönelme arzusuydu. AP, ÜBYKP'de ithal ikamesi ile ilgili esasın değiştirilerek yerine "ihraç gücünü esas alan bir kriter" konacaktır demektedir. Sanayileşme süreci de ithalata dönüklükten ihracata dönüklüğe çevrilecekti. En önemli oy kaynaklarından köylü de unutulmamıştı. Türk köylüsü de iktisaden güçlendirilerek "rejimin temel direği" haline getirilecekti. Tarımda endüstrileşmeyi ve modernizasyonu esas alan bir "yeşil plan" uygulanacaktı. Sosyal güvenlik sisteminin "bütün grupları", özellikle "çalışanları, hizmetlileri, tarım sektöründe her yaşta emek verenleri, esnaf ve sanatkarları, sosyal

hizmet ve güvenlikten mahrum 25 milyona yaklaşan” köylüyü kapsayacak şekilde genişletilmesi sağlanacaktı. Yine “sosyal sınıflar arasındaki dengeyi sağlamlaştırmak için” işçi, memur, emekli dul ve yetimin satın alma gücünün artırılmasına çalışılacaktı. Ayrıca, “ulusun temel yapısını teşkil eden” esnaf ve sanatkarların güçlenmesine özel önem verilecekti. Kalkınma köyden başlayacak, nimetleri köylü ile pay edilecekti. “Halktan kopmuş kişi ve zihniyetler... köyü bilmeden...onun kaderini kendi kaderi yapmadan “köy ve köylü sorunlarını çözemezler.” “Adalet Partisi; köylüsü, kentlisi, işçisi, memuru, esnafı, serbest meslek erbabı, tüccarı, sanayicisi, kadını, erkeği, genci ve ihtiyarı ile milleti bir bütün sayar... milleti birbirine düşürmek için hiçbir sebep ve mazeret tanımaz” (*Adalet Partisi Seçim Beyannamesi 1973*, t.y.). AP, popülist-kalkınmacı söyleminden vazgeçmiyor, sosyal adalet, sosyal güvenlik ve refah söylemini de terk etmiyordu. İstikrar vaadiyle en önemli iktidar adayı olduğunun bilincinde, kapsayıcı hegemonya projesine 12 Mart’ın yarattığı yeni şartlar altında, kaldığı yerden devam edebilmeyi umuyordu.

Sınıf pozisyonlarının ve temsil biçimlerinin berraklaştığı bir seçim döneminde burjuvazi de bu konuda açık olmalıydı. Burjuvazi hangi partileri etkili bir şekilde destekleyeceğini netleştirmeliydi. İki doğal müttefik AP ve CGP olarak temayüz etmekteydi. AP, kitle desteğini devşirme noktasında en önemli parti olma özelliğini korurken, CGP bir “kitle partisi” değildi ve daha ziyade “küçük hür teşebbüs mensupları, bürokratlar ve aydınlar” tarafından desteklenecekti (*Devir*, 1973: 15). Bu bakımdan bu iki parti, burjuvazinin sözcüleri, temsilcileri olarak ortaya çıkmaktaydı. Kılıç (*Devir*, 1973: 15)’in sözleri ile:

İş çevrelerine gelince, bunların desteği AP ile CGP arasında bölünecektir.

Bugün AP ve CGP, Hür Teşebbüs rejimine temel felsefeleri itibarile inanan partilerdir. Hür Teşebbüsün görevi de bu partileri desteklemek olmalıdır. Bunda çekinilecek, gizlenecek bir taraf yoktur. Bütün demokrasilerde hür teşebbüs, özgürlüğü ve özgürlük düzenini sürdüreceğine inandığı partileri tutar!.. (*Devir*, 1973: 3).

Yukarıda da değinmiş olduğumuz gibi 12 Mart’ın dördüncü hükümeti olan AP-CGP koalisyonu, burjuvazi için ideal-tipik bir hükümet idi. Ancak ortada bir gerçek vardı ki o da CGP’nin oy potansiyelinin sınırlı olacağından başından itibaren bilinmesiydi. AP’nin ise 12 Mart’ta yaşananlara rağmen kitle partisi hüviyetini koruduğu düşüncesi hâkimdi. Öyle ki sandıktan AP’nin birinci parti olarak çıkacağı umulmaktaydı. Arzulanan senaryoya göre AP iktidar olacak, CGP ise parlamentoda “denge” unsuru olarak varlığını sürdürecekti, burjuvaziye güven vermeye devam edecekti. Kılıç (*Devir*, 1973: 3)’in sözleri ile:

Eğer koalisyonların, bugünkü koşullar altında ve bizim kişilerimizle uzun süre yürüyebileceğine inansa idik bir AP-CGP koalisyonunu cidden arzu ederdik. Birçok müşterek tarafları olan iki parti, birbirlerini tamamlayabilir ve bir dönem için de faydalı olabilirdi. Ancak daha gerçekçi bir yaklaşımla CGP'nin kuvvetli bir denge partisi olarak Parlâmentoda yerini alması ile birlikte Adalet Partisi'nin iktidarı tek başına almasını, gene pratik faydaları bakımından zarurî görüyoruz. Seçmenlerin de işi bu açıdan değerlendirmeleri gerekir.

Büyük burjuvazinin, CHP'nin yeni sol-popülist yörüngesinden rahatsız olduğu aşikârdı. Nasıl ki AP sağ-popülist bir tarzda siyasal çatışma eksenini millet-bürokrasi arasında kurduysa; Ecevit de aynı çelişmeyi sol-popülist bir şekilde bu kez halk-tekelci burjuvazi olarak formüle etmişti. Yukarıda örneklerini gördüğümüz sert çıkışlar ve büyük burjuvaziye rantçı, kolaycı olarak itham etmek kolay hazmedilebilecek hususlar değildi. Ecevit'in sol-popülist projesi nereye uzanacağı belli olmayan, maceracı ve tekinsiz addediliyordu. CHP'nin seçimi kazanması en az istenen sonuç olacaktı. Kılıç (*Devir*, 1973: 3)'in ağzından: "Bu satırların yazarı, açıkçası CHP'nin seçimleri kazanmasını arzu etmemektedir. Kanımızca Türkiye'nin şu sırada Allende veya Yugoslav modeli bir sosyalizm denemesi yapmakla kazanacağı hiçbir şey yoktur, aksine kaybedeceği çok şey vardır."

Ancak tüm bu çağrılara ve uyarılara rağmen kitleleri yönetim süreçlerine katılmaya çağıran Ecevit CHP'si, 14 Ekim 1973 seçimlerinden birinci parti olarak çıktı. Bu sonuçta hiç kuşkusuz AP yedeğindeki oyları bölen MSP, MHP, CGP gibi diğer sağ partilerin de rolü büyüktü. CHP %33,3 oy oranı ile 185 milletvekili, AP %29,8 oy oranı ile 149 milletvekili, DP %11,9 oy oranı ile 45 milletvekili, MSP %11,8 oy oranı ile 48, MHP %3,4 oy oranı ile 3 milletvekili kazandı.⁹ Seçim sonuçları, siyasal alanı daraltan 12 Mart çizgisinin yenilgisi olarak değerlendirildi. Zira Ecevit cephesi siyasal katılımın önünü açacak "öz yönetim" modelleri ve yönetimde daha fazla halk retoriği ile 27 Mayıs'ın kapsayıcı ve aktif rızaya dayalı hegemonya projesinin restorasyonunu ve derinleştirilmesini vazeden bir siyasal proje ile kitlelerin önüne çıkmıştı. 12 Mart Rejimi sona erdikten sonra da politik antagonistlerin pasifikasyonu ve 27 Mayıs'ın sosyal hakçı-Keynesçi hegemonya projesinden kitlelerin dışlanması, sol-radikalizmi sona erdirmek şöyle dursun; paradoksal bir şekilde sol-radikalizmin kiteselleşmesine hizmet etti. Siyasal projeden otoriter yöntemlerle dışlanan kitleler sol/sosyalist projelerin çekim alanına girdi. 12 Mart, sol siyaset alanının daraltılması operasyonu olmasına rağmen; izleyen süreçte (1974-1980) tam tersi sonuçlara neden olarak solun tarihsel olarak en fazla kiteselleştiği bir döneme kapı araladı. Öyle görünüyor ki, 12 Mart bu anlamda da başarısız oldu.

Sonuç Yerine

Bu çalışma Türkiye siyasi hayatının az çalışılmış bir dönemi olan muhtranın verildiği 12 Mart 1971 tarihi ile açılıp genel seçimlerin yapıldığı 14 Ekim 1973 tarihi ile son bulan ve 12 Mart Rejimi olarak adlandırılabilir bir dönemi mercek altına almıştır. Güvenlik ve reform temalarının belirleyiciliği altında şekillenen bu dönem bu çalışmada reform başlığı altında ele alınmıştır. Temel argüman, 12 Mart döneminde gündeme gelen reform temasının esas itibarıyla 27 Mayıs'ın getirdiği sosyal hakçı-Keynesçi hegemonya projesinden kopan kitlelerin yeniden içerilebilmesini sağlayabilecek, mevcut hegemonya projesini yeniden hegemonikleştirecek bir çaba olduğu yönündedir. 12 Mart Rejimi hükümetlerine bakıldığında reform vaatleri ile başlayıp güvenlikçi stratejiler ile son bulan bir çizginin izleri sürülebilir.

I.Erim Hükümeti reformculuk iddiası ile iş başına geldi; ancak reformları kısa vadeli çıkarlarına aykırı gören burjuvazi, sağ siyasi aktörler ve ordu içindeki statükocu kanat, reformların geri püskürtülmesini sağladı. II. Erim Hükümeti dersini almıştı. Yeni kabine ve program söz konusu toplumsal olarak anlamlı güçler ile uzlaşma yolunu seçerek reform konusunda sessizliğe büründü. Melen Hükümeti açık bir şekilde anti-komünist bir çizgi izledi ve ordu etkisine de daha açık oldu. Talu hükümeti AP ve CGP çizgisi temelinde 12 Mart Rejimi ve içindeki reformcu tehlikenin “kazasız belasız” atlatıldığını, AP'nin ordu karşısında eski etkisine yeniden kavuştuğunu gösteren bir “normalleşme” işareti olduğunu gösterdi.

14 Ekim 1973 seçimleri 12 Mart'ın siyasi mirasının muhasebesi anlamına geldi. Ayrıca bu seçimler sınıfsal pozisyonların billurlaştığı, sınıf siyasetinin siyasi partiler arasındaki temel çatışma eksenlerini şekillendirdiği özgün bir örnek sunuyordu. Dahası seçimler 12 Mart 1971 Rejimi sırasında gündeme gelen reform siyasetinin başarısızlığının da tescil etmiş oluyordu. MHP, milliyetçilik üzerinden anti-komünizm vurgusu bir hayli yüksek bir siyaset arayışı içinde kırlarda küçük köylülüğün ve kentlerde küçük burjuvazinin temsilciliğine oynadı. DP, AP'den umduğunu bulamayan büyük toprak ve tarım burjuvazisi ile taşra burjuvazisine yaslanma amacındaydı. MSP, Anadolu'nun küçük taşra tüccarı, esnafı ve imalatçısına kendini dayandırdı. Ecevit ise büyük sermayeye karşı köylülüğün, işçi sınıfının ve küçük burjuvazinin özlere seslendi. CGP özellikle devlet aygıtı içindeki bürokratik unsurları, büyük burjuvaziyi ve küçük burjuvaziyi hedef kitleleri olarak belirledi. AP, sınıfsal tabanı ile ilgili bir değişikliğe gitmeyerek hem büyük burjuvaziyi, işçi sınıfını hem de küçük köylülüğü aynı anda yedeğine alma uğraşı içindeydi. Bu seçimlerde Ecevit'in halkçı programının başarısının nedenlerinden birinin 12 Mart'ın halsiz (reformsuz olarak da okuyabilirsiniz) operasyonları olduğu da söylenebilir.

12 Mart 1971 Muhtırası'nın vaatleri arasında yer alan toprak, vergi, enerji ve doğal kaynaklar gibi tabi sınıfları kapsayarak içerecek hiçbir reform tasarısının gerçekleşmemesi, 12 Mart Rejimi altında reform siyasetinin başarısız olması anlamına geldi. 12 Mart Rejimi icraatları açısından kitle seferberliğini ve rızasını göz ardı ederek hegemonyacı bir siyaset izleme şansını yitirdi ve icraatlarına ulusal-popüler içerik kazandırmakta yetersiz kaldı. Böylece 12 Mart Rejimi, genel çıkar ile tikel çıkarları mezcedebilecek tutarlı bir hegemonya projesine dönüşemeyerek teknokratik-bürokratik düzeyde bir güvenlik operasyonu kalmakla yetindi.

Bir diğer önemli nokta; 12 Mart'ı "ara rejim" olarak değerlendiren analizlerin 12 Mart'ı olup biten askeri-bürokratik bir müdahale olarak kavrama eğiliminde olmasıdır. Oysa 12 Mart, 27 Mayıs'ın getirdiği hegemonya projesini sınıf mücadelelerini güvenikleştirecek şekilde restore etmiş ve bir sonraki döneme bu yeni haliyle miras bırakmıştır. Bu bakımdan, 12 Mart, etkileri ve icraatları itibarıyla sürekli kılınmıştır. 14 Ekim 1973 seçimleri sonucu dönülen "olağan" koşullarda da yürürlükte kalacaktır. Bu minvalde, 1970'lerde bilhassa sınıflar arası mücadelelerin kitleleşmesinin ve keskinleşmesinin nedenlerini -kuşkusuz diğer faktörlerle birlikte- 12 Mart Rejimi'nin sınıf mücadelelerini gayri-meşrulaştıran ve güvenikleştiren mirasında aramak gerekir. 12 Eylül'e gidişte yaşanan "organik kriz" 27 Mayıs'ın getirdikleri kadar 12 Mart'ın getirdiklerinin de krizidir. 12 Mart 1971 sonraki dönemi bu açıdan değerlendirmek gerekir.

Sonnotlar

¹ Bu çalışma yazarın doktora tezine dayanmaktadır. Bkz. (Subaşı, 2018). *Mülkiye Dergisi*'nin hakemlerine değerli eleştiri ve önerileri için teşekkür ederim.

² Koçaş (1978: 41-44; 53-55) anılarında Muhtıradan sonra Genelkurmay Başkanı'nın daveti üzerine kendisi ile görüştüğünü ve partiler üstü hükümetin kurulması için önerilerde bulunduğunu ve özellikle hükümeti teşkil edebilecek kişiler üzerinde Tağmaç ile birlikte durduklarını anlatır. Tağmaç, Koçaş'tan İsmet Paşa'yı yanlarına çekmesini isterken İsmet Paşa da ordu içindeki eğilimleri öğrenmesi için Koçaş'ı Tağmaç ile görüşmeye göndermişti.

³ Koçaş (1978: 104-105) anılarında MİT'in bu konu ile ilgili olarak Atilla Karaosmanoğlu'na şüphe ile yaklaştığını, tereddüdünü Başbakan Nihat Erim ile paylaştığını belirtir. Koçaş konudan haberdar olduğunda Karaosmanoğlu'nun Dünya Bankası'ndan geldiğini, MİT'in bu konuda herhalde CIA'den daha duyarlı olamayacağını alaycı bir şekilde anlatır. Bu anekdot, anti-komünist alarmizmin devlet katında ne derece etkili olduğunu göstermesi açısından özellikle önemlidir.

⁴ Muhtemelen Cumhurbaşkanı da Karaosmanoğlu'nun Sosyalist Kültür Dernekleri'nin kurucu üyeleri arasında olması dolayısıyla MİT'in bu isme şüphe ile yaklaşmasından etkilenmişti. Bu nedenle Başbakanlık'tan önce bir devlet bakanlığında görevlendirilmesini istemişti.

⁵ Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Topaloğlu, Türkiye Kömür İşletmeleri'nin Genel Müdürü ve iki yardımcısı hakkında kendisine gelen yolsuzluk ihbarının gerçekleri yansıttığını görünce bu konu ile ilgili bir kararname hazırladı. Ancak kararname iki AP'li Bakan Doğan Kitaplı ve Haydar Özalp tarafından imzalanmadı. Erim de bu konuda Topaloğlu'dan yana bir tavır almadı. Topaloğlu bu durumu Başbakanın kendisine karşı güvensizliği olarak yorumlayarak istifa yolunu seçti (Altuğ, 1973: 166-170).

⁶ Koçuş (1978: 395) anılarında Sait Naci Ergin'in Yapıkredi Bankası Yönetim Kurulu üyesi olduğu ve bu finans grubunun temsilciliğini yaptığı konusunda uyarılar aldığını söyler. Ancak ona göre Ergin, bakanlığı sırasında bu grubun lehine hiçbir teşebbüste bulunmamıştır.

⁷ Erim istifa ettikten sonra hükümeti Melen'in kurmasını tavsiye etmişti (Arcayürek, 1985: 268).

⁸ Bu kararı bir sorumsuzluk olarak değerlendiren İnönü 5 Kasım'da CHP'den istifa etti (Toker, 1993: 307).

⁹ <http://www.y.sk.gov.tr/ysk/content/conn/YSKUCM/path/Contribution%20Folders/Secmenislemleri/Secimler/1950-1977-MVSecimleri/Turkiye.pdf>. Son erişim tarihi, 15/05/2017.

Kaynakça

Adalet Partisi Seçim Beyannamesi (1973). y.y.: yay.y.

Ahmad F (1996). *Demokrasi Sürecinde Türkiye: 1945-1980*. 2. Baskı, Çev. A Fethi, İstanbul: Hil Yayın.

Ak Günlere Cumhuriyet Halk Partisi 1973 Seçim Bildirgesi. (1973). y.y.: yay.y.

Altuğ K (1973). *12 Mart ve Nihat Erim Olayı*. 2. Baskı, İstanbul: 7 Gün Yayınları.

Arcayürek C (1985). *Cüneyt Arcayürek Açıklıyor-6*. 2. Baskı, Ankara: Bilgi Yayınevi.

Batur M (1985). *Anılar ve Görüşler*. İstanbul: Milliyet Yayınları.

Cumhuriyetçi Güven Partisi 1973 Seçim Beyannamesi. (1973). Ankara: Ayyıldız Matbaası.

Dağlı N ve Aktürk B (der.) (1988). *Hükümetler ve Programları*. Cilt II 1960-1980, Ankara: T.B.M.M. Basımevi.

Demokratik Parti 1973 Seçim Beyannamesi. (1973). Ankara: yay.y.

Erim N (2007). *12 Mart Anıları*. İstanbul: YKY.

Gevgilili A (1987). *Yükseliş ve Düşüş*. 2. Baskı, İstanbul: Bağlam Yayınları.

Gürkan C (1986). *12 Mart'a Beş Kala*. 2. Baskı, İstanbul: Tekin Yayınevi.

Jessop B (1982). *The Capitalist State: Marxist Theories and Methods* (E-Kitap). Oxford: Martin-Robertson.

Kepeken Y (2012). *Türkiye Ekonomisi*. 28. Baskı, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Koçuş S (1978). *12 Mart Anıları*. İstanbul: May Yayınevi.

Kudretli, Müreffeh ve Büyük Türkiye için MHP Programı. (t.y.). Ankara: yay.y.

Küçük Y (1978). *Planlama Kalkınma ve Türkiye*. 3. Baskı, Ankara: Tekin Yayınevi.

Milliyet 1971 Yıllığı (t.y.). y.y.: Milliyet Yayınları.

Milliyet 1972 Yıllığı (t.y.). y.y.: Milliyet Yayınları.

Milliyet 1973 Yıllığı (1975). y.y.: Milliyet Yayınları.

MSP 1973 Seçim Beyannamesi (1973). İstanbul: Fatih Yayınevi Matbaası.

Öncü A (1980). Chambers of Industry in Turkey: An Inquiry into State-Industry Relations as a Distributive Domain. İçinde: E Özbudun ve A Ulusan (der), *The Political Economy of Income Distribution in Turkey*. New York: Holmes&Meier Publishers, 455-480.

Subaşı E (2018). *Kapitalist Devlet, Güvenlik ve Toplumsal Düzen: 12 Mart 1971 Muhtırasını Açıklamak* (Basılmamış Doktora Tezi). İstanbul: Galatasaray Üniversitesi.

Toker M (1993). *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları (1965-1973)*. Ankara: Bilgi Yayınevi.

Gazete ve Dergiler

Tunç Grev Yasağı Kalkmalıdır Dedi, 1972. *Milliyet* 1,9.

Yankı Dergisi, 7-29-18-9-35-27-43-46-48 (1972) 62-71-73-84-92-94-97(1973).

Devir Dergisi, 9-10-11-21-24-25-27-30-31-43-44-46 (1973).

Erken Cumhuriyet Ankara'sında Emeği Zapt Etmek: Altındağ'da Polisin Toplumsal Tarihi¹

Çağlar Dölek, Carleton Üniversitesi Sosyoloji ve Antropoloji Bölümü,
ORCID: 0000-0003-0188-882, e-posta: caglardolek@gmail.com

Özet

Bu makale, Kemalist rejimin bir burjuva modernite projesi olarak tasarladığı Ankara kentinin kuruluşunun başlıca çelişmesini oluşturan, Falih Rifkî Atay'ın 1930'lu yıllar gibi erken bir tarihte bile "iki[nci] Ankara" olarak tanımladığı, Altındağ baraka mahallelerini tartışmaya açacaktır. Bu tartışma ise, devlet inşası sürecinin kurucu -ancak literatürde ihmal edilmiş- bir vechesi olan polisin toplumsal ve mekânsal tarihi bağlamında yürütülecektir. Yenişehir'in siyasal/iradi karar ve müdahalelerle kurulduğu, aynı zamanda imar ve arsa rantlarının belirleyiciliğinde şekillenen bir süreç içinde Altındağ, "kent hizmetkarları"nın yoğunlaştığı bir mekân olarak ortaya çıkmıştır. Yoksulların Altındağ'da yoğunlaşması olgusu, Türkiye toplumsal formasyonunun özgül sorunlarından birisi olan gecekondu meselesinin tarihsel kökenlerine ve buna ilişkin devletin izlediği siyasete dair önemli bir tartışma zemini sunmaktadır. Zira Altındağ'ı kurdukları barakalarla *işgal eden* ve ancak Ankara'nın emek arzını 1950'li yıllara kadar neredeyse tek başına karşılayan Altındağ'ın heterojen emekçi nüfusu, erken Cumhuriyet rejimi için bir tür *asayiş* meselesi olarak algılanmış ve buna ilişkin kurucu bir polis siyaseti tanımlanmaya çalışılmıştır. Erken Cumhuriyet Ankara'sına damgasını vuran Nevzat Tandoğan'lı yıllarda (1929-1946) rejimin kurumsal, siyasal ve ideolojik vecheleriyle sınıfsal bir temelde tahkim edilmesi sürecinin ana bileşeni olan bu polis siyasetinin ise birbiriyle ilişkili üç dinamik üzerinden işlediği söylenebilir: Mekânın zapt edilmesi, yoksulluğun siyasal inşası ve gündelik hayatın ahlâki denetimi. Bu tartışmayla iddia edilen odur ki, Altındağ'da emeğin tarihsel kurulum süreci, aynı zamanda bir *asayiş* meselesi olarak devletin polis siyasetini belirlemiş ve özgül bir toplumsal marjinalleş(tiril)me sürecinin mekânsal, sınıfsal ve siyasal dinamiklerini döşemiştir.

Anahtar Sözcükler: Erken Cumhuriyet Ankara'sı, Altındağ, polis siyaseti, kent mekânı, sınıf.

Policing the Labour in Early Republican Ankara: The Social History of the Police in Altındağ

Abstract

This article attempts to develop a critical analysis of the historical formation of the Altındağ shantytowns from the 1920s onwards, a period when an assertive modernization project was undertaken by the Kemalist regime in the name of creating a bourgeois capital city out of an Anatolian town. This analysis will mainly be based on the social and spatial history of the police, a theme largely neglected in the literature in Turkey even though it encompasses one of the constitutive aspects of the modern state formation. Altındağ emerged as a harbor of “the servants of the city” within a period when Yenışehir was formed through deliberate political attempts increasingly conditioned by land and construction rents. The socio-culturally heterogeneous population of Altındağ was perceived as “the occupiers of the public land” and thereby politically constituted as a public order problem by the ruling cadres of early Republican Ankara. The response was a peculiar policing project engineered and consolidated on spatial, political and ideological grounds during the period of Nevzat Tandoğan, the Mayor-Governor of the city between 1929-1946. This fundamental politics of the police arose on the basis of three mutually enforcing and closely intertwined dynamics: policing the urban space, the political fabrication of urban poverty, and the moral regulation of daily life. The article will ultimately contend that the making of laboring classes in Altındağ was concurrently experienced as a process of social marginalization in the course of the historical formation of the police, which indeed reflected much broader class contradictions characterizing the bourgeois modernity project in Ankara.

Keywords: Early Republican Ankara, Altındağ, politics of the police, urban space, class.

Altındağ Hikâyesine Giriş....

....

KORO:

Sineklidağ burası
Şehre tepeden bakar
Ama şehir ırakta
Masallardaki kadar

Her cins insan var burada
Çalışkanı tembeli
Dört bucaktan gelmişler
Hırlı hırsız serseri

Lazı Kürdü Pomağı
Maraşlısı Vanlısı
Erzincanlı Kemahlı
Hepsi kader yoldaşı

TEMEL:

Te şurası bizim ev
Kontrplak dört duvar
Bir kapı üç pencere
Tenekeden damı var

NURİ:

Bir yanımız mezbele
Bir yanımız yokuş var
Önümüzden sel gibi
Şır şır akar lağım lar

KORO:

Devlet bizlen uğraşır
Polis bizlen hırlaşır
Ağalar leş kargası
Sus parası sızdırır

...

(Taner, 2015 [1964]: 19)

Haldun Taner'in ünlü tiyatro eseri *Keşanlı Ali Destanı*, 1960'lı yılların başında Altındağ'ın "erdemli kabadayıları"ndan Kürt Cemali'nin öldürülmesinin ulusal basına yansımaları ve ülke çapında ilgi uyandırması sonucunda, yazarın konuyla ilgili girdiği araştırma sürecinden sonra üretilir. 31 Mart 1964 tarihinde ilk kez seyirci karşısına çıkar ve kısa zamanda epik tiyatro dalında klasik bir eser haline gelir. Dönemin hakim edebiyat ve sanat akımı olan toplumcu gerçekçi bir pozisyondan konuşan eser, Altındağ'da tarihsel süreç içinde ortaya çıkan sınıf ilişkileri, mekânsal çelişkiler ve kent yoksulunun bunları deneyimleme biçimleri üzerine çarpıcı bir eleştiri sunmaktadır.² Bu anlamıyla, bu eser Altındağ yoksullarının yaşam ve geçim pratikleri ile devletle kurduğu ilişki bağlamında önemli bir tarihsel-antropolojik kaynak olarak da okunabilir. Zira "masallardaki kadar ırak" olan Yenişehir'e "tepeden bakan" Sineklidağ, 1920'lerle birlikte ortaya çıkmaya başlayan Altındağ teneke/baraka mahallelerinin tarihsel mekânıdır. Dört duvarının kontrplak veya kerpiç ile örüldüğü teneke damlı bu meskenler, 20. yüzyılın başından itibaren muhtelif göç ve sürgün hikayeleriyle yüklü, kültürel olarak oldukça heterojen bir yoksul nüfusun Altındağ'da kuracakları gecekonduların öncüsüdür ve erken Cumhuriyet döneminde var olan *sefalet mahallelerinin* Ankara'ya özgü toplumsal morfolojisini oluşturur.³ Altındağ tepesinin yamaçlarına konuşlanmış halleriyle, bir burjuva modernite projesi olarak tasarlanan Ankara'nın adeta tarihsel bir anti-tezi gibi ortaya çıkmıştır. Başka bir ifadeyle, Ankara'nın kapitalist kentleşme tarihi içinde

şekillenen özgül bir sosyo-mekânsal yapının; iddialı bir siyasal ve örgütlü iradeyle girişilen burjuva modernite projesinin kurucu ve kalıcı çelişkisinin kök saldığı uzamın adıdır Altındağ.

Taner'in tasviri tarihsel bir bağlama oturtulduğunda meselenin siyasal çelişkileri de görünür olmaktadır. "Dört bucaktan gelen" ve bu nedenle devletin izlediği tektipleştirici ulus inşa projesine sığdırılmayacak kadar etnik çeşitlilik barındıran bu nüfusun deneyimlediği "kader yoldaşlığı"na yaşam alanı sunan Altındağ üzerine üretilen temsillerin, "çalışkan" ve "tembel" kategorisini "hırlı hırsız serseri" kategorisiyle aynı düzlemde değerlendirmesi tesadüften öte bir anlam taşımaktadır. Zira "şır şır akan lağımaların" gönderme yaptığı kamusal hizmet talebiyle imlenen devlet, kent yoksulluğunu tam da bu kategorilerin siyasal yeniden üretimi üzerinden yönetmeye çalışır ve kendini Altındağ yoksullarının hayatında polis erki biçiminde var eder. "Sus parası sızdırmaya" çalışan "leş kargası ağalar" ise Altındağ yoksullarının gündelik hayatını kuşatan şiddet/baskı sarmalanın ilk örgütlü biçimlerinden biri olarak devlet zoruyla eş zamanlı ortaya çıkar ve ondan beslenerek oldukça çelişkili biçimlerle yeniden üretilir.⁴

Bu makale, *Keşanlı Ali Destanı*'nda muhtelif görünüşleriyle hikayesi anlatılan Altındağ gecekondü mahallelerinin tarihsel kurulum sürecini eleştirel bir analize tabi tutmayı amaçlamaktadır. Bu eleştiri, temel olarak kent mekânı, sınıf ve polis siyaseti arasındaki tarihsel ilişkinin dinamik bir okumasını sunmayı önerecektir. Ankara'nın başkent olarak seçilmesi ve Kemalist kadro eliyle mekânsal ve siyasal olarak kurulması süreci üzerine gittikçe zenginleşen bir literatürün varlığından bahsedilebilir.⁵ Ancak Altındağ gecekondü mahallelerinin tarihsel köklerine ve bu süreç içinde yoksulların devletle kurduğu ilişki üzerine literatür oldukça sınırlıdır. Bu sınırlılık nedeniyle, bir tür "suç mahalli", "tehlikeli mahalle", "girilemez bölge" gibi ideolojik olarak yüklü ve yanlış kavram setleri, günümüz Altındağ'ını anlamak için alternatif olmayan bir söylemsel çerçeve sunmaktadır. Bu kavram setlerinin toplumsal-siyasal üretim koşulları ve süreçlerini eleştirel bir gözle değerlendirmek, meseleye dair kapsayıcı bir tarihsel analizin ön koşuludur. Toplumsal marjinalleş(tiril)me süreçlerinin, sadece sosyo-ekonomik ve mekânsal dinamikleri içeren olgusal düzeyde değil, söylemsel düzeyde de sürekli kurulan karmaşık, çelişkili ve heterojen ilişkiler ağına gönderme yaptığı düşünüldüğünde (bkz. Wacquant, 2008), girişilecek tarihsel analizin, şimdinin şeyleştirilmiş ve olağanlaştırılmış çarpık anlatısına yönelik yıkıcı bir müdahale önereceği açıktır.

Bu bağlamda, erken Cumhuriyet Ankara'sına damgasını vuran Nevzat Tandoğanlı yıllara (1929-1946) odaklanan bu metin, rejimin kurumsal, siyasal ve ideolojik veçheleriyle sınıfsal bir temelde tahkim edilmesi sürecinin ana bileşeni olarak oldukça çelişkili ve muğlak bir biçimde kurulan polis siyasetini, eleştirisinin

merkezine alacaktır. Türkiye’de sosyal bilimler alanında polis meselesinin son yıllarda önemli bir tartışma başlığı olarak ele alındığından ve nitelikli tahlil ve araştırmaların yapıldığından bahsedilebilir.⁶ Ancak Cumhuriyet döneminin farklı tarihsel uğrakları düşünüldüğünde, bu alanın hâlâ bir *giz perdesi* ile örtülü olduğu ileri sürülebilir. Türkiye’de devlet-toplum ilişkisini polis meselesi üzerinden anlamak ve bu ilişkiyi tarihselleştirmek, sadece üretilebilecek bilginin içeriği ve niteliği açısından önemli değildir. Aynı oranda önemli bir gündem olarak, *polis üzerine çalışmak* devlet inşa (ve dönüşüm) süreçlerinin toplumsal çelişkileri ve gerilimlerinin anlaşılacağı önemli bir yönetsel zemin de sunmaktadır. Zira girilen inşa projelerinin farklı toplumsal kesimler ve özellikle alt sınıflar tarafından nasıl deneyimlendiği, yasa ve düzen mefhumlarının kimleri dışlayarak veya yok sayarak tanımlandığı, bunların mekânsal ve kurumsal olarak nasıl yapılandırıldığı gibi bir dizi sorunun merkezinde modern bir olgu olarak polis meselesi yatmaktadır. Nitekim bu makale, Ankara’nın emekçi sınıflarının Altındağ’da yoğunlaşması sürecini polis siyaseti üzerinden tartışmaya açarak, erken Cumhuriyet Ankarası’nda tanımlanan siyasal düzenin mekânsal ve sınıfsal çelişkilerini anlamak için tarihsel bir çerçeve önerecektir.

“Şehrin Hizmetkârları”nın Altındağ’a Yerleşme Süreci

1920’li yılların başında Ankara’nın toplumsal morfolojisi, diğer Anadolu kasabalarına benzer nitelikteydi. Toplumsal üretim ilişkilerine dair iş bölümünün çeşitlenmediği, çevre köylerden gelen kırsal artık ürünün piyasaya sürüldüğü bir ticaret merkezi olan Kale ve çevresinde mekânsal ve iktisadi ilişkilerin örgütlendiği bir Anadolu kasabasıydı Ankara. Tarımla uğraşan nüfusa tüccar ve esnafın da eklendiği kentte, gıda maddeleri ve inşaat malzemelerinin üretildiği küçük ölçekli imalathaneler de bulunmaktaydı (Şenyapılı, 2004: 19-23). Bunun yanında, geç Osmanlı döneminde yönetsel bir merkez olarak önemli bir siyasal rol de oynamaya başlamıştı. Bu siyasal rol, özellikle Tanzimat’la birlikte yoğunlaşan merkezileşme sürecinin yönetsel, hukuksal ve mali yönleriyle orta Anadolu coğrafyasına yayılmasında Ankara’ya yüklenen işlevlerden kaynaklanmıştır (Etöz, 2006: 14-16).

Öte yandan, 20. yüzyılın başında uzun yıllar devam eden savaş koşulları, Anadolu köylüsünü yıkıcı bir mülksüzleşme ve yoksullaşma sürecine maruz bırakmıştı. Bu nedenle, Bağımsızlık Savaşı’nı örgütleyen kadro, siyasal ve yönetsel önemi artan Ankara’yı yoksullaşan köylü nüfusun yaşam ve geçim derdiyle yöneldiği bir göç merkezi olarak buldu. 1920’lerin başında Ankara’ya gelen yoksul köylülerin yaşam koşullarına ilişkin birçok tanıklık, yaşanan yoksullaşmanın düzeyine dair önemli ipuçları verir. Örneğin, 1923 ortalarında Ankara’ya Matbuat Umum Müdürü (Basın-Yayın Genel Müdürü) olarak gelen ve Ulus Meydanı’nda

bulunan eski vilayet binasına yakın bir yerde ev tutan Zekeriya Sertel, Ankara'ya iş bulmak için gelen yoksul köylülere ilişkin şu gözlemlerde bulunur:

Evimizin arka tarafında geniş, boş arsalar vardı. Ankara'ya gelen köylülerin bir kısmı burada açıkta yaşarlardı, hayvanları ve çoluk çocuklarıyla beraber. Hayvanları bir kenara bağlıyor, yere yırtık pırtık bir şeyler açıyor, günü, geceyi onların üzerinde geçiriyorlardı. Köylülerin arabaları ve hayvanlarıyla şehre girmeleri yasak edilmişti. Üstleri başları yamadan görünmüyor, renkleri topraktan ve kilden anlaşılıyordu. Yaşayışları fakirce olmaktan da aşağıydı. Hani istatistiklerde 'asgari yaşayış seviyesi' diye bir deyim vardır. Bunlar bu yaşayış seviyesinin de altındaydılar. Eğer buna yaşamak demek doğruysa... Arada sırada yanlarına giderdim. Başka bir dünyadan gelmiş yaratıklar gibiydiler. Ben sefaletin bu kadar koyusunu, bu kadar elle tutulanını görmemiştim (Sertel, 2001: 101).

Sertel'in bahsettiği bu *sefalet manzarası* 1920'lerin başıyla sınırlı kalmamıştır. Ankara'nın yeni rejimin merkezi olarak seçilmesiyle birlikte ortaya çıkan kapsamlı imar faaliyetleri ve ayrıca 1929 Dünya Buhranı'nın yarattığı koşullar, buraya yönelen emek göçünün 1920'lerin ortasından itibaren artmasına neden olmuştur. Öyle ki, "30'lu yıllarda yorganını sırtına vurup Ankara'ya gelen ve yorganına sarılıp sokaklarda yaşamak durumunda kalan yoksul köylüleri" tarif için "yorganlılar" gibi bir *toplumsal kategori* tanımlanmış ve Türkiye'nin toplumsal ve siyasal hafızasında yer etmiştir (Aslandaş ve Bıçakçı, 1995: 246). Kitlelilik düzeyi henüz 1950'ler ve sonrasıyla karşılaştırılamasa da, kırdan kente göç olgusu, yeni kurulan *Cumhuriyet'e* *yarayış medeni bir başkent yaratma* projesinin tam bağrında, muhtelif görünüşleriyle kent yoksulluğu meselesini yönetici kadronun ve yönetsel kurumların gündemine taşımaya yetmişti. Başka bir ifadeyle, burjuva kent yaşantısının hakim kılınmaya çalışıldığı Ankara'da, "bu yoksul köylüler(l)e ne yapılacağı sorusu" Kemalist kadronun siyasal gündemini sürekli işgal edecekti.

Ankara, 1923 yılında başkent olmasından sonra, Kemalist kadronun Batılılaşma olarak tanımladığı modernleşme projesinin siyasal, mekânsal ve ideolojik merkezi ve numunesi olması arzusuyla radikal bir yaratıcı yıkım sürecine girer (Şenol-Cantek, 2016: 21). Başkent ilan edilmeden önce Mustafa Kemal'in Çankaya tepesinde bir Ermeni tüccarın yaptırmış olduğu eski bir bağ evine yerleşme kararı alması, Ankara'nın mekânsal gelişmesinin kurucu uğrağı olur (Şenyapılı, 2004: 27-28). Zira bu tarihten sonraki kentsel gelişme yönelimi, Ulus-Çankaya hattı üzerinden tanımlanmış ve şehir kuzey-güney aksı boyunca sınıfsal, kültürel ve mekânsal çelişkileri oldukça yüklü bir gelişme sürecine girmiştir. 1920'lerin ortalarıyla birlikte hız kazanan imar faaliyetleri, bir

Anadolu taşrasından medeni bir şehir yaratma projesi çerçevesinde mekâna kendi sembolik ve siyasal izlerini kazımıştır. Görkemli binalar, sembolik meydan ve heykeller, geniş, düzenli ve temiz caddeler biçiminde mekâna işlenmeye çalışılan bu proje, erken Cumhuriyet'in yönetici kadrosu tarafından hem uluslararası alanda seyretmekte olan güç mücadelesinin bir aracı hem de ülke içinde girilen ulus-devlet projesinin önemli bir bileşeni olarak kurgulanmaya çalışılmıştır (bkz. Kezer, 2015). Bu nedenle, kent planlaması, imar faaliyetleri ve bunların finansmanı başta olmak üzere, yeni kurulan başkenti ilgilendiren tüm meseleler, Kemalist kadronun merkezîyetçi eğilimleri tarafından belirlenmiş ve buna uygun yönetsel bir yapı kurulmaya çalışılmıştır.

Bu merkezi yönetsel proje, 1920'ler boyunca çıkartılan yasalarla belirlenen kurumsallaşma süreci içinde şekillenmiştir. 1924 yılında çıkartılan 417 sayılı yasa, Osmanlı'dan miras kalan ve valilik ile belediye başkanlığını birbirine bağlayan özgül bir yönetsel form olarak şehremaneti kurumunu Ankara'ya taşımış; 1925 tarihli 583 sayılı yasa, Yenişehir'in kurulması için büyük ölçekli arazi kamulaştırmasının yasal zeminini oluşturmuş; 1926 yılında çıkartılan 844 sayılı yasa ise, yürütülecek imar faaliyetleri için mali kredi sorununu çözmek üzere Emlak ve Eytam Bankası'nı kurmuştur. Bu bağlamda altı çizilmesi gereken en önemli gelişmelerden birisi ise, kentin imar planının tutarlı ve bütünsel bir biçimde yapılması ve izlenmesinden sorumlu olacak ve geniş yönetsel yetkilerle donatılacak Ankara Şehri İmar Müdürlüğü'nün 1928 yılında çıkartılan 1351 sayılı yasa ile kurulmasıdır. Bu kurumun, Şehremaneti yerine doğrudan Dahiliye Vekaleti'ne bağlanması Ankara'nın imarı meselesinin belirlendiği siyasal ve yönetsel çerçeveyi özetlemektedir (bkz. Sarioğlu, 2001; Tankut, 1990; Tekeli, 1982).

Bu süreç içinde Ankara'nın kent planının yaptırılması sürekli gündemde olan en önemli meseledir. 1924-25 yıllarında Alman mimar Carl C. Lörcher'e yaptırılan planın uygulanamaması nedeniyle 1920'lerin sonunda ikinci plan sürecine girilir. Düzenlenen uluslararası yarışmayı kazanan bir başka Alman mimar olan Herman Jansen, Ankara'nın nüfusuna ilişkin 50 yıllık bir projeksiyon yapmış ve temel olarak 300.000 nüfuslu bir şehre uygun bir plan çıkarmaya çalışmıştır. Jansen'in hazırladığı planın, kentin sınıfsal, siyasal ve kültürel yarılımlarını yansıtabilecek ve yeniden üretecek bir biçimde tasarlandığı iddia edilebilir. Zira Ankara'nın "mesken buhranı"na ilişkin, "bulvar üzerinde, kuzeyde alt gelir gruplarından başlayan, eski kentte alt-orta ve orta, Sıhhiye kesiminde ve Cebeci'de orta, Bakanlıklar çevresinde üst-orta, Kavaklıdere-Çankaya ekseninde üst gelir grupları" için tasarlanan bir konut örüntüsü planın merkezi yönlerinden birisidir (Şenyapılı, 2004: 67). Böylesine kapsamlı ve merkezi bir örgütlü iradenin seferber edilmesinin en önemli sebebi, Ankara'nın imarının doğrudan rejimin

başarısıyla özdeşleştirilmesi olmuştur (Tekeli, 1982: 63). Nitekim dönemin Dahiliye Vekili Şükrü Kaya, 1934 yılı bütçe görüşmeleri sırasında Altındağ yoksul yerleşmeleri üzerine yaptığı konuşma bağlamında Ankara'nın imarının önemini şöyle anlatır:

Ankara bu memleketin dimağı ve kalbidir. Ankara aynı zamanda bizim imar ülkümüz ve medeniyet ülkümüzdür. Ankara bütün şehirlerimize misal olmakta ve her yerde büyük ve güzel imar faaliyetleri görülmektedir. Bizden sonra gelecek Türk nesillerine hediye edeceğimiz eserler arasında Ankara da en ehemmiyetli bir eser olacaktır (Ergüven, 1937: 131).

Ankara'nın kurulumuna ilişkin temel kararların çerçevesinin çizildiği ve siyasal iradenin ortaya çıktığı dönem 1920'ler ise, bu iradenin tüm çelişkileriyle birlikte mekâna kazındığı ve Ankara'yı hızlı bir dönüşüme soktuğu dönem 1930'lu yıllardır. Ulus-Çankaya aksı boyunca sınıfsal, kültürel ve mekânsal bir yarılmanın kristalize olmaya başladığı bu dönemde, 1932 yılında resmen uygulamaya konan Jansen Planı, arsa ve imar rantlarının baskısı ile uygulanabilir olmaktan çıkmış ve 1930'lu yılların sonunda tamamen rafa kaldırılmıştır (Şenyapılı, 2004: 111). Plan'da Akköprü civarı için önerilen "amele mahallesi" fikrinin kağıt üstünde kaldığı koşullarda, kent yoksullarının geçim derdiyle yöneldiği bir üretim ve ticaret merkezi olan Ulus'un birkaç kilometre ötesinde, Altındağ'ın eteklerinde kısa bir zaman içinde yoksul yerleşmelerinin yığılmaya başladığı görülür.

Yoksulların Altındağ'a yerleşmesi sürecinin takibini dönemin gazeteleri üzerinden yapmak mümkündür. Gazetelere referansla yapılacak böyle bir tahlil, yönetici kadronun meseleye dair aldığı çelişkili siyasal pozisyonların da anlaşılmasına imkan sağlayacaktır. Rejimin yayın organı işlevini gören *Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi*'nde 1933 tarihli bir haber, "durmadan gelişen" şehirde yürütülen imar faaliyetlerinden bahsederken Altındağ'a ilişkin şu bilgileri verir: "Şehrin etrafında işçiler ve küçük zanaatlarla meşgul olanlar tarafından binbeşyüze yakın izinsiz ev yapılmıştır ki, bunlar planın dışında Atıf Bey, Altındağ ve Yenidoğan mahalleleri adı altında Ankara'nın Bentderesi arkasındaki tepelerini *işgal etmektedir*. Planın amele mahallesi henüz tesis edilmemiştir" (*Hâkimiyet-i Milliye*, 1933: 90; vurgu bana ait).⁷ Altındağ barakalarını "işgal" söylemiyle tarifleyen haber metni, Plan'da yer alan "amele mahallesi"nin neden "henüz" tesis edil(e)mediğine dair herhangi bir açıklama getirmez. Yine aynı gazetede Eylül 1932 tarihinde çıkan bir başka haberde ise, bu kez odak Altındağ'ın kendisidir. Metnin altına "Ankaralı" imzasının atıldığı bu haberde, "direklerden başka herşeyi toprak olan" evlerden oluşan "Altındağ mahallesinin umumi görünüşü", 1930'ların başında Altındağ yoksullarının yaşam koşullarına dair görsel bir tanıklık sunar. Barakalarda yaşayan halk ile

görüşmeler yapan muhabir, yoksulların geçim pratiklerini ise kendi ağızlarından aktarır (*Hâkimiyet-i Milliye*, 1932: 3):

Mahallelinin birine mahallelinin ne iş gördüğünü sordum:

Güç, kolay şehrin bütün hizmetlerini saydı.

- Taş ocaklarında amelelik,
- Yapılarda işçilik,
- Arabacılık,
- Hamallık, ilh ilh.

“Şehrin hizmetkarları”na yönelik yukarıdaki iki haber metninde gösterilen bu anonim ilgi, yönetici kadronun meseleye dair aldığı çelişkili ve geçişken pozisyonların özeti gibidir. Zira erken Cumhuriyet döneminde teneke mahallelere yönelik kuvvetli bir “işgal” söyleminin tedavülde olduğu ve aşağıda da tartışılacağı üzere, asayişin politik coğrafyası bağlamında belirlenen bir yıkım pratiğinin sürekli tekrarlandığı söylenebilir. Ancak yönetici kadro, Altındağ’da ve giderek Akköprü, İncesu ve Türközü gibi diğer yoksul yerleşmelerinde yoğunlaşan nüfusun toplumsal üretim ilişkileri açısından oynadığı işlevsel rolün farkındadır ve bu nüfusa kamusal konut sağlanamadığı koşullarda, mesele görmezden gelinir (cf. Şenyapılı, 2004: 97).

Altındağ barakalarının zaman içinde yoğunlaştığı ve 1950’li yıllar itibariyle Altındağ’ın Ankara’nın emek havuzunu oluşturan en büyük yoksul yerleşmesi olarak kurulmuş olduğu söylenebilir. Ankara emekçi sınıflarının tarihsel oluşum sürecine dair *özgül bir patikanın* yapılandığına işaret eden bu olgunun muhtelif görünümüne değinmek, Altındağ’da yoğunlaşan toplumsal emeğin erken Cumhuriyet Ankarası’nın kurulumu için ne denli merkezi bir fail olduğunu anlamaya yardımcı olacaktır.

Bu görünümler içinde önemli dinamiklerden birisi, Altındağ’ın içine doğduğu sosyo-mekânsal bağlamdır. Zira erken Cumhuriyet Ankarası’nda yoksul yerleşmelerinin tarihsel olarak ilk önce bu bölgede yoğunlaşması, kentte kurulmuş olan üretim ilişkilerinin mekânsal yapılanma örüntüsüyle doğrudan ilişkilidir. İlhan Tekeli’nin tahliline göre, “devlete dayalı sanayi” 1920’lerden itibaren temel olarak demiryolu güzergahı çevresinde şekillenmeye başlamıştır. Buna karşılık inşaat, tamir, döküm gibi küçük ölçekli üretim faaliyetleri “biri batıya diğeri kuzeye uzanan, İstanbul ve Çankırı caddeleri”ni de içerecek şekilde Ulus ve çevresinde yoğunlaşmıştır. Ankara kentinin tarihsel üretim ve ticaret merkezi olan Ulus’un mekânsallığının belirlediği bu kurucu dinamik, Ankara’nın kapitalist kentleşme tarihi içinde “kentin kuzeybatı sektörü[nü] bir imalathaneler ve tamirhaneler alanı” haline getirmiştir (Tekeli, 2009: 141).⁸ Bu bakımdan, ticaret ve hizmet sektörleri ile küçük ölçekli üretimin yoğunlaştığı bir bölge

olarak Ulus ve çevresi, Altındağ yoksullarının çalışma mekânı olmaya uzun yıllar devam edecektir. Kent coğrafyasında üretim ilişkilerinin biçimlenmesine ilişkin bu tespitler, Altındağ'ın emekçiler için neden bir barınma merkezi olduğunu da açıklar. Nitekim bu süreçte ortaya çıkan mekansal kutuplaşma üzerine kapsamlı bir sosyolojik araştırma yapan Behice Boran, 1940'ların başında Altındağ baraka mahallelerini şöyle tasvir eder:

Yukarıda bahsettiğimiz iş mintikasının yanındaki saha [eski Ankara evleri], şehre işçi, hizmetçi, küçük esnaf olarak gelenleri istiba kafi gelmedi; hem de şehrin nüfusu süratle arttığından, bu mahallelerdeki evlerin kiralari da, diğer şehirlerdeki kira seviyesine nisbetle oldukça yüksektir ... Bu vaziyette, işçi, seyyar satıcı v.s. zümreleri bu mahallelerde tutunamazdı. Bundan dolayı eski şehrin arkasında, çıplak tepelerde toprak damlı birer ikişer odalı kerpiç evler türedi. Bu mıntika da bir 'yeni şehir'dir; on, on beş sene evvel mevcut değildi. Bu mahallelerde iktisadi kuvveti en düşük olan halk oturur; ekseriyeti diğer vilayetlerin kasabalarından, köylerinden gelmiştir (Boran, 1941: 15).

Bu bağlamda, Şekil 1 ve Şekil 2'te yer alan fotoğraflar, Altındağ yamaçlarında barakaların zaman içinde yoğunlaşmasının görsel takibine ilişkin önemli bir imkan sunmaktadır. Bentderesi'nden neredeyse aynı açıyla çekilmiş ve 1933-35 ile 1952 yıllarına ait olan bu fotoğraflar, Altındağ emekçi sınıflarının barınma koşullarına dair tarihsel bir tanıklık sunar:

Şekil 1. Altındağ

Kaynak: VEKAM Arşivi, 1933-35.

Şekil 2. Bentderesinden Altındağ Bölgesine Bakış

Kaynak: VEKAM Arşivi, 1952.

Öte yandan, geç kapitalistleşen ülke coğrafyalarında ortaya çıkan kentleşme patikaları içinde emeğin piyasa ilişkilerine içerilme süreçlerinin oldukça çelişkili ve özgül biçimlerde belirlendiğinden bahsedilebilir. Kent yoksullarının üretim faaliyetinin heterojen niteliğine gönderme yapan ve “enformal sektör”, “marjinal sektör” gibi muhtelif kavramlarla tartışılan seyyar satıcılık, hamallık, işportacılık gibi birçok geçim pratiğinin, Altındağ yoksullarının kentle ilişkilene deneyiminin merkezinde olduğu söylenebilir. 1940’lı yılların sonu itibarıyla Ankara kentinin üretim coğrafyasında kristalize olan Altındağ’da yoğunlaşan emekçilerin kentle kurduğu bu ilişkinin muhtelif görünümünü yine gazete haberleri üzerinden izlemek mümkündür. Demokrat Parti’nin (DP) yayın organı işlevini gören *Zafer Gazetesi*’nde 13-22 Mayıs 1949 tarihlerinde Adviye Fenik imzasıyla yayınlanan „Altındağ Röportajları”, Altındağ emekçi sınıflarının yaşam ve geçim koşullarına dair sunduğu çarpıcı betimlemelerle, bu noktanın anlaşılmasına katkıda bulunur:

Onu [Altındağ’ı] bir an için haritadan siliniz, koca Ankara sanki elektrik kesilmiş, sanki, havagazı şirketi işlememiş, sanki furunlara un gelmemiş gibi bir anda durgunlaşır ... Sabahları taze simidinizi çayınıza batıramazsınız? Çünkü Altındağ’lı satıcı yoktur. Yükleriniz, çantanız omuzunuzda kalır, çünkü Altındağ’lı küçük hamal yoktur. Evinizde bulaşıklar yığılır. Çünkü Altındağ’lı kadın artık gelmeyecektir ... İşçiler orada, boyacılar orada, mektep, bakanlık, hastane hademeleri, çıraklar oradadır ... Güneş, sabahleyin Kale’nin burçlarını boyamadan kış, yaz buralardan bir akın başlar. Mahallenin her kovuğundan

oluk gibi aşığı doğru insanlar akar. Bunlar, Yenişehir'in bütün rahatını, bütün zevkini, bütün saadetini tamamlamağa giderler. Çarşıda, pazarda, evde, her yerdedirler. Bütün gün sizin hizmetinizde, sizin emrinizdedirler (Adviye Fenik, 1949: 1, 4).⁹

Altındağ'da yoğunlaşan emekçi sınıfların kentle ilişkilenesinin muhtelif görünümüne dair yapılan bu tespitleri, Altındağ'ın heterojen sosyo-kültürel yapısıyla bir arada değerlendirmek gerekmektedir. Birinci Dünya Savaşı'nın ortaya çıkardığı büyük çaplı yerinden edilmeler sürecinde Tatar, Arnavut ve Bulgar göçmenlerinin Altındağ'a yerleştiği görülür. 1920'lerle birlikte ise Doğu ve Orta Anadolu'dan Ankara'ya yönelen emekçi göçüne Türk, Kürt ve Roman halkları da katılmıştır (Hatipoğlu-Eren, 2014; Seyman, 1986). Böylece 1940'lı yılların başı itibarıyla Altındağ'da etnik köken temelinde belirlenmiş bir mekânsal yerleşme pratiğinin de kristalize olduğunu söylemek mümkündür. Zira Boran'ın (1941: 16) da bahsettiği üzere, "Kürt mahallesi", "Tatar mahallesi", "Çankırılı mahallesi" ve "Erzurumluların mahallesi" gibi tanımlamalar halk arasında yaygındır. Son olarak, 1940'lı yılların sonu itibarıyla Altındağ'da büyük bir yoksul nüfusun yoğunlaşmış olduğunu söylemek mümkündür. Ankara Belediyesi (1945: 25-26)'ne göre, 1945 yılı itibarıyla "imar eli değmemiş" ve "planları ve sokak teşkilatı yapılmamış" Altındağ bölgesinde; Altındağ, Atıfbey, Aktaş, Yenidoğan ve Yenihayat adını taşıyan "mahalle ve mıntakalar" bulunmakta ve buralarda yaklaşık 40 bin kişi yaşamaktadır. Diğer taraftan, Tansı Şenyapılı'nın da altını çizdiği üzere, 1940'lı yılların sonunda teneke/kerpiç evler meselesi Meclis'in gündemine gelecek ve Ankara'ya özgü bir "gecekondu kanunu" çıkartılacaktır. 1948 yılında çıkartılan 5218 sayılı yasanın Meclis'te görüşülmesi sırasında Altındağ'da 40-60 bin arasında bir nüfusun yaşamakta olduğu milletvekilleri tarafından dillendirilir (Şenyapılı, 2004: 127).

Erken Cumhuriyet'in Polis Siyaseti

Erken Cumhuriyet'in yönetici kadrosu tarafından rejimin siyasal, ideolojik ve mekânsal merkezi olarak kurgulanan Ankara, girişilen ulus-inşa projesi ve yaratılmaya çalışılan yeni toplum ideali çerçevesinde radikal bir yaratıcı yıkım süreci yaşamıştır. Yukarıda kısaca tartışıldığı üzere, erken Cumhuriyet Ankarası'nda kültürel ve sınıfsal yarılmaların kent mekânında kristalize olmaya başladığı bu dönemde Altındağ, emekçi sınıfların yoğunlaştığı bir alan olarak ortaya çıkmıştır. Ankara'nın kapitalist kentleşme tarihinin kurucu çelişkisine gönderme yapan bu sorunsal dönemin polis siyaseti bağlamında tartışmak, hem girişilen ulus-inşa projesinin sınıfsal ve mekânsal çelişkilerini hem de Altındağ özelinde ortaya çıkan toplumsal marjinalleş(tiril)me sürecinin tarihsel köklerini anlamak için önemli bir imkan sağlayacaktır.

Dönemin polis siyasetini Altındağ emekçi sınıfları bağlamında ele almadan önce, erken Cumhuriyet'in ulus-devlet projesinin kurucu bileşeni olan polis örgütünün yapılanma sürecine dair genel bir değerlendirme yapmak yerinde görünmektedir. Bu değerlendirmeye ise Ankara kentinin imarının ve uygulanan polis siyasetinin kurucu figürü olan Nevzat Tandoğan'ın *tarihsel failliğini* sorunsallaştırarak başlamak gerekmektedir. Zira aşağıda detaylarıyla ele alınacağı üzere, erken Cumhuriyet Ankara'sında mekânın zapt edilmesinden yoksulluğun siyasal inşasına ve nihayet "halk terbiyesi" olarak sunulan ahlaki denetim meselesine kadar uzanan kapsamlı bir polis siyasetinin örgütlenmeye çalışıldığı söylenebilir. Bu siyaset ise, Tandoğan'ın Yarbay ve Şarbay (Vali ve Belediye Başkanı) olarak Ankara kentinin yönetiminde tek başına söz sahibi olduğu 1929-46 yılları arasında en kapsamlı ve çelişkili biçimlerini almıştır.

Tandoğan, 1920'lerin başında İstanbul Polis Müdürlüğü'ne bağlı Birinci Şube Müdürlüğü ve Adalar Belediye Başkanlığı görevlerinde bulunmuş; İsmet İnönü ile kurduğu ilişki sonrasında Malatya Valiliği, Konya Mebusluğu ve Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF) Bursa ve Balıkesir Müfettişliği yapmıştır.¹⁰ İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) kadrolarından gelen Tandoğan'ın erken Cumhuriyet'in devrim programının 'militan' savunucuları arasında sayılabilecek tarihsel bir figür olduğu söylenebilir.¹¹ Bu nedenle, yönetici kadronun kuvvet merkezinden alınan destek sayesinde Ankara'da 17 yıl boyunca belirleyici olan bir *Tandoğan kültüründen* bahsedilebilir. Ancak yürütülecek tartışmanın yönetsel zeminini de beslemek amacıyla, Tandoğan'ın polis siyasetinin biçimlendiği tarihsel bağlamın siyasal, kurumsal ve yasal dolayımına daha yakından bakmak gerekmektedir. Zira bu metnin konusunu oluşturan polis siyasetinin, dönemin toplumsal-siyasal bağlamı içinde ve sınıf ilişkilerinin mekânsal örüntülerine referansla tartışılması, çok daha karmaşık bir tablonun anlaşılmasına yardımcı olacaktır.

Bu bağlamda, Kemalist rejimin 1920'lerin ortalarından sonra hızlı bir konsolidasyon sürecine girmesi ve özellikle 1929 Dünya Buhranı koşullarında devletçilik temelinde belirlenen bir kapitalist kalkınma programına meyletmesi, iki önemli tarihsel dinamik olarak ele alınmalıdır. 1920'lerin ortasından sonra rejim, muhalefete yönelik sistematik bir tasfiye süreci örgütlemiş; sonrasında devrim atılımları ivme kazanmış ve siyasal ve toplumsal yaşamın kuşatıcı bir biçimde yeniden kurgulanmasına yönelik birçok düzenleme yapılmıştır. 1929 Dünya Buhranı, bu sürecin iktisadi alanda derinleştirilmesinin bir dolayımı olarak iş görmüş ve planlı kalkınma siyaseti devleti de yeniden örgütleyen bir süreci beraberinde getirmiştir. Nitekim 1930'lu yılların ortalarında CHP'nin örgütsel yapılanmasıyla devletin yönetsel yapılanması arasında zaten muğlak olan ayrımın tamamen ortadan kalktığı ve parti-devlet bütünleşmesinin tahkim edildiği söylenebilir (Bkz. Ahmad, 1993; Boratav, 2008; Şener, 2015; Zürcher, 2004).

Bu noktada, yürütülen tartışmanın merceğini polis erkinin nasıl bir kurumsal yapılanma üzerinden örgütlendiği ve merkezi iktidarla nasıl ilişkilendiği soruları üzerine odaklamak yerinde görünüyor. Zira Tandoğan'ın kullandığı keyfi ve geniş yetki, bu kurumsal örgütlenmeden beslenen ve onu yeniden üreterek kalıcı hale gelmesini sağlayan maddi bir pratik olarak okunabilir. Bu bağlamda, tüm bu sürecin şekillendiği tarihsel mirasa atıfla, Ferdan Ergut'un şu tespiti önemlidir: "... İTC tarafından kurulan polisin örgütsel yapısı, esaslı bir değişikliğe uğramadan Türkiye Cumhuriyeti'ne miras kalmıştır. Cumhuriyet rejimi esas olarak bu polis örgütünü tahkim etmiş ve valilik sistemiyle bağlantılarını kurumsallaştırmıştır" (2004: 289). Modern polis örgütünün kurumsallaşması, bürokratikleşmesi ve rasyonelleşmesi süreci, Tanzimat'tan beri sürekli gündemde olan, muhtelif gerilim, çatışma ve mücadeleler içinde belirlenen uzun bir tarihsel bağlam içinde şekillenmiştir (Bkz. Ergut, 2004; Fahmy, 1999; Levy, Özbek ve Toumarkine, 2009; Levy ve Toumarkine, 2007; Özbek, 2008; Yılmaz, 2014). Toplumsal denetimin ordudan özerk bir kurumsal yapı içinde eyleyen profesyonel bir polis örgütü eliyle icrasına ilişkin reform sürecinin özellikle II. Abdülhamit dönemiyle birlikte ivme kazandığı söylenebilir. Ancak temel olarak muhalefetin denetlenmesi amacıyla örgütlenen ve bu nedenle istihbarat yapılanmasının merkezde olduğu otoriter bir polislik biçimi, Abdülhamit devrinin en büyük mirasıdır (Ergut, 2004: 143; ayrıca bkz. Yılmaz, 2014). 1908 Burjuva Devrimi'yle birlikte yönetimi ele geçiren İTC kadrosu, bu mirasın içerilip aşılması anlamında kapsamlı bir reform siyaseti izlemeyi başarmış ve toplumsal denetimi yaygınlaştırmak ve kalıcı kılmak amacıyla toplumsal alana nüfuz eden ve aynı zamanda halkın rızasını devşirme kaygısı güden bir polislik pratiğinin temel çerçevesini çizmiştir. Öyle ki, uzun yıllar devam eden savaş koşulları, polisin kurumsallaşması ve merkezileşmesi yönünde seyreden bu süreci geriye döndüren bir dinamik olarak işlese de, savaş sonrası dönemde polisin yeniden örgütlenme ve konsolidasyon süreci görece olarak hızlı olmuştur (Ergut, 2004: 187).

Bu mirasa yaslanan Kemalist rejim, polisin kurumsal, yasal ve mali açılardan tahkim edilmesini öngören kurucu adımları 1930'lu yıllardaki konsolidasyon sürecinde atmıştır. Bu bağlamda, 1930 tarihli Belediyeler Kanunu ve Dahiliye Vekaleti Merkez Teşkilatı ve Vazifeleri Hakkında Kanun, 1932 tarihli Polis Teşkilat Kanunu, 1934 tarihli Polis Vazife ve Salahiyetleri Kanunu (PVSK) ile 1937 tarihli Emniyet Teşkilat Kanunu, Cumhuriyet Türkiye'sinde polis erkinin kurucu metinleri olarak uzun yıllar varlığını ve etkisini sürdürmüştür. Polis erkinin kurumsal ve siyasal örgütlenme zeminini oluşturan bu yasalar, 1930 tarihli Umumi Hıfzısıhha Kanunu ve 1933 tarihli Fuhuş ve Fuhuş Yüzünden Bulaşan Zührevi Hastalıklarla Mücadele Nizamnamesi ile birlikte düşünülmelidir. Zira dönemin polis siyasetinin yasal ifadesi olan bu metinlerin bir arada

değerlendirilmesi, ilerleyen sayfalarda yapılacak tartışma için önemli bir tarihsel zemin tanzim edecektir.

Erken Cumhuriyet Ankara'sının polis siyasetinin ayırt edici yönlerinden birisi, belediye zabıtası ile polis örgütü arasında doğrudan kurumsal bir ilişkinin tanımlanmış olması ve bu ilişkinin valilik ve nihayet Dahiliye Vekaleti'ne bağlanan hiyerarşik bir biçimde siyasal olarak denetlenmesidir. Polisin kurumsal örgütlenmesine benzer bir biçimde, belediye mevzuatında 1930'lu yıllara kadar temel olarak Osmanlı'dan miras kalan bir kurumsallık içinde eyleyen erken Cumhuriyet rejimi, 1924'te çıkardığı Ankara Şehremaneti yasasıyla açıkça belediyenin kolluk hizmetlerini polise bırakmış; ancak bunun ne şekilde kurumsal olarak örgütleneceği noktası muğlak kalmıştır (Aslan, Akbulut ve Önen, 2002: 25).¹² 1930 yılında çıkartılan Belediye Yasası ise, bu tür muğlaklıkları da giderecek bir biçimde belediye zabıtası ve polis arasındaki ilişkiyi tahkim etmiştir. Böylece, bir ticaret merkezi olarak İstanbul ve başkent olarak Ankara için 1949 tarihine kadar uygulanacak olan, valilik ve belediye arasındaki kurumsal iş bölümünü tek bir siyasal-yönetimsel yapıda toplayan bir uygulama hayata geçirilmiştir (Aslan, Akbulut ve Önen, 2002: 34; ayrıca bkz. Memiş, 2008). Kemalist rejimin bu iki şehir için bu türden bir yönetsel yapı kurması, gelişmekte olan kapitalist kentleşmenin ortaya çıkardığı iktisadi, toplumsal ve siyasal süreçlere kurucu müdahaleler öngören bir siyasetten ve bu sürecin gelirim ve çatışmalarını yönetme kaygısından ileri geldiği söylenebilir. Belediye ile polisin yetkilerinin birleşmesi olgusu, piyasa ilişkilerine, yoksulluğun siyasal inşasına, ahlaki denetim ağının işletilmesine ve tüm bunların mekânsal örgütlenmesine ilişkin kurucu bir polis erkinin kurumsal-yasal çerçevesini çizdiği oranda merkezi bir önem taşımaktadır.

Belediye zabıtasıyla polis arasında kurulan bu organik ilişki, polis örgütünün kendi kurumsal yapılanmasındaki ifadesini yine bu dönemde çıkartılan yasalarda bulmuştur. 1930 tarihli ve 1624 sayılı Dahiliye Vekaleti Merkez Teşkilatı ve Vazifeleri Hakkında Kanun'unun 5. maddesi, polis örgütü içinde farklı işlevleri olan beş şube arasındaki iş bölümünü ve görev sınırlarını belirlemiş ve "idari, beledi ve adli zabıta işleriyle iştigal üzere iki büro"dan oluşan İkinci Şube'yi kurmuştur. 30 Haziran 1932 tarihinde bu kanunda yapılan değişiklikle "memleketin umumî asayişine müteallik işlerle iştigal eder iki bürodan mürekkep" Altıncı Şube de polisin örgütsel yapılanmasına dahil edilmiştir. Ayrıca yine 1932 yılında çıkartılan Polis Teşkilat Kanunu, polislerin özlük haklarından eğitimine kadar bir dizi düzenleme getirmiş ve kurumsallaşma ve profesyonelleşme sürecini devam ettirmiştir (Alyot, 1947: 610-651; Emniyet İşleri Umum Müdürlüğü, 1935; Tongur, 1946: 311-405).¹³ 1937 tarihli Emniyet Teşkilat Kanunu ise, o vakte kadar yapılan tüm düzenlemeleri derleyip toparlayan kurucu bir metin olarak

Cumhuriyet Türkiye'sinde polisin örgütlenmesine dair ana çerçeveyi çizmiştir. Polisin valilik sistemiyle ilişkisine dair, güçlü ve merkezi bir polis örgütü kurma gayretinin bir göstergesi olarak, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan tevarüs edilen idari sistemde, polis mülkiyelinin hakimiyeti altında örgütlenmiş ve merkeze olan bağlılığı bu yolla garanti altına alınmak istenmiştir" (Ergut, 2004: 344).

Devletin kurumsal mimarisinde bu şekilde yapılan polisin 1934 tarihli PVSK ile, parti-devlet bütünleşmesinin hız kazandığı koşullarda rejimin toplumsal alana müdahale aracı olarak geniş yetkilerle donatıldığına altını çizmek gerekmektedir. Devrim atılımlarını ve rejimi koruma gayesinin en önemli göstergelerinden birisi olarak, polisin takdir yetkisini oldukça genişleten *ünlü 18. Maddeden* bahsetmek gerekmektedir:

Fevkalade hallerde ve devletin emniyet ve selametini ve içtimai nizamı tehdit ve ihmal kabiliyetini haiz vaziyetlerde, bu hal ve vaziyetleri ihdas edeceklerine veya devamına müessir olacaklarına şüphe edilenleri, sebep ortadan kalkıncaya kadar, polis nezaret altına alabilir ve umumi ve hususi vasıtalarına vaziyet edebilir. *Bu hal ve vaziyetin devamının takdiri en büyük mülkiye amirine aittir (Resmi Gazete, 1934: 4140; vurgu bana ait).*

Devletin güvenliğine tehdit oluşturduğu düşünülen durumların olağanüstü hal durumu olarak tanımlandığı ve polise bunun üzerinden oldukça muğlak bir gözaltı yetkisinin verildiği bu madde, "en büyük mülkiye amiri" olarak valinin takdir yetkisini de neredeyse sınırsız kılmıştır. Nitekim erken Cumhuriyet Ankarası'nı "demir bir iradeyle" (Kocabaşoğlu'dan aktaran İmga, 2006: 126) yöneten Tandoğan'ın yaslanacağı en önemli yasal-siyasal zemin buradan kurulacaktır. Öte yandan, yine bu metnin, Kemalist rejimin imal etmeye çalıştığı vatandaş kategorisine uygun bir biçimde tasarlandığı söylenebilir. Ulus-devlet oluşturma projesinin kapitalist kalkınma ve kentleşme süreçleriyle bağlantısını kuracak şekilde, "vatandaşlık sınırlarının sadece etnik ve ulusal bir birlik çerçevesinde değil, aynı zamanda 'ahlâk' ve 'suç' kavramlarının tanımlanmaları çerçevesinde de belirlendiği" söylenebilir (Gönen vd., 2013: 18).

Bu bağlamda, polis erki üzerinden alt sınıflar ve suç arasındaki ilişkinin nasıl kurulduğuna ve böylece Kemalist rejimin "halk terbiyesi", "ıslah etme" ve "İçtimai hijyen" gibi kavramlarla tanımladığı ahlaki denetim sorunsalına değinmek gerekmektedir. Öncelikle, bu siyasetin kurumsal bir yapılanma olan polis örgütüyle sınırlı olmadığı belirtilmelidir. En açık ifadesini "halka rağmen, halk için" formülasyonunda bulan bu siyaset, temel olarak Cumhuriyet devrimlerinin toplumsallaştırılması sürecine ana rengini vermiştir. Özellikle

1930'larda kurgulanan bir dizi yönetsel-toplumsal örgütlenme, Kemalist kadroların tanımladığı halkı eğitme, aydınlatma ve medeni bir vatandaş olarak yeniden kurma gibi bir görevin işlevsel aparatlarıdır (Bkz. Şener, 2016; Şenol-Cantek, 2016). Bu meselenin en az tartışılan yönlerinden birisi ise polis kurumunun bu bağlamdaki tarihsel rolüdür. Erken Cumhuriyet döneminde polis ve belediye arasındaki kurumsal ilişkinin yukarıda tartışıldığı biçimiyle organik bir biçimde kurulduğu dikkate alındığında, halk terbiyesi projesinin en önemli yüklenicilerinden birinin polis olacağı kolaylıkla düşünülebilir.

Halk terbiyesi fikriyle polis siyaseti arasındaki organik ilişkinin anlaşılması açısından, dönemin önemli etnologlarından Hamit Zübeyir'in *Halk Terbiyesi* isimli kitapçığına başvurmak anlamlıdır. Batı ve Kuzey Avrupa ülkelerinin kültür ve eğitim tarihlerini detaylı bir şekilde inceleyen Zübeyir, 1930'lu yılların başında Ankara Türk Ocağı'nda bir dizi konferans vermiş ve bu konferanslardan derlediği kitapçıkta, halk terbiyesi fikrine ilişkin bir siyasal çerçeve çizmeye çalışmıştır. Yazar, doğrudan polis ve suç sorunsallarını ele almasa da, halk terbiyesinin kuşatıcı mantığını şöyle açıklar:

Medeni ve harsi faaliyete taalluk eden meselelerden fazla istihsal, içki ile mücadele, milli kurtuluş, içtimai yardım, cinayetleri azaltma, ahlaki arıtma, nüfusu çoğaltma, fakirliğe karşı koyma... Mahiyet itibariyle hepsi halk terbiyesi sahasına giriyor ve halk terbiyesi vasıta olarak alınmadan bunların hiç biri temin olunamıyor.

...

Gaye: İnsan tekâmülünün yüksek hedeflere göre tahrikidir. Yahut daha mufassal tarif icap etse, halk terbiyesi insandaki maddi ve manevi kabiliyetleri şuurlu, düsturlu ve ahenkli bir tarzda güzel, hakiki ve iyi istikametinde inkişaf ettiren tesir ve usüllerin heyeti mecmuasıdır (Zübeyir, 1931: 11, 12) [sic].

Bu vurgulardan da anlaşılacağı üzere, halk terbiyesi projesi nüfusun üretken etkinliğinin belli bir ulusal birlik tahayyülü çerçevesinde harekete geçirilmesini öngörür. Nitekim ücretli emek formunun toplumsal ilişkileri topyekun kuşattığı bir tarihsel bağlamda, suç siyaseti ile "toplumsal hijyen" arasında organik bir ilişki kurulmaya çalışılmış ve nüfusun üretkenliğinin arttırılması amacı çerçevesinde, farklı toplumsal kesimler muhtelif polis stratejilerinin konusu haline gelmiştir. Geç Osmanlı döneminden beri var olan ve alt sınıfların suçlulaştırılmasının temel dolayımını oluşturan bu polis siyaseti (bkz. Ergut, 2002; Özbek, 2009), çok daha sistematik biçimini 1930'lu yıllarda bulmuş ve Kemalist rejimin devletçilik temelinde belirlenmiş kapitalist kalkınma programının ve buna paralel olarak girilen ulus-inşa projesinin organik bir parçasını oluşturmuştur.

Polis erkinin halk terbiyesi projesine içerilme dolayımını ise dönemin hakim suç tanımlamalarında bulmak mümkündür. Örneğin, “Ankara Polis Enstitüsü İstihbarat ve Dedektif Öğretmeni” kimliğiyle Türkiye’de suç ve suçlu türleri, dedektiflik gibi konularda kitapçıklar üreten Nazmi Serim, “sabıkalılar” üzerine yaptığı ayrıntılı sınıflandırma denemesinde “kaba ve adi tabaka” olarak adlandırdığı alt sınıflara ilişkin şu şekilde bir tanımlama yapar (Serim, 1940: 42; ayrıca bkz. Serim, 1939):

[Kaba ve adi tabaka] sefahattan doğan cinayetleri irtikap eden eşhası ihtiva eder. Bunların yaptıkları hadiselerde adilik ve bayağılık, hayvanca hareket göze çarpar. Bunlar hadiseleri ani olarak ika ederler. Evvelden hazırlanmış ve düşünülmüş bir şekilde yapılanı azdır. Bu tabakayı teşkil eden sabıkalılar: Amele ve fahişelerdir. Bunların da çoğu, alkolikler ve piçlerdir [sic].

Bu türden bir söylemin istisnai olmaktan öte, erken Cumhuriyet’in polis siyaseti bağlamında paradigmatik bir anlatıya denk geldiği ileri sürülebilir. 1930’lu ve 1940’lu yıllar boyunca kriminoloji ve polis üzerine yayınlanan birçok metin, bu siyasetin yönetici kadronun farklı kademelerinde ve ceza adalet sisteminin muhtelif uğraklarında yoğun bir biçimde tartışıldığını gösterir. Bu bağlamda şu ilginç çalışmalardan bahsedilebilir: Çocuk Ruhیاتçısı Hilmi A. Malik’in *Türkiye’de Suçlu Çocuk* (1932) adlı araştırması; İstanbul Polis Mektebi Ceza Tatbikatı Muallimi Cemalettin Fazıl’ın *Zabıta Kılavuzu* isimli hacimli derlemesi (1934); İzmir Emniyet Müdürlüğü Fen Şefi Kamil Ahmet’in kaleme aldığı *Polis ve İçtimai Bilgiler* (1934) isimli kitabı; Bursa Emniyet Müdürü Mahmut Erzen’in *Suçlar ve Suçlular* (1939) isimli kitabı; Merkez Hıfzısıhha Müessesesi İkinci Direktörü Prof. Dr. Server Kamil Tokgöz’ün kaleme aldığı *Mücrim Çocuklar Hakkında Sıhhi Tedbirler* (1937) isimli kitabı; İstanbul Cezaevi Doktoru İbrahim Zati Öget’in kaleme aldığı *Mücrim ve Serseri (Antisosyal) Çocuklar* (1941) isimli kitabı; Ordu Cumhuriyet Müddeiumumisi Mehmet Ali Sebük’in kaleme aldığı *Memleket Kriminolojisi* (1944); Denizli Yetkili Ceza Yargıçısı Nihat Özker’in kaleme aldığı *Suç, Ceza ve Sosyete Bakımlarından Kumar* (1946) isimli çalışma. Şüphesiz ki bu listeyi genişletmek mümkündür; ancak bu metinlerin erken Cumhuriyet’in suç siyasetinin ideolojik içeriğini serimleyen önemli örnekler olduğu iddia edilebilir. Zira birçok farklı konuyu ele alıyor olsalar da, temel olarak suçu bir toplumsal hijyen meselesi olarak algıladıklarını ve buna mukabil halk terbiyesi olarak polis siyasetini beslediklerini söylemek mümkündür.

Nitekim Emniyet Umum Müdürlüğü’nün çıkardığı *Polis Dergisi* ve Adliye Vekaleti’nin aylık mecmuası olan *İdare Dergisi*’nin 1930’lu ve 1940’lu yıllardaki sayılarında da, bu türden tartışmaların yaygın bir şekilde yapıldığını görmek mümkündür. Söz gelimi, 1937 yılında kabul edilen Emniyet Teşkilat Kanunu

üzerine *Polis Dergisi*'nde Sadri Ertem imzası ve "Bir meslek kuruluyor" başlığıyla çıkan bir yazıda Cumhuriyet polisi, modern teknik ve bilimsel gelişmelerden beslenen, önleyici kolluk hizmeti çerçevesinde harekete geçen "bir nevi içtimai hıfzısıhha müessesesi" olarak tanımlanır (Ertem, 1937: 4185). Suç ile salgın hastalık arasında organik bir ilişki kuran yazar, "cürümle tifo, verem, frengi gibi mücadele etmek" gerektiğini vurgular ve Cumhuriyet polisinin "ceza yerine tedaviyi, tedavi yerine hıfzısıhhayı ikame etme"ye başladığının altını çizer (Ertem, 1937: 4186). Ayrıca, bu dönemde etkili olan öjenizm fikrinin (Toprak, 2017: 203; ayrıca bkz. Alemdaroğlu, 2005), suç siyasetini de belli oranda etkilediği ve sosyal hijyen meselesinin ırkın arındırılması türünden bir ideolojik zeminden de beslendiği söylenebilir. Tutarlı bir ideolojik konumdan ziyade, polis siyasetinin beslendiği muhtelif ve çelişkili kaynaklara denk düşen bu tartışmaları, yukarıda bahsi geçen çalışmalarda da bulmak mümkündür.

Sonuç olarak, dönemin polis siyasetini yansıtan bu metinlerin bir arada okunması üzerinden şöyle bir değerlendirme yapılabilir: dilencilik, serserilik, çocuk suçluluğu ve fuhuş gibi farklı kategoriler üzerinden tanımlanan suç siyaseti, Cumhuriyet rejiminin medeniyet projesinin kültürel sınırlarını sınıf, toplumsal cinsiyet, ırk ve yaş temelinde doğrudan belirlerken polis erkinin ne'liğine dair de önemli bir zemin tanzimi yapar. Bu bağlamda denilebilir ki, modern polisin yapılanma sürecinin en çelişkili bağlamlarından birini oluşturan "ahlaki denetim" (cf. Corrigan, 1981; Corrigan ve Sayer, 1985; Hunt, 1999), alt sınıfların ahlaki ekonomisinin (cf. Thompson, 1971) zapt edilmesine yönelik önemli bir siyasal dolayımıdır. Polis bir anlamıyla özellikle alt sınıflar nezdinde, kurulmakta olan toplumsal düzenin ahlaki ve ideolojik kodlarını aktarırken bir tür "yerel misyoner" olarak iş görür (cf. Storch, 1976). Zira alt sınıfların gündelik faaliyetleri, kültürel pratikleri, alternatif geçim çabaları ve nihayet ahlaki ekonomisi erken Cumhuriyet polisinin zapt etme misyonunun merkezindedir. Ancak modern polisin yapılanmasının dünya-tarihsel niteliğine gönderme yapan bu mesele, kendini var eden toplumsal çelişkilerden bağımsız düşünülemez. Kemalist reformların toplumsallaştırılması yönünde bir görev biçilen polisin üstünde eylediği zemin, burjuva modernleşme projesinin siyasal-kültürel çelişkileriyle kapitalist kentleşme sürecinin sınıfsal-mekansal çelişkilerinin iç içe geçtiği oldukça gerilimli bir süreç içinde biçimlenir. Zira Kemalist reformların topluma nüfuz etmesinin en önemli aktarım kayışlarından birisi olarak Cumhuriyet polisi, bu sürecin toplumsal-sınıfsal çelişkileri ve gerilimlerini de doğrudan hissedene, kendi örgütsel ve mesleki yapılanmasını da buna göre oluşturan dinamik bir *faildir*.

Devletin kurumsal mimarisindeki yeri ve ideolojik misyonu bu biçimde tanzim edilen polisin, erken Cumhuriyet Ankarası'nda ne türden bir siyaset izlediğine

ilişkin aşağıdaki tartışma, Altındağ yoksul yerleşmeleri bağlamında meselenin sınıfsal, siyasal ve mekânsal çelişkilerini anlamaya yardımcı olacaktır.

Cumhuriyetin Başkenti'nde Emeği Zapt Etmek

Anadolu taşrasından medeni bir başkent yaratma projesinin siyasal ve kültürel çelişkilerinin renginin kazındığı Ankara'nın kapitalist kentleşme süreci, teneke/ baraka mahalleler olgusunun "asayiş meselesi" olarak kurgulandığı bir polis siyaseti üzerinden şekillenmiştir. Hayli muğlak ve çelişkili pratiklerle kurulan bu polis siyasetinin merkezinde bulunan Altındağ emekçi sınıfları üzerine Falih Rıfkı Atay'dan yapılan aşağıdaki alıntı oldukça aydınlatıcıdır. Yönetici kadronun yoksul siyasetinin çerçevesini çizen ve çelişmesini örnekleyen bu cümleler, burjuva kent yaşantısının beşiği olarak tasarlanan Yenişehir'in *kurucu ötekisi* olarak Altındağ'ı söylemsel düzeyde yeniden tanımlar:

Ankara'ya Deliler tepesinden baktığınız vakit gönlünüz ne kadar ferahlık duyarsa, bizim Ulus'un arkasındaki sırtta çıktığınız zaman ruhunuza o kadar, belki daha derin bir üzüntü öçtüğünü duyacaksınız. *Şehrin bu tarafına yıllardan beri Asya kerpici yağıyor.* Hayat saati Yenişehir'de ileriye bu yanda ise geriye doğru işlemektedir. Yenişehir'de dükkan ve kat kaçağı yüzünden plan sıkısının sarsıldığına esef ediyoruz. *Burada ise hiç görülmemiş birşey var: Kaçak-kent! ...* Bu kerpiç yığınlarının bir de içini dolaşınız: Cumhuriyetin bütün sosyal ülküleri hesabına yüreğinizin ta köklerinden sızladığını hissedersiniz. Beyoğlu ve Mersin'den sonra, türkçenin en az işitildiği sokaklar gene bu taraflarda karşınıza çıkar. *Bugün yasav [inzibat] düşüncesi ile bir karakol, yarın çocuklara acıyarak bir iki mekteb, öbür gün polislerimizi ve öğretmenlerimizi yürütebilmek için parke taşı göndereceğiniz bu tapusuz dağlar, Ankara'nın çağdaş plan tekniği karşısında (çamur-çadırlar) şehri olarak yerleşmiş, kalmış olacaktır* (Atay, 1935: 1, 2; vurgular bana ait).

Ankara Şehri İmar Müdürlüğü İmar İdare Heyeti Başkanlığı yapmış olan ve Ankara'nın mekânsal kurulumu sürecinin siyasal çelişki ve çatışmalarına bizzat tanık olan Atay'ın bu cümleleri, Kemalist kadronun kent yoksullarına ilişkin zapt etme siyasetinin veciz bir ifadesi olarak okunabilir. Zira şehir planından mimari tasarıma kadar Batılı bir anlayışın kuvvetlice sahiplenildiği Yenişehir'de kentleşme süreci devam ederken Altındağ'a yağın "Asya kerpici", yüklendiği tüm sınıfsal çelişkiler ve kendisine yüklenen tüm ideolojik muhtevalarla birlikte bir burjuva kenti ideali olarak Yenişehir'in üstünde bir hayalet misali dolaşacaktır. Zamana ve mekâna hükmeden bir iddia ile "kaçak-kent" in yoksullarını medenileştirme, ehlileştirme ve böylece düzene içirme gerekliliğine dair yapılan bu vurgular, zamanla berraklaşan bir polis siyasetinin de meşrulaştırıcı

zemini olacaktır. Altındağ teneke mahallerine götürülecek kamusal hizmet ise, bu medenileştirme projesinin en önemli ajanları olarak devletin “polislerinin ve öğretmenlerinin” lojistik ihtiyaçlarına cevap verdiği oranda kamu siyasasının gündemine gelebilecektir.

Yukarıda tartışılan siyasal-toplumsal bağlam içinde biçimlenen bu polis siyasetinin, birbiriyle ilişkili üç dinamik üzerinden kurulmaya çalışıldığı söylenebilir. Modern polis örgütünün tarihsel yapılanma sürecinin özgül veçhelerine denk düşen bu dinamikler şu şekilde kavramsallaştırılabilir: Mekânın zapt edilmesi, yoksulluğun siyasal inşası ve gündelik hayatın ahlaki denetimi (bkz. Corrigan, 1981; Corrigan ve Sayer, 1985; Harring, 1983; Hunt, 1999; Monkkonen, 1981; Neocleous, 2000; Rigakos vd., 2009; Storch, 1976; Varga, 2013). Her biri kendi içinde oldukça çelişkili siyasal ve mekânsal pratiklere gönderme yapan bu üç dinamiğin ilişkisel bir biçimde tartışılması, Altındağ’da toplumsal emeğin tarihsel kurulum süreciyle polis erkinin yapılanması arasındaki diyalektik ilişkinin anlaşılmasına zemin hazırlayacaktır.

Asayişin Politik Coğrafyası

Altındağ’da emeğin zapt edilmesinin merkezi uğraklarından birisi, erken Cumhuriyet Ankara’sında kent mekânının tarihsel yapılanışı içinde ortaya çıkan asayiş siyasetidir. Ankara’nın kapitalist kentleşme sürecinin sınıfsal ve kültürel yarılımları üzerinden belirlenen bu siyaset, Tandoğan’ın tarihsel failliği üzerinden oldukça çelişkili pratiklerle maddileşmiştir. Altındağ emekçi sınıflarının mekânsal olarak kapatılmasına dair tarihsel patikanın yollarını açan bu siyasetin, erken Cumhuriyet Ankara’sında asayişin politik coğrafyasına bağlamında değerlendirilmesi, kendi başına ilgi çekici ve önemli meseleleri gündeme getirir.

1920’lerin başından itibaren Ulus-Çankaya hattının yeni başkentin kurulacağı uzam olarak siyaseten belirlenmesi ve imar faaliyetlerinin bu alan üzerinde yoğunlaşması, Tandoğan ve kadrosu için bu bölgenin asayişinin sağlanmasını stratejik önemi olan bir mesele haline getirir. Gazeteci Emin Karakuş, Tandoğan’ın bu konudaki ‘titiz’ tavrına ilişkin şunları söyler:

Ankara Valisi’nin gözü, kulağı Çankaya ile Ulus arasındaydı. Onun için Ankara demek, bugünkü adıyla Atatürk Bulvarı demekti. Bu cadde her gün süpürülür, sulanır, gece aydınlatmasına özen gösterilirdi ... Tandoğan, Valilik yaptığı 18 yıllık süre içinde bir gün Ankara’nın ilçelerini ziyaret etmemiştir. Atatürk Bulvarı’na daha iyi aydınlatılsın diye devamlı elektrik lambaları eklenirken, hiç bir ilçe ve bucakta elektrik yoktu. Ankara’nın Atatürk Bulvarı dışındaki yolları Bayındırlık

Bakanlığı tarafından yaptırılırdı ... Tandoğan görevi başında otururken, devamlı Çankaya'yı gözetlerdi, dedik. Beş dakikada bir telefon çalar, 'Başbakan evinden çıktı,', 'İçişleri Bakanı bu dakikada Meclis'e girdi,' gibi haberler birbirini izlerdi. Tandoğan özellikle Başbakan İnönü'ye çok bağlı bir adamdı. Çankaya'daki evinin önüne, suikast yapılır, evin manzarası kapanır, diye inşaat izni vermedi (1977: 12, 14).

Yenişehir'in asayişin politik coğrafyasını belirleyen temel bir siyasal koordinat olması, yeni kurulan devletin yönetsel kurumlarının zaman içinde Ulus'tan bu bölgeye doğru kaymasının sonucudur. Bu eğilim, 1920'lerin ikinci yarısından itibaren Çankaya civarında yabancı ülke temsilciliklerine yapılan yer tahsisi siyasetiyle perçinlenmiş ve Jansen Planı ile birlikte tüm şehrin siyasal coğrafyasını belirlemiştir. Siyasal erkin mekansal örgütlenmesi sürecinin asayişin politik coğrafyasını doğrudan belirlediği bu dönemde, Çankaya tepesinin ve Mustafa Kemal'in tarihsel failiği de kendi başına önemlidir. Çankaya tepesinin bir anlamda sürekli gözetimi mümkün kılan panoptik bir iktidar pratiğinin mekansal stratejisine sahip olduğu söylenebilir. Hem gözetlenen nesne hem gözetleyen özne olarak Tandoğan, bu stratejinin vücut bulmuş halidir (Kezer, 2015: 50-51; Şenol-Cantek, 2016: 181-198).

Bu siyasal stratejinin gündelik hayattaki daha geniş karşılığını, polis erkinin kentin kültürel ve sınıfsal yarılmalarını da yansıtacak bir biçimde farklı stratejiler üzerinden yapılanmasında bulmak mümkündür. Sürekli aydınlatılan ve temizlenen Atatürk Bulvarı'nda köylü kıyafetiyle veya sarhoş dolaşmak, ağaçlara zarar vermek gibi birçok gündelik mesele, Tandoğan'ın asayiş siyaseti içinde *affi olmayan suçlar* olarak tanımlanır. Bu konuda, dönemin merkez valilerinden Celalettin Ünseli'nin aktardığı şu tanıklık, Yenişehir'de gündelik hayatın nasıl düzenlendiğine ilişkin dolaylı bir örnek oluşturur:

Ankara şehrinin belli başlı cadde ve sokakları, belli aralıklarla, isimleri yazılı temizlik işçilerine bölünür. Bundan maksat, kirli kalan semtlerin sorumlusunu tezce bulmaktır. Bir gün, bu düzenin işleyip işlemediğini kontrol için rahmetli Tandoğan, Temizlik İşleri Müdürü'ne der ki, 'bir seferinde sokağın herhangi bir yerine, geçerken arabadan imzama taşıyan bir sigara paketi atacağım. Bu paket atıldığı dakikadan itibaren yarım saat içinde bana getirilmezse vay haline'. Günler geçer. Gerçekten, rahmetli Tandoğan bir sabah içtiği Yenice sigarası paketinin arkasına, kendine mahsus iri ve kitap harfli yazıyla (TANDOĞAN) imzasını atar ve paketi arabasıyla geçtiği sokağın bir yanına fırlatır. Yarım saat sonra Yenice paketi Vali'nin masasının üzerindedir (Orhun vd., 1969: 585).

Gündelik yaşamın bu biçimiyle düzenlendiği bu dönemde, Kemalist devlet-inşa projesinin mekân stratejisine oldukça uygun bir biçimde, Yenişehir'in tam

merkezinde yer alan bölgeye Emniyet Abidesi'nin yaptırılması, rejimin asayiş siyasetinin en sembolik görünülerinden birini oluşturur. Kamu kolluğunun iki parçası olan jandarma ve polise ithaf edilen bu Abide'nin Kızılay meydanında yaptırılması, hem ulus-devletin hem de burjuva kent yaşantısının merkezi olması istenen bu bölgenin oldukça güçlü bir biçimde vurgulanması anlamına gelir. Emniyet Abidesi'nin konuşlandığı mekan, bu anıtın mimari tasarımıyla dolaymlanan siyasal anlatıyla iddialı bir bütünlük oluşturur. Zira Abide, Cumhuriyet'in yeni toplum idealinin en önemli yüklenicilerinden biri olarak sunduğu polis ve jandarmada cisimleşen siyasal erki, simgesel bir anlatıyla Yenişehir'in bağrına kazır. Kemal Atatuğ bu anlatıyı şöyle özetler (1964: 66):

Türk polis ve jandarmasına armağan olarak dikilen bir anıttır. Gövde T şeklindedir. Ön üst yüzde bronzdan yapılmış ayakta iki insan heykeli bulunmakta bunlardan yaşlı olanı genç olana cemiyetin güven görevini terk ederken görülmektedir. Altlıkta bir yangın, bir katil, bir hırsızlık vakası ve Türk polisinin yardımı temsil edilmektedir. Arka yüzde Atatürk ve arkadaşlarını milletin yarasını sararken arka altlıkta güven içinde çalışan vatandaşlar: Çift süren köylüler, çalışan işçiler ve sanatkarlar. Bütün anıtın Atatürk'ün ağzından anlatılması: Türk, Öğün, Çalış, Güven.

Bu anlamıyla Abide, burjuva topluma içkin olan güvenlik siyasetinin gündelik hayatın tam bağrında cisimleşmiş hali gibidir (cf. Kezer, 2015: 43; Batuman, 2012: 53; Neocleous, 2000: 43).

Yenişehir'de bu türden bir asayiş siyasetinin egemen olduğu bir dönemde, şehrin diğer bölgeleri için çok daha farklı stratejiler gündemdedir. Kentin yerli halkının yaşadığı Kale ve çevresi, kültürel ve sınıfsal yarılmaları da besleyecek bir biçimde, halkın *kapatıldığı* bir mekan haline gelir (Kezer, 2015: 36). Osmanlı mirasının reddi üzerinden kendini kuran bir ulus-inşa projesinin, kültürel olarak karşısına konumlandığı bu bölgeye ilişkin böyle bir kapatma siyasetini sahiplenmesi sürecin beklendik sonucudur. Ancak ulus-devletin ilan edildiği siyasal-mekansal uğrak olarak Ulus Meydanı, özellikle 1940'lı yılların sonuna kadar sembolik önemini koruyacak ve asayişin politik coğrafyasının önemli bir koordinatı olmaya devam edecektir.

Öte yandan, Altındağ teneke mahalleleri ve yoksul halk ise Tandoğan ve kadrosunun polis siyasetini oldukça başka bir biçimde şekillendiren merkezi bir meseledir. Daha önce de altı çizildiği üzere, *kamu arazisini işgal eden yoksul* söylemi, dönemin polis siyasetini belirlemiştir. Nitekim 1930'lu ve 40'lı yıllar boyunca Altındağ teneke mahallelerine ve diğer kaçak yoksul yerleşmelerine yönelik yıkım pratiğinin devletin üretebildiği tek siyaset olduğu iddia edilebilir.

Dönemin İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, 1934 yılı bütçe görüşmeleri sırasında Meclis'te yaptığı konuşmada, barakaların yıktırılması işlemleriyle ilgili, ilk bakışta çelişkili görünebilecek bir siyasal konum tanımı yapar: “Velev ki böyle plan haricinde olsun, yapılmış bir ev demek bir vatandaşın kışın çatı altında bulunması demektir. Başka memleketlerde, büyük şehirlerde hasıl olan mesken buhranının bizim burada da halledilmiş olması bana soğuk gecelerde gezerken, hiç olmazsa vatandaşlar sokakta kalmamışlar diye gönlüme ferahlık vermiştir” (Ergüven, 1937: 132). Devletin kamusal konut üretmediği koşullarda barakaların toplumsal işlevine yapılan bu vurgu, 1950'lerle birlikte popülist siyasetin temel argümanlarından birisi olarak Türkiye toplumsal ve siyasal tarihinde özgül yerini alacaktır. Ancak burada önemli olan, Şükrü Kaya'nın bu tavrı polis siyasetiyle harmanlayarak sunmasıdır. Zira yine aynı konuşmasında yedi senelik bir süre içinde barakaların “temizleneceği”ni haber veren Kaya, “manzarası çirkin olmakla birlikte asayiş noktasından da fena” olan bu yerleri “ebediyen bırakmak niyetinde” olmadıklarını, beklemelerinin nedeninin Ankara'nın “kuvvetli zabıtası” olduğunu dile getirir (Ergüven, 1937: 132-133).

Diğer taraftan, Ankara'nın kent planına 1950'li yıllara kadar girmeyen ve devletin yönetsel ve yasal düzenine içerilemeyen Altındağ barakalarının, 1930'lu yılların başından itibaren zapt etme siyasetinin coğrafi koordinatlarına yerleştirildiği görülür. Öyle ki, 1930'lu yılların başında Ankara kentinin politik coğrafyası, kent mekânı polis bölgelerine ayrılarak çizilmiştir. Selahattin Kandemir imzasını taşıyan *Ankara Vilayeti* isimli metne göre, 1932 yılı itibarıyla Ankara'da kent mekânı dört farklı polis bölgesi üzerinden tanımlanır ve Altındağ'da Atıfbey Mahallesi, “Hacı Bayram polis mıntıkası” altında zikredilir (Kandemir, 1932: 132-133). Atıfbey Mahallesi'ne kurulmuş olan polis noktasına dair ihtiyacın, 1931 yılı CHF Kaza Kongresi'nde ele alındığı ve encümenin Kongre'ye şöyle bir gerekçe sunduğu görülür: “Pek dağınık olan Atıfbey mahallesine bir polis noktası daha ilave edilmesi halinde bu civar inzibatının teminine hadim olacağı kanaatinde bulunmaktadır” (*Hakimiyet-i Milliye*, 1931: 2). Bu bilgiler, yürütülen tartışma bağlamında oldukça önemlidir; zira 1950'lerin başına kadar kent planına dahil edilmeyen Altındağ barakalarına dair devletin ilk refleksinin mekansal zapt etme stratejisi üzerinden belirlendiğini gösterir. Nitekim şehirdeki polis memurlarının mekânın ve nüfusun bilgisini edinmeleri ve daha profesyonel bir biçimde iş görmeleri amacıyla Ankara Emniyet Müdürlüğü'nce 1941 yılında hazırlanan *Ankara Şehri Polis Rehberi* adlı kitapçıktan öğrendiğimiz üzere, polis kurumu Altındağ baraka mahallelerinde mekansal örgütlenme süreci içindedir. Yukarıda bahsi geçen Atıfbey polis noktasına ek olarak Altındağ ve Yenidoğan polis noktalarının ve Altındağ Karakolu'nun oluşturulmuş olduğunu bu metinden görmek mümkündür (Ankara Emniyet Müdürlüğü, 1941: 55).

Erken Cumhuriyet Ankara'sında asayişin politik coğrafyasına dair yapılan bu tespitler üzerinden şöyle bir değerlendirme yapılabilir: Tandoğan'ın iradi müdahaleleriyle de belirlenen ve Yenışehir'in merkezde olduğu bir asayiş siyaseti, kent nüfusunun farklı kesimlerine yönelik farklı stratejiler izlendiğini gösterir. Burjuva kent yaşantısının mekânı ve devletin yeni merkezi olan Yenışehir, hijyenden çevre düzenlemesine kadar bir dizi meselenin asayiş siyaseti çerçevesinde belirlendiği bir süreç içinde yapılanmaktadır. Eski kent nüfusunun Kale ve civarına kapatıldığı bir bağlamda, Altındağ barakaları da asayişin politik coğrafyasının kurucu koordinatları arasındadır. Başka bir ifadeyle Altındağ, Ankara'nın kurulumuyla eş zamanlı ortaya çıkan bir yoksul yerleşmesi olması itibariyle, devletin zapt etme stratejisinin başından itibaren merkezindedir.

Ancak bu stratejinin olduğu muğlak ve çelişkili bir biçimde mekânsal ve yönetsel olarak yapılandırđının altını çizmek gerekir. Zira polis erkinin mekânsal yapılanışı bağlamında Altındağ'da tarihsel süreç içinde ortaya çıkan olgu, asayişin politik coğrafyasının bir çeşit *sınır siyaseti* üzerinden belirlendiğidir. Kent yoksullarının Altındağ'a kapatılmasına meyleden bu sınır siyaseti, Altındağ içindeki asayiş sorunlarından ziyade Altındağ yoksullarının kentle kurduğu ilişkiye *karşı* konumlanır. Söz gelimi, rejimin sözcülüğünü üstlenen *Hâkimiyet-i Milliye* ve onun devamı olan *Ulus* gazetelerinde 1930'lu ve 1940'lu yıllar boyunca çıkan asayiş haberlerine göz atıldığında, en büyük asayiş sorununun Altındağ yoksul mahallelerinin kendi içinde ortaya çıkan ve sınıfsal çelişkilerin gündelik tezahürlerine dair örnekler barındıran meseleler olduğu görülür. Bu haberlerin içeriğine dair tespiti yapılacak en önemli olgu, kamu kolluğunun *yokluğudur*. Bu konu üzerine verilebilecek sayısız örnek olmakla birlikte, *Ulus Gazetes'i*nde 1952 yılında Altan Öymen imzasıyla yayınlanan "Altındağ semtinden röportajlar" a değinmek yerinde görünmektedir. Altındağ halkıyla görüşmeler yapan Öymen, Çinçinli bir yoksulun ağzından şunları aktarır:

- Hırsızlık için birebir bizim buraları, diye anlattılar. Adamı sokak ortasında yakalayıp soğana çevirseler kimsenin ne gözü görür ne ruhu duyar. Işık olmadığı gibi bizim mahalleye polis de uğramaz. Bereket hiç birimizin dişe gelir malı, parası yok da rahat ediyoruz (Öymen, 1952: 4).

Bu tekil örnekte dillendirilen talep, dünya-tarihsel bir olgu olarak modern polisin varlık nedenini sorgular. Zira kamusal güvenlik sağlama iddiası, modern polisin tarihsel süreç ve mücadeleler içinde içermek durumunda kaldığı ve böylece alt sınıflardan rıza devşirme siyasetinin önemli bir aracı olarak işleyen merkezi bir talebe gönderme yapar (Bkz. Ergut, 2004). Bu nokta, polis erkinin mekansal örgütlenme sürecinin ürettiği çelişki ve muğlaklıklar ile birlikte düşünölmelidir. Erken Cumhuriyet Ankara'sında Altındağ'ın boşlukta salınan

yasal statüsü, asayişin politik coğrafyası bağlamında polis erkinin tarihsel olarak meylettiği sınır siyasetini yeniden üretir. Ülkedeki asayiş yapılanmasının kır-kent diyalektiği üzerinden jandarma-polis arasında tanımlanan bir iş bölümü çerçevesinde oluşturulmaya çalışıldığı bir dönemde, Altındağ'da asayiş işinin hangi kurum tarafından sağlanacağı meselesi de 1950'li yılların sonuna kadar çözüme kavuşmuş sayılmaz. 31 Ağustos 1959 tarihinde *Ulus Gazetesi*'nde çıkan şu haber, bu konuda önemli bir ipucu niteliğindedir:

İki karakol arasında çıkan mıntıka ihtilafına Savcılık müdahale etmiştir. İhtilaf bundan bir müddet önce bir elektrik mühendisinin inşaatından çalınan teller dolayısıyla çıkmıştır. Çiçin Bağları Polis Karakolu, tellerin çalındığı mıntıkanın Altındağ Jandarma Kumandanlığına, Jandarma Kumandanlığı da Çiçin Karakoluna ait olduğunu iddia etmişler ve ihtilafa düşmüşlerdir. İki tarafın itirazı karşısında, ihtilafa Savcılık el koymuş ve yaptığı keşif sonunda tellerin çalındığı mıntıkanın, Çiçin Karakoluna ait olduğu anlaşılmıştır (*Ulus*, 1959: 1).

Bu bağlamda, erken Cumhuriyet Ankarası'nda asayişin politik coğrafyasına ilişkin farklı stratejilerin mekana tahvil edildiği bir dönemde, devlet erkinin Altındağ yoksul mahallelerinde polis erki biçiminde var olduğu iddia edilebilir. Ancak yukarıdaki olgusal süreçlerin çelişkilerine referansla şu noktanın altını çizmek önemlidir: Erken Cumhuriyet döneminde Altındağ yoksul yerleşmelerinde *yokluğuyla* var olan bir polis erki'nden bahsedilebilir. Zira Altındağ teneke mahallelerinin *içine* kuşatıcı bir zapt etme siyaseti üzerinden müdahale etmekten ziyade, polisin Altındağ yoksullarına karşı sınır bekçiliğine soyunduğu görülür. Altındağ yoksul yerleşmelerine yönelik mekânsal kapatma siyasetinin tarihsel patikasını döşeyen bu sınır siyasetini aşağıdaki başlıklarla bir arada düşünmek gerekmektedir. Polis erkinin mekâna işlenme sürecinin oldukça çelişkili pratiklerle maddileştiği bir dönemde, belediye zabıtasını içerip aşan bir iktidar pratiğinin kurumsallığı içinde eyleyen polis, Altındağ yoksullarının kentle ilişkiye geçtiği tüm alanlara kurucu bir şekilde müdahil olur. Bu olgu ise yoksulluğun siyasal inşası ve ahlaki denetim meseleleri bağlamında polis erkinin ne'liğine dair oldukça fazla şey söyler.

Yoksulluğun Siyasal İnşası

Arkadaşlar, zabıta teşkilatı, zabıta kuvveti bir memleketin bayrağı gibi, kanunu gibi istiklal alametlerinden bir alamettir. (Bravo sesleri) Bir memlekete göz dikildiği ve parçalamaya karar verildiği vakit evveleminde hatırlanan şey, polis kuvvetidir. ... Zabıta kuvveti bir memleketin şekli idaresinin de bir ifadesidir ve o, efradı milletin karakterinin nümunesi olarak durur ... O [polis kuvveti], milletin ve halkın namusunu, hayatını, haysiyetini ve malını, kötü emelli, kötü

ruhlu adamlara karşı koruyan, kanunun kalkmış bir kalkanı gibidir ... *Sonra, polis memleketin iktisadi bir elemanıdır. Çünkü arkadaşlar, asayiş ve inzibat olmanın bir memlekette, istihsal de olmaz* (TBMM Zabıt Ceridesi, 1937: 455; vurgu bana ait).

Dönemin Dahiliye Vekili Şükrü Kaya'nın Emniyet Teşkilat Kanunu'nun bazı maddelerinin değiştirilmesi hakkında kanun layihasının görüşülmesi sırasında Meclis'te yaptığı konuşmadan alıntılanan yukarıdaki cümleler, erken Cumhuriyet döneminde polisin ne türden bir siyasal-yönetimsel aygıt olarak kurgulandığına dair doğrudan bir kanıt sunmaktadır. Zira etnik milliyetçilik temelinde tanımlanmış bir ulus-inşa projesine bir takım ahlaki kategorileri de dahil ederek kurgulanmaya çalışılan düzenin sınırlarını çizen bu cümleler, polisin alt-kültürünü besleyecek olan paradigmatik bir anlatı olarak ele alınabilir.¹⁴ Bunun yanında, Kaya'nın devreye soktuğu "iktisadi bir eleman olarak polis" söylemi, dönemin polis siyasetinin temellendiği aynı oranda önemli bir tarihsel referans noktasıdır. Polis kurumunun ve asayiş meselesinin "istihsal [üretim]" ile ilişkilendirilerek açıklanması, yerleştirilmeye çalışılan burjuva kent yaşamı ve kapitalist üretim ilişkilerinin tarihselliği bağlamında anlaşılmalıdır. Bu söylemin, daha geniş bir gerekçeli açıklamasını, 18 Temmuz 1936 tarihinde Başvekil İsmet İnönü imzasıyla Meclis'e sunulan ve Polis Teşkilat Kanunu'nun bazı maddelerinin değiştirilmesini öngören kanun tasarısında bulmak mümkündür. Polisin hem kadro hem de mali yönden güçlendirilmesini talep eden bu kanun taslağı, bu taleplerin gerekçesini şu şekilde anlatır:

Esasen on sene evvelki polis hizmetine taalluk eden memleket durumu ile bu günkü durum arasında nisbet kabul etmeyecek bir fark vardır. Bu fark içtimai, iktisadi ve sınai inkılab sahasında memleket lehinde ve mütemadiyen inkişaf halinde bir derecede bulunmaktadır. 10 sene evvelki sınai müesseselerle bu günkü sınai müesseseler arasındaki farkın pek yüksek bir adede vardığı malumdur. *Bu sınai müesseselerin çoğalması nisbetinde memlekette amele hayati genişlemiştir. Amele yuvalarının, rejimin korunması noktasından ne kadar mühim ve polis için ne kadar cazib bir vazife yeri olduğu takdir buyrulur.* Sınai saha haricindeki iktisadi inkişaflarımız dahi yukardaki iş sahasını arttırmış olduğundan işçilerin hareketlerini ve menfaatlerini takib noktasından polisin vazifesi o nisbette artmıştır ... İktisadi, sınai ve içtimai inkişaf hareketlerimizin beş ve on sene sonraki manzarasını şimdiden göz önüne alırsak polis vazifesinin her gün bir az daha ağırlaşmakta ve güçleşmekte ve artmakta olduğunu zaruri görmek lazımdır (TBMM Zabıt Ceridesi, 1937: 459; vurgu bana ait).

Erken Cumhuriyet döneminde "sınıfsız, imtiyazsız, kaynaşmış bir kütle" olarak tanımlanan ulusal birliğin biçimlendirilmeye çalışıldığı koşullarda, "amele

yuvaları” rejimin selameti için önemli bir mesele ve polis için ise oldukça “cazip bir vazife” haline gelir. Bu noktada, bu metnin sadece anti-komünist *duyarlılıklarla* oluşturulduğu yönünde bir açıklama yetersiz kalacaktır. Aynı yetersizlik -literatürde hakim olduğu biçimiyle- polisi sadece basit bir baskı tertibatı olarak kavrayan yaklaşımlarda da görülecektir. Bunun yerine, valilik ve belediye örgütlerinin kurumsal bütünleşikliği içinde eyleyen polisin, gündelik hayatın kılcal damarlarına nüfuz eden bir fail olarak toplumsal ilişkilere ne türden kurucu müdahalelerde bulunduğu ve bu müdahaleler üzerinden toplumsal bir kategori olarak emeği ve bunun kanlı-canlı özneleri olarak kent yoksullarını hangi süreçlerle piyasa ilişkilerine içerdiği noktasının açıklanması gerekmektedir. Zira yukardaki metnin temel kaygısı, gelişmekte olan kapitalist ilişkilerin ve bunların cereyan ettiği kent mekanının ortaya çıkardığı ve çıkaracağı toplumsal çelişki ve çatışmalarla baş etmektir. Bu bakımdan, modern polis erkinin, gayri-şahsi bir iktidar mekanizmasının hakim kılındığı piyasa ilişkilerinin kurulması, ücretli emeğin biçimlendirilmesi ve dolayısıyla kent yoksulluğunun siyasal inşası süreçlerinde oynadığı merkezi tarihsel rolü hatırd tutmak gerekmektedir (Bkz. Hunt, 1999; Neocleous, 2000; Rigakos vd., 2009).

Yukarıda tartışıldığı üzere, bu tarihsel rolün izlerini geç Osmanlı’dan itibaren sürmek ve erken Cumhuriyet’e aktarılan önemli bir kurumsal mirastan bahsetmek mümkündür (Bkz. Ergut, 2002, 2004; Özbek, 2009). 1937 yılında yayınlanan *Ankara Belediye Zabıtası Talimnamesi*, bu bağlamda değerlendirilebilecek önemli bir metindir.¹⁵ 256 maddeden oluşan 63 sayfalık bu Talimname, kent yoksulunun gündelik hayatının hemen hemen her alanına dair kuşatıcı bir denetim mekanizması işletme iddiasındadır. Uzun bir emir ve yasaklar listesi sunan metin, bunlara uyulmadığı takdirde uygulanacak para cezalarını da net bir biçimde belirler. Talimname’de hamallık, seyyar satıcılık, müstahdemlik (temizlikçi) gibi bir dizi faaliyete ilişkin şaşırtıcı derecede ayrıntılı bir çerçeve çizilmiştir; böylece kent yoksullarının geçim pratikleri kapsamlı bir denetim altında tutulmaya çalışılmıştır. Dikkate değer bir örnek oluşturması açısından hamallık işinin nasıl düzenlenmeye çalışıldığına bakmak yerinde görünmektedir (Ankara Belediyesi, 1937: 48-49):

Madde 204: Şehirde hamallık edecek kimseler sıhhat muayenesine tabi olup bunun için de belediyeye müracaatla alacakları markayı iyice görünecek surette yakalarına takmaya mecburdurlar. Markasız hamallık etmek yasaktır.

Madde 205: Yaşları, bedeni ve ruhi vasıfları müsait olmıyanlarla hırsızlık, dolandırıcılık ve emniyeti sui istimal suçlarından ve bunlara benzer suçlardan birile mahkum olmuş olanlar, iyi hal ve hareket sahibi oldukları zabıta raporile tasdik edilmiyenler ve hamallar hakkındaki talimat hükümlerine aykırı hareketten

dolayı Belediyece 3 defadan fazla cezalandırılanlar hamallık edemezler. Bu gibilere evvelce marka verilmişse geri alınır, verilmemişse yeniden verilmez.

Madde 207: Hamallar kalabalık yerlerden geçerken kimseye çarpmağa dikkat edecekler ve bunun için geleni, geçeni icap ettikçe nezaketle, gürültüsüzce ikaz edeceklerdir.

Madde 209: Hamalların yük sahiplerine her ne suretle olursa olsun fena ve kaba muamelede bulunmaları yasaktır.

Madde 210: Hamalların belediye tarifesinden fazla ücret almaları ve istemeleri yasaktır.

Erken Cumhuriyet döneminde, hamallık, seyyar satıcılık, yapı işçiliği, temizlikçilik gibi işlerin büyük oranda Altındağ emekçi sınıfları tarafından yapıldığı düşünülürken, Ankara Belediye Zabıtası Talimnamesi'nin "şehrin hizmetkarları"ni *terbiye etmek* amacıyla oluşturulduğu iddia edilebilir. Nitekim kent yoksullarının geçimlik uğraşlarının *medenileştirilmesine* dair kapsamlı bir kampanyanın örgütlenmeye çalışıldığı bu dönemin takibini yine gazeteler üzerinden yapmak mümkündür. Şekil 3'te yer alan ve *Ulus Gazetesi*'nde yayınlanan fotoğraf ve meselenin takdim biçimi, kent yoksullarının çalışma pratiklerinin nasıl biçimlendirilmeye çalışıldığına dair çarpıcı bir örnek oluşturur. *Makbul hamallık* tasviri yapan haber metni, böylece Ankara'nın "hususiyetlerinden birini" okuyucusuyla paylaşır.

Bu bağlamda, erken Cumhuriyet döneminde sürekli gündemde olan kent yoksulluğu meselesi, toplumsal düzene ve rejimin selametine birer tehdit olarak kurgulanan kategorik ayrımlar üzerinden ideolojik düzlemde yeniden üretilir. Örneğin, "soğuk havalardan, kızıldan kızamıktan daha salgın bir şekil"de şehri "istila ettiği" söylenen "elleri sopalı, dilleri küfürlü, belleri torbalı" dilencilerin, Yenişehir'in sakinlerini rahatsız ettiği dile getirilir. Sorunun kökeninde ise "fakirlikle dilencilik ayırt edememek" olduğu ileri sürülür (*Hakimiyet-i Milliye*, 1929; Gündüz, 1932). Yoksullarla ücretli emek arasında kurulacak ilişkiye dair bir zemin tanzimi yapan bu siyasetin daha kapsamlı bir değerlendirmesini Şükrü Kaya, 1934 yılı bütçe görüşmeleri sırasında yapar:

Memleketin bir derdi de dilencilerdir. Bu da içtimai bir yaradır. Esbabı iktisadidir. Zaten dünyada esbabı iktisadi olmıyan ne vardır ki. Bazı memleketlerde dilencilik insani teşekküllerle mani olunmuştur. Belediyelerin veya Hükümetin vazifesi olacak 'fakirler, alimler yurdu' diye bir takım yurtlar açılmıştır. En iyi yol da budur. Dilencilere buralara muvakkaten alınır, çalışıp çalışmayacağı ve esbabı tese'ülü tetkik edilir. Çalışabilecekse işe gönderilir, çalışamayacaksa barındırılır. Bazı belediyelerimizin ufak tefek tedbirleri vardır. İstanbul Darülacezesi bunun

küçük bir nümunesidir. Ankarada ve İzmirde de böyle birşey vardır. Zabitanın vazifesi ise, bunları toplamak ve halkı taciz etmekten kurtarmaktır (Ergüven, 1937: 131).

Erken Cumhuriyet döneminde ücretli emeğin biçimlendirilmesi amacıyla seferber edilen zapt etme tertibatının merkezi sorunlarından birisini oluşturan dilencilığe ilişkin, Şükrü Kaya'nın "fakirler, aliller yurdu" olarak bahsettiği çözüm, 1940'ların ikinci yarısıyla birlikte başta İstanbul ve Ankara olmak üzere büyük şehirlerde kurulacak olan "dilenci kampları"ndan başka birşey değildir. Dönemin gazeteleri üzerinden, Ankara'da "dilenci kampı" kurulmasına ilişkin tartışmaların 1945 ve 1946 yıllarında yoğunlaştığını söylemek mümkündür. Nitekim "şehir işleri hakkında" *Ulus Gazetesi* muhabirine açıklamalarda bulunan Vali ve Belediye Başkanı İzzettin Çağpar, Kasım 1946 tarihinde bu konuyu şöyle gerekçelendirir: "Bir dilenci kampı yaparak dilencilerin hakikaten malul olanlarıyla ticaret edenlerini ayıracağız. Malulleriyle medeni şekillerde uğraşacağız. Yardım müesseselerimizle temas halindeyiz. Diğerlerini ise kanun pençesinde bu itiyatlarından vaz geçirmeyi tedbirleyeceğiz" (*Ulus*, 1946: 5; ayrıca bkz. *Ulus*, 1947: 1). Kasım 1947 tarihi itibarıyla kurulduğu anlaşılan ve halk terbiyesi projesinin en çelişkili kurumsal görünümünden biri olan bu kampların, Ankara bağlamında özellikle Altındağ yoksullarının kapatıldığı mekanlar olduğu söylenebilir.¹⁶

Şekil 3. Ankara Manzaraları

Kaynak: *Ulus*, 3 Mart 1937

Bu kapatma siyasetinin Türkiye siyasal tarihi bakımından en çelişkili kurumsal görünülerinden biri Ulucanlar Hapishanesi'dir. Cumhuriyet rejiminin kurulması ve Ankara'nın başkent olarak seçilmesiyle eş zamanlı şekillenen bir zapt etme projesinin kurucu bir bileşeni olarak, 1925 yılında Umumi Hapishane adıyla açılmıştır. Alman mimar Carl C. Lörcher'e 1920'lerin ortasında yaptırılan Ankara kent planının bir bileşeni olarak tasarlanan Umumi Hapishane'nin tarihsel olarak özellikle kent yoksullarının çalışma yoluyla "ıslah edilmesi" gibi bir amaçla kurulduğu ileri sürülebilir. Zira Umumi Hapishane'nin kuruluş gerekçesi bu zapt etme siyasetine dair önemli bir ipucu vermektedir: "Özellikle etrafında sürülecek arazi ve tarlaların olması, maphusları faydalı bir çalışmaya sevk etmek, çalışma ile ıslah olmalarını sağlamak ve topluma tekrar kazandırmak için mahallenin meskun ilişkin uygun görülmüştür".¹⁷ Nitekim 1920'lerin sonlarından itibaren Umumi Hapishane bünyesinde "marangoz atelyesi", "bahçıvan mektebi" ve "terzi atelyesi" gibi çalışma alanlarının kurumsallaştırıldığı görülür (*Hakimiyet-i Milliye*, 1929). "Sınıfsız, imtiyazsız, kaynaşmış bir kütle" olarak tasarlanan ulusal birliğin etnik milliyetçilik ve belli ahlaki kodlar temelinde tanımlandığı bir siyasal bağlamda, makbul vatandaş imal etme projesinin kurucu bir bileşeni olması istenen hapishane rejiminin bir "nümunesi" olarak tasarlanır (*Akşam*, 1929). Yoksullar için bir tür *çalışma kampı* işlevi gören hapishane, 1930'lu yıllarla birlikte çalışma rejimini genişletmiş ve bünyesinde kurulan matbaa ile mahpusların çalıştırılmasına yönelik çok daha kapsamlı bir reform siyasetinin pratik mecrası olmuştur (*Ulus*, 1938). Bu bakımdan, Ulucanlar Hapishanesi'nin kuruluş dinamiklerini, *makbul vatandaş* ve aynı anlama gelmek üzere *uyusal işçi* imal etme amacıyla tanımlanan zapt etme projesinin tarihsel köklerinde aramak mümkün ve gereklidir.

Erken Cumhuriyet Ankarası'nda yoksulluğun zapt edilmesi amacıyla izlenen bu polis siyasetine ilişkin şöyle bir değerlendirme yapılabilir: Emeğin piyasa disiplinine içerilmesinin temel bir dolayımı olarak kurgulanan ve beledi ve yönetsel yetkilerle donatılan polis erkinin şehrin sadece asayişinden sorumlu olmayacağı açıktır. Daha doğru bir ifadeyle, asayiş meselesinin sadece teknik bir suç tanımlanması üzerinden kurgulanmayacağı, piyasa ilişkilerinin gündelik işleyişine kurucu bir müdahalenin bu sürece eşlik edeceği söylenebilir. Erken Cumhuriyet Ankarası'nda uygulanan asayiş siyasetinin, tam da böyle bir anlayıştan beslenerek ücretli emeğin ve dolayısıyla yoksulluğun siyasal inşası sürecine kurucu müdahaleler yaptığı ileri sürülebilir. Nitekim yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere, kapitalizmin şafağından beri var olan ve yoksulluk ve muhtaçlık arasında kurulan kadim kategorik-siyasal ayırım, erken Cumhuriyet Ankarası'nın polis siyasetinin de odağındadır. Piyasa ilişkilerinin doğal bir sonucu olarak görülen yoksulluk (*poverty*) ile piyasaya tabi olmanın

reddi anlamında aylaklık (*idleness*), düşkünlük/muhtaçlık (*indigence/ pauperism*) ve serserilik (*vagrancy*) gibi kategoriler arasında kurulan ayırımın siyasal yeniden üretimi, modern polis erkinin varlık nedenidir (Bkz. Neocleous, 2000; Rigakos vd., 2009). Zira aylaklık, düşkünlük ve serserilik gibi siyasal kategoriler, kent yoksulluğunun zapt edilmesinin temel dolayımı olmuş ve polis erkinin kurumsallığı bu süreç içinde serpilmiştir.

Gündelik Hayatın Ahlaki Denetimi

Bir tür “İçtimai hijyen müessesesi” olarak tasarlanan erken Cumhuriyet polisi, Ankara’da iddialı ve kapsamlı bir ahlaki denetim siyaseti izlemiştir. Yenişehir’de serpilmeye başlayan burjuva sosyalliğinin siyasal gündemini ve içsel çelişkilerini yansıtan bu siyaset, erken Cumhuriyet Ankara’sında gündelik hayatı sınıfsal, kültürel ve mekansal pratikler dahilinde düzenlemeye girişir. Altındağ yoksulları ise, düzenlenen gündelik hayatın olağan şüphelileri olarak muhtelif idari, mekansal ve yasal polis pratiklerinin konusu haline gelir.

Bu makale bağlamında kapsamlı bir tahlilini yapmak mümkün olmasa da, erken Cumhuriyet rejiminin “sosyal hijyen” siyasetinin merkezi meselelerinden birisinin, kadın ve aile bağlamında kurulmaya çalışılan toplumsal cinsiyet rejimi olduğunun altı çizilmelidir (Bkz. Sancar, 2014). Bu cinsiyet rejimine fuhuşun denetim altına alınmasını amaç edinen bir polis siyaseti eşlik eder (Toprak, 2017). Yine geç Osmanlı döneminde şekillenmiş olan ve özellikle savaş koşullarının ortaya çıkardığı üretken nüfusun azalması ve salgın hastalıkların yaygınlaşması gibi sorunlara yanıt üretmek kaygısıyla şekillenen “halk sağlığı” sorunsalı bu bağlamda değerlendirilmez. Zira Osmanlı’dan Cumhuriyet’e geçiş sürecinin toplumsal çalkantı ve travmalarının yeni rejimin siyasal gündemini işgal ettiği bir bağlamda, fuhuş “toplumsal çöküntü”nün temel göstergelerinden birisi olarak algılanır ve “fahişeler” toplumsal ahlak ve halk sağlığı açısından “muzır mikroplar” olarak tanımlanır (Zafer, 2017: 305-312). Ülkede yaşandığı düşünülen “ahlak buhranı” ile başedebilmek amacıyla yapılan düzenlemeler arasında en önemlilerden birisi 1920 yılında kurulan Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekaleti’dir. Cumhuriyet ilan edilmeden önce kurulan bu Vekalet, ülkenin farklı illerinde yaptığı kapsamlı araştırmalar sonunda *Türkiye’nin Sıhhi-İctimai Coğrafyası* adıyla hacimli bir dizi rapor yayınlar. Herbir il için özel alt başlıklarla hazırlanan bu raporlar, özellikle 1930’lu yıllarda berraklaşacak olan sosyal hijyen siyasetinin beslendiği en önemli kaynaklardan birisi haline gelir (Bkz. Evered ve Evered, 2011, 2012).

Ankara Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Müdürü Dr. Muslihiddin Safvet tarafından hazırlanan *Türkiye’nin Sıhhi-İctimai Coğrafyası: Ankara Vilayeti* adlı

rapor, fuhuş özelinde şekillenen toplumsal cinsiyet rejimi ve ahlaki denetim konusunda Kemalist kadrounun siyasal tahayyülünü anlamak bakımından önemli bir kaynaktır. Dr. Safvet, 1920'lerin başında Ankara'nın "ahlak"ını şu şekilde tasvir eder (2009 [1925]: 32):

Harb-i Umumi patlayncaya kadar buralarda ahlak çok iyi idi. Harbin memlekette açtığı zaruret ve sefalet ocakları yüzünden ahlak-i umumiye dahi az çok müteessir oldu: Fahşiyat kasabalardan ziyade köylerde görülüyor, evvelce karyede gizli bir surette icra-i fuhuş yavaş yavaş aleniyete çıktıklarından ahlak günden güne fesad bulmaya başladı. Bu hal, harbin netayic-i meşumesinden olarak bi-kiz ve dul kalan genç kadınların ötekini berikinin yanına hizmetçiliğine girerek bilahire erkeklerin dam ıgfaline kapılarak ismetlerini feda etmelerinden ileri gelmektedir. Bazen genç kızların nişanlılarının harpte şehit olması ve kendilerine yeniden talep zuhur etmemesi yüzünden uzun zaman evde kaldıkları nihayet bu biçarelerin de vaad- i izdivaç ile ıgfal edilerek ismetleri heder olunduğu tahkikat-i adliye ile derece-i sübuta varmıştır. Esasen memlekette izdivaç için muayyen bir sinn olmayıp çok defa 15- 16 yaşında henüz sinn-ı kemal'e ermemiş genç bir erkek çocuk ile 30- 35 yaşında bir kızın tehil ettiği görülmektedir. Fakat çocuk sinn-ı kemal'e vasıf olunca refika-i hayatının kendisinden 10- 20 yaş büyük olduğunu anlar anlamaz ondan yüz çevirir. Bu suretle himayesiz kalan kadın da tabii fahişe süluk eder. Merkez vilayette polisçe mukayyit alüfteler vardır. Bunlar yerli halkından ziyade hariçten gelenlerdir. Kengri kapı civarında sıhhiye ve polis dairelerince mukayyid 60-70 kızdan ibaret bir umumhane mevcut olup haftada mevcut kızları iki defa muayene-i sıhhiyeye tabidir. Fakat, maatteessüf bunların yüzünden pek çok gençlerin saika-i cehaletle irtikab-ı cinayet eyledikleri de ekseriya vaki'dir. İşte görülüyor ki köylerde maarifin ve fezail-i ahlakiyeyi öğretecek kimsenin bulunmaması ahlakın fesadına badi olmaktadır.

Bu tasvirde açıkça görüldüğü üzere, Ankara'da toplumsal yaşamı işgal ettiği düşünülen "ahlak fesadı"nın kaynağı olarak sunulan fuhuş üzerinden tedavüle sokulan bu söylem, genelde kent marjinaleri ve özelde ise kadınların doğrudan polis erkine tabi kılınmasına yönelik bir dolayım oluşturur. Nitekim 1920'lerin ikinci yarısında fuhuşla mücadele hız kazanmış ve 12 Nisan 1930 tarihinde çıkartılan Fuhuşla Mücadele Tamimi ile fuhuş tamamen yasaklanmıştır. Ancak umumhanelerin topyekûn yasaklanmasının fuhuş sorununu çözmek bir kenara, farklı biçimlerde yaygınlaştırdığı tespiti yapılarak bu uygulamadan kısa bir süre sonra vazgeçilir. 1931 yılı CHF Kaza Kongresi'nde bu konu şu şekilde ele alınır (*Hakimiyet-i Milliye*, 1931: 2):

Emrazı zühreviye ve fuhuş ile mücadele kastile tanzim edilip mevki meriyete vazolunan meni fuhuş nizamnamesine tevfikan her ne kadar mezbele halinde olan umumhaneler seddedilmişse de buralardan ayrılan kadınların şehrin muhtelif mahallatma ve bilhassa köylere dağılarak fuhuşa devam etmek suretile mücadeleden maksat ve muntazar olan faydanın husulüne mani oldukları görülmüş olduğu gibi köylerde birçok vukuata sebebiyet verdikleri dahi köy nahiye kongrelerinin mukarreratından anlaşılmıştır. Şehir dahilinde birçok mahallelerde açılan randevu evlerinin huzur ve istirahati ammeyi selbetmekte ve sıhhat ve ahlâki umumiyeyi haleldar etmekte buldukları nazarı dikkate alınarak ana göre ciddî teda bir ittihazı pek zarurî görülmektedir.

Fuhuşun ne şekilde zapt edileceği üzerine tartışmalar 1930'lu yılların başlarında yoğunlaşır ve sonuç olarak 1933 tarihinde Fuhuş ve Fuhuş Yüzünden Bulaşan Zührevi Hastalıklarla Mücadele Nizamnamesi ile yeni bir düzenleme getirilir. Bu düzenlemeye göre, geç Osmanlı'dan beri var olan ve devletin fuhuşu kayıt altına alarak frengi hastalığının yayılmasını önlemeye çalıştığı bir polisiye denetim pratiği yeniden benimsenir. "Nizami fuhuş"a geri dönüşü ifade eden bu nizamnameye dayanan Tandoğan'ın özel girişimiyle Çankırı Kapı'da bulunan genelevler Bentderesi bölgesine taşınır (Kemal, 1982: 8; Toprak, 2017: 402). İçine bir polis karakolunun da yerleştirildiği bu bölge, kent marjinallerinin "gölge mekanlar"a hapsedildiği (Kezer, 1998: 18) mekansal kapatma pratiğinin başka bir ifadesi olur.

Kent yoksullarının gündelik hayatına, kültürel pratiklerine ve nihayet ahlaki ekonomisine biçim vermeye çalışan bu polis siyasetinin izinin sürülebileceği önemli başka bir kaynak da *Ankara Belediyesi Zabıta Talimnamesi*'dir. Kent yoksullarının gündelik hayatının kuşatıcı bir denetim ağına alınma iddiası şu yasaklarda ifadesini bulur:

... ruhsatsız arabacılık yapmak; tarifesinden fazla ücret talep etmek [arabacı ve hamallar için]; yaya kaldırımından mazeretsiz hayvanla geçmek; yol üzerinde ve mahalle aralarında gübre kurutmak; rast geldiği yerde abdest bozmak; sokakta kilim silmek; yerlere tükürmek ve telvis etmek [pisletmek]; balkonlardan ve pencerelerden ve yahut kapulardan sokağa su serpmek süprüntü ve saire atmak; örtüsüz gübre nakletmek [arabacı ve kamyoncular için]; fener ve elektrik direklerine tırmanmak, şişelerini kırmak; umumi bahçeleri kirletmek... (Ankara Belediyesi, 1937).

Şehir hayatının hemen her alanına ilişkin bir düzenlemenin öngörüldüğü bu metnin bu kadar ayrıntılı kaleme alınması, hali hazırda kent yoksulunun gündelik yaşamında var olan bir dizi pratiğin önlenmek ve biçimlendirilmek istendiğini

gösterir. Örneğin “yol üzerinde ve mahalle aralarında gübre kurutma”nın ve “örtüsüz gübre taşıma”nın yasaklanmasının gerekçesi, kent yoksulunun kerpiçten ördüğü evlere ve kışlık yakacağına ortaya çıkardığı hijyen sorununa dair bir ‘devletlü’ kaygıdan kaynaklandığı ileri sürülebilir.

Ancak bu polis siyasetinin sınıfsal, kültürel ve mekansal çelişkilerle örülü olduğunun altını çizmek gerekmektedir. Zira Kemalist reformların toplumsallaştırılması yönünde bir görev biçilen polis, kuşatma iddiasında olduğu yoksulların ahlaki ekonomisinin sınırlarında dolaşır. Tandoğan’ın Belediye Reis Muavini olarak uzun yıllar yanında çalışmış olan Mustafa Adli Bayman’ın aşağıdaki aktarımları, buradaki çelişkinin bir ifadesi gibidir. Şehirde yaptığı titiz kontroller sonrasında belirlediği eksiklikleri emri altında çalıştırdığı memurlara aktaran Tandoğan ile bir memur arasında geçen aşağıdaki diyalog, halk terbiyesi projesinin hem iddiasını hem de sınırlarını tanımlar:

Sizi [bu düzensizliklerden ötürü] müteessir görmek bizi daha çok müteessir etti, işaret buyurduğunuz noksanları bir haftada değil, yirmi dört saat zarfında tamamlayacağız, ancak yirmi dört saat sonra ihtiyar buyurulacak bir zahmet ile veya emir buyurulacak bir kontrol ile bu aksaklıkların zail olduğu [giderildiği] görülecek, fakat yanibaşlarında yenilerinin başgösterdiği de tahakkuk edecektir. Açık bırakılan sulama musluğu kapatılacak, fakat yanibaşında diğerleri açılmış olacak, su almak veya içmek bahanesi ile taşla patlatılan boru onarılacak, fakat yakınında diğer bir boru patlatılacak, tebevül ile kirletilen duvar dipleri temizlenecek fakat diğer duvarın dibi telvis edilecek, köprü altı mevadı gaitadan tathir edilecek, fakat diğer yamaçlar kirletilmiş olduğu görülecek ve ilahiri böyle devam edecektir. *Halk terbiyesi, halk görgüsü ile mücadele çok zor, başa çıkamıyoruz.* Tandoğan bu mutalalara karşı cevaben, günahlarımızı üzerimizden silkmeyelim, halkı ayıplamayalım, çocuğunu terbiye edemeyen babalar kusurludur. Eğer halka iyi terbiye verememiş ve iyi görgü yaratamamış isek, bunun da vebali bizdedir, halkın ihtiyaçlarını karşılırsak onları bu ayıplardan kurtarmış oluruz, eğer biz günlük vazifelerimizi zamanında yapar ve bu vazifeleri tekrarlamaktan usanmazsak onların bu ayıpları yüzümüze gülmemiş olur cevabını vermişti (Bayman, 1949, s.85; vurgu bana ait).

“Halk terbiyesi [ve] halk görgüsü ile mücadele”nin çelişkilerine gönderme yapan bu alıntı, erken Cumhuriyet’in makbul vatandaş imal etme projesinin gündelik hayattaki temsilcisi olan polisin toplumsal çelişkisinin veciz bir özeti. Zira bu alıntının satır aralarına dair yakın bir okuma yapıldığında, kent mekânının yoksullar ile Tandoğan’ın polisi arasında cereyan eden bir mücadele alanı olduğu sonucu çıkarılabilir.

Bu çelişkiyi yansıması bakımından *Ulus Gazetesi* yazarlarından Nurettin Artam'ın aktardığı şu ilginç vaka da aydınlatıcıdır. Yazar, "Günün İçinden" başlıklı köşesinde 3 Ocak 1938 tarihinde, Polis Enstitüsü'nde ders veren bir "dostu"nun öğrencisi olan bir polis memurunun hazırladığı ödevin muhtevasını oluşturan bir tanıklığa yer verir. Bu tanıklık, 1930'lar koşullarında polisin toplumsal-sınıfsal konumu ve kent yoksullarının ahlaki ekonomisiyle kurduğu ilişkinin çelişkilerini anlamak bakımından önemlidir (Artam, 1938: 2):

Bir gün kaleye doğru çıkıyordum. Önüm sıra annesiyle beraber yürüyen bir küçük çocuk, huysuzluk, yaramazlık ediyor; annesi de onu şu sözlerle korkutuyordu:

- Uslu durmazsan, karışmam, şimdi seni polise veririm!

Demek ki bu kadının kafasında, benim mensub olduğum meslek, bir nevi umacılık gibi bir şeydi. Halbuki biz, kanunun dediğini yerine getirmek, şehirlerin asayişini korumak, düşkün ve yoksullara yardım etmek gibi bir takım insani vazifeleri üzerimize almış vatandaşlar değil miydik? Bizden, yaramaz çocuklara birer 'umacı' gibi bahsetmek doğru olur muydu?

Bu telakkiye üzdüm ve kafasına bu yanlış fikir sokulmak istenen bir tek çocuğa olsun, polisin sempatik bir vatandaş olduğu kanaatini vermek için, yanına yaklaştım, elimdeki paketten biraz şeker vermek istedim. Bu hareketimin maksat ve manasını anlamaktan, hala uzak bulunan anne, bu sefer de bana dönerek sözüne devam etti:

- Aman polis efendi, bir daha yapmıyacak, bu seferlik onu tutmayınız; bana bağışlayınız!...

Polis Enstitüsü'nde eğitim alan bir polis memurunun, bu karşılaşma üzerinden içine girdiği sorgulama hali, kendi başına oldukça ilginçtir ve rıza devşirme siyasetinin sınırlarını ve çelişkilerini gösterir. Nurettin Artam'ın köşe yazısına devam etme biçimi ise, bir tür "yerel misyoner" olarak tahayyül edilen Cumhuriyet polisine yüklenen, kent yoksullarının terbiye edilmesi ve medenileştirilerek düzene içerilmesi misyonunu açık eder. Bu tekil vaka üzerinden, hem tüm polis memurlarına hem de kent yoksullarına hitap ettiği izlenimi bırakan Artam, şöyle devam eder:

Genç polis teessüründe ne kadar haklıdır. Kafasından eski 'zaptiye'lerin hayalini silememiş, çocuğunu, hala, umacılarla korkutarak terbiye! etmenin ne kadar zararlı birşey olduğunu öğrenmemiş olan bu anneye demeli idi ki: ... Siz, eski günlerden kalma yanlış bir kafa ile, bir polisi kötü bellemiş olsanız bile, gözünü cumhuriyet ışığında açmış olan çocuklarınızın kafasına eski telakki miraslarını aşılamağa hakkınız yoktur. Bırakınız, yavrunuz 'polis' kelimesini duydukça korkunç bir umacıyı değil, ona güler yüzle yaklaşıp şeker uzatan sempatik vatandaş hatırlasın.

Sonuç Yerine

Erken Cumhuriyet Ankara'sının bir burjuva modernite projesi olarak kurulma sürecini Altındağ yoksul yerleşmeleri üzerinden tartışma kaygısıyla şekillenen bu makale, temel olarak Cumhuriyet polisinin siyasal tahayyülünün maddileştiği üç dolayımın (mekanın zapt edilmesi; yoksulluğun siyasal inşası; ahlaki denetim) ilişkisel bir okumasını yapmaya çalışmıştır. Bu süreç içinde derinleşen sınıfsal çelişkilerin mekânsal bekçiliğini yüklenen polis siyasetinin, erken Cumhuriyet Ankara'sında kent yoksullarının Altındağ baraka yerleşmelerine kapatılması gibi bir tarihsel eğilimin taşlarını döşediği iddia edilebilir. Başka bir ifadeyle, "şehrin hizmetkârları"nın barındığı mekân olarak Ankara'nın emek havuzunun en önemli parçasını oluşturan Altındağ'ın toplumsal işlevi, yoksulların bir yandan bu mekâna kapatılmasının, diğer yandan da kentle kurdukları ilişkinin sürekli denetim altında tutulmasının zeminini oluşturmuştur.

Şüphesiz ki tüm bu sürecin "aşağıdan tarih" perspektifiyle daha bütünlüklü bir okumasının yapılması gerekir. Bu makalenin sınırlarını aşan bu okumaya ilişkin, Ankara ve Altındağ'ın tarihsel özgüllüklerine referansla şu türden tematik ve yöntemsel sorunsallar gündeme getirilebilir.

Öncelikle, Cumhuriyet polisinin yapılanma sürecinde de varlığını devam ettiren ve kökleri Osmanlı döneminin seymenlik geleneğine kadar giden tarihsel bir figür olarak kabadayıların toplumsal rolü ele alınmalıdır. Polisin toplumsal ve mekansal pratiklerinin biçimlendiği bir bağlamda, Altındağ gecekondu mahallelerinde ve Hacettepe'de "emniyet vanası" işlevi gören kabadayılar (Soyluer, 1995), bir tür "toplumsal eşkiya" figürü olarak Ankara'nın 1970'lere kadar olan tarihinde önemli bir yere sahiptir. "Bitirimhane" veya "batakhane" denen kumar mekanlarını işleten, başta Bentderesi genelevleri ve Ulus'taki gazino ve eğlence mekanları üzere şehrin "haracını toplayan" ve Ulus ve çevresini nüfuz mıntıklarına ayıran kabadayılar, "gayri-meşru" birikim ağları ve kent yoksullarıyla kurduğu ilişki bağlamında, Ankara'nın toplumsal tarihinin önemli bir aktörüdür. Nitekim makalenin girişinde atfı yapılan Kürt Cemali vakası, 1950'li ve 1960'lı yıllarda "savaş alanına dönen" Bentderesi bölgesinde cereyan eden paylaşım kavgasının bir sonucudur (Bkz. Soyluer, 1995; Yurdakul, 2012).

Diğer taraftan, Ankara'da polisin toplumsal tarihinin izini, kent marjinallerinin geçim pratiklerinin tarihinde bulmak mümkündür; ki böyle bir gündem, Altındağ'da tarihsel süreç içinde ortaya çıkan toplumsal marjinalleşme sürecinin anlaşılması adına önemli bir eleştirel zemin sağlayacaktır. Kabadayıların toplumsal işlevleriyle yakından ilgili olan ve devlet lisanında "adi suç" kategorisinde tanımlanan bir dizi tarihsel olgu, polisin toplumsal tarihi

bağlamında ele alınmalıdır. Zira erken Cumhuriyet'ten itibaren kent yoksulunun geçim pratiklerini zapt etme kaygısıyla şekillenmiş olan polis siyasetinin tarihsel olarak ürettiği ve normalleştirdiği bir şiddetten ve birçok mekânsal, siyasal ve iktisadi dinamiğin de etkisiyle ortaya çıkan bir damgalama ve marjinalleştirme sürecinden bahsedilebilir. Kısacası Altındağ'ın marjinalleştirilmesi tarihi, kent yoksullarının aşırma pratiklerinin (*pilferage* veya *social crime*; bkz. Lea, 1999) suçlaştırıldığı ve devlet şiddetinin normalleştirildiği bir süreç olarak okunabilir.¹⁸

Bu bağlamda ele alınması gereken önemli başka bir sorunsal ise, Ulucanlar Hapishanesi'nin tüm bu süreçlerdeki üstlendiği mekânsal, siyasal ve toplumsal işlevlerdir. Kurulduğu 1925 yılından kapatıldığı 2006 yılına kadar geçen 81 yıllık dönemde devlet şiddetinin muhtelif görünümüne dair adeta bir laboratuvar olarak iş gören Ulucanlar Hapishanesi, Türkiye'nin toplumsal ve siyasal hafızasında önemli bir yere sahiptir. Aralarında Deniz Gezmiş, Hüseyin İnan, Yusuf Aslan, Necdet Adalı ve Erdal Eren'in de bulunduğu sosyalist önderler bu hafızanın köklendiği en önemli siyasal öznelerdir. Ancak Ulucanlar Hapishanesi'ne ilişkin bu siyasal ve toplumsal hafızayı başka bir bağlamda diri tutmak ve meselenin görünmez olan bir veçhesini tartışmaya açmak gerekmektedir. Zira Ulucanlar Hapishanesi, özelde Altındağ ve genelde ise Ankara yoksullarının kapatıldığı bir mekan olması itibarıyla, daha geniş bir tarihsel-antropolojik anlamlandırma çerçevesine ihtiyaç duyar. Bu konuda kapsamlı bir araştırma bulunmasa da, Ulucanlar'da farklı tarihlerde hapsedilmiş olan Halikarnas Balıkcısı (1983 [1961]), Hasan İzzettin Dinamo (2007 [1974]), Adnan Veli Kanık (1973 [1952]), Yılmaz Güney (1997 [1977]) ve Avni Bektaş (2012) gibi isimlerin otobiyografik metinleri ve romanları ile Mimarlar Odası Ankara Şubesi'nin girişimiyle yapılan kapsamlı sözlü tarih çalışması (Ünalın, 2010), bu bağlamda önemli ipuçları veren kaynaklardır.

Sonnotlar

¹ Bu makalenin değişik taslakları üzerine getirdikleri kıymetli önerilerle yürütülen tartışmanın zenginleştirilmesine katkıda bulunan Aslı Yılmaz, Gözde Emen, Melehat Kutun ve Semih Gökatalay'a teşekkür etmek isterim. Şüphesiz ki metnin tüm sorumluluğu bana aittir.

² Eserin sanatsal başarısı ve yaptığı toplum eleştirisinin önemi bir yana, Altındağlı Kürt Cemali'nin hayat hikayesinin neden Keşanlı Ali olarak sahneye taşındığı sorusu üzerine hâlâ devam eden önemli bir tartışma vardır. Bu tartışma, orijinal metnin anaakım medya kuruluşlarından birinde tekrar televizyon dizisi olarak yayınlandığı 2011 yılında yeniden alevlenmiş ve mimesis-dergi.org sitesinde konu üzerine önemli iddiaların ortaya atıldığı bir dizi değerlendirme yazısı yayınlanmıştır (bkz. Kaya, 2011).

³ Erken Cumhuriyet döneminde “teneke mahalle yoksulluğu” denilebilecek bu olgu, kapitalist kentleşme ve ulus-devletleşme süreci içinde ortaya çıkan, sınıf ve etnik köken temelinde tanımlanmış bir mekânsal dışlama ve yok sayma siyasetinin tarihsel ürünü olarak okunabilir. Bu konuda, Egemen Yılmaz’ın *Nişantaşı Teneke Mahallesi: Teneke Mahalle Yoksulluğundan Orta Sınıf Yerleşimine* isimli monografik çalışmasına bakılabilir (2012).

⁴ Bu kısa Altındağ tasviri, erken Cumhuriyet döneminden itibaren sürekli kendini tekrar eden bir *yazgı* misali varlığını günümüze kadar koruyacak ve aralarında Orhan Veli, İlhan Tarus, Cevdet Kudret, Yılmaz Güney ve Yaşar Seyman gibi birçok ünlü kalemin bulunduğu bir kuşak, Altındağ yoksullarının hayatlarını anlatan önemli edebi eserler üretecektir.

⁵ Bu kısa dipnotta tüketilmesi mümkün olmayan bu literatüre dair şu önemli çalışmalardan söz edilebilir: Batuman, 2012; Bozdoğan, 2002; Evered, 2012; İmga, 2006; Kezer, 2015; Sargın, 2012; Sarıoğlu, 2001; Şenol-Cantek, 2006; 2016; 2017; Şenyapılı, 2004; Tankut, 1990.

⁶ Bu alan üzerine 2000’li yılların başından itibaren sosyal bilimlerin farklı disiplinleri içinden önemli tartışmalar yapıldığını ve eleştirel bilgi birikiminin nicelik ve nitelik bakımından zenginleştiğini söylemek mümkündür. Bu kısa dipnotta tümüyle kapsanması mümkün olmasa da, şu önemli çalışmalardan bahsedilebilir: Ergut (2004), Gingeras (2014), Gönen vd. (2013), Levy, Özbek ve Toumarkine (2009), Levy ve Toumarkine (2007), Yılmaz (2014).

⁷ Makale boyunca gazete haberleri, TBMM Zabıt Ceridesi ve diğer birincil kaynaklardan yapılan alıntılar, metnin aslına sadık kalınarak aktarılmış; herhangi bir anlam değişmesi/kaymasına neden olmamak için imla ve dil kullanımına müdahale edilmemiştir.

⁸ Özellikle 1950’lerle birlikte “küçük sanayi siteleri” biçiminde örgütlenen küçük ölçekli imalathaneler, bu örüntüyü yoğunlaştırıp mekânsal düzlemde genişletirken, Altındağ emekçi sınıflarının kentle kurduğu ilişkiyi 1990’lı yıllara kadar büyük oranda belirleyecektir (Tekeli, 2009: 142-152).

⁹ Ancak bu ‘bakış’ın, kent yoksullarına yönelik erken Cumhuriyet’ten beri var olan palyatif ideolojik konumun veciz bir örneğini oluşturduğunu söylemek gerekir. Zira Altındağ’da yoğunlaşan emekçilerin tarihsel rolünü “şehrin hizmetkarlığı” biçiminde sunan Fenik, kentin ürettiği bu sınıfsal kutuplaşmayla hesaplaşmak gibi bir gündemi haliyle sahiplenmez. Bu nedenle, Fenik’in yaptığı “Altındağ Röportajları”nın dönemin tarihsel ve siyasal bağlamı içinde anlamlandırılması gerekir. Fenik, *Zafer Gazetesi*’nin kurucuları arasında yer alan ve 1950-57 yılları arasında DP Ankara Milletvekilliği yapmış olan Mümtaz Faik Fenik’in eşidir ve 1950 seçimlerinden sonra Ankara Belediye Meclisi

Başkanlığı yapmıştır. DP'nin önemli figürleri arasında sayılabilecek Fenik'in Altındağ'a ve gecekondu mahallelerine yönelik ilgisi şu şekilde açıklanabilir: Çok partili döneme geçişin siyasal çelişkilerinin yoğunlaştığı 1940'lı yılların sonunda, gecekondu meselesinin CHP ve DP arasında önemli bir ihtilaf başlığı olarak ortaya çıkar ve bu ihtilafın muhtelif görünümünün gazeteler üzerinden yürütülen polemiklerde kendini gösterir. Tarihsel olarak CHP'nin parti siyasetinin propagandasını üstlenen *Ulus* ve *Cumhuriyet* gazeteleri, savaş sonrası dönemde büyük şehirlere yönelik emek göçünün kitleselleşmeye başladığı bir bağlamda önemli bir siyasal mesele haline gelen gecekondu olgusuna ilişkin devletin hakim refleksinin sözcülüğünü üstlenir. “[K]açakçı istilası”, “kurulu düzene karşı saygısızlık”, “mülkiyet hakkında tecavüz” gibi ifadelerde kendini gösteren bu söylem, özel mülkiyete ve devlet otoritesine yaptığı vurgularla, erken Cumhuriyet rejiminin *bir asayiş meselesi olarak yoksul yerleşmeleri* şeklinde özetlenebilecek devlet stratejisinin yeniden üretilmesini sağlar (Bkz. *Cumhuriyet*, 1948; *Ulus*, 1948). Diğer taraftan, *Zafer* ve *Akşam* gazetelerinin başını çektiği muhalefet kanadı ise, gecekondu olgusunu popülist bir siyasal söyleme eklemeyerek “halk hareketi” olarak sunar ve böylece DP'ye olan halk desteğini devşirme kaygısı güder. Bu kaygının en somut örneğini, yukarıda alıntısı yapılan Altındağ Röportajları'nda bulmak mümkündür. Bu bağlamda, ilk bakışta iki farklı siyasal pozisyona gönderme yaptığı izlenimi edinilebilecek bu ihtilafa dair şu noktanın altını çizmek önemlidir: Türkiye toplumsal formasyonunda gecekondu olgusunun tüm siyasal ve mekânsal çelişkileriyle birlikte kristalize olmaya başladığı bu dönemde, CHP ve DP arasında çıkan bu ihtilaf ve gazetelere yansıma biçimi, meselenin kendisine dair esaslı bir siyasal ayırmadan ziyade, çok partili dönemi belirleyen popülist siyasetin pragmatik manevraları bağlamında ortaya çıkmıştır. Zira 1950'li yıllar boyunca bu iki konumun tarafları değişecek ve *Ulus Gazetesi* gecekondu halkının sorunlarına ilişkin benzer tonda haberler yaparken *Zafer Gazetesi* meseleyi Menderes Hükümeti aleyhine yürütülen propaganda söylemine sıkıştırmaya çalışacaktır.

¹⁰ Bu konuda, 1920-38 yılları arasında Antep Mebusluğu yapmış olan ve Mustafa Kemal'in yakın kadrosu içinde yer alan Kılıç Ali (asıl adı Süleyman Asaf Emrullah'tır) anılarında şunları söyler: “Ankara'nın o zamanki valisi Nevzat Tandoğan, İsmet Paşa'nın yakın adamıydı. Nevzat Bey işgal yıllarında İstanbul Polis Müdürlüğü'nde Birinci Şube müdürüydü. Ben de o sıralarda arkadaşım Topçu İhsan ile birlikte gizli teşkilat işini görüşmek üzere İstanbul'a gelmiştim. Nevzat Bey'i o tarihten tanırdım. Ankara'ya ve milli harekete canla başla bağlı bir gençti. Lozan Barışı'ndan ve İstanbul işgalden kurtarıldıktan sonra İstanbul'da fırka kurmakla görevlendirilen Afyon Milletvekili Ali Çetinkaya, Nevzat Bey'i Adalar belediye başkanı yapmıştı. O sırada İsmet Paşa'nın Heybeliada'daki evine gelmişlerdi. Nevzat Bey işte o zaman İsmet Paşa ve annesine bağlanmış, onların güvenini kazanmıştı. İsmet Paşa da Nevzat Bey'in elinden tutmuş, onu önce Halk Partisi müfettişliğine, sonra milletvekilliğine, en sonunda da Ankara valiliğine getirmişti’ (Turgut, 2007: 330).

¹¹ Tandoğan'ın emrinde uzun yıllar Belediye Reis Muavinliği yapmış olan Mustafa Adli Bayman, "Tandoğan'ın şahsına karşı şükran borcunu" ödeyebilmek için kaleme aldığı *Tandoğan: Şahsiyeti, Ölümü, Hatıraları* isimli kitapta şu tanıklığa yer verir: "Atatürk bir gün kendisine, 'Nevzat ... Senin vaf-ı mümeyyizin nedir?' sorusunu yöneltir. Tandoğan da bu soruya şu cevabı verir; 'Memleketin bünyesini, hükümetimizin iskeletini teşkil eden Parti'nin sadık bir uzvuyum. Vaf-ı mümeyyizim: Yüksek gölgeniz altında emirlerinize amade bir partili olmaktır'" (Bayman, 1949: 78).

¹² 14 maddelik bu kısa yasa metninin 11. Maddesi, polis in belediye kolluk hizmetlerini iç erme durumuyla ilgili şunu söyler: "Ankara Şehremanetinin zabıta i belediye vazaifi polis tarafından ifa olunur. Belediyeye müteallik vazai fte Polis Müdürü doğrudan doğruya şehremini ile muhabere eder. Polislerin bu bapta ki yolsuzluklarına dair yapılacak muamele memurin muhakemat kararnamesine tabidir" (akt. Aslan, Akbulut ve Önen, 2002: 25).

¹³ Polis örgüt ünün profesyonelleşmesi bağ lamında dönemin en önemli meselelerinden birisi, polis memurlarının erken Cumhuriyet'in devrim programına paralel bir biçimde yetiştirilmesi ve ideolojik formasyonun kurumsallaştırılması olmuştur. Bu bağ lamda, 1937 yılında aç ılan Ankara Polis Enstitüsü, Cumhuriyet dönemi polis tarihinde özgül bir yere sahiptir. Bu konuda ayrıntılı bir inceleme için bkz. İmga, 2017.

¹⁴ Polis-alt kültürü meselesi üzerine eleştirel bir değerlendirme için bkz. Berksoy, 2009.

¹⁵ 1925'te çıkartılan ve 1933 yılında genişletilerek yeniden yayınlanan İstanbul Belediye Zabıtası Talimnamesi'nin Ankara için örnek oluşturduğu; tüm bu metinlerin ise, 1913 tarihli Polis Nizamnamesi'nden beslendiği söylenebilir (Bkz. Aslan, Akbulut ve Önen, 2002; Ergut, 2004; Memiş, 2008).

¹⁶ Konuyla ilgili İbrahim Yasa'nın yöneticiliğinde Sosyal Hizmetler Akademisi bünyesinde 1977-1978 yıllarında "Ankara'da Dilencilik Sorunu" başlığını taşıyan bir araştırma yapılmıştır. Beş kişilik bir araştırma ekibini yöneten Yasa'nın Ankara üzerine o vakte kadar yapılmış en kapsamlı sosyolojik çalışmayı ürettiğini söylemek mümkündür. Pozitivist bir yöntemsel çerçeveye yaslanan araştırma için, "zabitanın dilenci kampı ve sokaklar hedef" alınarak yüz kişilik bir örneklem oluşturulmuştur (Yasa, 1978: 5). Buna göre, araştırmada "[d]ilencilerin çoğunluğu[nun] (%83) Altındağ ve Altındağ'a bağlı gecekondu bölgelerinde oturduğu" tespiti yapılmaktadır (Yasa, 1978: 40). Ankara'nın kapitalist kentleşme tarihi içinde ortaya çıkan yoksullaşmanın özgül bir veçhesine gönderme yapan araştırma raporu, 1977-1978 yıllarında Ankara'daki dilenci kampına ilişkin ise şu değerlendirmeyi yapar: "Ankara zabıta müdürlüğünden alınan bilgilere göre, dilencilik ekibi tarafından toplanan dilenciler Sıhhiye'de zabıta binasının bodrum katındaki bir odadan oluşan dilenci kampında sabahtan akşama değ in tutuklanıyorlarmış. Daha önceleri 15 gün olan bu süre, kampta yaşlı bir dilencinin ölmesi üzerine bir güne

indirilmiştir. Cezaların sorunun çözümünde ne derece geçerli olduğu ortada olsa gerek...” (Yasa, 1978: 4).

¹⁷ Tarihçe (t.y.). <https://www.ulucanlarcezaevimuzesi.com/default.asp?page=icerik&id=27>. Son erişim tarihi, 14/09/2018.

¹⁸ Bu bağlamda, özellikle Yılmaz Güney ve Yaşar Seyman’ın metinlerine değinmek yerinde görünüyor. Ulucanlar Hapishanesi’nde tutuklu bulunduğu 1976 yılında Güney, yakın ilişki kurduğu Altındağ yoksullarının hayat hikayelerini derler ve nakledildiği Kayseri Hapishanesi’nde *Soba, Pencere Camı ve İki Ekmek İstiyoruz* isimli bir roman kaleme alır (1997 [1977]). Bu roman, Altındağ’da derinleşmiş bulunan ve devlet lisanında suç ve türevi kavramlarla kodlanan toplumsal sorunların gerçekçi bir tasvirini ve siyasal bir eleştirisini yapar. Bu metin ayrıca Güney’in Fransa’da 1983 yılında çektiği *Duvar* filminin senaryosuna zemin oluşturacaktır. Öte yandan, *Hüznün Çoşkusunu Altındağ* isimli kitabıyla 1986 yılında Akademi Kitabevi Araştırma-İnceleme Ödülü’nü alan Yaşar Seyman, Ankara’nın belki de en *meşhur* mahallesi olan Çinçin Bağları’na dair benzer bir betimleme yapar: “Çinçin, Ankara’nın Teksas’ı, Altındağ’ın sicil varakası...” (1986: 82). Seyman’ın sunduğu Altındağ portresi, kent yoksulluğunun marjinalleş(tiril)me süreçlerine dair tarihsel bir uğrak gibidir. Zira Altındağ’da özellikle 1990’lı yıllarla birlikte, kent yoksulunun geçim pratikleri ile küçük ölçekli suçların (*pety crimes/common crimes/social crimes*) iç içe geçtiği bu toplumsal morfolojinin radikal bir dönüşüme uğradığından bahsedilebilir. Bu yeni dönemde, uyuşturucu, çeteleşme gibi meseleleri de içeren organize suçun derinleşmesi süreci, kentsel dönüşüm projeleri üzerinden yeniden üretilerek eski Altındağ olarak tariflenebilecek gecekondulu mahallelerini tümüyle etkileyecektir.

Kaynakça

Ahmad F (1993). *The Making of Modern Turkey*. London: Routledge.

Ahmet K (1934). *Polis ve İçtimai Bilgiler*. İzmir: Besalet Matbaası.

Akşam (18/11/1929). Nümune hapisane. 2.

Alemdaroğlu A (2005). Politics of the Body and Eugenic Discourse in Early Republican Turkey. *Body and Society*. 11(3), 61-76.

Altındağ [fotoğraf]. (1933-35). Ankara Fotoğraf, Kartpostal ve Gravür Koleksiyonu (2049), Vehbi Koç Ankara Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi (VEKAM), Ankara.

Alyot H M (1947). *Türkiye’de Zabıta: Tarihi Gelişim ve Bugünkü Durum*. Ankara: Kanaat Basımevi.

Ankara Belediyesi (1937). *Ankara Belediye Zabıtası Talimnamesi*. Ankara: Ankara Belediyesi Neşriyatı.

Ankara Belediyesi (1945). *Ankara Şehrinin Sınırları-Belgeleri ve Mahalle, Bölge Teşkilleri*. Ankara.

Ankara Emniyet Müdürlüğü (1941). *Ankara Şehri Polis Rehberi*. Ankara: Sümer Matbaası.

Artam N (1938). Polis. *Ulus*. 3 Ocak. 2.

Aslandaş A S ve B Bıçakçı (1995) *Popüler Siyasi Deyimler Sözlüğü*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Aslan O E Akbulut Ö Ö ve Önen N (2002). *Belediye Zabıta Hizmetleri Yönetimi*. Ankara: TODAİE.

Atay F R (1935). İki Ankara. *Ulus*, 26 Nisan. 1-2.

Bayman M A (1949). *Tandoğan: Şahsiyeti, Ölümü, Hatıraları*. İstanbul: Tan Matbaası.

Batuman B (2012). Mekan, Kimlik ve Sosyal Çatışma: Cumhuriyet'in Kamusal Mekanı olarak Kızılay Meydanı. İçinde: G A Sargın (der). *Ankara'nın Kamusal Yüzleri: Başkent Üzerine Mekan-Politik Tezler*. 3. Baskı. İstanbul: İletişim, 41-76.

Bektaş A (2012). *Cezaevi Arkadaşım Yılmaz Güney*. Ozan Yayıncılık.

Bentderesinden Altındağ bölgesine bakış [fotoğraf]. (1952). Ankara Fotoğraf, Kartpostal ve Gravür Koleksiyonu (0570), Vehbi Koç Ankara Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi (VEKAM), Ankara.

Berksoy B (2009). Devlet Stratejilerinin Bir Tezahürü olarak Polis Alt-Kültürü: 1960 Sonrası Türkiye'de Polis Teşkilatında Hakim olan Söylemlere dair bir Değerlendirme. *Toplum ve Bilim*. 114, 92-130.

Boran B (1941). Modern Şehir Örneği. *Yurt ve Dünya*. 6, 9-17.

Boratav K (2008). *Türkiye İktisat Tarihi, 1908-2007*. İmge Kitabevi.

Bozdoğan S (2002). *Modernism and National Building: Turkish Architectural Culture in the Early Republic*. Seattle ve London: University of Washington Press.

Corrigan P (1981). On Moral Regulation: Some Preliminary Remarks. *The Sociological Review*. 29(2), 313-337.

Corrigan P ve Derek S (1985). *The Great Arch: English State Formation as Cultural Revolution*. Blackwell.

Cumhuriyet (03/02/1934). Ankarada yapılan Emniyet abidesi [fotoğraf]. 5.

Cumhuriyet (16/07/1948). Karakolsuz, hakimsiz 10 bin nüfuslu belde.

- Dinamo H İ (2007 [1974]). *Musa'nın Mapusanesi*. İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Emniyet İşleri Umum Müdürlüğü (1935). *Geçen dört yılda yapılan ve gelecek dört yılda yapılacak işler hulasası*. Ankara: Başvekalet Matbaası.
- Ergut F (2002). Policing the Poor in the Late Ottoman Empire. *Middle Eastern Studies*. 38(2), 149-164.
- Ergut F (2004). *Modern Devlet ve Polis: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Toplumsal Denetimin Diyalektiği*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ergüven E (1937). *Şükrü Kaya'nın Sözleri-Yazıları: 1927:1937*. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.
- Ertem S (1937). Bir Meslek Kuruluyor. *Polis Dergisi*. 311, 4183-4187.
- Erzen M (1939). *Suçlar ve Suçlular*. Ankara: Ankara Polis Enstitüsü Neşriyatı.
- Etöz Z (2006). 19. Yüzyıl Ankarası'nda Mahalleler ve Gündelik Yaşam. içinde: F Şenol-Cantek. (der) *Sanki Viran Ankara*. İstanbul: İletişim, 11-41.
- Evered E Ö ve Evered K T (2011). Sex and the Capital City: The political Framing of Syphilis and Prostitution in Early Republican Ankara. *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*. 68(2), 266-299.
- Evered K T ve Evered E Ö (2012). Syphilis and Prostitution in the Socio-Medical Geographies of Turkey's Early Republican Provinces. *Health and Place*. 18(3), 528-535.
- Fahmy K (1999). Police and the People in the Nineteenth-Century Egypt. *Welt Des Islams*, 39, 340-377.
- Fazıl C (1934) *Zabıta Kılavuzu: Polisin Sokak ve Karakol Hizmetlerinde Vazifelerini Kolaylaştıran Rehber*. İstanbul: Akşam Matbaası.
- Fenik A (1949). Altındağ Röportajları, *Zafer*, 13 Mayıs. 1, 4.
- Gingeras R (2014). *Heroin, Organized Crime and the Making of Modern Turkey*. Oxford: OUP.
- Gönen Z vd. (2013). *Polis Yasalarının Ruhü: Mevzuatta Söylemler, Araçlar ve Zihniyet*. İstanbul: TESEV Yayınları.
- Gündüz A (1932). Müşahede-Mütalea. *Hakimiyet-i Milliye*. 26 İkinci Kanun, 2.
- Güney Y (1997 [1977]). *Soba, Pencere Camı ve İki Ekmek İstiyoruz*. İstanbul: Güney Yayıncılık.
- Hâkimiyet-i Milliye (1/10/1929). Ankara hapisanesi bir mektep halini alıyor.

- Hâkimiyet-i Milliye (21/02/1929). Dilencilik haddini aşmıştır. 4.
- Hâkimiyet-i Milliye (31/01/1931). Ankara Halkının Mühim İhtiyaçları. 2.
- Hâkimiyet-i Milliye (17/09/1932). Ankara ve Ankaralılar. 3.
- Hâkimiyet-i Milliye (17/09/1932). Ankara ve Ankaralılar [fotoğraf]. 3.
- Hâkimiyet-i Milliye (29/10/1933). Ankara'nın Büyüyüşü. 89-90.
- Halikarnas Balıkcısı (1961 [1983]), *Mavi Sürgün*. 8. Basım. Bilgi Yayınevi.
- Harring S L (1983). *Policing a Class Society: The Experience of American Cities, 1865-1915*. Rutgers University Press.
- Hatipoğlu-Eren B (2014). Geçmişte ve Bugün Marjinal Olanın Yarını: Yenidoğan ve Çiçin Bağları Üzerine. *İdeal Kent*. 11, 268-285.
- Hunt A (1999). *Governing Morals: A Social History of Moral Regulation*. Cambridge University Press.
- İmga O (2006). *Tek Partili Dönemde Ankara: Siyaset ve Yerel Demokrasi*. Ankara: Dipnot Yayınları.
- İmga O (2017). *Cumhuriyet'in Emniyeti: Ankara Polis Enstitüsü*, Ankara: Polis Akademisi Yayınları.
- Kandemir S (1932). *Ankara Vilayeti*. Ankara.
- Kanık A V (1973[1952]). *Mapusane Çeşmesi*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Karakuş E (1977). *Kırk Yıllık Bir Gazeteci Gözüyle: İşte Ankara*. İstanbul: Hürriyet Yayınları.
- Kaya Y (2011). 'Keşanlı Ali' Ne Zaman 'Kürt Cemali' Olacak? *Mimesis Dergi* <http://www.mimesis-dergi.org/2011/09/%E2%80%9Ckesanlı-ali%E2%80%9D-ne-zaman-%E2%80%9Ckürt-cemali%E2%80%9D-olacak/>. Son erişim tarihi: 12.03.2016.
- Kemal M (1982). 'Türkiye'nin Kalbi' Ankara. *Cumhuriyet*. 29 Mayıs. 8.
- Kezer Z (1998). Contesting Urban Space in Early Republican Ankara. *Journal of Architectural Education*. 52(1), 11-19.
- Kezer Z (2015). *Building Modern Turkey: State, Space and Ideology in the Early Republic*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
- Lea J (1999). Social Crime Revisited. *Theoretical Criminology*. 3(3), 307-325.

Levy N Özbek N ve Toumarkine A (der.) (2009). *Jandarma ve Polis: Fransız ve Osmanlı Tarihçiliğine Çapraz Bakışlar*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Levy N ve Toumarkine A (der) (2009). *Osmanlı'da Asayiş, Suç ve Ceza: 18.-20. Yüzyıllar*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Malik H A (1932). *Türkiye'de Suçlu Çocuk*. Ankara: Hakimiyet-i Milliye Matbası.

Memiş Ş (2008). *Şehremaneti'nden Büyükşehir'e: Belediye Zabıtası Tarihi*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Zabıta Dairesi Başkanlığı.

Monkkonen E H (1981). *Police in Urban America, 1860-1920*. Cambridge University Press.

Neocleous M (2000). *The Fabrication of Social Order: A Critical Theory of Police Power*. London: Pluto Press.

Orhun H vd. (haz.) (1969). *Meşhur Valiler*. Ankara: İçişleri Bakanlığı Merkez Valileri Bürosu Yayınları.

Öget İ Z (1941). *Mücrim ve Serseri (Antisosyal) Çocuklar*. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.

Öymen A (1952). Altındağ semtinden röportajlar. *Ulus*, 13 Temmuz. 4.

Özbek N (2008). Policing the Countryside: Gendarmes of the Late 19th-Century Ottoman Empire (1876-1908). *International Journal of Middle East Studies*, 40(1), 47-67.

Özbek N (2009). 'Beggars' and 'Vagrants' in Ottoman State Policy and Public Discourse, 1876-1914. *Middle Eastern Studies*. 45(5), 783-801.

Özker N (1946). *Suç, Ceza ve Sosyete Bakımlarından Kumar*. İzmir: Ticaret Basımevi.

Resmi Gazete (14/07/1934). Polis Vazife ve Salahiyetleri Kanunu. 2751.

Rigakos G vd. (ed) (2009). *A General Police System: Political Economy and Security in the Age of Enlightenment*. Ottawa: Red Quill Books.

Safvet M (2009 [1925]). *Türkiye'nin Sıhhi-İçtimai Coğrafyası: Ankara Vilayeti*. Yayına Haz. İ Öztoprak M Karatas ve G Şahin. Ankara: Ankara Büyükşehir Belediyesi.

Sancar S (2014). *Türk Modernleşmesi'nin Cinsiyeti: Erkekler Devlet, Kadınlar Aile Kurar*. 3. Basım. İstanbul: İletişim Yayınları.

Sargın G A (der) (2012) *Ankara'nın Kamusal Yüzleri: Başkent Üzerine Mekan-Politik Tezler*. 3. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları.

Sebük M A (1944). *Memleket Kriminolojisi*. Ordu: Gürses Basımevi.

Sarioğlu M (2001). *Ankara: Bir Modernleşme Öyküsü*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları

Serim N (1939). *Dedektif I: Dedektif Hizmeti Hakkında Umumi Malumat*. Ankara: Recep Uluşoğlu Basımevi.

Serim N (1940). *Dedektif II: Suçlar ve Suçlular*. Ankara: Alaeddin Kiral Basımevi.

Sertel Z (2001). *Hatırladıklarım*, 5. Basım, İstanbul: Remzi Kitap.

Seyman Y (1986). *Hüznün Coşkusunu Altındağ*. İstanbul: Gür Yayınları.

Soyluer H (1995). *Ankara Kabadayıları*. Ankara: Tutku Kitabevi.

Storch R D (1976). The Policeman as Domestic Missionary: Urban Discipline and Popular Culture in Northern England, 1850-1880. *Journal of Social History*, 9(4), 481-502.

Şener M (2015). Burjuva Uygarlığının Peşinde. İçinde: G Atılgan C Saraçoğlu ve A Uslu (der). *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat*, İstanbul: Yordam Kitap, 195-339.

Şenol-Cantek F (der.) (2006). *Sanki Viran Ankara*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Şenol-Cantek F (2016). *'Yabancılar' ve Yerliler: Başkent Olma Sürecinde Ankara*. 3. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

Şenol-Cantek F (der.) (2017). *İcad edilmiş şehir: Ankara*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Şenyapılı T (2004). *'Baraka'dan Gecekonduya Ankara'da Kentsel Mekânın Dönüşümü: 1923-1960*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Taner H (2015 [1964]). *Keşanlı Ali Destanı*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Tankut G (1990). *Bir Başkent'in İmarı: Ankara (1929-1939)*. Ankara: ODTÜ.

TBMM Zabıt Ceridesi (31/05/1937). Polis teşkilat kanununun bazı maddelerinin değiştirilmesi hakkında kanun layihası ve Dahiliye ve Bütçe Encümenleri mazbataları, Devre 5, Cilt 18, İçtima 2.

Tekeli İ (2009). *Sanayi Toplumu için Sanayi Yazıları*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Tekeli İ (1982). *Türkiye'de Kentleşme Yazıları*. Ankara: Turhan Kitabevi.

Thompson E P (1971). The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century. *Past and Present*, 50, 76-136.

Tokgöz S K (1937). *Mücrim Çocuklar Hakkında Sıhhi Tedbirler. Merkez Hıfzısıhha Müessesesi Neşriyatı, No. 5.* Ankara: Sümer Basımevi.

Toprak Z (2017). *Türkiye’de Yeni Hayat: İnkılap ve Travma, 1908-1928.* İstanbul: Doğan Kitap.

Tongur H (1946). *Türkiye’de Genel Kolluk: Teşkil ve Görevlerinin Gelişimi.* Ankara: Kanaat Basımevi.

Turgut H (der.) (2007). *Atatürk’ün sırdışı Kılıç Ali’nin anıları.* 9. Baskı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Ulus (03/03/1937). Ankara Manzaraları [fotoğraf]. 3.

Ulus (16/03/1938). Mahkumlar elile işliyen modern bir iş müessesesi. 7.

Ulus (16/11/1946). Belediye başkanımız Ulus’a demec verdi. 1,3.

Ulus (27/11/1946). Şehir işleri hakkında Valimiz izahat verdi. 1, 5.

Ulus (21/07/1948). Ankara Kaçakçı İstilasına Uğradı. 1.

Ulus (31/08/1959). İki karakol arasındaki mıntka ihtilafını savcılık halletti. 1.

Ünalın Ç (2010). *Tanıkların Ulucanlar’ı: Sözlü Tarih.* Ankara: TMMOB Mimarlar Odası Ankara Şubesi.

Varga J J (2013). *Hell’s Kitchen and the Battle for Urban Space: Class Struggle and Progressive Reform in New York City, 1894-1914.* NYU Press.

Wacquant L (2008). *Urban Outcasts: A Comparative Sociology of Advanced Marginality.* Cambridge ve Malden: Polity Press.

Yasa İ (1978). *Ankara’da Dilencilik Sorunu.* Ankara: T. C. Sosyal Hizmetler Akademisi.

Yıldırım E (2012). *Nişantaşı Teneke Mahallesi: Teneke Mahalle Yoksulluğundan Orta Sınıf Yerleşimine,* İstanbul: İletişim Yayınları.

Yılmaz İ (2014). *Serseri, Anarşist ve Fesadın Peşinde: II. Abdülhamid Dönemi Güvenlik Politikaları Ekseninde Mürur Tezkereleri, Pasaportlar ve Otel Kayıtları.* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Yurdakul D (2012). *Abi: Kabadayılar, Mafya ve Derin Devlet.* İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları.

Zübeyr H (1931). *Halk Terbiyesi.* Ankara: Köy Hocası Matbaası.

Zürcher E (2004 [1994]). *Turkey: A Modern History.* London ve New York: I.B. Tauris.

Türkiye Ekonomisinin Yapısal Sorunları, Finansal Kırılganlıklar ve Kriz Dinamikleri ¹

Özgür Orhangazi, Kadir Has Üniversitesi Ekonomi Bölümü, ORCID: 0000-0002-3122-8206, e-posta: ozgur.orhangazi@khas.edu.tr.

Özet

Türkiye ekonomisi 2018 ortalarında bir döviz krizi ile karşı karşıya kalmış, ekonomi yavaşlamaya, enflasyon hızla artmaya ve borç ödemelerinde yaşanan sorunlar yoğunlaşmaya başlamıştır. Bu makalede, yaşanan bu gelişmelerin, 2000’li yıllarda Türkiye ekonomisine hâkim olan dış sermaye girişlerine bağımlı, borç artışına dayanan, inşaat odaklı büyüme modelinin yapısal bir krizi olduğu öne sürülecek, Türkiye ekonomisinin dış sermaye girişlerine bağımlı yapısı tartışıldıktan sonra, borç artışı ve inşaat odaklı büyüme tercihleri incelenecektir. 2000’li yıllar boyunca dış sermaye girişlerinde yaşanan artışla birlikte ekonominin ani duruş veya çıkışlara karşı kırılganlığını daha da artmıştır. Özel sektörün toplam dış borcundaki artış, hem bankacılık sektörünü hem de finansal olmayan işletmeleri döviz kurlarındaki oynamalara karşı kırılgan hale getirirken yurtiçi borçluluk oranlarındaki artış da ekonomik büyümenin faiz oranları ve kredi genişlemesindeki değişimlere oldukça duyarlı olmasına yol açmıştır. Türk lirasının reel olarak uzun süre değerli seyretmesi, üretimde ithal ara malı kullanımını arttırarak 2000’li yıllarda büyümenin yüksek cari açıklarla birlikte gerçekleşmesine neden olmuştur. Dolayısıyla dış sermaye girişlerine bağımlı, borç artışına dayanan, inşaat odaklı büyüme modeli iç ve dış şartlar olumlu olduğunda ekonomik büyüme yaratırken zaman içerisinde ekonomideki kırılganlıkları arttırmış ve ekonomik istikrarsızlığa zemin hazırlamıştır. Bu şartlar altında ortaya çıkan döviz ve borç krizi sonrası ekonominin seyrinin ana belirleyicisi küresel likidite şartlarındaki gelişmeler olacaktır.

Anahtar sözcükler: Türkiye ekonomisi, finansal kırılganlık, finansal kriz, dış borç, cari açık.

Structural Problems of the Turkish Economy, Financial Fragilities, and Crisis Dynamics

Abstract

Turkey experienced a foreign exchange crisis in mid-2018, the economy started slowing down, inflation began rising and debt repayment problems intensified. I argue in this article that these developments are a manifestation of the structural crisis of the foreign capital inflow dependent, debt-led, construction focused growth model and first discuss the foreign capital dependency of the Turkish economy and then examine the increase in debt and the construction focused growth policies. The increase in the volume of foreign capital inflows led to an increase in the fragility of the economy against sudden stops and reversals. The increase in the total foreign indebtedness of the private sector rendered both the banking sector and the nonfinancial corporations more vulnerable against exchange rate movements while the increase in domestic indebtedness rendered the whole economy more vulnerable to changes in the credit expansion rate. The overvaluation of Turkish lira for an extended period of time in the 2000s caused economic growth to go with high current account deficits. Hence, while the foreign capital inflow dependent, debt-led, construction focused growth model generated economic growth when the domestic and global conditions were favorable, it also increased the fragilities within the economy and prepared the ground for instability. Under these conditions, the developments in the aftermath of the foreign exchange and debt crises will be essentially determined by the developments in global liquidity.

Keywords: Turkish economy, financial fragility, financial crisis, external debt, current account deficit.

Giriş

Türkiye ekonomisi 2018'in ortalarında döviz piyasalarında yaşanan çalkantıyla birlikte makroekonomik istikrarsızlığın ve belirsizliklerin arttığı ve ekonominin hızla yavaşladığı bir döneme girdi. 31 Aralık 2018 itibarıyla Türk lirasının ABD doları karşısındaki 1 yıllık değer kaybı yüzde 40'a ulaşmış, enflasyon oranı yüzde 20'yi aşmış ve birçok şirketin borç ödemeleri aksamaya başlamıştı. Merkez Bankası, Türk lirasının hızlı değer kaybının ve bunun piyasalarda yarattığı çalkantıların önüne geçmek için politika faiz oranlarını yüksek bir miktarda arttırmak zorunda kalırken kredi faizlerinin hızla yükselmesi, kredi büyüme oranlarında önemli bir yavaşlamaya yol açarak bir yandan ekonominin yavaşlamasına bir yandan da döviz krizinin hızla bir borç krizine evrilmesine

katkıda bulundu. Resmi açıklamalara göre Aralık 2018 ortası itibariyle konkordato ilan eden şirket sayısı 846'ya ulaşırken² bankaların takipteki kredilerinde yaşanan artış da Haziran 2018 sonrasında hızlandı (BDDK 2018).

Bu gelişmelere dair üç yaygın açıklama ortaya çıktı. Bunlardan “resmi görüş” olarak adlandırabileceğimiz ilk yaklaşıma göre Türkiye ekonomisi bazı “dış mihraklar”ın saldırısı altındaydı ve döviz krizinin ardında da bunların döviz piyasalarında gerçekleştirdikleri spekülâtif işlemler yatmaktaydı. “Resmi görüş”e karşı öne sürülen ve muhalefet çevrelerinin birçoğunun da benimsediği ikinci yaklaşımda ise krizin ana sebebi olarak Türkiye’de son dönemde yaşanan siyasi gelişmelere işaret edilmekteydi. Buna göre demokrasinin gerilemesi, kurumların işleyişinin bozulması ve başta Merkez Bankası olmak üzere kurumların özerkliklerinin azalması bir yandan dış yatırımcıların Türkiye’ye yatırım yapmaya isteksiz hale gelmesine yol açıyor; bir yandan da yurtiçinde belirsizlikleri arttırarak ekonomik faaliyetlerin yavaşlamasına neden oluyordu. Örneğin, Acemoğlu (2018) gibi son dönemlerde kurumsal iktisat alanında araştırmalar yapan bazı iktisatçılar, siyasi ortamın daha liberal olduğu 2000’li yıllardaki yüksek büyüme oranlarını bu tezin bir kanıtı olarak gösteriyorlardı. Bu ikinci yaklaşımın bir uzantısı yahut tamamlayıcısı olarak da nitelendirilebilecek üçüncü bir yaklaşımda ise krizin ana nedenleri, birtakım yapısal reformlar için geç kalınması ile maliye ve para politikalarına dair hata ve gecikmeler olarak öne çıkmaktadır (örn. Eğilmez 2018).

Bu makalede öne süreceğim görüş ise, her üç yaklaşımın da Türkiye ekonomisinin içinden geçmekte olduğu dönemi anlamak için yetersiz, hatta yer yer yanlış yönlendirici olduğu ve Türkiye’nin 2018’de yaşamaya başladığı krizin 2000’li yıllarda Türkiye ekonomisine hâkim olan dış sermaye girişlerine bağımlı, borç artışına dayanan, inşaat odaklı büyüme modelinin (işaretleri 2015’ten itibaren açıkça ortaya çıkmaya başlamış olan) yapısal krizi olduğu yönündedir. Bu bağlamda, makalenin takip eden bölümünde Türkiye ekonomisinin dış sermaye girişlerine bağımlı yapısı tartışıldıktan sonra üçüncü ve dördüncü bölümlerde borç artışı ve inşaat odaklı büyüme incelenecektir. Beşinci bölümde, bu modelin iç ve dış şartlar olumlu olduğunda yüksek bir büyüme yaratmasına rağmen zaman içerisinde ekonomik kırılganlıkları arttırdığı, ekonomiyi dış gelişmelere aşırı duyarlı hale getirdiği ve ekonomik istikrarsızlığa zemin hazırladığı vurgulanacaktır.

Dış Sermaye Girişlerine Bağımlı Büyüme

Sermaye Hareketlerinin Serbestleştirilmesi ve Ekonomik Büyüme

24 Ocak 1980 kararları ile birlikte neoliberal ekonomi politikalarına yönelen Türkiye, sanayileşme amaçlı korumacı ve müdahaleci mekanizmaları ve dış ticaret

üzerindeki kontrolleri 1980'lerin başlarından itibaren kaldırarak ihracat odaklı bir büyüme modeline geçmeye çalıştı. Aynı dönemde, finansal piyasalar da hızlı bir biçimde serbestleştirilmeye başlandı. 1989'da ise sermaye giriş çıkışları üzerindeki kontrollerin de kaldırılmasıyla finansal piyasalar üzerinden de dünya ekonomisiyle bütünleşme yoluna girildi. Uluslararası sermaye hareketleri üzerindeki kısıt ve kontroller, Keynesçi dönem olarak adlandırabileceğimiz 1945 sonrası dönemde finansal piyasalarda spekülâtif faaliyetlerin sınırlandırılması ve uluslararası finansal sistemin istikrarının sağlanabilmesi hedefiyle gündeme gelmişlerdi. 1980 sonrası neoliberal dönemde ise yurtiçindeki finansal serbestleştirme politikalarıyla birlikte finansal piyasalar ve kurumlar üzerindeki kontrollerin bir kısmı kaldırılır veya gevşetilirken, uluslararası sermaye hareketlerinin de serbestleştirilmesiyle sermaye fazlası olan merkez ülkelerden sermaye açığı olan çevre ülkelere sermaye akışı olacağı ve bunun da kaynakların daha etkin bir biçimde dağıtılması suretiyle yatırımları ve dolayısıyla ekonomik büyümeyi arttıracığı öne sürülmekteydi.

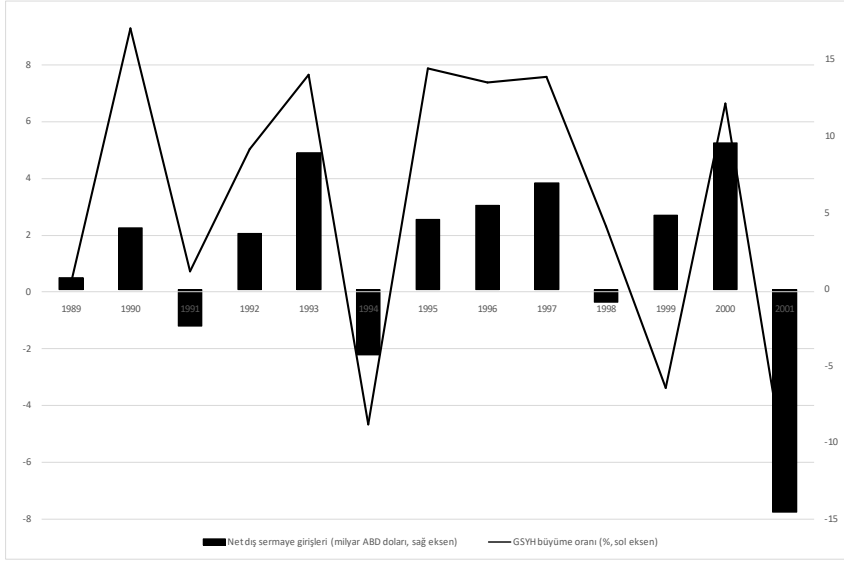
Türkiye'de 1980'lerin sonunda sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi gündem geldiğinde, gerekli idari çerçevenin oluşturulmadığı ve makroekonomik istikrarın sağlanamadığı bir ortamda böylesi bir politika izlenmesinin ülkeyi kısa vadeli spekülâtif sermaye hareketlerine karşı savunmasız kılacağı endişesi hakimdi. Merkez Bankası'nın da benzer yöndeki görüşüne karşı (Öniş 2004: 123) Özal hükümetinin sermaye hareketlerini serbestleştirmekte aceleci davranmasında 1988'de yaşanan ödemeler dengesi krizi ile birlikte hükümetin artan harcamalara karşın sermaye üzerindeki vergileri düşük tutması nedeniyle ortaya çıkan bütçe açıklarının finansmanında yaşanan güçlükler de etkili oldu. Ancak sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesiyle birlikte artması beklenen yabancı doğrudan yatırımlar sınırlı düzeyde kalırken 1990'lar boyunca portföy yatırımlar ve kısa vadeli krediler yoluyla sıcak para olarak tabir edilen spekülâtif sermaye girişleri görülmeye başlandı ve kısa vadeli spekülâtif sermaye girişleri arttığında büyüyen, ancak sermaye girişleri durduğu veya tersine döndüğünde krize giren bir ekonomik yapı ortaya çıkmaya başladı. Ekonominin dış sermaye girişlerine bağımlılığı artarken içeride de üretken yatırımların artmasından ziyade rantiyeye tipi davranışlar yaygınlık kazanmaya başladı (Yeldan 2011).

Sermaye giriş çıkışlarının serbestleştirilmesi, Türkiye'yi 'üçlü açmaz' ile karşı karşıya bıraktı: sermaye hareketlerinin tamamen serbest olduğu ülkelerde aynı anda hem bağımsız bir para politikası hem de döviz kuru politikasına sahip olmak artık mümkün değildi. Başka bir deyişle, eğer yurtiçi faiz oranlarını düşük tutmayı tercih ederseniz para biriminiz değersizleşecek; eğer döviz kurunu belirli bir seviyede tutmak isterseniz de faiz oranını uluslararası piyasaların durumuna ve uluslararası yatırımcıların tercihlerine göre belirlemek zorunda kalacaksınız

demektir. Bu, özellikle uluslararası piyasalarda rekabet gücü düşük olan ve/veya cari açık veren ülkelerin, ekonomi politikalarını belirlerken her an bir sermaye çıkışı tehdidini göz önünde bulundurması zorunluluğu anlamına gelmekteydi. Herhangi bir nedenle gerçekleşecek sermaye çıkışları, bir yandan para biriminde hızlı bir değersizleşmeye bir yandan da finansal krizlere yol açacaktır. Bunu önlemenin tek yolu ise dış sermayeye yerel para birimi üzerinden tatmin edici bir getiri sunmaktır. Ne var ki sorun yalnızca sermaye çıkışları değildir. Sermaye girişlerinde yaşanacak artışlar da ekonominin dış yükümlülüklerini arttırarak bir süre sonra kırılganlık yaratabilir. Bu kırılganlıklarsa, özellikle de ekonominin değer üretme kapasitesinin dış yükümlülükleri karşılamakta yetersiz kaldığı durumlarda, yine sermaye çıkışlarını tetikleyerek finansal ve ekonomik krizlere yol açabilmektedir.³

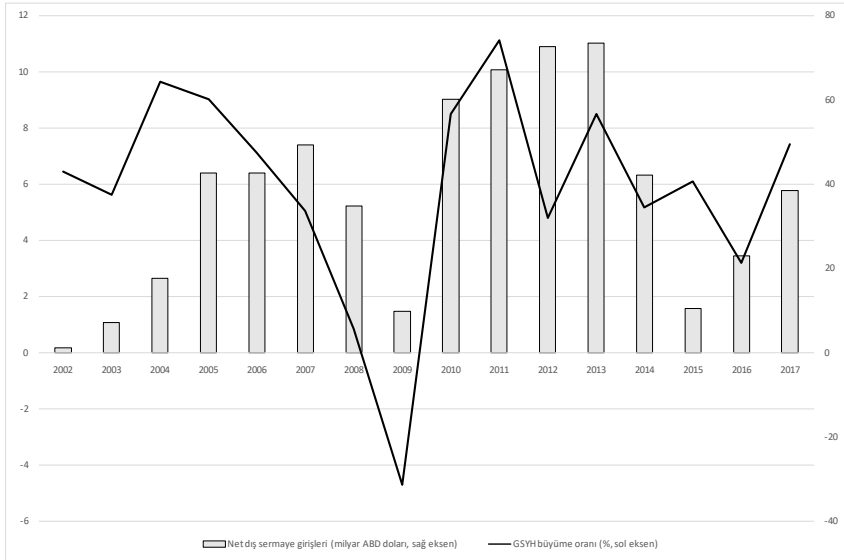
Şekil 1, Türkiye’de sermaye hareketlerinin serbestleştirildiği 1989’dan 2001 krizine kadar olan dönemde net dış sermaye girişleri ile GSYH büyüme oranlarını göstermektedir. Bu dönem ekonominin büyüme oranı, dış sermaye hareketlerine bağlı olarak oldukça istikrarsız bir görünüm sergilemiştir. Net dış sermaye girişleri ve GSYH büyümesi ilişkisine 2001 sonrası için Şekil 2’de baktığımızda da benzer bir görünümle karşılaşırız. Ancak 2002 sonrası dönemin en önemli ayırt edici özelliği, net dış sermaye girişlerinin daha önce görülmemiş bir seviyeye ulaşmış olması ve 2009 krizi esnasında dahi net sermaye çıkışı yaşanmamış olmasıdır. Sermaye hareketlerinin serbestleştirildiği 1989’dan 2001 krizinin hemen öncesine kadarki dönemde Türkiye’ye net 41,3 milyar dolar dış sermaye girişi olmuştur. 2002-2017 döneminde ise net dış sermaye girişleri toplam 592,9 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir! 2000’li yıllarda dış sermaye girişlerinin rekor düzeye ulaşmasının ardında iki etken yatmaktadır. Bunlardan birincisi, 2000’lerin başından itibaren küresel likiditenin artması ve 2009’dan itibaren ABD, İngiltere, Avrupa ve Japonya merkez bankalarının uyguladıkları “quantitative easing/miktarsal genişleme” (QE) politikalarıyla bu likiditenin daha önce görülmemiş bir seviyeye ulaşmasıdır. İkincisi ise, böylesi bir ortamda Türkiye ekonomisinin 2002 yapısal reformları ile dünyaya sunduğu başarı hikâyesi ve dünya faiz oranlarının oldukça üstünde seyreden faiz oranları gelmektedir. Takip eden iki alt bölümde bu iki etken kısaca değerlendirilecektir.

Şekil 1. 1990'lerde Dış Sermaye Girişleri ve Büyüme

Kaynak: TCMB EVDS

Şekil 2. 2000'lerde Dış Sermaye Girişleri ve Büyüme

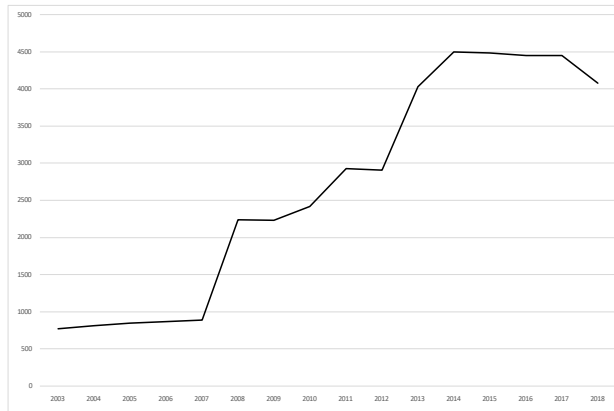
Kaynak: TCMB EVDS

Küresel Likidite ve QE Politikaları

2000'li yıllarda, bir yandan uluslararası bankaların bir yandan da banka dışı finansal kurumların (özel emeklilik fonları, sigorta şirketleri ve çeşitli yatırım fonları) dünya çapında yatırıma yönlendirdikleri miktarlarda önemli bir artış oldu (Orhangazi 2008, 2016, 2017). 1992'de tüm dünyada uluslararası finansal piyasalarda gerçekleşen döviz işlemleri günlük ortalama 820 milyar dolarken, 1998'de 1,5 trilyon dolara, 2007'de ise 3,2 trilyon dolara ulaştı. 2005'te banka dışı finansal kurumların toplam varlıkları 46 trilyon dolara ulaşmıştı. Finansal sermayenin boyutlarındaki bu muazzam artış, *gelişmekte olan ülkeler* yahut *yükselen piyasalar* olarak adlandırılan ekonomilere yönelik fon akımlarında önemli bir yükselişe yol açtı. 2002'de 173,5 milyar dolar olan net finansal akımlar 2006'da 785,5 milyar dolara ulaştı. (Chandrasekhar 2008: 2-3).

Ancak 2008 sonrası dünyadaki ekonomik dinamikleri belirleyecek olan hamle ABD merkez bankası Federal Reserve'den (FED) geldi. FED, 2008 finansal krizi sonrasında faizleri yüzde 0'a kadar indirmekle kalmayıp finansal kurumları kurtarmak ve sağlamlaştırmak amacıyla daha önce eşi benzeri görülmemiş yeni bir parasal genişleme programı açıkladı. Bu parasal genişleme programı çerçevesinde FED, bankaların elindeki sorunlu borçları ve tahvilleri satın almaya başladı. Böylelikle bir yandan bankaları ellerindeki riskli ve büyük ihtimalle geri ödemesi gelmeyecek borç ve finansal varlıklardan kurtararak bankacılık sektörünü güçlendirmeyi ve bir yandan da 0'a yakın faiz oranlarının desteğiyle yeni bir kredi genişlemesi üzerinden harcamaları, özellikle de yatırım harcamalarını canlandırmayı amaçlıyordu. Şekil 3'te FED'in 2008'den 2017'ye kadar bilançosunu izlediğimizde parasal genişlemenin 3,5 trilyon doları bulunduğunu görüyoruz.

Şekil 3. Federal Reserve Toplam Varlıklar (Milyar ABD Doları)

Kaynak: Federal Reserve Bank of St. Louis, series WALCL

QE1 olarak bilinen ilk miktarsal genişleme programı çerçevesinde Aralık 2008 ile Temmuz 2010 arasında FED 800 milyar dolarlık Hazine borçlanma senedi ve ipotekli konut kredilerine dayanan türev ürün satın aldı. Buna rağmen ekonomide herhangi bir canlanma belirtisinin görülmemesi üzerine Kasım 2010'dan Temmuz 2011'e kadarki QE2 döneminde benzer şekilde 600 milyar dolarlık alım yaptı. Bu kez uzun vadeli varlıklar da programa dâhil edilmişti. Eylül 2011'deki 400 milyarlık alımın da ekonomiyi çok fazla canlandırmaması üzerine krizin patlamasından tam 4 sene sonra Eylül 2012'de QE3 devreye sokuldu. Bu program kapsamında FED aylık olarak önce 40 milyar dolar, daha sonra 85 milyar dolarlık alım yapacağını duyurdu. Dahası faizlerin en az 2015'e kadar 0 civarında tutulacağını ve miktarsal genişleme operasyonlarının ekonomi ciddi bir biçimde toplanana kadar süreceğini, yani yeni bir ekonomik daralmaya izin vermeyeceğini ilan ederek güven oluşturup yatırım ve tüketim harcamalarını arttırmayı hedefledi.

Aynı dönemde İngiltere, Japonya ve Avrupa merkez bankaları da benzer politikaları devreye soktular. Böylelikle dört merkez bankasının dünya piyasalarına sürdükleri toplam para miktarının 8 trilyon doları aştığı tahmin ediliyor. QE politikaları bir yandan finansal kuruluşları güçlendirerek finansal krizi aşmayı hedeflerken bir yandan da uzun vadeli faizleri 0'a yaklaştırarak yatırım ve tüketimi canlandırmak suretiyle ekonomik durgunluğun önüne geçmeyi amaçlıyordu. Ne var ki tarihin bu en büyük parasal genişlemesinin reel yatırımlar ve tüketim üzerindeki etkileri sınırlı kalırken ortaya çıkan fonların büyük bir kısmı hisse senetleri piyasaları başta olmak üzere finansal piyasalara ve aralarında Türkiye'nin de bulunduğu görece yüksek getiri sunan ülkelere akmaya başladı.

Türkiye'nin Başarı Hikâyesi

2000'li yıllarda küresel piyasalarda kârlı yatırım olanakları peşinde koşan fon miktarı artarken Türkiye'nin dış dünyaya sunduğu yüksek getiri olanakları ve 2001 krizi sonrası takip edilen yapısal reform programının uluslararası finansal çevreler tarafından bir başarı hikâyesi olarak gösterilmesi Türkiye'ye yönelen dış sermaye miktarında hızlı bir artış yarattı. Bir bütün olarak bakıldığında 2001'de devreye sokulan politikalar, daha sonraki dönemde Türkiye'deki makroekonomik ortamı belirleyecek olan çerçevenin ortaya çıkmasıyla sonuçlandı (Dufour ve Orhangazi 2009). Makroekonomik politika çerçevesinin ana hatlarını Merkez Bankası'nın hükümetten bağımsız bir biçimde enflasyon hedeflemesi amacıyla sıkı para politikası izlemesi, Hazine'nin ise harcamaları azaltarak faiz dışı fazla vermeye odaklanması oluşturmaktaydı. Döviz kurlarının belirlenmesi ise dalgalı kur prensibi ile tamamen piyasalara bırakıldı. Merkez Bankası'nın başlarda

örtülü bir biçimde sonrasında ise açıkça enflasyon hedeflemesi uygulamasına geçmesi, IMF'nin ve uluslararası sermayenin bir isteğiydi. Enflasyonun düşük ve öngörülebilir seviyelerde tutulması, finansal sermayenin yatırımlarının reel olarak değer kaybına uğramamasının güvencesi olacaktı. Bu bağlamda Merkez Bankası'nın hükümetten bağımsızlığı, uluslararası finansal piyasalara bağımlı olması anlamını da içeriyordu. Enflasyon hedeflemesi, 2000'li yıllarda TL'nin yeniden reel olarak değer kazanmasıyla birlikte, 1980'lerden 2000'lere kadar yüksek düzeylerde seyreden enflasyonun tek haneli seviyelere çekilmesiyle sonuçlandı. Ne var ki 2010'ların ikinci yarısına gelindiğinde enflasyonun büyük ölçüde dış fiyatlara, özellikle de enerji fiyatlarına ve döviz kurundaki hareketlere bağlı bir özellik kazandığı açıkça ortaya çıkacaktı. Kamu maliyesi açısından ise, çeşitli kamu harcamalarının azaltılması ve özelleştirmeler sayesinde bütçenin faiz harcamaları dışında kalan kısmının fazla vermesi ve bu yolla da borçlanma ihtiyaçlarının azaltılması sağlandı. Böylelikle kamunun borçlanma gereksinimleri kontrol altına alındı.

2001 krizinin yarattığı büyük yıkım ve sonrasında uygulamaya sokulan programın ağır etkileri, hem hükümetteki partilere hem de daha öncesinde IMF programlarını uygulayan partilere karşı büyük bir tepki oluşmasına yol açmıştı. Bu tepkiden görece azade olan CHP ise, Kemal Derviş'i milletvekili adayı göstererek yürürlükteki iktisadi programa bir muhalefeti olmadığını ilan etmiş oluyordu. Halk içerisinde krizin etkilerine ve uygulamaya sokulan IMF programına olan tepkileri iyi değerlendiren AKP seçimlerden beklenmedik bir başarıyla çıktı. Ancak ekonomi politikalarında radikal bir değişikliğe gitmektense 2003'ten 2005'e kadar IMF'yle yapılmış olan stand-by anlaşmasını devam ettirdi ve 2005 yılında IMF'yle yeni bir üç yıllık anlaşma imzalandı.⁴ 5 Nisan 2003'te yeni hükümetin IMF'ye sunduğu niyet mektubunda 28 Kasım 2002'de göreve başlayan hükümetin daha önceki yapısal reform programına tamamen bağlı olduğu ve özellikle de özelleştirmelerin hükümetin gündeminin en üst sıralarında yer aldığı IMF'ye bildiriliyordu. IMF'nin yapısal reform programının sıkı sıkıya uygulanması, para politikası ve kamu maliyesindeki reformlar ve bankacılık sisteminin de güçlendirilmesiyle birlikte 2000'lerin ortalarına doğru ekonomi giderek daha istikrarlı bir görünüm kazanmaya başladı. Bu görünüm ve özelleştirmelerin de etkisiyle ekonomiye dış sermaye girişlerinde hızlı bir artış ortaya çıktı. Dış sermaye girişlerinin 2008 küresel finansal krizinin etkisiyle bir süre durması 2009'da ekonomiyi derin bir resesyona soksa da kriz sonrası merkez ülkelerdeki geniş çaplı parasal genişleme politikaları 2009 sonrasında dış sermaye girişlerinin artarak devam etmesine yol açtı.

Böylelikle 2000'li yıllarda dış sermaye girişleri açısından kendi kendini besleyen bir döngü ortaya çıktı. Dış sermaye girişlerindeki artış ekonomik büyümeyi olumlu

etkilerken, ekonomik büyümenin ortaya çıkardığı başarı hikâyesi dış sermaye girişlerinin sürmesine yol açıyordu. Bu döngü, başarı hikâyesinin de genel kabul görmesine yol açtı ve hatta Türkiye diğer çevre ülkelere örnek olarak sunuldu. Örneğin, Dünya Bankası'nın 2013 Türkiye Ülke Raporu'nda şöyle denmekteydi: "Türkiye'nin hızlı ekonomik ve sosyal ilerlemesi diğer yükselen piyasalardaki politika yapıcılar için faydalı dersler içermekte ve özellikle Ortadoğu ve Kuzey Afrika'daki reformculara ilham kaynağı olmaktadır" (s. 2). Latin Amerika'da birçok ülkede neoliberal politikalara geçişte, Doğu Avrupa ve eski Sovyet cumhuriyetlerinde de kapitalizme geçişte yaptığı danışmanlıklarla ünlenmiş iktisatçı Jeffrey Sachs da 2013'te yazdığı bir makalede Türkiye'nin başarılarını övüyor ve Türkiye'nin hızlı büyüme performansının makroekonomik temellerini güçlendirmiş olmasından (kaynaklandığını) öne sürüyordu (Sachs 2013).

Sermaye Girişleri Büyüme İlişkisi

Dış sermaye girişlerinin ekonomi üzerindeki etkilerini özetlemek için üç mekanizmaya dikkat çekmek gerekir. Birincisi, dış sermaye girişleri, artan talep nedeniyle finansal varlık ve gayrimenkul fiyatlarının yükselmesine neden olur. Varlık fiyatlarındaki yükseliş, ekonomideki net servet toplamının artmasına, bu da teminat olarak gösterilebilecek varlıkların artışına ve borçlanma kapasitesinin artmasına yol açar. Böylelikle dış sermaye girişlerinin neden olduğu varlık fiyatı artışları kredi genişlemesine yol açarken, kredi genişlemesi de özellikle gayrimenkul piyasalarında talebin daha da artmasına sebep olarak döngüyü tamamlar. İkincisi, dış sermaye girişlerinin yurtdışında yarattığı likidite bolluğu faiz oranlarının düşmesine neden olarak birinci mekanizmayı destekler. Üçüncüsü, bankacılık sisteminin kur riski alıp faiz arbitrajı yapmak üzere doğrudan yurtdışından aldığı borçlar şeklinde gerçekleşen dış sermaye girişleri de toplam kredi kapasitesini arttırarak yine aynı mekanizmaya destek sunar. Özellikle de krediye olan talebin mevduatlardaki artışın üstüne çıktığı dönemlerde bankalar dışarıdan toptan kredi alarak içeride perakende kredi verirler (Brunnermeier et al., 2012: 11). 2000'lerde bazı Avrupa ülkelerinde benzer bir gelişme görülmüştür (Lane and McQuade, 2014: 222-223). Akyüz (2012, 2015) de artan sermaye hareketlerinin birçok çevre ülkesinde kredi ve varlık fiyatlarında ciddi bir artışa yol açtığını göstermiştir. Kredi hacminin artmasının dış sermaye girişlerinden doğrudan etkilendiğini ve bankaların sermaye girişleri yavaşladığında daha az kredi verme eğiliminde olduklarını gösteren başka çalışmalar da mevcuttur (örn. Orhangazi 2014, Başkaya vd. 2017).

Tüm bunlara ek olarak dış sermaye girişleri, nominal kurun istikrarlı bir seviyede seyretmesine ve reel döviz kurunun değer kazanmasına yol açar. Nominal

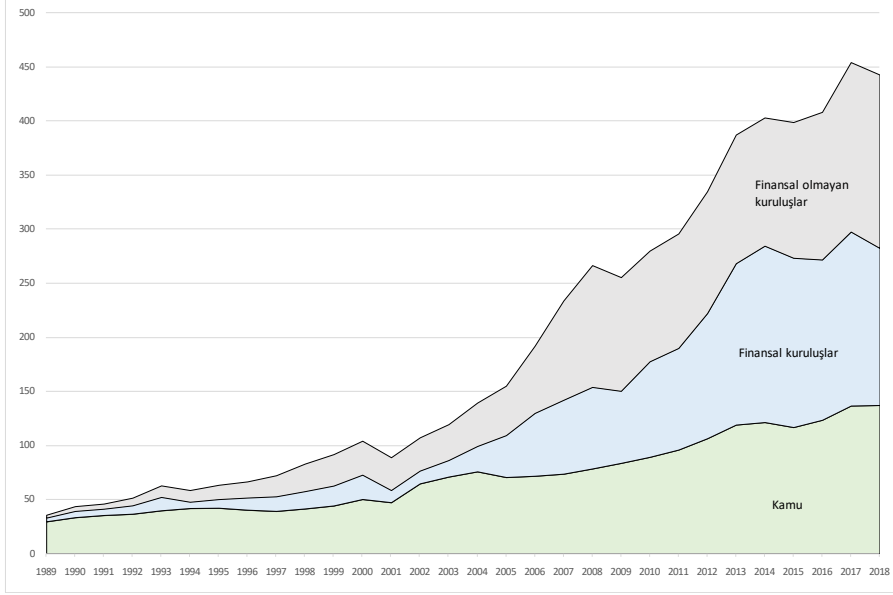
kurun istikrarı, dış sermayenin yatırım kazançlarını öngörebilmesi ve realize edebilmesi için önem taşımaktadır. Reel döviz kurunun değer kazanması ise Merkez Bankası'nın enflasyonu kontrol altına almasına yardımcı olmuş, enflasyonun daha öngörülebilir seviyelerde gerçekleşmesi hem kredi hacminin artmasına destek sunmuş hem de Merkez Bankası'nın politika faizlerini düşük tutabilmesine katkı sunmuştur. Ne var ki reel döviz kurunun değer kazanması genel olarak ithalatın artması, üretimde ithal girdi kullanım oranlarının artması ve tekstil gibi bazı geleneksel ihracat sektörlerinin uluslararası rekabet güçlerini kaybetmeleri ile sonuçlanmıştır. Buna karşın otomotiv gibi bazı sektörler küresel değer zincirleri vasıtasıyla dünya piyasalarına entegre olmuş ve ihracatta başı çekmeye başlamışlardır.

Borç Artışına Dayanan Büyüme

Dış Borç

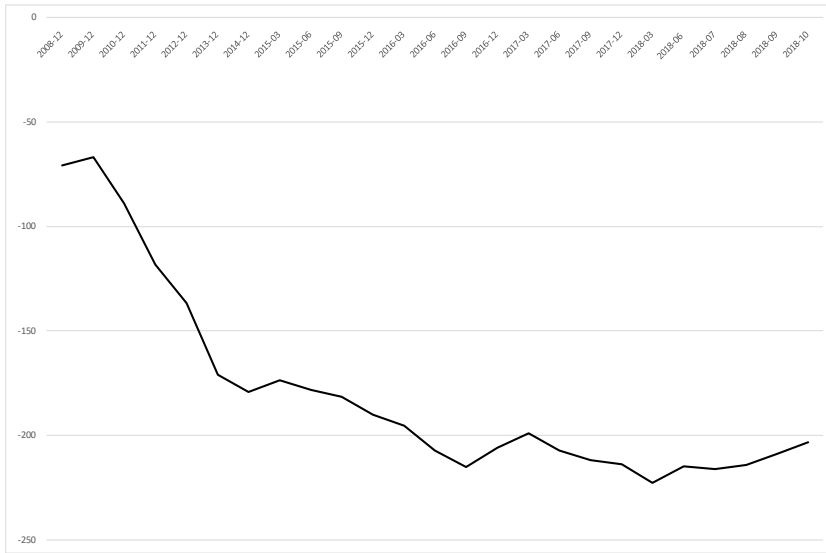
Şekil 4'te görüldüğü gibi 2000'li yıllardaki dış sermaye girişlerinin önemli bir kısmı dış borç olarak gerçekleşti. Türkiye'nin 2002'de 100 milyar dolar civarında olan dış borç stoku 2017'ye gelindiğinde 450 milyar dolara ulaşmıştı. Bu dönemin en çarpıcı özelliklerinden birisi, özel sektörün yurtdışından borçlanmasında yaşanan daha önce görülmemiş artıştır. 2017 sonunda toplam dış borcun yaklaşık 136 milyar doları kamuya, 320 milyar doları da özel sektöre aittir. Özel sektör borcunun ise yaklaşık yarısı finansal kuruluşlara, diğer yarısı da reel sektöre aittir. 2009'da yapılan bir düzenlemeyle reel sektördeki ihracatçı olmayan yani döviz geliri olmayan firmaların da döviz üzerinden borçlanabilmesine olanak sağlanması bu borç artışına yol açan nedenlerden birisidir.⁵ Bu da hükümetin bir politika tercihi olarak kırılabilirlikleri azaltacak önlemler almak yerine, tam tersine, kısa dönemli büyümeyi uzun dönemli ekonomik istikrara tercih ettiğini göstermektedir. Reel sektörün yurtdışından aldığı borçlardaki artışa ek olarak yurtiçindeki bankalardan da döviz cinsinde borçlanmasını arttırması sonucunda 2009'dan itibaren net döviz pozisyonu giderek bozulmaya başlamış ve net döviz açığı 2017'de 200 milyar doları aşmıştır (Şekil 5).

Şekil 4. Türkiye'nin Toplam Dış Borcu (Milyar ABD Doları)

Kaynak: T. C. Hazine ve Maliye Bakanlığı (<https://www.hmb.gov.tr/kamu-finansmani-istatistikleri>, son erişim 13 Ocak 2018)

Şekil 5. Finansal Kesim Dışındaki Firmaların Net Döviz Pozisyonu (Milyar ABD Doları)

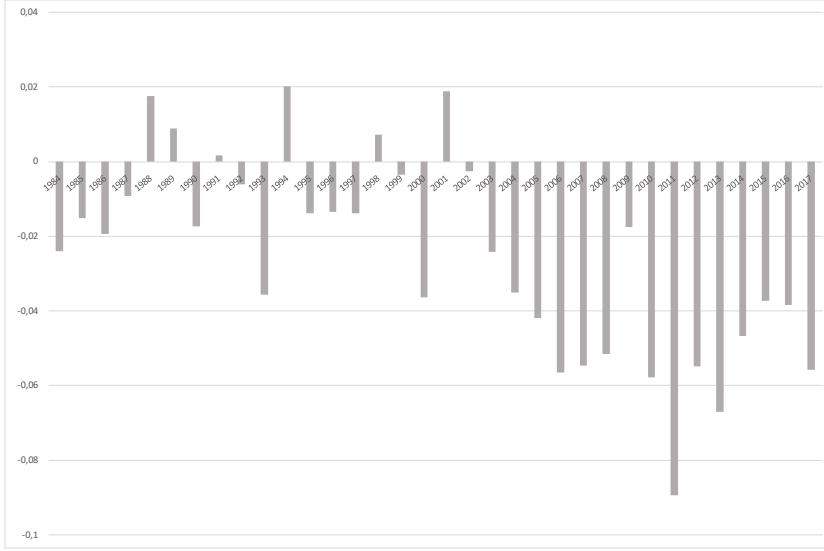
Kaynak: TCMB EVDS

Dış borçtaki bu artış hakkında şu noktalara dikkat çekmekte fayda var: Birincisi, finansal kuruluşların ve finansal kesim dışındaki firmaların yüksek dış borçlara sahip olması bir bütün olarak özel sektörü döviz kurundaki oynamalara ve yurtdışı faiz oranlarındaki değişimlere karşı kırılgan hale getirmiştir. Döviz cinsinden geliri olmayan işletmeler kur riskine karşı özellikle duyarlı hale gelirken, yurtdışı faiz oranlarındaki değişimler dış borç sahibi tüm işletmeler için borçlarını yenilemekte sorunlar yaratabilecektir. İkincisi, dış borcun kısa vadeli kısmının oldukça yüksek olması bu riskleri arttırıcı bir etkidir. Üçüncüsü, finansal kesim dışındaki firmaların yurtiçindeki bankalardan almış buldukları döviz cinsinden krediler, bu kesimin herhangi bir ödeme güclüğü ile karşılaşması durumunda sorunların hızla finansal sektöre ve tüm ekonomiye yayılması riskini arttırmıştır. Dördüncüsü, kamunun dış borcuyla kıyaslandığında özel sektörün dış borcunun bankalar, banka dışı finansal kuruluşlar ve finansal kesim dışındaki firmalar arasında dağılmış olması, olumsuz şokların etkisinin kontrol edilmesini güçleştirmekte ve zincirleme etkilerin öngörülemeyen bir hale gelmesine yol açmaktadır.

Cari Açığa Dair Notlar

Türkiye ekonomisi için dış ticaret açıkları tarihsel olarak sık sık sorun yaratmıştır. Sanayileşme politikaları, özellikle de 1960 sonrası uygulanan planlı kalkınma programları, bir yandan ülkenin sanayileşmesini, bir yandan da ithal ikamesi yoluyla dış açığın kontrol altına alınmasını hedeflemişti. 1980 sonrasında ihracat odaklı büyüme modeline geçilmesinin ardında da benzer bir kaygı yatmakta, ihracatın desteklenmesi yoluyla dış açıkların azaltılması ve ortadan kaldırılması ümit edilmekteydi. Ne var ki 2000'li yıllarda Türkiye ekonomisi halen dış açık vermekte, hatta bazı yıllarda bu dış açık rekor düzeylere ulaşmaktaydı. Türkiye'nin 1965'te tüm döviz kazancı 450 milyon dolarken 2000'de bu kazanç 45 milyar dolara çıkmış, yani 100 kat artmış olsa da dış açık sorun olmaktan çıkmamıştır. Üstelik 1989'da sermaye hareketlerinin serbest bırakılmasından sonra dış açığın temel belirleyeni iç ekonomik dinamikler olmaktan çıkmış dış dinamikler haline gelmiştir. Yukarıdaki Şekil 1 ve 2'de ekonominin büyüme performansının dış sermaye girişlerine bağlı hale geldiğini görmüştük. Şekil 6 ise ekonomik büyüme dönemlerinin aynı zamanda cari açığa bir artışla birlikte geldiğini göstermektedir. Öyle ki 1989 sonrası döneme bakıldığında ekonominin cari açık vermediği dönemler yalnızca kriz dönemleridir. 2000'li yıllarda ise cari açığın boyutlarının arttığını ve 2011'de milli gelirin neredeyse yüzde 10'una ulaşarak bir rekor kırdığı görülmekte. 2000'li yılların cari açık açısından en dikkat çekici noktalarından birisi de daha önceki dönemde ekonomi küçüldüğünde artıya geçen cari dengenin 2009'daki resesyonda dahi artıya geçmemiş olmasıdır.

Şekil 6. Cari Açığın GSYH'ye Oranı (%)

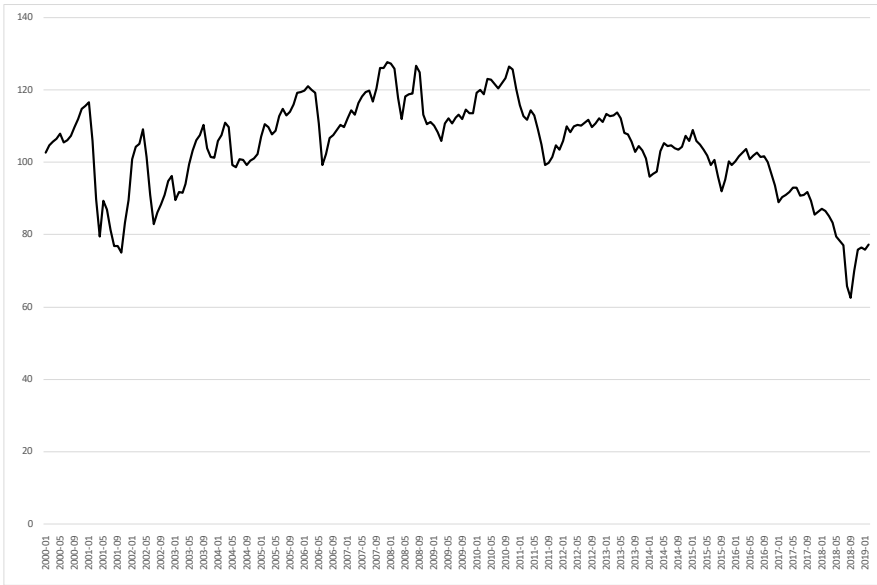

Kaynak: TCMB ve Dünya Bankası

Cari açığın kronik hale gelmesinin arkasında dış ticaretin yapısı ve kompozisyonu gelmektedir. İhracatın ithalatı karşılama oranına bakıldığında bu oranın tüm dönem boyunca 1'in altında kaldığı görülmektedir. Bunun temel nedeni ise yurtiçi üretimin ithal sermaye ve ara mallarına bağımlılığıdır. Sermaye ve ara malları ithalatı toplam ithalatın yüzde 85'inin üzerinde seyretmiştir. Eğer sadece petrol ve doğalgaz gibi enerji maddelerinin ithalatına bakılırsa bu oranın da toplam ithalatın yüzde 20'sine tekabül ettiği görülecektir (Orhangazi ve Özgür 2015). Buna karşın bu dönemde Türkiye'nin ihracat ürünlerini çeşitlendirdiği ve dünya ekonomisindeki dönüşümlere belli bir oranda kendini uydurduğu söylenebilecek olsa da yine de Türkiye'nin dikey olarak örgütlenmiş olan küresel değer zincirlerinde yeri çok fazla değişmedi (Taymaz vd. 2011). Ancak zaman içerisinde ihracatçı firmaların da hem ithal enerjiye hem de ithal sermaye ve ara mallarına bağımlılığı artarak devam etti. Dolayısıyla ithalatı arttırmadan ihracatı arttırmak çoğunlukla mümkün olmadı. Standart uluslararası ticaret teorisine göre TL'nin değer kaybetmesinin ihracatı arttırıcı bir etki yaratması bekleniyor olsa da yüksek oranda ithal girdi bağımlılığı aynı zamanda maliyetleri de arttıracığı için bu etki oldukça sınırlı kalmaktadır. Bu da ihracatçı firmaların rekabetçi kalabilmek için emek maliyetlerini aşağıya çekmek dışında çok fazla seçeneğe sahip olmamasıyla sonuçlandı.

Burada dikkat çekilmesi gereken en önemli nokta, dış sermaye girişlerinin cari açık üzerindeki etkisidir. Her ne kadar Türkiye'nin dış ticaret yapısı ve kompozisyonu kronik cari açık verilmesini açıklıyor olsa da bu açıkların 2000'li yıllarda rekor düzeylere ulaşmasının ana sebebi bu dönemde dış sermaye girişlerinde gözlemlenen hızlı artıştır. Dış sermaye girişlerinin cari açığı arttırıcı etkileri esas olarak iki kanal üzerinden gerçekleşmektedir. Birincisi, dış sermaye girişlerinin artması TL'yi diğer para birimleri karşısında reel olarak değerlendirmiş (Şekil 7), bu da ithalatı ucuzlatarak sadece tüketim mallarında değil ara mallarda da ithalatın artmasını teşvik etmiştir. Aynı zamanda TL'nin reel olarak uzun süre aşırı değerli kalması birçok alanda yerli üretimin ithal ürünler karşısındaki rekabet gücünü ortadan kaldırmıştır. Bunda 2002'den itibaren birçok piyasanın kontrolsüz bir biçimde dış rekabete açılmış olmasının etkisi de kuşkusuz çok büyüktür. İkincisi, dış sermaye girişleri yurtiçi faiz oranlarının düşük seviyelerde seyretmesine ve kredi genişlemesine yol açmış, bunun sonucu olarak artan tüketimin bir kısmı da ithalata yönelmiştir.

Şekil 7. TÜFE Bazlı Reel Döviz Kuru (2003=100)

Kaynak: TCMB EVDS

Dış sermaye girişlerinin yurtiçi ekonomik dinamikler üzerindeki bu etkileri sonucunda artan cari açığın finansmanı giderek daha fazla dış sermaye girişini gerektirmeye başlamıştır. Burada kısaca da olsa cari açığı yurtiçindeki tasarrufların düşük olmasıyla açıklamaya yönelen ve esasen makroekonomik

denklikleri nedensel ilişkilermiş gibi yanlış yorumlayan yaklaşımlara da değinmek gerekiyor. Türkiye ekonomisi üzerine yapılan bazı çalışmalarda (örneğin Rodrik 2009; Van Rijckeghem and Üçer 2009; and World Bank 2013) ekonominin tasarruf oranlarının düşük olduğu vurgulanmış ve düşük tasarruflar cari açığın ana sebebi olarak gösterilmiştir. Bu yaklaşıma göre yurtiçindeki tasarruflar yatırımları finanse etmekte yetersiz kaldığı için ekonomi dış tasarruflara ihtiyaç duymaktadır ve 'gelişmekte olan ülkeler'de cari açıkların varlığı mevcut yurtiçi tasarruflara göre yatırım imkânlarının daha fazla olduğunun bir göstergesidir (World Bank 2012). Dolayısıyla yurtiçi tasarrufları arttırmak, cari açığı düşürmenin ve makroekonomik temelleri güçlendirmenin önkoşullarından birisi olarak sunulmaktadır. Son dönemde bireysel emeklilik sisteminin zorunlu hale getirilmesi suretiyle bireysel tasarrufları arttırmaya yönelik atılan adımların arkasında yatan nedenlerden birisi bu anlayıştır.

Bu yaklaşım makroekonomik hesaplamalardaki bazı özdeşliklerin ve kredi mekanizmalarının yanlış yorumlanmasından kaynaklanmaktadır. Yurtiçi tasarrufların yetersizliğinin dış açığa yol açtığı durumlar teorik olarak mümkün olsa da böylesi bir durumla karşılaşıldığında önce yurtiçi faizlerde bir artış ve ardından dış sermaye girişleri görülecektir (Orhangazi ve Özgür 2015). Ancak Türkiye'nin 2000'li yıllardaki makroekonomik durumuna bakıldığında aynı anda yurtiçi faiz oranlarının düştüğü, sermaye girişlerinin ve cari açığın arttığı görülecektir. Yani, önce Türkiye ekonomisi tasarruf açığı veriyor ve peşinden dış sermaye girişleri yaşanıyor olmayıp; artan dış sermaye girişleri sonucunda yaşanan talep ve kredi genişlemesi sonucunda tasarruf açığı artmakta ve artan üretim ile tüketimin ithalata bağlı olması da dış ticaret açıklarına yol açmaktadır.

Bu durum birçok iktisatçı tarafından da yanlış yorumlandığı ve dolayısıyla yanlış ya da en azından eksik politika önerilerine yol açtığı için bu konu üzerinde biraz daha durmakta ve Boratav'ın (2012: 205-6) detaylı açıklamasını buraya almakta fayda var:

Sermaye hareketlerinin denetlendiği, yani yerli firma, banka ve rantiyelerin dıştan borçlanmalarının veya yurtdışına kaynak transferlerinin kısıtlı olduğu; yabancıların kısa vadeli TL kağıtlarına plasman yapmalarının güç veya olanaksız olduğu dönemlerde, ekonominin kısa dönemli hareketlerinin başlangıç noktası ulusal ekonomi içerisinde. Kamu harcamalarındaki veya vergilerdeki değişimler iç talebi doğrudan etkiler. Merkez Bankası'nın para politikasında değişimler özel kesimin veya bireylerin yatırım, tüketim harcamaları üzerinde etkili olur. Döviz kuru hareketlerini belirleyen politikalar, ihracata dönük veya ithalata rakip üretim kollarının genişlemesini, daralmasını etkiler. Nihayet, girişimciler kendiliğinden iyimserliğe/kötümserliğe sürüklenip yatırımlarını

yükseltir veya azaltırlar. Zaman zaman da bireylerin tüketim alışkanlıklarında 'otonom' (yani gelir düzeyinden bağımsız) oynamalar, artış veya gerilemeler meydana gelir. (Örneğin tüketici kredilerinin veya kredi kartı uygulamalarının yaygınlaşması, tüketim eğilimini yukarıya çeker.)

İç talebi genişleten veya daraltan bu değişimler, öncelikle dış ticaret, dolayısıyla da cari işlem dengesini etkiler. Kronik, yapısal dış açık veren bir ekonomide talep genişlemesi halinde cari işlem açığı büyür, artan açığın finansman gereksinimi yabancı sermaye girişlerini (bu arada dış borçlanmayı) gerekli kılar. 1989 öncesinde Türkiye ekonomisinin kısa dönemli büyüme sürecini talep genişlemesi (*büyüme*) > *cari açık* > *sermaye girişleri* şeması özetlemektedir.

Sermaye hareketlerinin serbestleştirildiği 1989 sonrasında ise, kısa dönemli genişleme sürecinin ülke içinden kaynaklanan otonom ('gelirden bağımsız') talep artışları ile başlama olanağı giderek azalmıştır. Ekonomik yönetim ya IMF'nin denetimi veya uluslararası kredi derecelendirme kuruluşlarının gözetimi altındadır ve bu kuruluşlar açısından genişleyici (büyümeyi hızlandırmak amacıyla kamu açıklarını artıran) değil, borç servisine öncelik veren maliye politikaları makbuldür. Merkez Bankası sadece enflasyonu düşürmekle görevlidir ve kurum olarak daraltıcı para politikalarına bağlanmıştır. Kamu politikalarından kaynaklanmayan genişleme ivmesinin, şirket veya tüketicilerin dış dünyadan bağımsız otonom kararları ile başlama olasılığı ortadan kalkmamıştır; ancak zayıflamıştır.

Durgunluk-kriz yıllarında oluşan atıl kapasiteyi yeniden üretime yönlendiren ve genişleme sürecinde başlatan en etkili değişiklikler yabancı kökenli sermaye girişidir. Yabancı sermaye girişi, Merkez Bankası'nın tepki biçimine göre değişen, ancak her koşulda talep genişlemesine yol açan bir süreç başlatır. Böylece başlayan talep genişlemesi (kısa dönemli büyüme), dış ticaret dengesinden başlayarak cari işlem açıklarını arttırır. Bu yeni koşullarda oluşan genişleme sürecini *sermaye girişleri* > *talep genişlemesi (büyüme)* > *cari açık* şeması ile özetlemek mümkündür (vurgular Boratav'a aittir).

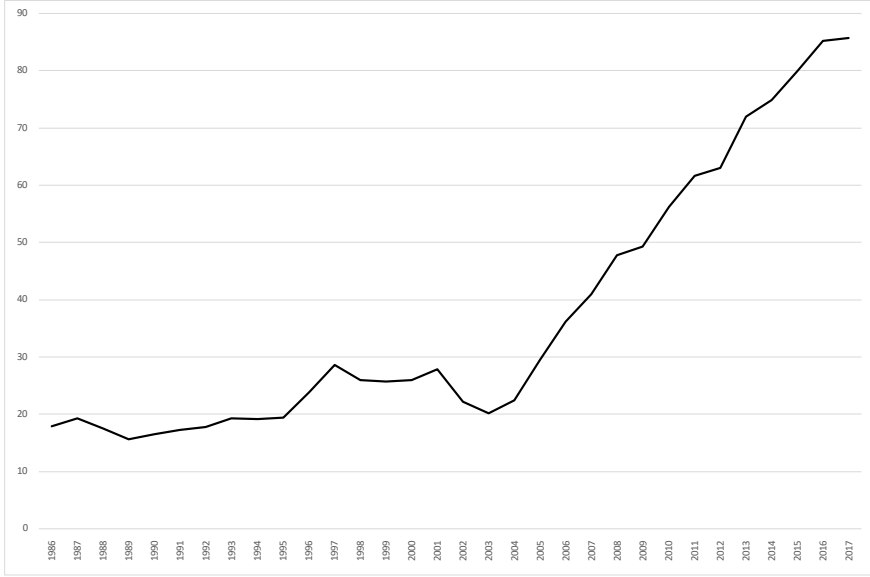
Tarif edilen bu gelişmeler ve mekanizmalar Türkiye ekonomisine özgü değildir. 2000'li yıllarda özellikle doğal kaynaklara sahip bazı çevre ülkeleri ticaret fazlası vermeye başlamışsa da Akyüz'ün (2012, 2015) gösterdiği gibi aralarında Türkiye, Güney Afrika ve bazı Doğu Avrupa ve Latin Amerika ülkelerinin de bulunduğu bir grup çevre ülke dış sermaye girişlerine bağımlı bir büyüme sergilemeye başlamışlardı. Örneğin, Frenkel ve Rapetti (2012) yaptıkları detaylı çalışmada Latin Amerika ülkelerinde özellikle miktarsal genişlemenin yarattığı sermaye girişleri sonucu para birimlerinin değer kazanmasının dış ticarete konu ürünler

sektöründe kârlılığı azalttığını ve bu sektörlerdeki yatırımların ve büyümenin yavaşlamasına yol açtığını öne sürmüşlerdir. Kısacası, cari açığın kronik bir hal alması Türkiye'nin üretim ve dış ticaret yapısından kaynaklanmaktadır. Ancak cari açığın 2010'larda rekor seviyelere ulaşmasının arkasında yatan neden dış sermaye girişlerindeki artıştır. Dolayısıyla yurtiçi tasarrufları arttırmak, cari açık sorununu yapısal olarak ortadan kaldıracak sürdürülebilir bir politika olmayacaktır. TL'de yaşanan değer kaybının da cari açık sorununu kalıcı bir biçimde çözmesi ekonominin üretim yapısının dış girdilere bağımlı olmasından ötürü kolay olmayacaktır.

Yurtiçi Borç Artışı

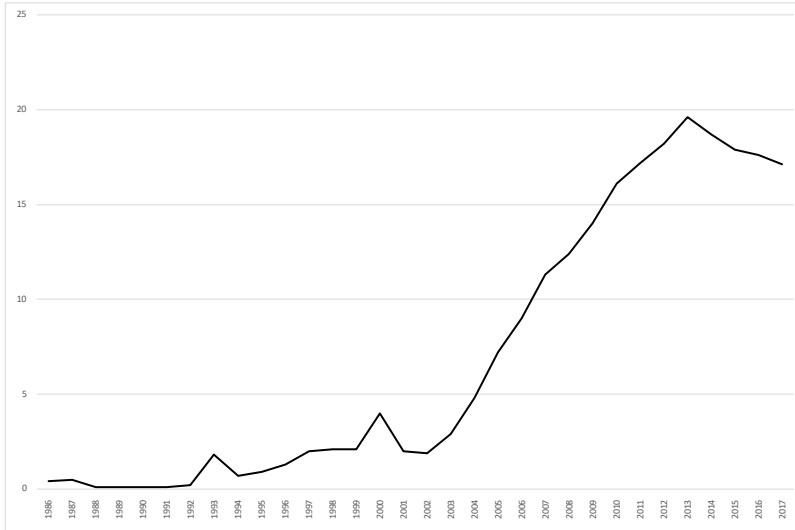
2000'lerin başından itibaren Türkiye ekonomisinin dış sermaye girişlerine olan bağımlılığının ve özellikle özel sektörün dış borcunun artmasına ek olarak bu dönem, aynı zamanda yurtiçinde de borçluluk oranlarının hızla arttığı ve Türkiye açısından daha önce görülmemiş seviyelere ulaştığı bir dönem olmuştur. Dış sermaye girişleri bir yandan TL'nin dolara karşı değerlenmesine yol açarken diğer yandan da bir kredi genişlemesini tetiklemiştir. Kredi genişlemesi ise, özellikle konut kredileri aracılığıyla inşaat sektörünü ciddi bir biçimde büyütmüş ve aynı zamanda toplam iç talebin artmasına neden olmuştur. Artan iç talep, ekonomik büyümeyi desteklerken bu talebin bir kısmı da ithalatta artışa yol açarak cari açığın genişlemesine sebep olmuştur. Borçluluk artışının arkasında yatan temel nedenlerden birisi, özellikle 2008'ten itibaren oluşan küresel likidite bolluğu ortamında reel faizlerin hızla düşerek neredeyse yüzde 0 civarında seyretmesi olmuştur. Bu ortamda bankacılık sektörünün şirketlere ve hanehalklarına açtığı kredinin milli gelire oranı, 2000'li yılların başında yüzde 20 ila 30 arasında oynarken 2017'de yüzde 80'i aşmıştır (Şekil 8). Hanehalkı borçluluğu da 2002'den başlayarak hızla artmış ve yüzde 20'ye yaklaşmış ancak son birkaç yılda azalmaya başlamıştır (Şekil 9). Bankacılık sektörünün toplam kredilerinin mevduata oranı 2001 krizi sonrasında yüzde 26 iken 2016'da yüzde 116'ya ulaşmıştır. Bu hızlı kredi artışı sonucu sermaye yeterlilik oranları 2009'dan itibaren düşmeye başladı. 2009'da yüzde 20,6 olan sermaye yeterlilik oranı 2014'te yüzde 15,9'a gerilemişti (Özmen 2015: 18).

Şekil 8. Bankacılık Sektörünün Finansal Olmayan Kamu Dışı Kesime Açtığı Kredinin GSYH'ye Oranı (%)

Kaynak: Bank for International Settlements (http://stats.bis.org:8089/statx/srs/table/j?m=A&f=csv_son erişim 13 Ocak 2018)

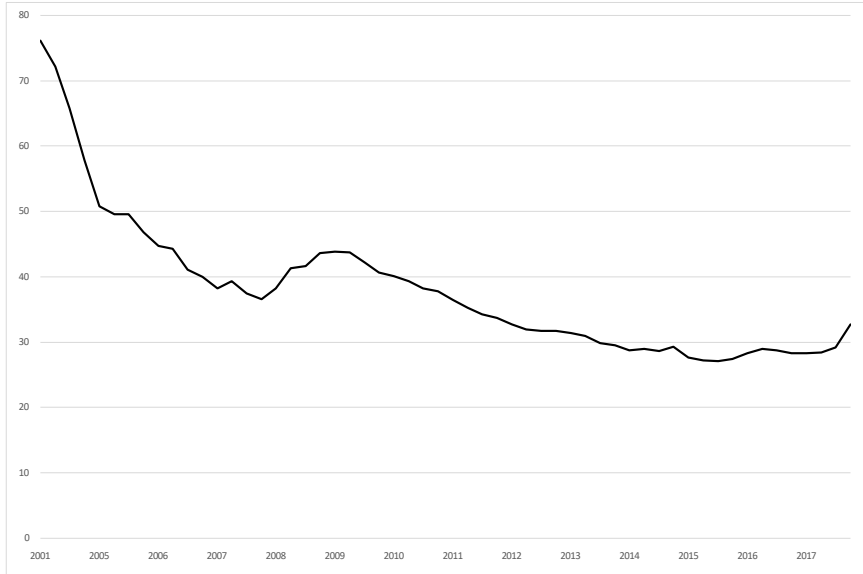
Şekil 9. Hanehalkı Borcunun GSYH'ye Oranı (%)

Kaynak: Bank for International Settlements, (<https://stats.bis.org/statx/srs/table/f3.1> son erişim 13 Ocak 2018).

1990'lı yıllarda yaşanan makroekonomik istikrarsızlığın en önemli nedenlerinden birisi olarak görülen kamunun borçlanma ihtiyacı, 2001 krizi sonrası uygulamaya sokulan program çerçevesinde özelleştirmeler ve faiz dışı bütçe fazlası ile kontrol altına alındı. Kamunun toplam borcunun GSYH'ye oranı 2001'de yüzde 80'e yaklaşırken 2015'e gelindiğinde yüzde 30'a inmişti (Şekil 10). Kamunun borçlanma ihtiyacının kontrol altına alınmış olması yukarıda bahsedilen başarı hikâyesine de katkıda bulunan bir unsurdu. Ancak kamunun borçlanma ihtiyacının düşük olmasına odaklanan analizler, özel sektörün borçlarındaki artışta herhangi bir sorun görmemekteydi. Özel sektör borçluluğunun, özellikle gelişmiş ülkelere kıyasla, halen görece düşük seviyelerde olması bu algıya katkıda bulunmaktaydı. Ancak ekonomik büyümenin borç artışına dayalı hale gelmesi bir yandan bir bütün olarak ekonomiyi faiz oranlarındaki değişimlere karşı giderek daha kırılgan hale getirirken bir yandan da borç ödemelerinde yaşanabilecek aksamaların olumsuz zincirleme etkilere yol açma ihtimalini arttırmaktaydı. Dahası, kriz dönemlerinde ödenemeyen borçların kamu tarafından üstlenilmesi daha önce Türkiye'de ve dünyada birçok finansal krizde sıklıkla karşılaşılan bir olguydu. Nitekim 2018'de döviz krizinin hızla borç krizine evrilmesiyle birlikte kamu borç oranının da yeniden yükselişe geçtiğini görüyoruz (Şekil 10).

Şekil 10. AB Tanımlı Kamu Borcunun GSYH'ye Oranı

Kaynak: T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı, Kamu Finansmanı Genel Müdürlüğü (<https://www.hmb.gov.tr/kamu-finansmani-istatistikleri>, son erişim 13 Ocak 2018)

İnşaat Odaklı Büyüme Tercihi

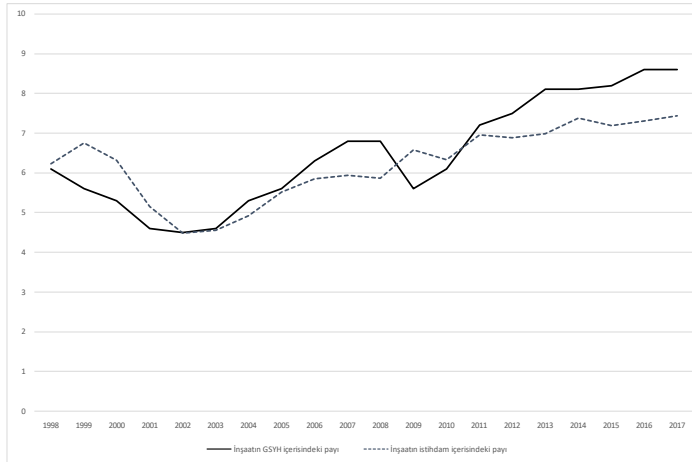
2000’li yıllarda hâkim hale gelen dış sermaye girişlerine bağımlı ve borç artışına dayanan büyüme modelinin inşaat odaklı olmasının ardında yatan etkenleri üç grupta toplayabiliriz. Birincisi, bu dönem tarımda istihdamın azaldığı, kentlere yönelik göçün hızlandığı bir dönemdir (Orhangazi 2019). Artan kent nüfusu ile birlikte kentlerde konut ihtiyacı artarken konut sayısı ve kalitesi bu ihtiyacın gerisinde kalmaktaydı. 1999 depremi ise birçok konutun yenilenmesi gerektiğini ortaya çıkarmıştı. Bu durum konut talebini arttırırken aynı zamanda da hem nüfusun hem de tüketim kapasitesinin artması ile alışveriş merkezi, otel vb. inşaatlarda da artış oldu. İkinci etken ise finansal gelişmelerdi. Enflasyonun kontrol altına alınması, bankaların uzun vadeli kredi verebilmesini sağlarken dış sermaye girişlerindeki artış yurtiçinde reel faiz oranlarının oldukça düşük seviyelere inmesini destekledi. Böylelikle uzun vadeli ipotekli konut kredilerinin yaygınlaşması konut talebini önemli ölçüde destekledi. Konut talebinin hızla artmasıyla ortaya çıkan fiyat artışlarından kâr elde etmek isteyenler için konut kredisiyle finanse edilen yatırım amaçlı konut talebi de artmaya başladı. Bu ise bir yandan artan konut fiyatlarının daha fazla fiyat artışı beklentisi yaratarak konut talebini de arttırmasına ve talepteki artış ise bu beklentilerin gerçekleşmesine yol açıyordu. Bir başka deyişle beklentiler kendi kendini gerçekleştiriyor; konut fiyatlarındaki hızlı artış da inşaat faaliyetlerinin hızlanmasına yol açıyordu. Üçüncü ve en önemli etken ise hükümetin bir politika tercihi olarak inşaatı merkeze alması oldu. Kamu sektörü bir yandan yeni kamu binaları, üniversiteler, otoyol, metro ve havaalanı gibi altyapı inşaatlarına girişirken bir yandan da hem kentsel dönüşüm projeleri hem de TOKİ aracılığıyla inşaat sektörünün hızla genişlemesini sağladı. TOKİ’nin 2004’te özel yetkilerle donatılması, kentsel dönüşümde kamulaştırma ve imar planı yapmakla yetkilendirilmesi ve daha sonra da Hazine arazilerini bedelsiz kullanma hakkına kavuşması onu bir yandan inşaat sektörünün ana unsuru haline getirirken bir yandan da taşeronları üzerinden bir rant dağıtma mekanizmasına dönüştürdü (Bora 2016, Sönmez 2015).

Hükümetin bir politika tercihi olarak inşaat-odaklı büyümeyi tercih etmesinin sebepleri arasında hükümet bütçesi üzerinde faiz dışı fazla verme baskısının olduğu bir ortamda TOKİ sistemiyle elde edilen gelirlerin kamu kesimi altyapı harcamalarını finanse etmekte kullanılmasının yanı sıra yoğun bir seçim ve referandum sürecinden geçen ülkede kolay ve hızlı dönüş sağlayan bir yatırım imkânı sunması da yer alıyordu. İnşaat sektörünün bir yandan istihdam artışı sağlarken bir yandan da diğer pek çok sektörün ürün ve hizmetlerini girdi olarak kullanması (çimento, tuğla gibi temel ürünlerden başlayıp ısıtma, aydınlatma ürünlerine, bankacılık, sigortacılık ve emlakçılık hizmetlerine kadar) ekonomik

büyümeye talep yoluyla bir katkı sunmaktaydı. Bu politika tercihi zaman zaman en yetkili ağızlarından da çok net bir biçimde ifade edildi. Örneğin, 'inşaat sektörünün olmadığı ülke bitmiş demektir',⁶ yahut 'biz inşaat sektörüne asla dur demedik. İnşaat sektörüne yürüyün dedik. Başı da TOKİ çekti. İnşaat sektörüne dur, sanayiye ilerle dersiniz çöküntü başlar'⁷ gibi ifadelerde bu somut politika tercihi ortaya konmuştur.

Tabii inşaat sektörünün büyümesinin ve özellikle merkezinde TOKİ'nin yer almasının rant yaratma ve dağıtma mekanizması açısından önemi büyüktü. İnşaat faaliyetleri, hükümete yakın iş adamları yaratmanın ve onları büyütmenin en kestirme yolu olurken bir yandan da hem siyasal destek hem de taban oluşturulmasına katkıda bulundu. Bu sürecin başlarında TOKİ tarafından düşük ve orta gelirli kesimlere konut sağlanmasına ek olarak imar afları ve benzeri politikalarla da hem yüksek hem düşük gelir seviyelerine katkı sunuldu. Boratav'ın (2012) dikkat çektiği gibi 2000'lerde, "artı değer ve kentsel rantlar gibi büyük vurgun alanlarının iç ve dış sermaye çevreleri arasındaki paylaşımı üzerinde siyasi iktidarların etkileri genişleyecek ve bu olanaklar sonuna kadar kullanılacaktır" (s. 203). BSB (2015) de benzer bir noktaya işaret ederek durumu şöyle özetlemektedir: "İnşaat faaliyetlerinin siyasal yetkililerce kontrol edilen ruhsatlara bağlı olması, müteahhit ve proje seçimlerinde, kamulaştırma kararlarında ve kamu arazilerinin satışında kayırmacılık imkanlarını alabildiğince genişletti ve AKP iktidarı bu imkanları kendisine sadık bir burjuvazi oluşturma amacı ile etkili bir biçimde kullandı. Lüks konut üretimi yapan, ya da (çok sayıda değişikliğe uğratılan kamu ihaleleri mevzuatına bağlı olsun ya da olmasın) kamu inşaat ihalelerini alan müteahhit grupları AKP yandaşı kapitalistler olarak sivrildiler" (s. 277).

Şekil 11. İnşaatın GSYH ve Toplam İstihdam İçerisindeki Payı (%)

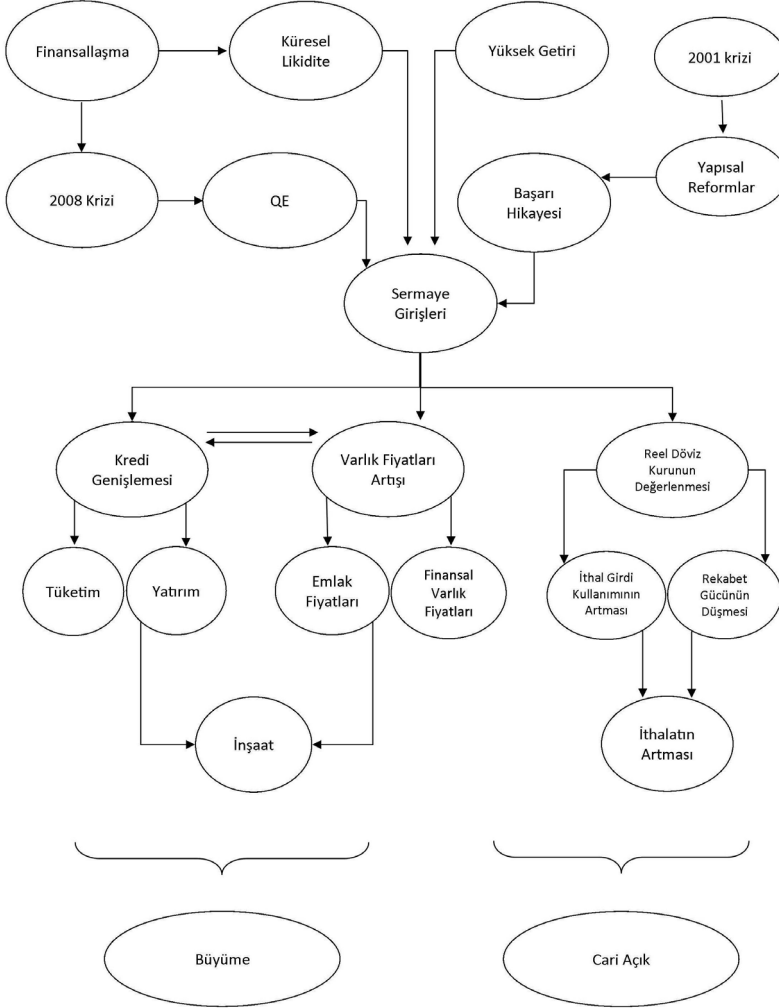

Kaynak: TÜİK Ulusal Hesaplar ve İşgücü İstatistikleri

Sonuç Yerine

Dış sermaye girişlerine bağımlı, borç artışına dayanan, inşaat odaklı büyüme modelinin bileşenlerini böylelikle incelemiş bulunuyoruz. Şekil 12, bu modelin işleyişini basit bir biçimde sunmaktadır. Türkiye ekonomisi, 1989'da sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesini takiben 1990'lı yıllar boyunca dış sermaye girişleri olduğunda büyüyen, sermaye çıkışları gerçekleştiğinde ise krize giren bir görünüm sergiledi. Bu dönemde kamunun yüksek borçlanma ihtiyacı, bankacılık sektörünün sorunlu bilançoları ve döviz kurunu kontrol etme girişimlerinin ekonominin temel zayıflıkları olduğu düşüncesinden yola çıkılarak 2001 krizini takip eden dönemde bir dizi yapısal reform devreye sokuldu. Bu reformların başında, özelleştirmeler ve faiz dışı fazla yoluyla kamunun borçlanma ihtiyacını azaltmak, bankacılık sektörünün güçlendirilmesi ve enflasyon hedeflemesiyle esnek kur rejimine geçilmesi geldi. 2001 krizi sonrası uygulamaya sokulan bu politikalar, aynı dönemde artan küresel likidite ile birlikte Türkiye'ye yönelik dış sermaye akımlarında bir artış yaşanmasına katkıda bulundu. 2008 küresel finansal kriziyle kesintiye uğrayan sermaye girişleri, 2009 sonrasında miktarsal genişleme politikalarının devreye sokulmasıyla birlikte hızlandı. Dünyadaki sermaye bolluğunun bir sonucu olarak gerçekleşen rekor düzeydeki dış sermaye girişlerinin kredi mekanizmaları ve varlık fiyatlarındaki artışlar aracılığıyla yarattıkları yüksek büyüme oranları ile birlikte TL'nin aşırı değerlenmesi sonucu ortaya çıkan ithalattaki artış, Türkiye ekonomisini bir görece bolluk dönemine sokarken bazı değerlendirmeler artık Türkiye ekonomisinin kalıcı olarak istikrarlı hale geldiği yönünde oldu. Halbuki özellikle kısa vadeli dış sermaye girişlerindeki artış aslında ekonominin ani bir duruş veya çıkışa karşı kırılganlığını daha da arttırmaktaydı. Hem bankaların hem de finansal olmayan işletmelerin dış borçlarındaki hızlı artış, bir bütün olarak ekonominin tüm kesimlerini döviz kurlarındaki oynamalara karşı giderek daha kırılgan bir hale getiriyordu. Yurtiçi borçluluk oranlarındaki artış ise ekonomik büyümeyi faiz oranları ve kredi genişlemesindeki değişimlere karşı oldukça kırılganlaştırmaktaydı. TL'nin reel olarak değerli seyretmesi, üretimde ithal ara malı kullanımını arttırarak büyümenin yüksek cari açıklarla gerçekleşmesine yol açmaktaydı. Bu şartlar altında ortaya çıkan döviz ve borç krizinin seyri, bundan sonraki dönemde küresel likidite şartlarındaki değişimlerin ana belirleyicisi olacağı bir süreci başlattı. Herhangi bir nedenle Türkiye'ye yönelik dış sermaye girişlerinde yeniden bir yükseliş olmadığı sürece borç krizinin derinleşerek yayılacağı öngörülebilir. Dolayısıyla bundan sonraki gündemin ana maddelerinden birisini krizin yükünün hangi sınıf ve gruplar tarafından yüklenileceğini belirleyecek politika ve mücadeleler olacaktır.

Şekil 12: Dış Sermaye Girişlerine Bağımlı, Borç Artışına Dayanan, İnşaat Odaklı Büyüme Modelinin Ana Hatları

Sonnotlar

¹ Bu makale, *Mülkiye İktisadi ve Sosyal Araştırmalar Merkezi ve Türk Sosyal Bilimler Derneği* işbirliğiyle 6 Ekim 2018 tarihinde düzenlenen 'Türkiye'nin Krizini Anlamak' başlıklı sempozyuma sunulan bildirinin *Mülkiye Dergisi* için genişletilmiş ve geliştirilmiş versiyonudur. Bu makalede sunulan görüşlerin bazıları daha önce bir çalışma tebliğinde

(bkz. Orhangazi ve Özgür 2015) ve www.ozgurorhangazi.com/blog adresinde tartışmaya açılmıştır.

² “Konkordato ilan eden şirket sayısı açıklandı” Dünya, 13 Aralık 2018. (<https://www.dunya.com/ekonomi/konkordato-ilan-eden-sirket-sayisi-aciklandi-haberi-434645>)

³ Dış sermaye hareketleri sonucunda yaşanan finansal krizlerin ortaya çıkış biçimlerini özetleyen bir çalışma için bkz. Palma (2012).

⁴ Boratav (2012), 2005’in Mayıs ayında imzalanan yeni üç yıllık anlaşmanın çarpıcı bir özellik taşıdığına dikkat çeker. Şöyle ki, bu anlaşmayla IMF Türkiye’ye yeni bir 10 milyar dolarlık kredi açmaktaysa da bu kredi IMF’nin ne normal ne de istisnai şartlarına uygundu. Ancak IMF tarafından yapılan açıklamada yine de istisnai bir durum olduğu ve bu anlaşma ile sağlanan kredinin Kasım 2007’de yapılacak seçimler öncesinde Türkiye ekonomisinin istikrarı kaybetmemesine katkıda bulunacağı dile getirildi. Boratav (2012) bu istisnanın da istisnası durumu AKP hükümetine uluslararası finansal çevrelerden verilen açık bir destek olarak yorumlamaktadır.

⁵ Bu konuda ayrıntılı bir çalışma için bkz. Alp ve Yalçın (2015). Bu değişiklik 2018’in yaz aylarında yaşanan döviz krizi sonrasında geri çevrilmiştir.

⁶ <https://www.dunya.com/gundem/insaat-sektoru-olmazsa-ulke-bitmis-demektir-haberi-276362>

⁷ <http://www.fortuneturkey.com/insaat-sektorune-dur-sanayiye-ilerle-derseniz-cokuntu-baslar-4404>

Kaynakça

Acemoğlu D (2018). To go forward, Turkey must look back. *Bloomberg*, 30 Ağustos. Son erişim tarihi: 18/01/2019.

Alp B ve Yalçın C (2015). Liability Dollarization and Growth Performance of Nonfinancial Firms in Turkey. *CBRT Working Paper* 15/01.

Akyüz Y (2012). The Financial Crisis and the Global South: A Development Perspective, London: Pluto Press.

Akyüz Y (2015). Internationalization of Finance and Changing Vulnerabilities in Emerging and Developing Economies. *South Center Research Papers*, 2015/60.

BSB (Bağımsız Sosyal Bilimciler) (2015). *AKP’li Yıllarda Emeğin Durumu*. İstanbul: Yordam Kitap.

Başkaya S di Giovanni J Kalemli Özcan Ş Peydro J L ve Ulu M F (2017). Capital Flows and the International Credit Channel. *Journal of International Economics*, 108, 15-22.

Orhangazi Ö (2019). Türkiye Ekonomisinin Yapısal Sorunları, Finansal Kırılganlıklar ve Kriz Dinamikleri. *Mülkiye Dergisi*, 43 (1), 111-137. 135

BDDK (Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu) (2018). Türk Bankacılık Sektörü Temel Göstergeleri Eylül. Ankara: BDDK.

Bora T (2016). *İnşaat Ya Resullullah*. İstanbul: Birikim Kitapları.

Boratav K (2012). *Türkiye İktisat Tarihi: 1908-2009*, Ankara: İmge Kitabevi.

Brunnermeier M de Gregorio J Eichengreen B El-Erian M Fraga A Ito T Lane P R Pisani-Ferry J Prasad E Rajan R Ramos M Rey R Rodrik D Rogoff K Shin H S Velasco A di Mauro B D ve Yu Y (2012). *Banks and Cross-Border Capital Flows: Policy Challenges and Regulatory Responses*. Washington, DC: Brookings Institution.

Chandrasekhar C P (2008). Global Liquidity and Financial Flows to Developing Countries: New Trends in Emerging Markets and Their Implications. *UNCTAD G24 Discussion Paper Series*, No. 52.

Dufour M ve Orhangazi Ö (2009). The 2000-01 Financial Crisis in Turkey: A Crisis for Whom? *Review of Political Economy*, 21(1): 101-122.

Eğilmez M (2018). Yapısal Reformlar El Kitabı. (<http://www.mahfiyegilmez.com/2018/06/yapsal-reformlar-el-kitab.html>) Son erişim tarihi: 18/01/2019.

Lane P R ve McQuade P (2014). Domestic Credit Growth and International Capital Flows. *The Scandinavian Journal of Economics*, 116 (1): 218–252.

Frenkel R ve Rapetti M (2012). External Fragility or Deindustrialization: What is the main threat to Latin American countries in the 2010s? *World Economic Review*, 1: 37-57.

Orhangazi Ö (2008). *Financialization and the US Economy*. Cheltenham: Edward Elgar.

Orhangazi Ö (2014). Capital Flows and Credit Expansions in Turkey, *Review of Radical Political Economics* 46(4) 509–516.

Orhangazi Ö (2016). Contradictions of Capital Accumulation in the Age of Financialization. İçinde: T. Subasat (der.), *The Great Global Meltdown of 2008: Systemic, Conjunctural or Policy-created?* Cheltenham, UK: Edward Elgar, 248-265.

Orhangazi Ö (2017). Günümüz Kapitalizmde Finansın Rolü Üzerine Birkaç Not. *İktisat ve Toplum*, 86, 32-9.

Orhangazi Ö (2019). 2000'li Yıllarda Yapısal Dönüşüm ve Emeğin Durumu. *Çalışma ve Toplum*, 60, 325-348.

Orhangazi Ö ve Özgür G (2015). Capital Flows, Finance-Led Growth and Fragility in the Age of Global Liquidity and Quantitative Easing: The Case of Turkey. *Political Economy Research Institute Working Paper*, 397.

- Öniş Z (2004). Turgut Özal and his Economic Legacy: Turkish Neo-liberalism in Critical Perspective. *Middle Eastern Studies*, 40(4): 113-134.
- Özmen E (2015). Türkiye’de Cari Açıklar, Dış Ticaret ve Finansal Kırılganlıklar. *İktisat, İşletme ve Finans*, 30 (351): 35-72.
- Palma J G (2012). How the Full Opening of the Capital Account to Highly Liquid Financial Markets led Latin America to Two and a Half cycles of ‘Mania, Panic and Crash.’ *Cambridge Working Papers in Economics*, No. 1201.
- Rodrik D (2009). The Turkish Economy after the Crisis. *Turkish Economic Association, Working Paper 2009-9*, Ankara.
- Sachs J (2013). ‘Why is Turkey thriving?’, *Project Syndicate*. (<http://www.project-syndicate.org/commentary/inside-the-turkish-economic-miracle-by-jeffrey-d-sachs>)
Son erişim tarihi: 18/01/2019.
- Sönmez M (2015). *AK Faşizmin İNŞAAT İskelesi*. Ankara: NotaBene
- Taymaz E Voyvoda E ve Yılmaz K (2011). Uluslararası Üretim Zincirlerinde Dönüşüm ve Türkiyenin Konumu. *TÜSİAD- T/2011*, 12: 522, İstanbul: TÜSİAD.
- Van Rijckeghem C ve Üçer M (2009). The Evolution and Determinants of the Turkish Private Saving Rate: What Lessons for Policy? *ERF Research Report Series*, No. 09-01.
- World Bank (2012). *Turkey CEM Synthesis Report: Sustaining High Growth: The Role of Domestic Savings* Report No 66301-TR. Washington, DC: World Bank.
- World Bank (2013). *Turkey Country Report*. Washington, DC: World Bank.
- Yeldan E (2011). *Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi: Bölüşüm, Birikim ve Büyüme*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Bir Bardak Çayın Serüveni: Meta Zinciri Analizinden Hareketle Çayın Ekonomi Politikası¹

Ekin Değirmenci, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, ORCID: 0000-0001-9800-5077, e-posta: ekinerdogdu@gmail.com

Elif Karaçimen, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İİBF İktisat Bölümü, ORCID: 0000-0001-6851-3564, e-posta: elifkaracimen@gmail.com

Özet

Bu çalışma meta zinciri analizinden yola çıkarak küresel bir meta olan çayın ekonomi politikasını ele almaktadır. Meta zinciri yaklaşımı belirli bir ürünün üretiminden tüketimine kadar geçtiği süreçleri birbirlerine eklenerek bir tür zincir oluşturan farklı aşamalar olarak ele alır ve bu aşamalar arasındaki ilişkileri ve bağlantıları gözlemlemeyi kolaylaştırır. Bu yaklaşım tarımın ekonomi politikası açısından iki olanak sunar. Birincisi meta zinciri analizi sayesinde bir tarım ürününün özgünlüklerinden hareketle o ürünün meta zinciri boyunca toplumsal ilişkilerin nasıl şekillendiği analiz edilebilir. İkincisi tarımın ekonomi politikası yaklaşımından da yararlanıldığında bu analiz çerçevesi bir ürünün üretiminden tüketimine kadar geçen süreçteki toplumsal ilişkilerin kapitalist gelişimin tarıma nüfuz etmesinden nasıl etkilendiğini inceleme imkânı sunar. Çay tarımının emek yoğun ve sezonluk bir iş olması, çay bitkisinin kısa sürede işlenmesi gerekliliği, çayın kalitesinin iklim, coğrafi koşullar, toplanma ve işlenme şekline göre farklılaşması ve son olarak çayın yetiştirilmesinin aksine işlenmesinin sermaye yoğun bir süreç olması bir meta olarak çayın özgünlüklerini oluşturur. Tüm bu etmenler çay üretimi etrafındaki toplumsal ilişkilerin belirlenmesinde önemli rol oynar. Belli bir ürünün içinde bulunduğu özgün toplumsal, coğrafi, iktisadi ve politik bağlama göre meta zincirinin de farklılaşabileceğini göz önünde tutmakla birlikte bu çalışma belli bir coğrafya özelinde yapılacak benzer çalışmalar açısından yol gösterici olabilecek genel bir çerçeve sunma amacındadır. Bu bağlamda çalışma dünyanın farklı coğrafyalarında çayın üretiminden tüketimine dek geçen aşamaları karşılaştırmalı olarak analiz edip çayın meta zinciri boyunca farklı coğrafyalarda toplumsal ilişkilerin nasıl belirlendiğine ve bu ilişkilerin kapitalist gelişme sürecinden nasıl etkilendiğine ışık tutmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Çay, tarım, ekonomi politik, meta, meta zinciri analizi.

The Tale of a Cup of Tea: The Political Economy of Tea based on Commodity Chain Analysis

Abstract

This study discusses the political economy of tea as a global commodity based on the commodity chain analysis. Commodity chain analysis takes stages of a good from its production to consumption as different linked process constituting a chain. Hence it makes it easier to observe the relations and links between these stages. This approach offers two important opportunities for the political economy of agriculture. The first is by means of commodity chain analysis it is possible to analyze how the social relations are determined along a commodity chain based on distinctive features of the agricultural good under consideration. Second benefiting from the political economy of agriculture literature, commodity chain analysis offers an opportunity for examining how capitalist development affects social relations along several stages, a commodity passes through from its production to consumption. Considering tea, the following features constitute specific characteristics of tea and play important roles in determination of social relations shaped along its commodity chain: tea harvesting is a labour-intensive and seasonal work, tea leaves should be processed in a short span of time, the quality of tea varies to a great extent according to several criteria including climate, geographical conditions and the way in which tea is plucked and processed, and lastly the manufacturing of tea is a capital-intensive process as opposed to its harvesting. Acknowledging the fact that the commodity chain of a particular crop may differ according to the specific social, geographical, economic and political context in which it is involved, this study aims to provide a general framework that may guide future studies on a particular geography. This study sheds light on how social relations are determined along the commodity chain of tea across different geographies and how these relations are affected by penetration of capitalism into production of tea by examining stages that tea passes through from its production to consumption in different geographies around world.

Keywords: Tea, agriculture, political economy, commodity, commodity chain analysis.

Giriş

“..."

onlar
sessizce odun taşımaktalar küfelerinde
Çay kesmekteler makaslarının tek düze ezgilerinde
Nasırlı elleriyle düşlerin değil
İşlerin derdindeler
...”
Elif Yıldırım²

Doğu Asya’da 3000 yıllık bir tarihi olan çay önceleri ilaç olarak kullanılmış ardından gündelik hayatta tüketimi giderek yaygınlaşmıştır. Çayın Avrupa’ya gelmesi ancak 17. yüzyılın sonunda gerçekleşmiştir. Başlangıçta ancak üst sınıfların tüketebildiği egzotik bir lüks tüketim içeceği olan ve içimi bir sosyal statü göstergesi olarak algılanan çay, diğer tüketim mallarında olduğu gibi yoksulların hayatına girdikçe cazibesini yitirmiş (Braudel, 1981) ve zamanla sıradan ama vazgeçilmez bir içecek haline gelmiştir. Bugün dünyada sudan sonra en çok tüketilen içecek olan çayın tüketimi zamanla yaygınlaşmış olsa da üretimi ancak sınırlı sayıda ülkede gerçekleşir. Çayın üretimi söz konusu olduğunda ilk akla gelen çoğu zaman çay reklamlarında görülen egzotik coğrafyalarda çay bahçelerinin uzandığı yeşil yamaçlar ve o yamaçlarda çay toplayan yerel elbiseleri içerisindeki kadınlardır. Bu imgelem esasında çay işçilerinin zorlu çalışma koşullarının görünürlüğünün ve çay üretimi etrafında şekillenen bölüşüm ilişkilerinde en düşük payı aldıkları gerçeğinin üzerini örtmesi nedeniyle çayın meta fetişizmini yansıtır. Çayın yetiştirilmesi için gerekli koşullar onu pek çok tarım ürününden ayırır ve üretimi ve tüketimi etrafındaki ilişkilerin de kendine özgü bir hal almasına neden olur. Ayrıca tropik ve subtropik bölgelerde sınırlı bir coğrafyada yetişmesi nedeniyle çayın üretildiği ve tüketildiği ülkelerin farklılaşması, çaya bir meta olarak uluslararası bir boyut kazandırır. Bu nedenle de sınırlı bir coğrafyada yetişmesine rağmen, çay küresel bir meta olarak bahçeden toplanmasından çay bardağına gelinceye kadar pek çok farklı aşamadan geçer. Meta zinciri analizi bu farklı aşamaları ayrı ayrı ele almak için analitik bir çerçeve sunar. Ekonomi politik yazını içerisinde çıkan bu yaklaşım, belirli bir tarım ürününün üretiminden tüketimine kadar geçtiği süreç boyunca içerdiği toplumsal ilişkileri ve bunların belirleyicilerini analiz etmeyi olanaklı kılar (Friedland vd., 1981; Friedland, 1984; Guthman, 2009).³

Çalışma meta zinciri analitik çerçevesinin çayı ekonomi politik bir yaklaşımla ele almak için iki önemli imkân sunduğunun altını çizmektedir. Bu iki noktaya

geçmeden önce şunu belirtmekte fayda var: Her meta zinciri ait olduğu ürünün özellikleri nedeniyle diğer meta zincirlerinden ayrıştığı gibi belli bir ürünün meta zinciri de içinde bulunduğu özgün toplumsal, coğrafi, iktisadi ve politik bağlama göre değişir. Örneğin Türkiye’de üretilen siyah çay ile Hindistan’da yetişen bir siyah çay türü olan Darjeeling çayının meta zinciri ve kapsadıkları toplumsal ilişkiler birbirlerinden farklıdır. Bu çalışmanın temel motivasyonu çayın bir tarım ürünü olarak özgünlüklerinin onun genel olarak meta zincirini nasıl etkilediğini analiz etmektir. Dolayısıyla aşağıda yaptığımız saptamalar kimi zaman çayın Türkiye’de tarih ve gelişimine aşına olan okuyucuya farklı gelebilir. Metnin ilerleyen kısımlarında yer yer Doğu Karadeniz Bölgesi de dahil olmak üzere farklı coğrafyaların özgünlüklerine yer verecek olsak da bu çalışmada dünya genelinde çayın meta zincirine yoğunlaşmayı tercih ettiğimizi belirtmek isteriz.

Bu kısa hatırlatmadan sonra, meta zinciri yaklaşımının çayın analizine dair sunduğu olanaklara dönecek olursak; bunlardan ilki bu yaklaşım sayesinde bir tarım ürünü olarak çayın özgünlüklerinin çay etrafında şekillenen toplumsal ilişkileri nasıl belirlediğinin analiz edilebilmesi, ikincisi ise tarımın ekonomi politikası yaklaşımından yararlanarak kapitalizmin çay tarımına etkisinin çayın meta zinciri boyunca toplumsal ilişkileri nasıl etkilediğini açığa çıkarmaktır.⁴

İlk olarak çayın bir tarım ürünü olarak özgünlüklerinin meta zincirine etkisine değinirsek, farklı coğrafyalarda yetişen çaylar üzerine yapılan çalışmalara dair yaptığımız literatür taramasından hareketle değerlendirmelerimiz dört ana başlık altında toplanabilir. Bunlardan birincisi çay tarımının emek yoğun, meşakkatli ve sezonluk bir iş olmasına ilişkindir. Bu durum çayda farklı emek süreçlerinin şekillenmesinde belirleyici rol oynamaktadır. İkinci saptamamız, çay bitkisinin oldukça hassas olması ve yapraklarının hızlıca işlenmesi gerekliliğinin çayın yetiştiği bölgedeki toplumsal yapıyı hem tarım hem imalat sektörü üzerinden etkilemesine dairdir. Üçüncü gözlemimiz ise çayın kalitesinin iklimsel özellikler, coğrafi koşullar, toplanma ve işlenme şekli gibi pek çok etmene göre farklılaşmasıyla ilgilidir. Belli marka bir çayın tadının farklı tür çayların belirli oranlarda harmanlanmasıyla oluşturulması, çayın meta zinciri boyunca bölüşüm ilişkilerine etki etmekte ve ayrıca çay ticaretinin borsada yapılmasını da elverişli kılmaktadır. Son olarak çay üretimindeki toplumsal ilişkilere etki eden bir başka önemli etmen de çay toplanmasının emek yoğun bir süreç olmasına karşın siyah çayın beş aşamalı (soldurma, kıvrma, oksidasyon, kurutma ve tasnif) işlenme sürecinin sermaye yoğun olmasıdır. Bu durum çayın meta zincirinin erken ve geç aşamalarındaki aktörler arasındaki eşitsiz ilişkilerin anlaşılması açısından önem teşkil etmektedir.

Meta zincirinin çayı ekonomi politik bir yaklaşımla ele almak için sunduğu ikinci imkân, tarımın ekonomi politiği yaklaşımından yararlanarak kapitalizmin tarıma nüfuz etmesinin çayın meta zinciri boyunca toplumsal ilişkileri nasıl etkilediğini açığa çıkarmaktır. Makasla toplama yöntemi sıkça kullanılsa da genel olarak çay tarımı makineleşmeye uygun değildir. Çayda kapitalist gelişmenin kendini gösterdiği alan üretim sürecinin doğaya ve iklime bağımlılığını en aza indirmek üzerinden açığa çıkar. Bu bağlamda çayda ilaç ve kimyasal gübre kullanımı giderek yaygınlaşması zamanla toprağın kalitesinin azalmasına yol açar. Toprağı tekrar kullanılabilir ve verimli hale getirmek için bir takım önlemler almak gerekir. Son dönemde bu önlemler organik gübre kullanımının teşvik edilmesiyle kendini göstermektedir. Ne var ki bir meta olarak çayın organik üretiminin teşviki aynı zamanda yeni rant alanlarının oluşması anlamına gelmektedir.

Buraya kadar çayın özgünlüklerinden yola çıkarak çayın toplumsal ilişkileri nasıl belirlediğine dair yaptığımız saptamalar ancak çayın yetiştirilmesinden bardağa girinceye kadar geçtiği aşamaların derinlikli bir analizi ile mümkün olmaktadır. Bu nedenle bu çalışmada ülke ayrıntılarına ancak gerektiğinde girmek suretiyle çayın geçtiği aşamalar ayrıntılı bir şekilde ele alınmaktadır. Çalışmanın geri kalan kısmı şu şekilde ilerlemektedir: İlk bölümde meta zinciri kavramsal çerçevesine dair genel bir değerlendirme yapılmakta, izleyen bölümde ise bu çerçevenin tarımın ekonomi politiği yazınından hareketle tarım ürünlerini ele almak için nasıl kullanılabilceği tartışılmaktadır. Bir sonraki bölümde çayın meta zinciri; çayın yetiştirilmesi, işlenmesi, ticareti ve harmanlanıp markalaşması aşamalarına ayrılarak ele alınmaktadır. Tüm bu aşamalar incelenirken bir yandan çayın bir tarım ürünü olarak özgünlükleri ve bu özgünlüklerin toplumsal ilişkileri nasıl belirlediği, bir yandan da kapitalist gelişim sürecinin bu ilişkileri nasıl etkilediği üzerinde durulmaktadır.

Meta Zinciri Analizi

Her bir meta tarihsel koşullara bağlı olarak şekillenmiş olan ve metanın üretimi ve dağıtımında rol oynayan toplumsal ilişkileri barındırır. Kapitalizm, genelleşmiş meta üretiminin kendisini hâkim kıldığı ve daha önce meta ilişkileri dışında kalmış alanların metalaşma sürecine dâhil edildiği bir üretim tarzıdır (Baggethun ve Perez, 2011). Meta zinciri analizi en genel anlamıyla küresel piyasalarda bir ürünün üretiminden tüketimine kadar geçtiği süreçleri birbirlerine eklenerek bir tür zincir oluşturan pek çok farklı aşama olarak ele alır ve böylelikle farklı aşamalar arasındaki ilişkileri ve bağlantıları gözlemlemeyi kolaylaştırır. Buradaki temel amaçlardan biri meta zincirinin şekillendirdiği toplumsal ilişkileri ve zincirin farklı aşamalarında yer alan aktörlerin metanın pazarlanmasından elde ettikleri payı; yani zincir boyunca bölüşüm ilişkilerini ortaya çıkarmaktır.

Metanın üretiminde rol oynayan toplumsal ilişkiler ve bu ilişkilerin meta zinciri boyunca nasıl şekillendiğine dair analizlerin temeli Marx'ın meta fetişizmi kavramına dayanır. Marx, analizine kapitalist üretim tarzının inceleme birimi olan metayı ele almakla başlar. Meta fetişizminin kökeni metayı üreten emeğin toplumsal karakterinde yatar. Emeğin bu toplumsal karakteri sanki emeğin ürününün nesnel bir özelliğiymiş gibi görüldüğünden meta gizemli bir şeydir (Marx, 1976). Kapitalist sistemde piyasa aktörleri (işçiler, küçük meta üreticileri ve kapitalistler) ya emek güçlerini ya da ürettikleri malları satarak başka mallar alırlar. Böylelikle insanlar malların üretimi ve dolaşımı için doğrudan birbirleriyle değil, ayrı ayrı bireyler olarak piyasayla ilişki içinde olurlar (Fridell, 2007). Piyasa sistemine birey olarak dâhil olduklarında malların üretim sürecine dair herhangi bir bilgiye sahip olmazlar. Böylelikle, kapitalizm altında, üretim sürecindeki toplumsal ilişkiler piyasa aracılığıyla görünmez olur. Görünür olan şey dolaşım alanında var olan metadır. Dolayısıyla meta fetişizmi kavramından yola çıkarak yapılan bir meta zinciri analizinin temel amacı yalnızca metanın üretiminden tüketimine kadar geçen süreçteki her bir aşamayı deşifre etmekle sınırlı kalmaz. Burada esas amaç bu metanın sömürüye dayalı toplumsal ilişkileri nasıl gizlediğini ve kapitalizmi meşrulaştırmak için nasıl bir işlev gördüğünü ortaya koymaktır. Bu anlamda meta fetişizminin biri yapısal diğeri ideolojik olmak üzere birbirleriyle ilişkili iki yönü olduğu söylenebilir (Bernstein ve Campling, 2006). Yapısal tarafı meta fetişizminin kapitalist üretim tarzının dayandığı sömürüye dayalı toplumsal ilişkileri gizleyip nesnelleştirmesinden kaynaklanır. İdeolojik açıdan ise meta fetişizmi toplumsal olarak belirlenen ilişkilerin kapitalist sistem içerisinde sanki doğalmış gibi görünmesine imkân tanır ve metanın üretimindeki sömürüye dayalı ilişkileri meşrulaştırır.

Tüm bunlarla bağlantılı olarak meta zinciri analizinin en temel meselelerinden biri kapitalizmin değişen dinamikleriyle birlikte meta zinciri boyunca bölüşümün nasıl değiştiğidir. Bu anlamda analiz, zincirin ardında sakladığı toplumsal ilişkileri ortaya çıkarmaktan bir adım öteye geçerek bu ilişkilerin nasıl değiştiğine odaklanır. Bu değişimde en önemli rol oynayan etmenlerden biri küreselleşmedir. Esasında meta zinciri analizinin temelleri tam da buraya dayanmaktadır. Terim ilk kez Hopkins ve Wallerstein (1986) tarafından dünya sistemi analizinden yola çıkarak 17. ve 18. yüzyılda gemi ve buğday unu metalarının incelenmesi için kullanılmıştır. Bu ilk analizlerdeki temel amaç meta üretim süreçlerinin ne ölçüde dünya çapında bir iş bölümüne karşılık geldiğini anlamaktır. Dünya sistemi analizinden farklı olarak bu yaklaşımda analiz birimi olarak ulus devletler yerine metalar tercih edilmiştir. Meta ile başlayan analizde başlangıçtaki ham girdiden metanın dolaşıma girme sürecine kadar geçen her bir aşama, emek ve üretim süreçlerini açığa çıkaracak şekilde geriye doğru ele

alınmıştır (Hopkins ve Wallerstein, 1986). Kimi zaman bir meta zincirinin tek bir ülkede yer alan kısmının analizi üzerinden ülke bazında çalışmalar yapılmışsa da, genelde dünya sistemine dayalı bu ilk çalışmalarda amaç farklı ülkelerdeki aktörler üzerinden zincirin hangi kısmını kimin kontrol ettiğini, toplam kârın ne şekilde paylaşıldığını, meta zinciri boyunca nasıl bir iş birliği yapıldığını ve hangi konularda çatışıldığını ortaya koymak olmuştur (Talbot, 2002).⁵ Dünya sistemi yaklaşımından beslenen bu çalışmalarda ürünün meta zinciri boyunca, küresel ölçekte üretimi ve bölüşümünde çokuluslu şirketlerin rolüne özel bir önem verilmiştir.

Meta Zinciri Yaklaşımı ve Tarımın Ekonomi Politikası

Başlangıçta sınıai ürünleri ele almak için ortaya çıkmış olsa da meta zinciri analizi giderek tarımsal metaların incelenmesinde de daha sık kullanılmaya başlanmıştır. Metalaşma sürecinin tarımsal üretimin bütün aşamalarına sirayet ettiği bir dönemde tarımın ekonomi politikasına yönelik araştırma ve tartışmaların önemli bir odak noktasını tarımsal metaların oluşturması kaçınılmaz olmuştur (Buttel, 2000). Esasında meta zinciri yaklaşımı özellikle tarım ürünlerinin incelenmesinde artı birtakım avantajlar sunar. Her bir tarım ürünü organik özellikleri nedeniyle toplanmasından tüketimine gelinceye kadar farklı süreçlerden geçer. Tarım ürünlerinin biyolojik karakterine ve üretim sürecindeki farklılıklara esasında meta zinciri kavramı ortaya çıkmadan çok önce tarımın ekonomi politikası yazını dâhilinde dikkat çekilmiştir (Guthman, 2009). Örneğin Kautsky (1988) henüz 19. yüzyılın sonunda sanayide küçük meta üretimi ile tarımda köylü üretimini karşılaştırırken tarımla uğraşan köylünün içinde bulunduğu yapısal koşulların farklılığına vurgu yapar. Kautsky (1988)'ye göre tarımı özgün kılan en önemli etmenlerden biri toprak büyüklüğünün sabit olması; dolayısıyla da artık değer bir kısmının sermayeye katılarak onu büyütememesidir. Yine Kautsky (1988)'nin kapitalizmin tarımda gelişmesine bağlı olarak küçük köylü mülkiyetinin varlığını sürdürüp sürdüremeyeceğine dair tartışmalarına önemli bir katkı koyan Mann ve Dickinson (1978), tarımın özgünlüklerini değerlendirerek küçük köylü üretiminin kapitalist üretim altında da varlığını sürdüreceğini öne sürmüştür. Literatüre Mann-Dickinson tezi olarak geçen görüşe göre, üretim ve emek zamanı arasındaki farkın en aza indirgenebildiği alanlarda kapitalist gelişme hızlı bir şekilde gerçekleşir. Üretim zamanı tüm üretim döngüsüne karşılık gelirken, emek zamanı bu süre içinde sadece iş gücünün kullanıldığı dönemi kapsar. Üretim zamanı ve emek zamanı arasındaki farkın çok olduğu alanlar, kapitalist yatırım için cazip değildir; dolayısıyla bu alanlar küçük meta üreticilerinin elinde kalır. Marx (1973)'ün tarımın özgünlüğünü tartışırken belirttiği gibi tarımda üretim sürecinin tamamlanması doğa koşulları nedeniyle kesintiye uğradığından emek zamanında duraklamalar olur. Bu nedenle örneğin bir yılda olgunlaşmış üretim

süreci tamamlanan buğdayın üretimi için gerekli emek zaman, üretim zamanına göre oldukça kısadır. Tarımın özgünlüğüne dair bu ve benzeri tartışmalara genel olarak kapitalist gelişme için tarımın neden cazip bir alan olmadığını ele alan tarım sorunu tartışmaları içinde rastlanır (Chayanov, 1986; Mann, 1989).

Tarımın ekonomi politiği geleneğinden yararlanan Friedland ve arkadaşları “meta sistemleri analizi”ni geliştirerek önceki meta zinciri analizlerinden farklı olarak bu kez tarımın özgün niteliklerini dikkate alan bir meta zinciri analizi sunmuşlardır (Friedland, Barton ve Thomas 1981; Friedland, 1984).⁶ 1980’lerden itibaren Friedland’ın çalışmaları öncülüğünde Kaliforniya okulunun katkılarıyla yaygınlaşan bu yaklaşımda tarım ürünlerinin meta zincirinin ayrı bir yönetsel çerçeveye ele alınması gerektiği öne sürülür. Bunun temel nedeni, tarım ürünlerinin çürüme ya da mevsimsel olarak yetiştirme gibi özellikleri nedeniyle emek ve üretim süreçlerinin değişkenlik göstermesidir. Örneğin uzun mesafede uluslararası ticareti yapılan ve çabuk çürüyebilen bir gıda olan muzun yetiştirilme, hasat ve paketlenme yerinin satışa sunulacağı yere yakın bir mesafede olması gerekliliği ve başka tarım ürünlerinden farklı olarak bir olgunlaştırma aşamasından geçmesi sıkı bir koordinasyonu gerektirir (Friedland, 2001). Bu çalışmanın konusu olan çaya baktığımızda ise yeşil yapraklı bir bitki olan çayın yapraklarına zarar vermeyecek yöntemlerle toplanmasının ve toplandıktan sonra bekletilmeden fabrikaya taşınmasının çayın tazeliğini koruması için ne kadar önemli olduğunu görürüz. Çayın çürümemesi ve dem kalitesinin korunabilmesi için çay fabrikalarının çay bahçelerine yakın olması gerekir. O nedenle çay, yetiştiği bölgede hem tarım hem de imalat sanayi üzerinden bölgeyi etkiler.

Tarımın ekonomi politiği literatürü içerisinde sınıflandırılabilir olan “meta sistemleri analizi” odağına meta ile birlikte onun içinde yer aldığı üretim ilişkilerini ve toplumsal ilişkileri de yerleştirir (Friedland, 2001). Sermayenin yaşamın her alanına olduğu gibi tarıma yönelik de tahakkümünü arttırdığı bir süreçte, kuşkusuz kapitalist gelişmenin tarımsal yapılar ve küçük meta üreticileri üzerindeki etkisini tartışmak giderek daha fazla önem kazanmaktadır. Bu bağlamda kapitalist gelişim sürecinin tarımsal alandaki üretim ve mülkiyet ilişkilerini nasıl etkilediği ve bu sürecin kırsal mekanın yeniden yapılanmasında nasıl rol oynadığı (Akram-Lodhi, 2007), belirli bir tarımsal ürünün meta zinciri analizinde oldukça önemli rol oynar.

Tarımın kapitalist üretim tarzı altında dönüşmesi farklı ürünler nezdinde dünyanın farklı coğrafyalarında çeşitlilik gösterir. Bu durum hem üretim süreci, hem de emek sürecindeki farklılıklardan kaynaklanır (Amin, 1997). Üretim sürecindeki farklılıklar ile başlayacak olursak; daha önce belirttiğimiz gibi, tarımsal üretimin

yapısı, kendisine has özelliklerinden dolayı sanayi kapitalizminin sergilediği gibi bir gelişim sergileyemez. Tarımsal üretimin doğa ve iklim koşullarına bağımlı olması, toprağın yenilenemeyen bir üretim aracı olması, ürünün olgunlaşma, hasat ve piyasaya sürülme zamanlarının farklı olması gibi özellikleri kapitalist üretim tarzına, kendini doğrudan örgütleyebileceği olanakları sunmaz. Dolayısıyla tarımda, kapitalist üretim tarzının belirleyiciliği altında gerçekleşecek bir dönüşümün önemli adımlarından birisi üretim sürecinin doğaya ve iklim koşullarına olan bağımlılığını en aza indirmek olacaktır. Diğer bir deyişle “tarımın bağımlılaştırılmasının ilk koşulu, egemen sermayenin fiili üretim sürecine müdahalesidir” (Amin, 1997: 106). Sermayenin fiili üretime müdahale araçları çok çeşitli biçimler alabilir. Goodman ve Redclift (1991) sermayenin bu farklı müdahale araçlarını el koyma (appropriationism) ve ikame etme (substitutionism) kavramlarıyla açıklar. El koyma, daha önceden çiftçinin yaptığı tarımsal üretimin bir parçası olan işlerin zaman içerisinde endüstriyel üretimin bir parçası haline gelmesidir (tarımda makineleşme, hibrit tohumların geliştirilmesi, kimyasal girdi ve zirai ilaç kullanımı vb.). İkame etme ise tarımsal ürünlerin işlenmesi sürecinde doğal girdilerin yerini ikame edici endüstriyel girdilerin almasıdır (sentetik hammadde, tatlandırıcı, aroma vb.). İkame süreci ile tarım arazisi ve sofrası, üretici ve tüketici arasındaki bağ giderek zayıflar (Goodman ve Redclif, 1991). El koyma ile ise iklim koşullarından kaynaklanan belirsizliklerin en aza indirilmesi ve böylelikle üretim süreci üzerinde denetim kurulması beklenir. Burada dikkat çekilmesi gereken bir nokta da şudur: bu süreçte sermaye yeniden üretilemeyen bir üretim faktörü olan toprağı kimyasal gübre ve tarım ilaçlarıyla yoğun bir şekilde kirletir; fakat aynı zamanda süreç sonunda kirlenen toprağı yenilemek ve azalan verimi arttırmak için yeni rant alanlarının yaratılması da gündeme gelir. Pek çok tarım ürünü olduğu gibi çayda da sıkça gündeme gelen organik gübre tartışmaları bu çerçevede değerlendirilmelidir.⁷ Organik tarımın farklı girdiler gerektirmesi özellikle gübre söz konusu olduğunda yan sanayi için yeni rant alanlarının ortaya çıkmasına yol açar. Ayrıca organik tarıma geçiş sürecinde sertifika almanın maliyetini karşılamayan küçük üreticilerin piyasaya dışına itilmesi de endüstriyel tarım için yeni birikim olanakları sağlayabilir (Buck vd., 1997).

Kapitalist üretimin tarzının tarıma etkisine emek süreci üzerinden bakarsak öncelikle şunu belirtmek gerekir: Sermaye, tarımsal üretimin bütün aşamalarında ve hatta meta haline gelmiş tarımsal ürünün her zerresinde artık elde etmenin yeni biçimlerini yaratır. Buna karşılık küçük meta üreticileri de yeniden üretim süreçleri üzerindeki baskıyı hafifletmek için çeşitli stratejiler benimser. Bunlardan birisi sözleşmeli üretimin yaygınlaşmasıdır. Devletin tarımı destekleme politikalarının radikal bir şekilde dönüşmesi karşısında öngörülebilirlikten uzak olarak üretime devam etmek zorunda kalan küçük

meta üreticileri açısından sözleşmeli üreticilik “tercih” edilmeye başlanmıştır.⁸ Az gelişmiş ülkelerde ihracata yönelik meyve ve sebze ile tütün, muz ve çay gibi küresel metaların üretiminde sözleşmeli üretim yöntemi giderek yaygınlaşmaktadır (Echanove ve Steffen 2005; Minot 1986). Bu şekilde sözleşmenin şartlarına göre girdi temininden nihai ürünün elde edilmesine kadar bütün aşamalar alıcının kontrolünde gerçekleşmekte ve üreticinin yerel veya küresel meta zincirlerine eklemlenmesi sağlanmaktadır.

Tarımsal gelire ilave olarak tarım dışı kaynaklarla geliri çeşitlendirmek de küçük meta üreticileri tarafından ayakta kalmanın bir yolu olarak giderek daha yaygın olarak benimsenmektedir. Tarımda kapitalizmin gelişmesi, nihai olarak mülksüzleşmiş proleterler yaratmasa da; ücretli istihdam ve kendi hesabına çalışan küçük aile tarımını birleştirir (Bernstein, 2009). Bu süreçte, küçük meta üreticisinin sadece gelir kaynakları çeşitlenmekle kalmaz, aynı zamanda gelir elde etmesini sağlayan geçim kaynakları da çeşitlenir. Geçim kaynakları, gelirin yanı sıra aile, akrabalık gibi toplumsal kurumları, toplumsal cinsiyet ilişkilerini ve mülkiyet haklarını da içerir (Ellis, 1999). Sahra Altı Afrika’sında erkeklerin kentlere çalışmaya gitmesi sonucu tarımsal iş gücünün kadınlaşması geçim kaynaklarının çeşitlenmesine örnek olarak gösterilebilir (Ellis, 1999). Saha ve Bahal (2016), Hindistan’ın Darjeeling bölgesindeki kadınların çay üretimi dışında dokumacılık ile gelirlerini çeşitlendirdiğini belirtmektedir. Bu ve benzer örnekler üzerinden küçük meta üreticilerinin tarımda kapitalizmin gelişmesi sürecinde geliştirdikleri stratejilerin toplumsal yapı üzerinde de nasıl bir etki yarattığı da görünür hale gelir.

Küçük meta üreticilerinin kapitalist üretim süreçleriyle baş etme stratejileri sözleşmeli üretimin yaygınlaşması, gelir ve geçim kaynaklarının çeşitlenmesi gibi biçimler alabileceği gibi bu süreçte üreticiler tarımsal üretimden geri çekilmek durumunda da kalabilir. Ayrıca ayakta kalma ya da kalamama salınımı (Ecevit, 1999) küçük meta üreticilerinin küresel meta zincirlerine daha fazla dahil olarak meta üretimini yoğunlaştırmalarıyla da sonuçlanabilir. Bu durum örneğin Bangladeş’te yapısal uyum programının kabul edilmesinden sonra tarımsal ihracata yönelik ürünlerin, nüfusun büyük çoğunluğunu besleyecek ürünlerin yerini almasıyla sonuçlanmıştır (Mısra, 2016). Çay, kahve ve kakao benzeri tropikal ürünler ise zaten doğaları gereği geçimlik üretimden ziyade doğrudan uluslararası piyasaya yönelik olarak üretilir. Dolayısıyla başta bu gibi tropikal bölgelerde yetişen tarımsal ürünler olmak üzere tarımsal metalar genelde küresel meta zinciri bağlamında ele alınmakta ve üretildikleri ve pazarlandıkları ülkeler arasındaki eşitsiz ilişkilere odaklanılmaktadır.⁹ Bair ve Peters (2006) meta zincirine katılmanın, geç kapitalistleşen ülkeler için çoğu zaman sürdürülebilir bir kalkınma yolunu açmadığına işaret etmektedir. Zincir

boyunca markalaşma ve pazarlama gibi yüksek katma değerin ortaya çıktığı aşamalar, çoğunlukla erken kapitalistleşmiş ülkelerde gerçekleşmekte ve bu durum meta ihracatçısı ülkeler açısından eşitsizliği derinleştirmektedir (Talbot, 2002).¹⁰

Dünyada Çayın Meta Zinciri

Bir önceki bölümde tarım ürünlerinin meta zinciri yaklaşımından hareketle ele alınmasına dair genel bir değerlendirme sunduktan sonra, bu bölümde çayın meta zincirini somut örnekler üzerinden ele alacağız. Daha önce belirttiğimiz gibi, meta zinciri yaklaşımında bir ürünün üretiminden tüketimine kadar geçen her bir aşama ayrı ayrı ele alınarak bu aşamalardaki toplumsal ilişkilerin nasıl belirlendiği ve kapitalist denetim süreçlerinin tarıma nüfuz etmesinin meta zincirini nasıl etkilediği analiz edilir. Bu bölümde bu amaç doğrultusunda çayın meta zinciri; çayın yetiştirilmesi, işlenmesi, ticareti ve harmanlanıp markalaşması aşamalarına ayrılarak ele alınıp bu süreçlerin belirlediği toplumsal ilişkiler ve çay tarımını etkileyen kapitalist gelişmeler değerlendirilecektir.

Şekil 1. Çayın Meta Zinciri

Çayın Yetiştirilmesi Aşaması

i) Çayın Yetiştirilmesi İçin Gerekli İklim Koşulları ve Dünya Çay Üretimi

M.Ö 2700 yılında keşfedildiği bilinen çay, sudan sonra dünyada en çok tüketilen içecektir. Çayın kendine has özellikleri onu diğer tarım ürünlerinden belirgin şekilde ayırır ve üretiminden tüketimine kadar geçen sürecin neden kendine özgü bir toplumsal ilişkiler bütünü içerisinde gerçekleştiğini ve dolayısıyla ayrıca ele alınması gerektiğini ortaya koyar. Kökü toprağın altı metre kadar altına inen çay bitkisi, gevşek ve humuslu toprağı sevdiğinden defalarca denenmiş olmasına rağmen Avrupa'da seralarda yetiştirilememiştir (Reimertz, 2003). Çayın ayırt edici özellikleri arasında en önemli olan, yetiştirilmesi için gerekli coğrafi koşullardır. Çay (*Camellia sinensis*) subtropik ve tropik iklimlerde nemli ve dağlık bölgelerde yetişir. Örneğin Hindistan'ın kuzeydoğusundaki Himalayalar, Assam'da kaliteli çay yapraklarının yetişmesi için gerekli koşulları sağlarken Türkiye'de de Kaçkar Dağları, Doğu Karadeniz'i çay üretimi için elverişli bir coğrafya haline getirir.¹¹ Çayın yetişmesi için gerekli bu özel koşullar üretiminin ancak belli coğrafyalarda yoğunlaşmasına neden olur. Çin'de 3000 yıl önce keşfedilen çayın üretimi Asya'dan Afrika'ya 50 ülkeye yayılmıştır. Buna rağmen, Tablo 1'den görüleceği üzere dünyada çay üretiminin büyük bölümü Asya'nın doğusunda gerçekleştirilmektedir. 2016 yılı itibarıyla Çin ve Hindistan'ın toplam çay üretimi, dünya çay üretiminin dörtte üçünü karşılamaktadır. 1990 yılından itibaren görülen üretim artışı (Endonezya, İran ve Japonya hariç) çay bahçesi alanlarına da yansımıştır. Özellikle Çin'de çay bahçesi alanı on altı yıl içinde % 153 artmıştır. Bu orana en yakın artışı Kenya, Uganda ve Vietnam göstermiştir. İran'da ise çay bahçesi alanında %35 azalma vardır.

Tablo 1: Başlıca Çay Üreticisi Ülkeler, Üretim ve Verimlilikleri

Ülkeler	Üretim			Ekilen Alan		
	1990	2000	2016	1990	2000	2016
	Bin Ton			Bin ha		
Uzak Doğu	1783,5	2208	4583	1712	1853	3392
Çin	540	683	2401	820	879	2228
Hindistan	688	826	1252	417	490	585
Endonezya	155	162	144	94	121	117
Sri Lanka	233	305	350	222	189	232
Vietnam	32	69	240	44	70	118
Tayland	6,5	32	52	10	6	8
Bangladeş	39	46	64	47	48	60
Japonya	90	85	80	58	50	44
Afrika	247	342	637	132	167	277
Burundi	4	34	53	5	8	12
Uganda	7	29	63	11	15	29
Malawi	39	42	48	19	18	18
Kenya	197	237	473	97	126	218
Arjantin	50	74	89	38	38	37
İran	37	222	75	32	31	20
Türkiye	123	139	243	90	77	76

Kaynak: FAO IGG/Tea Secretariat

Not: Türkiye'ye ait FAO verisi ve ÇAYKUR verisi farklılık arz etmektedir. Diğer ülke verileri ile tutarlılık sağlaması amacıyla FAO verisi kullanılmıştır.

Tropikal bölgelerde yılda yaklaşık 50 sürgün veren çay iklim koşullarına göre 7 ila 20 günde bir toplanır (Loconto, 2010). Kuzey Hindistan'daki Darjeeling bölgesinde kış mevsiminin soğuk geçmesi nedeniyle çayın toplanmadığı üç aylık bir dönem vardır, bu bölge dışında çay üretiminin yapıldığı bölgelerin çoğunluğunda çayın yıl boyunca toplanabilmesi sayesinde üreticiler neredeyse haftalık düzenli bir gelir akışı sağlar (Neilson ve Pritchard, 2009). Türkiye bu anlamda istisnai bir örnek oluşturur. Çay üreten pek çok ülkenin aksine Türkiye'de

çay yıl boyunca ürün vermez. Doğu Karadeniz bölgesinde çay mayıs ve ekim ayları arasında üç ya da dört sürgün olarak toplanır. Çayın toplanma zamanı oldukça önemlidir. Erken toplanması verimi azaltırken geç toplanması kart yaprakların da çaya karışmasına neden olarak çayın kalitesini düşürür. Ortalama ömrü 5 yıl olan çay bitkisi ekilmesi sonrasında 5 yılda tam verimliliğine ulaşır. Çayın tadı ve kalitesi yetiştiği coğrafya başta olmak üzere ne zaman ve nasıl toplandığına ve işlenme biçimine göre farklılık gösterir. İlerleyen bölümlerde göreceğimiz gibi bu durum çayın meta zinciri boyunca bölüşüm ilişkilerinin belirlenmesinde önemli rol oynar.

ii) Çayın yetiştirilmesi sürecindeki aktörler

Tarımsal alan hem bir bütün olarak, hem de kendi içindeki katmanlar arasında farklılık ve karşıtlıklar barındıran bir yapıdır ve bu heterojenlikte çok farklı üretim ilişkilerini görmek mümkündür (Bernstein, 2009; Morton, 2007). Kapitalizm sanayide sergilediği gelişme patikasını tarımda birebir sergileyemeyeceği ölçüde (Patnaik, 1979), tarımsal alanda artığa el koyma biçimlerini dönüştürür ve yenilerini oluşturur. Küçük meta üretimi ilişkisi, kapitalizmin eşitsiz ve birleşik gelişmesinin az gelişmiş bir kapitalist yapıdaki tezahürü olarak ortaya çıkar (Boratav, 1970). Diğer bir deyişle, kapitalist üretim tarzı tarıma nüfuz ettikçe “köylüler”in kendi geçimlerini piyasa dışı (meta-dışı) yöntemlerle karşılama olanakları aşınır ve “köylüler” küçük meta üreticilerine dönüşür (Bernstein, 2009). Her tarım ürünü gibi çayda da kapitalizmin değişen dinamiklerine bağlı olarak tarımın nasıl yapıldığı ve köylünün kapitalist gelişim sürecine nasıl eklemlendiği zaman içerisinde değişmektedir.

Çay üretimi sömürgecilik döneminde kolonyal ülkeler tarafından başlatıldığından geleneksel olarak plantasyonlarda yapılmıştır. Sömürge yönetimleri açısından, plantasyon ve plantasyon fabrikaları yeşil çay yaprağı gibi çürümeye oldukça yatkın olan bir bitkinin hızlı bir şekilde fermente edilip kurutularak taşınabilir bir hale getirilmesinde küçük aile işletmelerinden daha avantajlıdır (Besky, 2017). Güney Asya’da plantasyonlarda çay üreticiliğine başlanması önceden kabile halinde yaşayan ya da geçimlik üretim yapan köylülerin yaşam alanlarına çoğu zaman zorla el konulması ve ücretli emek haline gelmeleri pahasına gerçekleşmiştir (Hann, 1990). Kolonilerin bağımsızlıklarını kazanmalarının ardından çay üretiminde de değişimler olmuştur. Değişimin hangi yönde olduğu ülkeden ülkeye farklılık göstermiştir. Örneğin Endonezya ve Sri Lanka’da çay plantasyonları ilk etapta millileştirilirken Kenya’da plantasyonlar bölünmüş ve küçük köylü mülkiyetine bırakılmıştır (Neilson ve Pritchard, 2009). Tanzanya örneğinde ise bugün çay üreten pek çok ülkede halen hem plantasyonlar hem de küçük meta üreticiliği varlığını sürdürmektedir; ancak küçük meta üreticiliği

de hızla artmaktadır (van der Wal, 2008). Günümüzde çay ekim alanlarının %70'inde küçük meta üreticileri faaliyet göstermektedir (FAO, 2017). Sri Lanka'da küçük meta üreticileri toplam çay üretiminin %76'sını, Kenya'da ise %62'sini ve Endonezya'da ise sadece %23'ünü gerçekleştirir (FAO, 2017).

Küçük meta üretiminin yaygınlaşması, sermaye tarafından da destek görmektedir. Bunun temel nedeni küçük meta üreticiliği yoluyla emek sürecinden kaynaklanan riskleri bertaraf etmektir (Djurfeldt, 1981). Çay tarımının her aşamada yoğun emek gerektirmesi, iş gücü maliyetinin, üretim maliyetinin en önemli belirleyicisi olmasını da beraberinde getirir. Dünya genelinde çayın tarımsal olarak üretim maliyetinin %55 ila %73'ü arasında değişen bir oranını tarım alanlarında çalışan işçilerin ücretleri oluşturur (van der Wal, 2008). Sektörde genel olarak, iş gücü, enerji ve yakıt maliyetlerinin artıyor olması üretimde yeniden yapılanmayı da gerekli kılmaktadır. Bu yeniden yapılanmanın en açıkça görülen şekli küçük meta üreticiliğindeki artıştır. Diğer pek çok tarım ürünü gibi çayda da plantasyonların aksine küçük üreticiler başta emek gücünün maliyeti olmak üzere pek çok maliyeti kendileri üstlenir. Küçük meta üreticileri kendi çay bahçelerinde bir nevi ücretsiz iş gücü olarak çalışır. Ayrıca emek yoğun tarım faaliyetleri hanenin daha fazla çalışarak kendini sömürmesine (self-exploitation) imkân tanıdığından (Chayanov, 1966), küçük üreticiler açısından uygun bir hayatta kalma stratejisi olarak görülebilir (Keyder ve Yenal, 2015). Meseleye küçük üretici açısından baktığımızda, çay üretimi fazla yatırım gerektirmemesi ve üretim sürecinden kaynaklanan riskin de düşük olması nedeniyle küçük üretici için de tercih edilir bir geçim kaynağı haline gelebilmektedir.

Sermayenin emek çay üretiminin artan emek maliyetlerini karşılamak için küçük meta üreticiliğini destekleme eğilimi devlet ve uluslararası kurumlar tarafından da teşvik edilmektedir. Sri Lanka'da küçük meta üreticiliğinin son yıllarda neden hızla arttığına dair ayrıntılı bir çalışma yapan Herath ve Weersink (2009) çay üretiminde küçük meta üretimine geçilmesinin en önemli nedenlerinden birinin 1980'li yıllarda sektöre yapılan devlet müdahalesi olduğunu söyler. Burada devlet müdahalesi çay fiyatının devlet tarafından belirlenmesi şeklinde gerçekleşir. Çayın toplandıktan kısa bir süre sonra işlenmesi gerekliliği çay üreticisini çayı işleyecek firmalara bağımlı kılar; çünkü çay üreticisinin tercih yapmak için çayı elinde bekletme lüksü yoktur. Çay fiyatını devletin belirlemesi firmaların çay üreticilerini manipüle ederek fiyat kırmasının önüne geçerek üreticinin büyük şirketlere olan bağımlılığını azaltır (Herath ve Weersink, 2009).

Çayda plantasyon ve küçük meta üreticiliği ayırımından çay yaprağı üretimindeki emek süreçlerine geçecek olursak buradaki temel belirleyici

başta çayın toplanması olmak üzere, çayın ekilmesinin ve budanmasının yoğun iş gücü gerektirmesidir. Yine bir başka önemli unsur da çay ekim alanlarının dağlık bölgelerde olmasının yanı sıra çayın üretim zamanı ile üretimi için gerekli emek zaman arasındaki farkın fazla olması da çay üretimine kapitalist üretim ilişkilerinin hâkim olabilmemesini zorlaştırır. Her ne kadar Türkiye’de olduğu gibi makasla hasat çay tarımında makineleşme için atılmış bir adım olarak değerlendirilebilse de, çayın iki buçuk yaprağının toplanmasının gerektirdiği hassasiyet nedeniyle genel olarak çayda mekanizasyon başarılı olamamıştır (Herath ve Weersink, 2009).¹² Ancak yabancı otların temizlenmesi ve hastalıkların önlenmesi aşamaları, geliştirilen kimyasal ilaçlar ve gübreler sayesinde daha az emek yoğun hale gelebilmiştir. Çayın kendine has özellikleri nedeniyle mekanizasyon için elverişli olmaması diğer tarım ürünlerine göre çayda kapitalist gelişim sürecinin gözlemlenmesi önünde ek bir engel oluşturur.

Daha önce de belirttiğimiz gibi çayda küçük meta üreticilerinin kendi hanelerindeki iş gücünü kullanmaları emek maliyetinin düşürülmesi açısından önemli bir etmendir. Bununla birlikte çay tarımındaki yaygın istihdam biçimi geçici işçiliktir. Örneğin Hindistan’da 1 milyon 300 bin kadar ailenin geçimi çay imalat sektöründen sağlanırken bir bu kadar işçi de çay tarımında geçici olarak çalışmaktadır (Van der Wal, 2008). İster küçük üreticiler olsun isterse plantasyonlarda olsun geçici işçiliğin yaygın olmasının en önemli nedeni, çayın mevsimlik bir tarım ürünü olması dolayısıyla gerekli iş gücünün aydan aya hatta iklimsel koşullara göre yıldan yıla bile değişebilmesiyle ilgilidir. Geçici istihdam esneklik sağlamanın yanı sıra ucuz olması nedeniyle de tercih sebebi olmaktadır. Çay bahçelerinde işçiler genellikle yevmiyeli çalışır. Ayda ortalama çalışma süresi 10-15 gün kadardır (Van Reenen vd, 2010). Toplanan çayın kilosu için belirlenen fiyat üzerinden hesaplanan yevmiye işçinin yeteneğine, çalışma saatine, sezona vb. etmenlere göre farklılık gösterir (van der Wal, 2008). İşçiler açısından bakıldığında bu durum iş, gelir güvencesizliği ve çoğu zaman kayıt dışı istihdam nedeniyle emeklilik ve sağlık sigortası gibi haklardan yararlanamamak anlamına gelmektedir.¹³

Çayda maliyetleri azaltmak için yeniden yapılanma çoğu zaman küçük meta üreticiliğinde artış olarak görülse de sermayenin ihtiyaçlarına göre kimi zaman sözleşmeli tarım ya da benzeri yapılanmalar da görülebilmektedir. Yani mevcut koşullara bağlı olarak sermaye, maliyeti düşürmenin ve üretici üzerindeki tahakkümünü arttırmanın yeni yollarını bulmaktadır. Örneğin Vietnam’da çayda sözleşmeli tarımın tercih edilmesinin küçük meta üreticileri için küresel pazarlara erişimde önemli bir rol oynadığı ifade edilmektedir (Oanh vd, 2015). Sri Lanka’da ise emek maliyetlerini azaltmanın giderek yaygınlaşan bir şekli plantasyonlarda çalışan işçilerin bağımsız birer dış üreticiye (out-grower)

dönüştürülmesidir (van der Wal, 2008). Dış üreticilik, sözleşmeli üreticiliğin topraksız köylülere uyarlanmış değişik bir biçimi olarak görülebilir. Bu yöntemde daha önceden plantasyonda çalışan çay işçisine bir toprak tahsis edilir. Bu arazide çay tarımı yapabilmesi için işçiye gerekli teknik destek ve girdi de sağlanır. İşçiden kendisine tahsis edilen toprakta yetiştirdiği çayı plantasyon sahibi şirketin işlettiği fabrikaya belirli bir fiyat karşılığında satması istenir. Böylelikle sermaye toplu sözleşmeden doğan yükümlülüklerden kaçınarak daha ucuza işçi çalıştırmanın bir yolunu bulmuş olur (van der Wal, 2008). Örneklerde görüldüğü gibi iş gücü maliyetlerini azaltmanın bir yolu olarak iş gücü koşullara göre farklı biçimler alabilmektedir. Kimi zamansa aynı bölgede farklı emek süreçlerinin yan yana yer aldığı görülmektedir. Örneğin, Hindistan'da çay üretiminin en yoğun olarak yapıldığı Assam'ın Behali ve Biswanath Chariali bölgelerinde 8 dönümden az araziye sahip üreticiler hem aile emeği hem de kiralık emek kullanırken, Assam'ın diğer bölgelerinde çay tarımının yaygınlaşmasıyla birlikte çeltik tarlaları yarıcılık esasına dayalı olarak kiralanmaya başlamıştır (Sharma ve Barua, 2017). Türkiye'de Karadeniz Bölgesinde aile içi emekle üretim yaygın olsa da giderek yarıcılık ve işçi kiralamak da yaygınlaşmaktadır.

Çay tarımında işçilerin büyük çoğunluğunu ya ancak geçimlerini sağlamaya yetecek düşük bir ücret karşılığında çalışan yerli işçiler ya da göçmen işçiler oluşturur. Bunun yanı sıra çay tarımında hem toplumsal cinsiyete hem etnik kimliğe dayalı farklı sömürü mekanizmaları da varlığını sürdürür. Örneğin Hindistan'da çay işçileri en vasıfsız işçiler ve kast sisteminde alt sıralarda olan kimselerden oluşur. Sri Lanka'da da 'ikinci sınıf vatandaş' olarak görülen Tamil halkı çay işçilerinin çoğunluğunu oluşturur. Vietnam'ın kuzeyindeki dağlık alanların yüksek bölgelerinde yetişen Shan çayı H'mong, Thai ve Dao gibi etnik azınlıklar tarafından toplanır (Tran vd, 2016). Çay tarımında emek süreciyle ilgili bir başka çarpıcı gerçek de çocuk işçiliğinin yaygınlığıdır. Kadınlar çoğu zaman bırakacak bir yerleri olmadığından çocuklarını da çay toplamaya getirmek durumunda kalmaktadır. Resmi verilerden tespit etmek zor olsa da örneğin 2002 yılında Kenya'da yapılan bir anket, çay toplayanların %30'dan fazlasının 15 yaşın altında olduğunu göstermektedir. 2001 yılında Hindistan'da 14 yaşın altında 12.6 milyon çocuk işçinin çay toplama ve kısmi olarak da çay imalatı işinde çalıştığı bilinmektedir (van der Wal, 2008).

Çayda emek sürecinin toplumsal ilişkiler açısından bir başka önemli belirleyeni de çayın toplamasının dünya genelinde kadın emeği yoğunluklu olmasıdır (Tea Barometer, 2010). Kadınlar toplumsal cinsiyet rolleri nedeniyle daha iyi çay topladıkları ve erkeklere göre daha sorumluluk sahibi olarak görüldükleri için çay toplama işinde erkek işçilere göre daha fazla tercih edilmektedir. Toplumsal cinsiyete dayalı iş bölümü, çay üretiminde kendini, son derece meşakkatli bir iş

olan çayın toplanmasının kadın emeğine; çay bahçelerine gübre uygulanmasının, ilaçlanmasının ve budanmasının ise daha çok erkek emeğine dayalı olmasıyla kendini gösterir. Ayrıca çay plantasyonlarında işçilerin çoğunluğu kadinken onları denetleyenler neredeyse her zaman erkektir. Çay üretiminde toplumsal cinsiyete dayalı bu işbölümünün ataerkil yapıyı nasıl şekillendirdiği farklı coğrafyalarda çeşitlilik göstermektedir. Örneğin Karadeniz bölgesinde çay sepetinin dolup boşalması kadınların üreme işlevleriyle özdeşleştirildiğinden, erkekler sepet taşıma konusunda çoğu zaman gönülsüzdür (Beller Hann ve Hann, 2012). Bölgede kimi zaman çay toplayan erkeklere rastlansa da bunlar genellikle yarıcı ya da göçmen işçilerdir.

iii) Çayın yetiştirilmesi aşamasına etki eden kapitalist süreçler

Daha önceden bahsettiğimiz gibi tarımsal üretim doğa ve iklim koşullarına bağımlı olduğundan kapitalist üretim sürecinin sergilediği gibi bir gelişim sergileyemez. Kapitalizmin tarıma nüfuz etmesi bu bağımlılığı azaltmak üzerinden gerçekleşir. Goodman ve Redcliff (1991)'in kullandığı kavramlardan hareket edersek, çay tarımının makineleşmeye uygun olmaması nedeniyle kapitalizmin etkisi makineleşme, tohumların genetiğini değiştirme gibi pratiklerden ziyade ilaç ve gübre kullanımı gibi 'el koyma' araçları üzerinden gerçekleşir. Endüstriyel bir tarım ürünü olan çay, yetişmesi için gerekli coğrafi koşullardan ötürü çoğu zaman orman arazilerinde üretilmeye başlanır. Daha önceki orman arazilerinin çay tarımı için kullanılmaya başlanması biyolojik çeşitliliğin azalmasına neden olur. Çay bitkisi monokültür olduğundan, yani uzun süre boyunca belli bir bölgede yetiştirilen tek bitki olması nedeniyle, çeşitliliğin sağlayabileceği doğal koruma yöntemlerinden mahrum kalır. Dolayısıyla çay bitkisini korumak için çoğu zaman bitki, böcek ve mantar ilaçlarının kullanımı zaruri hale gelir (van der Wal, 2008). Bu yönüyle çay sektörü tarım ilaçları sektörü için de önemli bir pazar oluşturur. Fakat bu noktada da elbette ülkeler arası farklılıklar dikkat çekmektedir. Örneğin Türkiye'de çayın üzerini kar örtmesi, yoğun ilaç kullanım gereksinimini büyük ölçüde ortadan kaldırarak Doğu Karadeniz'de yetiştirilen çay açısından bir avantaj oluşturmaktadır (RTB, 2015).

Çayda gübre kullanımı konusu hassasiyetle ele alınması gereken konulardan biridir. Yine çay bitkisinin yetişebildiği habitatın özellikleri çayda gübre kullanımını oldukça önemli hale getirir. Şöyle ki, çayın eğimli arazilerde yetişmesi toprak erozyonuna yol açarken aynı arazide sürekli olarak tek bir tür bitkinin yetiştirilmesi de toprak verimliliğinin azalmasına neden olmaktadır. Uzun yıllar çay yetiştirilmiş bölgelerde toprakta verimlilik azalması sıkça yaşanan bir sorundur. Bu verim azalışı çoğu zaman kimyasal gübre kullanılarak aşılmaya çalışılmaktadır. Kimyasal gübre kullanımı ise hem çay kalitesini hem

de çay yetiştirilen habitatı olumsuz etkilemektedir. Örneğin dünyanın beşinci büyük çay ihracatçısı olan ve çay tarımının temel geçim kaynaklarından biri olduğu Vietnam'ın Phu Tho bölgesinde küçük ve büyük ölçekli çay arazileri arasındaki verimlilik farkları, tarım ilacı ve gübre kullanımıyla azaltılmaya çalışılmakta; fakat bu durum çayın kalitesinin düşmesine neden olmaktadır (Oanh vd, 2016). Doğu Karadeniz bölgesinde de çay verimini arttırmak için çoğu zaman aşırı kimyasal gübre kullanımı oldukça sık rastlanan bir durumdur. Yapılan araştırmalar çay ekim alanlarındaki azalmaya işaret ederken, bilinçsiz gübre kullanımının bir sonucu olarak verimlilik artışlarının sonuna geldiğini de ortaya koymaktadır (Özkutlu vd, 2015). Ayrıca fazla kimyasal gübre kullanımının topraktan gelen kimyasalların derelere karışması sonucu bölgede balıkların ölümüne neden olduğu ifade edilmektedir. Kimyasal gübre ile yetişen çayın insan sağlığına etkisi ise başlı başına ele alınması gereken önemli bir konudur. Bu tarz gübre kullanımının zararlarının giderek daha çok gündeme gelmesiyle birlikte çay yetiştirilen pek çok ülkede organik gübre ile çay üretimine geçiş faaliyetleri artmaktadır.¹⁴ Organik tarım üretimi için gerekli standartların sağlanması bazı üreticilerin sektörün dışına itilmesine neden olurken, gerekli şartları sağlayabilen az sayıda üretici için de bir rant alanı oluşur.¹⁵ Örneğin Qiao vd. (2015) Sri Lanka ve Çin'de organik çay tarımı üzerine yaptıkları çalışmalarında, organik çay tarımının daha az girdi kullanılarak ama daha emek yoğun yöntemle yapıldığını ve organik çay tarımından elde edilen gelirin geleneksel yöntemle yapılan çay tarımından elde edilen gelire göre daha fazla olduğunu göstermişlerdir. Ne var ki organik gübreyle çay tarımına geçiş Doğu Karadeniz bölgesinde gündeme geldiğinde verimliliği çok düşürdüğü sebebiyle üreticilerin direnci ile karşılaşmıştır. Organik tarım sadece az sayıda üreticinin gerekli standartları sağlaması üzerinden değil aynı zamanda sektöre girdi sağlayan yan sanayi kolları için de yeni rant alanlarının oluşmasına zemin hazırlar. Sonuç olarak çay üretimi piyasaya açıldıkça verimliliği arttırmak için kimyasal girdi kullanımı gibi kapitalist süreçlerin üretime nüfuz etmesine uyum sağlamak çay üreticisi açısından bir zorunluluk haline gelir. Üretici zararlarını bilse dahi ürünü için kimyasal gübre kullanır. Ne zamanki sermaye için kâr düşmeye başlar, işte o zaman bir geri dönüşüm yaşanması gerekir. Sermaye bu ihtiyaca kendi çıkarları doğrultusunda organik gübre örneğinde olduğu gibi yeni rant alanları yaratarak cevap verir.

Çayın İşlenmesi

Yeni toplanmış çay yaprağı oldukça hassas olduğundan 12 saatten kısa bir sürede fabrikaya ulaştırılması gerekir. Dolayısıyla çay fabrikaları çay bahçelerine yakın olmalıdır. Çayın işlenmesi süreci hangi tür çay üretileceğini de belirler. En bilinen iki çay çeşidi siyah çay ve yeşil çaydır.¹⁶ Toplanan yaprağın yeşil çay için

mi yoksa siyah çay için mi kullanılacağına göre çay temelde iki yöntemle işlenir (Talbot, 2002). Eğer yeşil çay üretilecekse çay kuru sıcak hava ya da buhar verme yöntemiyle ısıtılır ve ardından yuvarlanır ya da kıvrılır. Bu işlem küçük ölçekte yapılabilir. Dünyada kullanımı daha yaygın olan ve bu çalışma kapsamında esas olarak ele alınan siyah çayın işlenme süreci ise daha karmaşıktır. Siyah çay önce soldurulur sonrasında havayla daha çok temas etmesi için kırılır. Yeşil çaydan farklı olarak siyah çay fermente edilir. Bu işlem hücre zarları kıvrırma yöntemiyle kırılan çayın, hücre özsuunda gerçekleşen kimyasal değişimler sayesinde, aromasının, renginin ve parlaklığının sağlanması sürecidir. Fermantasyon/oksidasyon sonrasında çay kurumaya bırakılır ve boyutlarına göre tasnif edilir. Böylece siyah çay soldurma, kıvrırma, oksidasyon, kurutma ve tasnif olmak üzere beş aşamada farklı makineler kullanılarak işlenmiş olur.

Daha önce belirttiğimiz gibi çay yaprağının yetiştirilmesi emek yoğun olsa da çayın siyah çay üretilecek şekilde işlenmesi sermaye yoğun bir süreçtir.¹⁷ Çaya yapılan sermaye yatırımının kârlı olabilmesi için çok miktarda çay arzı sürekli olarak sağlanabilmelidir. Dünya genelinde çay üretiminin plantasyonlarda yapılmasının ve meta zincirinin geleneksel olarak uluslararası şirketler tarafından kontrol edilmesinin önemli bir nedeni çay bitkisinin ve üretiminin bu kendine has özelliklerinden kaynaklanmaktadır (Talbot, 2002). Çayın toplanmasının hemen ardından işlenmesi gerekliliği ve işlenmesi için gerekli makine teçhizatın başka kullanım alanının olmaması çayın işlenmesi için büyük işletmeleri cazip hale getirir. Bir başka deyişle, çayda uzmanlaşmış makine gereksinimi küçük çay üreticisinin yetiştirdiği çayı üretmesi önünde engel teşkil eder. Bu engel kimi zaman Türkiye örneğinde görüldüğü gibi sektörün devlet eliyle geliştirilmesiyle de aşılabilir. Doğu Karadeniz Bölgesi coğrafi, iktisadi ve kültürel bakımdan Gürcistan, Ermenistan ile bütünleşmiş iken Cumhuriyet'in kurulması ile birlikte bu bölgeler arasındaki ilişki imzalanan anlaşmalar ile neredeyse bitirilmiştir. Sonrasında Karadeniz Bölgesinin yeni ulusal ekonomiye entegre edilmesi söz konusu olmuştur (Genç, 2016). Daha önce mısır ve fındık yetiştirilerek geçimlik üretim yapılan çay üretiminin devlet eliyle teşvik edilmesi neticesinde, Doğu Karadeniz Bölgesi hem iktisadi hem de toplumsal olarak son derece önemli bir dönüşüm geçirmiştir. Bugün Türkiye'de 200 bin çay üreticisi üzerinden 1 milyon kişi geçimini çayla sağlamaktadır. Ayrıca toplam 200 civarındaki çay fabrikasının dörtte biri ÇAYKUR'a ait fabrikalardan oluşur. Bu fabrikalarda toplam çay üretiminin yarısından fazlası gerçekleşir. Bunun yanı sıra devletin başta fiyat belirleme olmak üzere sektördeki her türlü düzenlemesi özel sektör işletmeleri için belirleyici rol oynar.

Çayın meta zincirinde işlenme aşamasını ele alırken dikkat çekilmesi gereken bir husus da çay işletmelerinde çalışan işçilerin durumudur. İlginç bir şekilde

uluslararası literatürde çayın yetiştirilmesi ve toplanması aşamalarında çalışan işçiler sıkça ele alınırken çay işleyen fabrikalarda çalışan işçiler neredeyse görmezden gelinmektedir. Oysaki çay yetiştigi bölgede hem tarım hem de imalat üzerinden istihdam sağlamaktadır. Çay fabrikalarında çalışan işçilerin çalışma koşulları da çayın bir tarım ürünü olarak özelliklerinden doğrudan etkilenmektedir. Özellikle Türkiye gibi çay hasadının yılda üç dört kez yapıldığı ve çayın ithalatının da çok sınırlı olduğu ülkelerde çay işletmelerinde işçiler sözleşmeli olarak geçici işçi kadrolarında çalışmaktadır. Yılın belli bir kısımda fabrikada çalışarak geçimlerinin sağlamaları mümkün olmadığından bu işçiler çoğu zaman sezon dışında ek işlerde çalışmak zorunda kalmaktadır.

Çay Ticareti

Çayın yetiştirilmesi ve işlenmesinden sonra gelen aşama piyasaya sunulmasıdır. Borsa çay satışında son derece önemli rol oynar. Dünya genelinde üretilen çayın yaklaşık %70'i çay borsasında ihaleyle satılır (Tea Barometer, 2010). Kimi ülkelerde çayın neredeyse tamamı borsada işlem görürken kimi ülkelerde borsanın rolü göz ardı edilebilecek düzeydedir. Örneğin Sri Lanka'da üretilen çayın %90'ı Colombo Borsası'nda satılırken (Kasturiratne, 2015), çay ihracatının çok düşük olduğu ve çay piyasasının çoğunluğunun devletin elinde olduğu Türkiye'de çay emtia borsası kurulmuş olsa da etkin bir şekilde işlememektedir.¹⁸

Birincil malların emtia borsalarında alınıp satılması 18. yüzyıldan beri süregelen bir süreçtir. Bu malların ticareti için borsanın tercih edilmesinin nedeni genellikle bu yolla işlem maliyetini azaltılacağı ve ürünlerin pazarlanmasına ilişkin riskin borsa aracılığıyla daha iyi yönetilebileceği üzerinden açıklanmaktadır (Rashid vd. 2010). Böylelikle emtia borsalarının piyasa işleyişini daha etkin hale getirerek, arz ve talep üzerinden fiyatların oluşmasını olumlu yönde etkileyeceği öne sürülmektedir. Bu genel önermeye rağmen belli metaller üzerinden yapılan etnografik çalışmalar aksi sonuçlara varmaktadır. Örneğin İzmir Ticaret Borsası'nda pamuk fiyatlarının oluşum süreci üzerine yaptığı çalışmada Çalışkan (2007), emtia borsasının aracılığında fiyatların bir iktidar ilişkisi içerisinde üretildiğini söyler.¹⁹ Emtia borsası neoklasik iktisatta anlatıldığı gibi arz ve talebin serbest piyasada buluşmasını kolaylaştıracak bir işlev görmemektedir. Farklı emtia borsaları üzerine yapılan etnografik çalışmaların genel olarak vardıkları ortak nokta borsada alım satımın teknik bir meseleye indirgenemeyeceği, fiyatın belirlenmesinde toplumsal, siyasi ve kültürel ilişkilerin son derece önemli rol oynadığıdır (Dinler, 2015; Çalışkan, 2007). Aşağıda bahsedeceğimiz gibi, Hindistan'da Kolkata Borsasında çay fiyatının belirlenmesi üzerine yaptığı çalışmasında Besky (2016) de benzer bir sonuca ulaşmaktadır.

Hindistan (Kolkata), Sri Lanka (Colombo) ve Kenya (Mombasa) çay borsaları dünya piyasalarında çay fiyatının belirlenmesinde referans olarak alınan en önemli üç borsadır. Kahve, pamuk ve şeker gibi ihracatı yapılan diğer başlıca tarım ürünlerinin aksine, çay halen sesli müzayede yöntemiyle eski emperyal merkezlerde alınıp satılır. Çayı kısa süreli olarak depolarında saklayan lisanslı firmalar, alıcılara ellerindeki çay örneklerinden gönderirler. Alıcılar, piyasada küçük paya sahip yerel satıcılar ve ihracatçılar olabileceği gibi uluslararası şirketler de olabilmektedir (Herath ve Weersink, 2009). Borsada çay fabrikası ve alıcı arasındaki ticaret araçlar üzerinden sağlanır. Araçlara bu hizmetleri karşılığında belli bir komisyon ödenir. Besky (2017) Hindistan örneği üzerinden yaptığı çalışmada Kalküta şehrindeki borsa merkezi, Nilhat House'da kimisi Assam kimisi Darjeeling çay üzerine uzmanlaşmış olan araçların her gün buraya gelerek yüzlerce fincan çayın tadına bakıp ardından ihale sürecine girdiklerini ifade eder (Besky, 2017). Borsada alıcıyı ya da satıcıyı temsil eden araçların toplumsal konumları önemlidir. Hindistan'da araçlar çoğu zaman beyzbol ve kriket gibi hobileri olan yüksek eğitimli orta sınıf erkeklerden oluşur (Besky, 2016). Kolonyal dönemden kalma bir pratiği devam ettiren ve çayın tadımı üzerinden kalitesini ve dolayısıyla fiyatını belirleyen kimseler, elbette İngiliz damak tadından ve kültüründen anlayan kimseler olmalıdır. Sık sık kahve ile karşılaştırılsa da esasında incelikli bir damak zevki gerektirmesi nedeniyle çay kahveden ziyade şarabı andırır (Neilson ve Pritchard, 2009). Hatta öyle ki hassas tadım duyarlarını kaybetmek istemeyen kimi araçlar sigara, alkol, soğan, sarımsak vb. şeylerden uzak dururlar (Besky, 2016).

Borsada çay fiyatının belirlenmesine dair bu sürece ilişkin iki noktanın altını çizmek gerekir. Bunlardan birincisi, kişisel ilişkilerin çayın borsada işlem görmesi sürecinde son derece önemli rol oynadığıdır. Araçlar çoğu zaman birbirlerini ve temsil ettikleri şirketleri ve plantasyonları tanıdıklarından ihale sürecine daha girmeden önce zaten ihaleyi kimin alacağına dair bir fikir sahibidirler (Besky, 2016). Buradaki temel sıkıntı her ne kadar borsanın serbest piyasa kurallarına uygun şeffaf bir fiyat belirleme sürecine imkan tanıyacağı söylene de esasında borsada fiyatların daha çok uluslararası şirketlerin iktisadi güçleri doğrultusunda belirlenmesidir. İkincisi ise çayın tarımsal bir ürün olarak özgünlüğünün borsada ihale sürecine nasıl etki ettiği. Daha önce belirttiğimiz gibi, belli miktarda çayın sürekli olarak kısa sürede toplanıp ivedilikle işlenmesi gereklidir. Bu durum çay piyasasında çok ciddi bir bilgi ağının örülmesini elzem kılar (Neilson ve Pritchard, 2009). Çay öylesine sofistike bir tarım ürünüdür ki, yetiştiği toprağın kimyasal özellikleri, toplanma yöntemi ve zamanı ve işlenme şekli gibi pek çok farklı etmen çayın kalitesine etki eder. Bu durum çok farklı çeşit siyah çay elde edilmesine neden olur ve çayın daha çok emtia borsalarında ihale

yoluyla işlem görmesini avantajlı kılar. Araçların çayın yetiştiği coğrafyadan hasat edildiği döneme dek pek çok farklı etmenin çayın tadı üzerine etkisini değerlendirip çayı sınıflandırmaları gerekir. Tadım gibi öznel bir sürecin fiyatın belirlenmesinde önemli rol oynaması, çay borsasının bir arbitraj unsuru olarak da işlev görmesini beraberinde getirir (Besky, 2017).²⁰ İhale süreci, fiyatının belirlenmesini kolaylaştırmak üzere çayın farklı özelliklerini belirtmek için oluşturulan kodlar üzerinden kendine özgü son derece karmaşık ve ancak araçların anlayabildikleri bir dilin geliştirilmesine sahne olur. Çayın tadı, aroması, kokusu, yapısı ve rengi üzerinden aracının yaptığı değerlendirmeler ve yardımcısının aldığı notlar sonucunda tadılan her çaya bir rakam verilir. Tadım süreci sonunda aracı ihale sürecine girmek üzere ihale odasına gider. Burada bu kez alıcı tarafı temsil eden araçlar kendilerine daha önceden aracı kurum tarafından gönderilen çay örneklerini tadıp, satıcıyı temsil eden aracının belirlediği ve belli bir fiyatı öngören rakamı değerlendirirler.

Harmanlanması ve Paketlenmesi

İşlenmesinin ardından çay tamamlanmış bir ürün olarak görülebilir; fakat bu aşamadan sonra gelen çayın harmanlanması, paketlenmesi ve piyasaya sürülmesi çayın meta zinciri boyunca en çok kâr elde edilen süreçtir (Van Reenen vd., 2010). Tek bir bitki yaprağının işlenmesiyle üretiliyor olmasına rağmen bugün dünyada yaklaşık 1500 çeşit çay vardır. Çoğu zaman bir bardak çayda dünyanın farklı yerlerinden toplanmış ve farklı fabrikalarda işlenmiş çeşitli çayların bir harmanı bulunur. Hangi marka çayın hangi coğrafyalarda yetişen ne tür çayların harmanlanmasıyla oluşturulduğu çoğu zaman ticari bir sır olarak saklanır (Van Reenen vd 2010).

Belli bir tür çayın farklı coğrafyalardan gelen farklı kalitede çayların harmanlanmasıyla oluşturulması çay alıcısına borsada avantaj sağlar. Çoğu zaman alıcı hangi coğrafyadan hangi tür çayı almak istediğini bilerek ihale sürecine girer; fakat istediği çayın fiyatının yüksek olduğunu düşünürse farklı bir harmanla benzer bir tat yakalamayı tercih edebilir (Neilson ve Pritchard, 2009). Bu durum uluslararası büyük çay firmalarına bir esneklik sağlar; çünkü çayın harmanlanma ve paketlenme işi çoğu zaman uluslararası firmaların tüketici ülkelerde kurdukları fabrikalarda gerçekleşir. Bu harmanlanma ve belli bir tadın oluşturulması süreci çayın meta zincirinin kontrol edilebilmesinde ve dolayısıyla fiyatının belirlenmesinde önemli rol oynar.

Buraya kadar çayın üretim aşamaları üzerine yaptığımız analizimize dayanarak meta zinciri boyunca toplumsal ilişkilerin nasıl şekillendiği üzerine bir değerlendirme yaptık. Son olarak çayın meta zincirinin her bir halkasındaki

aktörlerin elde ettikleri katma değere bakacak olursak; öncelikle şunu belirtmeliyiz: Bir tarımsal ürün olarak çayın standardize olmaya elverişli olmaması, dünya çapında çay fiyatlarının bir hayli farklılaşmasını da beraberinde getirir. Buna rağmen İngiltere ve Hollanda menşeli az sayıda uluslararası şirketin (Unilever, Van Rees, James Finlay ve Tata Tea) çay piyasasını elinde tutması ve buna bağlı olarak çay üreticileri ile çayı işleyen ve pazarlayan şirketler arasındaki güç dengesizliği çayda bölüşüm ilişkilerinin belirlenmesinde önemli rol oynar.²¹ Çay meta zincirinde çoğu zaman bir firmanın hem plantasyona, hem çay fabrikasına hem de pazarlama sürecine hâkim olduğu dikey bir örgütlenme biçimine rastlanır. Örneğin Unilever ve Tata Tea gibi büyük üreticiler kahve ve kakao gibi diğer ürünlerin aksine genelde çayın meta zincirinin tamamını ellerinde tutarlar (van der Wal, 2008). Bunun yanı sıra daha önce de bahsedildiği gibi çayda küçük meta üreticiliği de pek çok ülkede artış göstermektedir. Bu durum çayda meta zincirinin üst kısımlarında çok sayıda üretici varken zincirin aşağı kısımlarında ciddi bir yoğunlaşma görülmesine neden olur. Aşağıdaki tablo çayın nihai fiyatını bileşenlerine ayırdığımızda zincirin her bir aşamasında yer alan aktörlerin elde ettikleri katma değere dair bir fikir vermektedir.

Tablo 2: Avrupa Piyasalarında Satılan Çayın Her Bir Aşamadaki Katma Değeri

Üretim Aşamaları	€/kg	Son Fiyattaki Yüzde Değişim
Yetiştirme, Toplama, İşleme, İlk Paketleme	1.25	6.91
İhale Fiyatı	1.39	7.68
Taşıma, İhracat vergileri	2.47	13.65
Sigorta, Pazarlama, paketleme, depolama	8.51	47.02
Market Fiyatı	18.10	100.000

Kaynak: SOMO (2006)

Tablo 2'den çıkan sonuç zincirin ilk halkalarında yer alan ve üretim sürecinin en meşakkatli kısmını üstlenen yeşil çay üreticilerinin çayın nihai fiyatından en düşük payı aldıkları, çayın ihraç edilmesi sonrası aşamalarda yer alan ve genellikle uluslararası şirketlerden oluşan sermaye gruplarının ise pazarlanan üründen en yüksek payı aldıkları yönündedir. Böylelikle küresel bir meta olan çayın üretim aşamalarına dair yapılan bir analiz erken ve geç kapitalistleşmiş ülkeler arasında

ticaret üzerinden gerçekleşen eşitsiz ilişkilere de ışık tutmaktadır. Çaya dair genel bir analizden yola çıkarak böyle bir değerlendirme yapmış olsak da uluslararası meta zincirinde yer almaması itibarıyla Türkiye’de çayda bölüşüm ilişkilerinin farklı dinamikler üzerinden belirlendiğini hatırlatalım. Dünya çay piyasasındaki yoğunlaşmada çoğu zaman zincirin aşağı kısımlarını elinde tutan uluslararası şirketler belirleyici olsa da Türkiye örneğinde olduğu gibi kimi zaman kamu kuruluşları da çay piyasasındaki oligopolistik yapıyı belirleyebilmektedir. Hann 1980’lerde Türkiye’de çay üretimi üzerine yaptığı saha çalışması sonucunda küçük meta üreticiliği ve oligopolistik işletme yapısının birlikteliğinin bir çelişki yarattığını öne sürmektedir (Hann, 1990). Bu çelişkiye neden olan şey Türkiye’nin kalkınma hedefinin bir parçası olarak geliştirilen çay sektörüne devletin makul seviyelerin çok üstünde destek sağlamasıdır. Küçük meta üreticileri kısa dönemde çaydan kazançlı çıksalar da devlet ve piyasa mekanizması arasındaki gerilimin bir yansıması olarak uzun dönemde sürekli tekrarlayan krizlerle yüzleşmek zorunda kalmıştır. Hann (1990)’a göre bu çelişkinin çözümü ya çay bahçelerinin tamamen kamulaştırılması ya da fabrikaların özelleştirilmesidir.

Sonuç

Hindistan’ın dünyaca ünlü Darjeeling çayının tanıtım kitapçıklarında Darjeeling çayının bahçeden toplanmasından çay bardağına kadar kat ettiği mesafenin yanı sıra, çayın o bölgenin kadınlarının maharetli elleriyle büyük bir özenle toplandığı, el emeğiyle dizildiği ve paketlenildiği anlatılır (Besky, 2014). Ortaya çıkan ürün içimiyle tüketiciyi rahatlatan hoş kokulu bir içecektir. Meta zinciri yaklaşımı bu hoş kokulu içeceğin üretim süreci ardındaki üretim ilişkileri ile ilgilenir ve üretim ilişkilerinin örneğin Vietnam ve Hindistan’da toplumsal ilişkileri nasıl farklı şekilde dönüştürebileceğini ele alır. Bu çalışmada her meta zincirinin kendine özgü özelliklerinin o meta zincirini diğerlerinden ayırdığı önermesinden yola çıkarak (tarımı, işlenmesi, tüketimi ve ticaretini birlikte düşündüğümüzde) yaklaşık 2 milyar insanın geçimini sağladığı bir tarımsal ürün olarak, çay meta zincirinin, üretim ilişkilerini ve toplumsal ilişkileri nasıl etkilediğine ve kimyasal girdi kullanımı bağlamında kapitalist gelişmenin çay meta zincirine etkisine dair değerlendirmeler yapıldı.

Çayın meta zincirinin özgünlüklerinden birincisi çayın yetiştirilmesi ve toplanmasının emek yoğun bir süreç olmasıdır. Çay toplama işinin zahmetli olması ve titizlik gerektirmesi, toplumsal cinsiyete ve etnik farklılıklara dayalı işbölümünü daha görünür hale getirir. Hindistan’ın Assam dağlarında, Vietnam’ın kuzeyindeki yamaçlarda, Sri Lanka’da kadınların ve etnik azınlıkların yoğun emekleriyle toplanır çay. Ne var ki çayın nihai fiyatı bileşenlerine ayrıldığında çay tarımında yoğun emek sarf eden üreticilerin pazarlanan üründen

en düşük payı aldıkları görülmektedir. Buna rağmen emek maliyetlerinin düşürülme gereksinimi çay sektöründeki en önemli meselelerden biri olarak ortaya konmaktadır. Sermayenin emek gücü maliyetlerini azaltmak istemesi, dünyanın önde gelen çay üreticisi ülkeleri arasında plantasyon tarımı yerine küçük meta üreticiliği, sözleşmeli üreticilik veya dış üreticilik gibi seçeneklerin yaygınlaşmasına neden olmaktadır. İkinci bir özellik, toplanan çay yapraklarının kısa zaman içinde yaprakları işleyecek fabrikalara taşınması gerekliliğinden kaynaklanır. Üreticisi tarafından kurutulan ve kavrulmadan önce yıllarca saklanabilecek olan kahve meyvesinin aksine (Talbot, 2002), çay yaprağı çok daha az dayanıklıdır. Çay toplanan bahçeler ve yeşil çay yapraklarını işleyen fabrikaların birbirine yakın olmasının nedeni budur. Dolayısıyla çay yetiştigi bölgedeki iktisadi ve toplumsal yapıyı hem tarım hem de imalat sektörleri üzerinden etkiler. Ayrıca yine çayın bu özelliği nedeniyle uluslararası alanda ancak siyah çay olarak ticarete konu olabilir. Çayın meta zincirini diğer meta zincirlerinden ayıran üçüncü bir özellik ise dünya genelinde yaklaşık 50 kadar ülkede üretilen üretildiği her bölgede ve her alt bölgedeki kalitesi farklı olan çayın harmanlanmasıyla farklı standartlarda ürünlerin oluşturulmasıdır. Bu durum çay fiyatının borsada tadım uzmanı ve aracı kişiler üzerinden belirlenmesinin önemli bir nedenidir. Uluslararası büyük şirketlerin yetiştigi koşullara, toplanma şekline ve işlenme yöntemine göre farklılaşan çay çeşitlerini harmanlayarak aynı tadı yakalayabilme esnekliğine sahip olması, aynı tadın yakalanabilmesi çay üreticisini sermayeye tabi kılan önemli unsurlardan biridir. Bir diğer deyişle harmanlama aşamasındaki rolü, sermayeye çay yaprağı fiyatını belirlemede üstünlük sağlar. Çayın meta zincirinde toplumsal ilişkileri etkileyen son etmen, çayın işlenmesinin sermaye yoğun olması ile ilgilidir. Küçük üreticinin ürettiği ürünü işleyememesi sermayeye bağımlılığını arttıran bir başka önemli etmendir.

Çalışmanın değindiği ikinci bir nokta kapitalist gelişme sürecinin çay tarımı ve çayın meta zincirine etkisidir. Tarımda doğal girdilerin ikame edilmesi çay tarımında kendini verimliliği arttırmak üzere kimyasal gübrenin aşırı kullanımı ile göstermektedir. Bu durumun yarattığı tahribat insan ve canlı sağlığını olumsuz etkiler. Bu tahribat geri dönülemeyen aşamalara vardığında bu kez toprağın onarımı organik gübre kullanımını gündeme getirmektedir. Ne var ki organik tarım tartışmaları bazı üreticilerin onay alabilmesi ve bazı üreticilerinin sürecin dışına itilmesi nedeniyle yeni rant alanlarının oluşmasına neden olmaktadır. Ayrıca organik tarım girdi sağlayan yan sanayiler için de kârlı yatırım alanları oluşturmakta, dolayısıyla hükümetlerin ve uluslararası kuruluşların organik tarıma verdiği desteğin arkasındaki niyetin de sorgulanması gereğini beraberinde getirmektedir.

Çalışma boyunca belirttiğimiz gibi çayın özgünlükleri çayın meta zincirinin

belirlenmesinde son derece önemli rol oynasa da, yetiştiği coğrafyaya bağlı olarak toplumsal, siyasi, ekonomik ve kültürel etmenler her bir çay meta zincirini birbirinden ayırır. Örneğin Türkiye’yi ele aldığımızda çayın uluslararası ticaretinin sınırlı olması, Doğu Karadeniz’in iklimsel özellikleri ve çay sektöründe devletin belirleyici olması gibi etmenler Türkiye’de çayın meta zincirinin ve etrafında şekillenen toplumsal ilişkilerin üretici diğer ülkelerdeki çay meta zincirlerine göre farklılaşmasına neden olur. Farklı coğrafyalarda yetişen aynı ürüne ait meta zincirlerinin birbirlerinden nasıl farklılaştıklarına ve toplumsal yapıya nasıl etki ettiklerine dair derinlikli analizler yapabilmek için saha çalışmalarıyla beslenecek daha fazla çalışma yapılması önem kazanmaktadır.

Sonnotlar

¹ Makalenin ilk taslağını okuyarak değerli önerilerde bulunduğu için Dr. Öğr. Üyesi Der-ya Nizam Bilgiç’e ve Cansu Başak’a teşekkür ederiz.

² Yıldırım (2015).

³ Meta zinciri yaklaşımlarını, tüketimi aşamasını yeterince ele almamaları nedeniyle eleştiren Fine (2004), geliştirdiği tedarik sistemi yaklaşımında, tüketimin kültürel boyutunun da belirli bir metaya özgü olan ve üretim, dolaşım, dağıtım aşamalarından oluşan bir zincir tarafından belirlendiğinin altı çizer. Nasıl ki çay üretiminin fiziki koşulları ve yapısal özellikleri belirli bir çay türünü diğer çaylardan ayırmakta önemli rol oynuyorsa çayın tüketim kalıplarının nasıl şekillendiği de belli bir çay meta zincirinin ayırt edici özelliklerindedir. Çaya özgü farklı meta zincirlerini tek tek ele almadığımız bu çalışmada farklı kültürlerde çay tüketim kalıplarının nasıl şekillendiğini ve bunun meta zinciri ile ilişkisini çalışma kapsamı dışında bırakmayı tercih ettik.

⁴ Türkiye’de tarımsal ürünlerin özgünlüklerinin meta zincirlerini nasıl şekillendirdiğini pamuk ve zeytinyağı örnekleri üzerinden ele alan çalışmalar için bkz. (Nizam, 2011; 2015).

⁵ Meta zinciri kavramı, dünya sistemi analizi dahilinde 1980’lerde ortaya çıkmış olmasına rağmen farklı bir analitik yaklaşım olarak kabul görmesi 1990’larda Gereffi ve Korzeniewicz’in “küresel meta zinciri” kavramını ortaya koyan çalışmalarıyla olmuştur (Newman, 2012).

⁶ Daha çok tarımsal gıdalara yoğunlaşan zincir tipi bir başka yaklaşım ise kökeni 1960’lara dayanan Filiere analizidir. Eskiden Fransız kolonisi olan ülkelerin ürettikleri tarımsal metaları ampirik olarak ele alan bu yaklaşım, teorik bir çerçeveden ziyade daha çok analitik bir inceleme aracı sunar (Rich, 2012).

⁷ Organik tarım tartışmaları etrafında, meta fetişizmi kavramından yararlanılarak yapılan meta zinciri analizleri, metanın üretimindeki toplumsal ilişkilere ışık tutmanın yanı sıra bu süreçte doğayla toplum arasındaki ilişkinin de sorgulanması gerektiğinin altını çizer (Guthman, 2004).

⁸ Bu tercih davranışının aslında yalın bir zorlama olduğuna dair bir değerlendirme için bkz Keyder ve Yenil (2015).

⁹ Genel olarak meta zinciri analizi ve onun tarımda karşılığını bulan meta sistemi analizi zincirin uluslararası boyutuna vurgu yapsa da, dış ticarete konu olmayan tarım ürünlerini ulusal sınırlar içindeki aşamaları üzerinden inceleyen çalışmalar da mevcuttur. Bu çalışmalara örnek olarak Buck vd. (1997) verilebilir. Çalışmada, California ve San Fransisco'daki organik meyve sebze meta zincirleri incelenmiş ve tarım gıda sermayesinin bu meta zincirleri üzerindeki kontrolünün giderek arttığına işaret edilmiştir. Bir başka örnekte Guthman (2004) California'da organik gıda meta zincirlerini ele alarak sanılanın aksine organik gıdaların üretiminin küçük üreticilerin hâkim olduğu rekabetçi bir piyasaya tekabül etmediğine yeni düzenlemelerle birlikte birkaç büyük üreticinin piyasaya hâkim duruma geldiğine dikkat çekmiştir.

¹⁰ Örneğin Dolan ve Humprey (1999) Sahra Altı Afrika ülkelerinin İngiltere'ye gerçekleştirdiği mango ticaretindeki katma değer paylarını incelediği çalışmalarında bir birim ihraç edilen ürün fiyatının nihai fiyatın sadece %14'ünü, süpermarket satış fiyatının ise %45'ini oluşturduğunu göstererek meta zincirlerindeki süpermarket hâkimiyetine işaret etmişlerdir.

¹¹ Türkiye'de çay tarımı Giresun, Trabzon, Rize ve Artvin'de de yapılmasına rağmen daha çok yağmur alması nedeniyle çayın en çok yetiştiği yer Rize'dir. Öyle ki çay tarım arazilerinin %65'i Rize'de bulunmakta ayrıca Rize'de tarımsal gelirin %98'i çaydan elde edilmektedir (ZMO, 2015).

¹² Çayın genç yaprakları, çaya kendine özgü aromasını veren polifenol maddesini daha fazla içerir. Bu genç yaprakların elle toplanması halinde en kaliteli çay yaprağı elde edilebilir ancak bu durumda daha düşük verimlilikle karşılaşılacaktır. Çay yaprakları mekanik makaslar ile toplandığında ise verim daha yüksek olmakta ancak çayın kalitesi azalmaktadır (Neilson ve Pritchard, 2009).

¹³ Ücretlerinin düşük olmasının yanı sıra özellikle plantasyon işçilerinin karşılaştıkları bir başka zorluk da çalıştıkları süre boyunca kalmaları için plantasyon sahibi tarafından sağlanan yerlerde yaşam koşullarının çoğu zaman oldukça kötü olmasıdır. Özellikle yoğun sezonlarda işçi evlerinde oldukça kalabalık bir şekilde kalınması, çoğu zaman elektriğin olmaması ve hijyen koşullarının kötü olması gibi etmenler zaten oldukça zor koşullarda çalışan işçilerin yaşamlarını daha da zorlaştırmaktadır (van der Wal, 2008).

¹⁴ 1995 ve 2008 yılları arasında organik çay üretimi yılda %10-20 arasında artmış, 2008 yılından sonra artış hızında yavaşlama görülmüştü. Bu hızlı büyümeye rağmen 2012 yılı itibariyle organik çay üretimi dünyadaki toplam çay üretiminin ancak %1'ini oluşturmaktadır (IISD, 2014). Bununla birlikte tek başına organik gübre ile üretimin, organik çay üretimi anlamına gelmediğini de belirtelim. Hindistan dünyadaki en büyük organik çay üreticisidir. Darjeeling bölgesindeki kayıtlı 87 bahçeden 62'si organik üretim yapmakta ve buna ek olarak kendi kompost gübrelerini de üretmektedir (FAO, 2017).

¹⁵ Benzer bir rant yaratım sürecinin tarım ürünlerine coğrafi işaret alınması üzerinden nasıl gerçekleştiğine dair detaylı bir analiz için bkz. (Nizam, 2017).

¹⁶ Bunun dışında temel iki çay çeşidi daha vardır: oolong ve puerh. Oolong yarı fermente olmuş çaydır. Puerh Çin'in Yunnan bölgesinde yetiştirilir ve diğer çay çeşitlerinin aksine post fermentasyon sürecine tabi tutulur; yani ilk fermentasyon işlemi yarıda kesilerek çay ikinci kez fermente edilir.

¹⁷ Çay üretiminde makine kullanımı açısından iki temel yöntem vardır. Geleneksel olan ortodoks yöntemde amaç çayın aromasını daha çok taşıyan büyük yapraklar üretmektir. Genellikle elle toplanmış iki yaprak ve bir filizin kullanıldığı ve üretimin de daha maliyetli olduğu bu yöntemle yüksek kalite çay üretilir. Daha çok Asya ülkelerinde uygulanan Ortodoks yöntemde (Neilson ve Pritchard, 2009), 100 kg çay yaprağından yaklaşık 21.5 kg kuru çay elde edilir (BETA, 2016). Makine kullanımının daha yoğun olduğu ikinci yöntemde ise çay kesilir, öz suyu çıkarılır ve kıvrılır. CTC (cut-tear-curl) olarak adlandırılan bu ikinci yöntem Afrika ülkelerinde ve Türkiye'de daha sık rastlanılır. Bu yöntemle üretilen çaylar daha keskin bir aromaya sahiptir. Çay yapraklarının neredeyse toz haline geldiği poşet çay üretimi için de yine CTC yöntemi kullanılır. Poşet çay, çoğu zaman makinelerin çalışması esnasında yere dökülen çaylardan oluşur (Besky, 2016).

¹⁸ Türkiye'de 'Çay Kanun Tasarısı'yla kullanımı yaygınlaştırılmaya çalışılan borsanın, üreticiler üzerindeki olası etkilerine dair bir analiz için bkz. Genç (2016).

¹⁹ Çalışkan (2007) pamuk fiyatının belirlenmesini ele alırken borsada oluşan protez fiyatların pamuk alım satımında pazarlık yapmak için kullanıldığını, pamuğun nihai fiyatının oturma sürecinin ardından kapanış fiyatı komitesinin bir araya gelmesiyle oluştuğunu söyler. Burada arz ve talep mekanizması ancak komitenin piyasadaki arzın ne olmasını istediklerini aralarında belirleyip kamuya duyurmasıyla siyasi bir müdahale üzerinden fiyata etki eder. Londra Metal Borsası'nda fiyat mekanizmasına açık ve zımni müdahalelerde bulunarak piyasanın nasıl kontrol altına alındığına dair bir analiz için bkz. Dinler (2015).

²⁰ Çayın fiyatının belirlenmesi ardındaki bu öznel sürecin Hindistan'da çay borsasının dijitalleşmesi çabaları önünde nasıl bir engel oluşturduğuna dair bir değerlendirme için bkz Besky (2016). Hindistan'da çay borsasında dijitalleşmeye geçiş engellerle

karşılıklı olarak örneğin Kenya Mombasa Çay Borsası'nda bilgisayar destekli müzayede sistemleri giderek yaygınlaşmaktadır (Tanui, vd, 2012).

²¹ Yedi uluslararası firma dünya çay üretiminin %85'ini elinde tutmaktadır (van der Wal, 2008).

Kaynakça

Akram-Lodhi A H (2007). Land, Markets and Neoliberal Enclosure: An Agrarian Political Economy Perspective. *Third World Quarterly*, 28 (8): 1437-1456.

Amin S (1997). *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme*. Çev. Semih Lim, İstanbul: Kaynak.

Bair J ve Peters E D (2006). Global Commodity Chains and Endogenous Growth: Export Dynamism and Development in Mexico and Honduras. *World Development*, 34 (2): 203-221.

Banaji J (1980). Summary of Selected Parts of Kautsky's The Agrarian Question. İçinde: H Wolpe (der.), *The Articulation of Modes of Production: Essays from Economy and Society*, London: RKP, 45-92.

Bellêr-Hann I ve Hann C (2012). İki Buçuk Yaprak Çay, Doğu Karadeniz'de Devlet, Piyasa, Kimlik. Çev. Pınar Öztamur, İstanbul: İletişim.

Bernstein H ve Campling L (2006). Commodity Studies and Commodity Fetishism II: Profits with Principles? *Journal of Agrarian Change*, 6 (3): 414-447.

Cooke P (1988). Modernity, Postmodernity and the City. *Theory, Culture and Society*, 5(2-3), 475-492. 174

Bernstein, H (2009). *Tarımsal Değişimin Sınıfsal Dinamikleri*. Çev. O Köymen, İstanbul: Yordam.

Besky S (2014). The Labor of Terroir and the Terroir of Labor: Geographical Indication and Darjeeling Tea Plantations. *Agriculture and Human Values*, 31 (1): 83-96.

Besky S (2016). The Future of Price: Communicative Infrastructures and the Financialization of Indian Tea. *Cultural Anthropology*, 31 (1): 4-29.

Besky S (2017). Tea as Hero Crop? Embodied Algorithms and Industrial Reform in India. *Science as Culture*, 26 (1): 11-31.

Beta (2007). Çay Üretimi. *Beta Tea Academy*, <http://www.betateacademy.com/?p=334>. Son Erişim Tarihi, 12 Temmuz 2017.

Boratav K (1970). Tarımda Üretim İlişkileri Üzerine, içinde: K Boratav (der), İktisat Politikaları ve Bölüşüm Sorunları, İstanbul: Belge, 42-83.

Braudel F (1981). *The Structures of Everyday Life: The Limits of the Possible*. Çev. S. Reynolds, New York: Harper & Row.

Buck D, Getz C ve Guthman, J (1997). From Farm to Table: The Organic Vegetable Commodity Chain of Northern California. *Sociologia Ruralis*, 37 (1): 3-20.

Buttel F H (2001). Some Reflections on Late Twentieth Century Agrarian Political Economy. *Sociologia Ruralis*, 41 (2): 165-181.

Chayanov A V (1966). AV Chayanov on the Theory of Peasant Economy. İçinde D Thorner, K Basile ve R. E. F. Smith (der.), Illionis: Richard D. Irwin.

Çalışkan K (2007). Price as a Market Device: Cotton Trading in Izmir Mercantile Exchange. *The Sociological Review*, 55 (2): 241-260.

Dinler D (2015). A Multi-sited Analysis of Rules and Regulations in the Recycling Market from Ankara to London. (Basılmamış Doktora Tezi) Londra: School of Oriental and African Studies.

Djurfeldt G (1981). What Happened to the Agrarian Bourgeoisie and Rural Proletariat under Monopoly Capitalism? Some Hypotheses Derived from the Classics of Marxism on the Agrarian Question. *Acta Sociologica*, 24 (3): 167-191.

Dolan C, Humphrey J ve Harris-Pascal C (1999). Horticulture Commodity Chains: The Impact of the UK Market on the African Fresh Vegetable Industry. *International Development Studies*. Working Paper, no: 96.

Ecevit M C (1999). *Kırsal Türkiye'nin Değişim Dinamikleri: Gökçeada Köyü Monografisi*, Ankara: Kültür Bakanlığı.

Echánove F ve Steffen C (2005). Agribusiness and Farmers in Mexico: The Importance of Contractual Relations. *The Geographical Journal*, 171 (2): 166-176.

Ellis F (1998). Household Strategies and Rural Livelihood Diversification. *The Journal of Development Studies*, 35 (1): 1-38.

Erdoğan M (2014). Çay Sektörü İçin İran Çok Önemli Bir Pazar! <http://www.rizevizyon.com/haber/cay-sektoru-icin-iran-cok-onemli-bir-pazar/352> Son Erişim Tarihi, 13 Mart 2018.

FAO (2014). Working Group on Organic Tea, Intersessional Meeting of the Intergovernmental Group on Tea , 5-6 Mayıs 2014, Roma-İtalya.

FAO (2015). World Tea Production and Trade: Current and Future Development.<http://www.fao.org/3/a-i4480e.pdf> Son Erişim Tarihi, 13 Mart 2018.

FAO (2016). Committee on Commodity Problems Intergovernmental Group on Tea. <http://www.fao.org/3/a-mr118e.pdf> Son Erişim Tarihi, 13 Mart 2018.

Değirmenci E ve Karaçimen E (2019). Bir Bardak Çayın Serüveni: Meta Zinciri Analizinden Hareketle Çayın Ekonomi Politikası, *Mülkiye Dergisi*, 43 (1), 139-173.

FAO (2017). Intergovernmental Group on Tea Report of the Working Group on Smallholders. <http://www.fao.org/economic/est/est-commodities/tea/tea-meetings/intersessionaltea2017/en/> [Son Erişim Tarihi, 19 Mart 2018.](#)

Fine B (2004). Debating Production-Consumption Linkages in Food Studies. *Sociologia Ruralis*, 44(3): 332-42.

Fridell G (2007). Fair Trade Coffee and Commodity Fetishism: The Limits of Market Driven Social Justice. *Historical Materialism*, 15 (4): 79-104.

Friedland W H, Barton A M ve Thomas R T (1981). *Manufacturing Green Gold: Capital, Labor, and Technology in the Lettuce Industry*, New York: Cambridge University Press.

Friedland W (1984). Commodity Systems Analysis: An Approach to the Sociology of Agriculture, içinde: H K Schwarzweller (der), *Research in Rural Sociology and Development*, Greenwich: CT, JAI Press, 221-235.

Friedland W H (2001). Reprise on Commodity Systems Methodology. *International Journal of Sociology of Agriculture and Food*, 9 (1): 82-103.

Genç F (2010). Türkiye’de Çay Üretimi ve Değişen Sosyal İlişkiler. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi.

Genç F (2016). Neoliberal Dönüşümün Çay Evresi, içinde: D Yıldırım ve E Haspolat (der), *Değişen Karadeniz’i Anlamak*, Ankara: Phoenix, 257-280.

Gibbon P (2001). Upgrading Primary Production: A Global Commodity Chain Approach. *World Development*, 29 (2): 345-363.

Goodman D ve Redclift M (1991). *Refashioning Nature: Food, Ecology and Culture*, London: Routledge.

Gómez-Baggethun E ve Ruiz-Pérez M (2011). Economic Valuation and the Commodification of Ecosystem Services. *Progress in Physical Geography*, 35 (5): 613–628.

Guthman J (2004). The ‘Organic Commodity’ and Other Anomalies in the Politics of Consumption, içinde: A Hughes ve S Reimer (der), *Geographies of Commodity Chains*, London: Routledge, 233-249.

Guthman J (2009). Unveiling the Unveiling: Commodity Chains, Commodity Fetishism, and the ‘Value’ of Voluntary, Ethical Food Labels, içinde: J Bair (der), *Frontiers of Commodity Chain Research*, Standford, CA: Standford University Press, 190–206.

Hann C M (1990). Second Thoughts on Smallholders: Tea Production, The State, and Social Differentiation in the Rize Region. *New Perspectives on Turkey*, 4: 57-79.

Herath D ve Weersink A (2009). From Plantations to Smallholder Production: the Role of Policy in the Reorganization of the Sri Lankan Tea Sector. *World Development*, 37 (11): 1759-1772.

Hopkins T K ve Wallerstein I (1986). Commodity Chains in the World-Economy prior to 1800. *Review (Fernand Braudel Center)*, 10 (1): 157-170.

Kasturiratne D (2015). Quality Improvement and Worker's Safety in the Sri Lankan Tea Industry. FAO Working Paper. http://www.fao.org/fileadmin/user_upload/ivc/PDF/Asia/18_Kasturiratne_tea_Sri_Lanka.pdf. Son Erişim Tarihi, 13 Mart 2018.

Kautsky K (1988). *The Agrarian Question*, London: Zwan.

Keyder Ç ve Yenal Z (2015). *Bildiğimiz Tarımın Sonu: Küresel İktidar ve Köylülük*, İstanbul: İletişim.

Le Thi Kim O, Vu Dinh T, Tran Huu C ve Lebailly P (2016). Contract Farming as a Determinant of Promoting Tea Marketing Channels for Small Producers in Phu Tho Province. *International Review of Research in Emerging Markets and the Global Economy*, 2 (4): 955-972.

Loconto, A M ve Simbua E F (2012). Making room for smallholder cooperatives in Tanzanian tea production: Can Fairtrade do that?. *Journal of Business Ethics*, 108 (4): 451-465.

Mann S A ve Dickinson J M (1978). Obstacles to the Development of a Capitalist Agriculture. *The Journal of Peasant Studies*, 5 (4): 466-481.

Mann S A (1989). *Agrarian Capitalism in Theory and Practice*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.

Marx K (1973) [1939]. *Grundrisse*, London: Penguin.

Marx K(1976) [1867]. *Capital Volume 1*, London: Penguin.

Minot N (1986). *Contract Farming and Its Effect on Small Farmers in Less Developed Countries*, Michigan State University, Department of Agricultural, Food, and Resource Economics.

Morton A D (2007). Global Capitalism and the Peasantry in Mexico: The Recomposition of Class Struggle. *The Journal of Peasant Studies*, 34 (3-4): 441-473.

Neilson J ve Pritchard B (2009). *Value Chain Struggles: Institutions and Governance in the Plantation Districts of South India*, Wiley-Blackwell.

Newman S (2012). Global Commodity Chains and Global Value Chains, İçinde: ASaad Filho ve B Fine (der), *The Elgar Companion to Marxist Economics*, Aldershot: Edward Elgar, 155-162.

Nizam D (2011). Coğrafi İşaretler ve Küresel Piyasada Yerelleşen Tarım Ürünleri. *Praksis*, 25: 87-116.

Nizam D (2015). Geographical Indications and Commodity Chain Analysis: Policy and Resource Rents. (Basılmamış Doktora Tezi. Sydney: The University of Sydney

Nizam D (2017). Place, Food, and Agriculture: The Use of Geographical Indications in Olive Oil Production in Western Turkey. *New Perspectives on Turkey*, 57(3-30).

Özkutlu F, Ö. Akkaya H, Ete Ö, Şahin Ö ve Korkmaz K (2015). Rize İlindeki Bazı Çay Bahçelerinin Toprak ve Yaprak Analizi İle Besin Element Düzeylerinin Belirlenmesi. *Harran Tarım ve Gıda Bilimleri Dergisi*, 19 (2): 94-103.

Patnaik U. (1979). Neo-Populism and Marxism: The Chayanovian View of the Agrarian Question and Its Fundamental Fallacy. *The Journal of Peasant Studies*, 6 (4): 375-420.

Raj J (2015). The Hidden Injuries of Caste: South Indian Tea Workers and Economic Crisis. <https://www.opendemocracy.net/beyondslavery/jayaseelan-raj/hidden-injuries-of-caste-south-indian-tea-workers-and-economic-crisis> Son Erişim Tarihi, 2 Şubat 2018.

Rashid S, Winter-Nelson A ve Garcia P (2010). Purpose and Potential for Commodity Exchanges in African Economies. Fourth African Agricultural Markets Program Policy Symposium, 6-7 Eylül 2010. Lilongwe, Malawi. <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.185.2766&rep=rep1&type=pdf> Son Erişim Tarihi, 13 Mart 2018.

Reimertz S (2003). Çayın Kültür Tarihi, Çev. Mustafa Tüzel, Ankara: Dost.

Rich V (2012). *Carving a Life: The Political Economy of Woodcarver Livelihoods in Cabo-Delegado, Northern Mozambique*. (Basılmamış Doktora Tezi), Londra: SOAS.

Rize Ticaret Borsası (2015). Türk Çay Sektörü Güncel Durum Raporu. <http://www.rtb.org.tr/uploads/files/110-CayRaporuNisan2015.pdf> Son Erişim Tarihi, 5 Ağustos 2017.

Saha B ve Bahal R (2016). Livelihood Diversification Pursued by Farmers in West Bengal. *Indian Research Journal of Extension Education*, 10 (2): 1-9.

Sharma C K ve Prarthana B (2017). Small Tea Plantation and Its Impact on the Rural Landscape of Contemporary Assam. *International Journal of Rural Management*, 13 (2): 140-161.

SOMO (2007). Comparative International Research on the Tea Sector in Vietnam. <https://www.somo.nl/wp-content/uploads/2007/01/Comparative-international-research-on-the-tea-sector-in-Vietnam.pdf> Son Erişim Tarihi, 13 Mart 2018.

Talbot, J M (2002). Tropical Commodity Chains, Forward Integration Strategies and International Inequality: Coffee, Cocoa and Tea. *Review of International Political Economy*, 9 (4): 701-734.

Tanui, JK, Fang W, F, Feng W, Zhuang P ve Li X (2012). World Black Tea Markets: Relationships and Implications for the Global Tea Industry. *Journal of International Food & Agribusiness Marketing*, 24 (2): 148-168.

IISD (The State of Sustainability Issues Review) (2014). Tea Market. 297-322. http://www.iisd.org/sites/default/files/pdf/2014/ssi_2014.pdf#page=288 Son Erişim Tarihi, 20 Mart 2018.

Tran T, Branca G, Arslan A ve Van Mai T (2016). Value Chain Analysis of Climate-smart Shan Tea Production in the Northern Mountainous Region of Vietnam. *Rivista di Economia Agraria*, 71(1): 155-169.

Van Der W S (2008). Sustainability Issues in the Tea Sector: A Comparative Analysis of Six Leading Producing Countries.

Van R, Sjoerd Panhuysen M ve Weiligmann B (2010). Tea Barometer 2010. *Leiden, NL: Tropical Commodity Coalition for Sustainable Tea, Coffee Cocoa*.

Yıldırım E (2015). Karadeniz Kadından, İçinde: L Çelik ve E Yıldırım (der), *Yeşilden Maviye: Karadeniz'den Kadın Portreleri*, Ankara: Nika, 128.

Ziraat Mühendisleri Odası (2015). Çay Raporu-2015: Çay 1 Milyon İnsanın Geçimini Sağlamaktadır. http://www.zmo.org.tr/genel/bizden_detay.php?kod=25738&tipi=38&sube=0 Son Erişim Tarihi, 10 Temmuz 2017.

Krize Nasıl Yaklaşabiliriz?¹

İzzettin Önder, e-posta: izzettinonder@gmail.com

Değerli dostlar, sizleri saygıyla selamlarım. Ben, İstanbul Üniversitesi'nden 2017 yılında yaştan emekli olmuş öğretim üyesiyim. Halen iki devlet üniversitesinde ders vermekteyim. Bu olanağı bana sağlamış olduklarından dolayı Mülkiyeli dostlara çok teşekkür ediyorum. Bu olanağın sağlanmış olmasından ve burada bulunmaktan mutluluk duydum.

Benden önce gayet doyurucu bir sunum yapmış olan hocamın ifadelerine katkı yapmak haddim değil. O konuşmayı tamamlayıcı nitelikte olması temennisiyle, ben de meseleyi şöyle ortaya koyacağım. Kriz meselesini konuşurken, iktisat, dolayısıyla sosyal bilimler alanında konuşuyoruz demektir. Sosyal bilimler alanında konuşurken, tıp ve mühendislik alanlarından farklı düşünmemiz ve akıl yürütmemiz gerektiği kanaatini taşıyorum. Sosyal bilimler alanında konuşurken aynen bir mühendis gibi hemen her kararı alabileceğimizi kurgulayamayız, çünkü sosyal alanda farklı çıkar ilişkileri içinde etkili olabilen çok sayıda faktör söz konusudur. Çok temel belirleyici olarak, sosyal alanı çok derinden etkileyerek denetimi altına alan üretim ilişkisi, yani ekonomik üretim faaliyeti söz konusudur. Çoğu durumda gidişata hâkim olamayınca siyasilere yöneliyoruz ve bir şekilde saptadığımız bazı suçları siyasilere yıkıyoruz; siyasilerin düşüncesizce ya da öngörüsüzce davrandığı kanaatine ulaşıyoruz. Oysa olaylar çoğu durumda siyasetçilerle de doğrudan ilgili olmadan, ekonomik dinamikler doğrultusunda kendi kanalında sürüklenmektedir. Ancak, şunu gözden uzak tutmamak gerekir ki, sistemler bütünselliklerdir, kendi işleyiş mekanizmaları ve yürüyüş kuralları vardır ve her istemeden yaşadığımız olayda sistemin kendi içsel dinamiklerinin sistem lehine etkisi ve gücü vardır. Bu görüş bizi olaylara tarihsel maddeci süreçte ve diyalektik olarak bakmamız gerektiğine taşıyor. Bu yürüyüşte ilginç olan şudur ki, sistem dinamikleri sistemin bekası doğrultusunda hareket ederken, insan unsuru üzerinde durmamaktadır. Tam da bu noktada hemen şu ayrımı yapmam gerekiyor. Bu kısa anlatımdan da anlaşıldığı üzere, sözünü ettiğim ve sistem olarak nitelediğim görüngü soyut bir doku olmayıp, adının *kapitalist* olduğu ve sermayenin devinimleri ile ilerleyen ve bu süreçte insanı dikkate almayan somut durumdur. Kısacası, üzerinde konuştuğumuz sistem kapitalizmdir ve kapitalizmin davranış ve çözümlemelerinde insan ögesi yoktur.

Ancak Alfred Marshall sistemin özünü vurgularken ekonominin insan ile ilgili olduğunu ileri sürmüş olmasına rağmen, savının tam tersi yönünde davranarak, değer belirlenmesinde politik iktisat okulunun objektif değerlemesinden uzaklaşıp, piyasa ağırlıklı subjektif değerlemeye geçişin teori babalığı rolünü üstlenmiştir. Aynı şekilde toplumlara insani olarak sunulan sosyal demokrasi politikaları da aslında insanla ilgili olmayıp, sistemi koruyarak kurtarmak ve sermayeye piyasa açma işleviyle yükümlü kılınmıştır. Gidişata böyle bakarsak, ilginç bir tarihsel yürüyüş olduğunu ve bu yürüyüşe sermaye dinamiklerinin başat olduğunu görüyoruz. Bu tarihsel yürüyüşte toplumsal yığınların büyük haklarına çok fazla hâkim olamıyoruz, ancak küçük hakları kurtarma çabaları ile yetiniyoruz.

Hal böyle olunca, peki bu tarihsel diyalektiği önce anlayabilmemiz, saniyen olabildiğince yönlendirebilmek ve gidişatı çözümleyip çareler üretebilmemiz için künyemizi saptayıp, maddeci üretim bağlamında tarihsel üretim süreçleri üzerinde yerimizi belirlememiz gerekmektedir. Künyemiz anayasada mülkiyet hakkının tanımı ile belirlenir. Mülkiyet hakkı ekonomimizin künyesini saptadığı gibi, yerkürede hangi aileye mensup olduğumuz hakkında da bize bilgi verir, yol gösterir. Özel mülkiyet sistemi içinde olduğumuza göre, kapitalist sistemin içindeyiz demektir. Oradan ayrılamayız. O bir ailedir. İlişkiler fark edilmeyecek bir şekilde farklı yerlerden ekonomiler arasında gelir gider. O aile içindeki ilişkiler bütünsellik kuralı ve gereği doğrultusunda, siyasi örgütler arasında ve/veya ekonomik üniteler arasında çoğu zaman fark edilemeden işler.

Türkiye'nin krizine geçmeden önce, biraz genel duruma, küresel görüntüye bakmanın gerekli olduğunu düşünüyorum. Burada derinlemesine kapitalist dünyanın krizini konuşmayacağım, o çok büyük bir alanı kapsar, ama Türkiye'nin bu yürüyüşte nerelerden geçtiğinin, neler geçirdiğinin anlaşılması gerekiyor. Böyle bir kısa turdan sonra Türkiye'nin krizine geleceğim. Bir kere, küresel kapitalist süreç genel hatlarıyla üretici aşamadan, günümüzde ağırlıklı olarak finansal aşamaya geçmiştir. Şimdi şöyle bir tarihsel süreci gözlerimizin önünden geçirelim lütfen. İkinci Paylaşım Savaşı ertesinde sosyal devlet aşaması yaşandı. Daha sonraları ağırlıklı olarak finansal süreç devreye girmeye başladı, müteakiben küreselleşme süreci, yani neoliberalizm tarih sahnesinde boy gösterdi. Bu süreçler, hiçbirinin amacı insana ya da siyasi anlamda demokrasiye hizmet olmayan, tümüyle sistemin yaşam süresini uzatmaktan sorumlu aşamalardır. Hepsinin amacı sıkışan sermayeye yeni piyasalar açmak ve sermaye birikimi sıkışıklığına bir nebze de olsa çare üretmektir. Sosyal demokrasi de dâhil olarak, bu süreçlerin hiçbirinin amacı insanın veya toplumların mutluluğu değildi, olmamıştır. Hal böyle olunca, Reagan olmasaydı da, Thatcher olmasaydı da, bunların yerine daha başkaları da olsaydı yine neoliberalizm yeşerecekti.

Neoliberalizm; ileri düzeyde insani ya da demokratik bir işleyiş değil, kapitalizmi kurtarmaya çalışan bir süreçtir. Bunları tartışırken, biri daha büyük olmakla beraber, iki büyük üstadın çarpışmasını görüyoruz. Biri Marx, ötekisi ise Keynes'dir. Nedir bu çarpışma diye baktığımızda; acaba sistemde Marx'ın dediği gibi üretim fazlası mı var, yoksa Keynes'in dediği gibi tüketim eksikliği mi var?

Ben maliye hocalığından emekli oldum. Eğitim boyunca, devletin sistemin bekasını sağlama işlevine vurgu yapmamakla beraber, ara sıra sistem vurgusu yapmış olsam da, devamlı Keynes sistemine dayalı öğretiyi tartıştık. Bu süreçte müfredat kadar, bizzat benim de suçumun olduğu açıktır. Her şeye rağmen, sosyal devlet politikalarına hiç prim vermeden derslerimi tamamladım, diyebilirim. Hesap vermeyi bir tarafa bırakalım, bizzat küresel yürüyüşe bir göz atalım. Şu soruyu kendimize soralım, lütfen: Nereden çıktı sosyal devlet görüşü; neden İkinci Paylaşım Savaşı ertesinde bu politika uygulandı da, sonraları terk edildi? Sosyal demokrasi politikalarının amacı, ulus devlet içinde gelir dağılımını bir nebze düzelterek, devletin hizmetlerini bir miktar yükselterek sermayeye piyasa açmaktır. Sosyal demokrasi talebi, doğal olarak halklardan gelmiştir, ancak sermayenin arzusu ve sistemin kaderi böyle bir amaçta birleşmemiş olsaydı, halkların bu talebi karşılanamaz, böyle bir politika uygulanamaz ve halklar yoksulluğa terk ediliyor olabilirdi. Sermayenin genişleyen piyasa ihtiyacına ilaveten, döneme başat sosyalizm endişesinin bertaraf edilmesi kaygısı da halkların talebinin uygulanabilir zemine oturtulması yolunu açıyordu. Aslında sosyal demokrasi her hal ve koşulda farklı gelir kesimleri arasında aktarımdan çok, aynı kesim içinde zamanlar arası aktarım yapar. Denk bütçe yaklaşımından görece büyük ve açık bütçe politikasına geçiş, özellikle de savaş sonrası restorasyon faaliyetleriyle uyumlu politika oluşturuyordu. Sosyal demokrasi politikaları da Sovyetler'in çözülmesiyle geriletince, sermayeye piyasa amacına yönelik ikinci benzer politika olarak neoliberalizm yaftası altında küreselleşme ve finanslaşma devreye girdi. Küreselleşme, doyum noktasına ulaşmış olan sermayenin önüne tüm yerküreyi açıyordu; finanslaşma ise, gelecek piyasaları bugüne çekerek, geleceğin pahasına bugünün piyasasını genişletmeyi hedefliyordu. Sistem piyasa süreçleri ve mekanizmaları ile niçin bu yollara sapıyordu, karşı koyulamaz talep nereden geliyordu? Bu süreci, ekonominin ilahi kuralı olan arz talep eşitliğinin sağlanması çabaları sürüklüyordu. Neden durmadan talep cephesi üzerinde operasyon yapılıyordu? Çünkü arz cephesi denetimimiz dışında, sermaye birikimi dinamikleri doğrultusunda devamlı olarak yükseliyordu. Diğer bir deyişle Marx haklı idi; sermaye birikimi yasası açıkça kuralını dayatıyordu. Bu dinamikle arz devamlı olarak inanılmaz şekilde büyüyordu. Buna karşı Keynes politikaları, arza müdahale edemeden, talebi yönetmeye çalışıyordu. Görülüyor ki, iktisat süreçleri insanla ilgili değildir, daha doğrusu 1600'lerin

sonuna doğru John Locke tarafından teorileştirilen liberalizm ve insanî yaklaşım, sermayenin inanılmaz yükselişi ile artık tarihe karışmış oluyordu. Artık sermaye, doğayı, en değerli doğa parçası olan aklımızı ve irademizi teslim alıp sömürecek şekilde hoyratlaşarak, hâkimiyetini ilan ediyordu. Bu sürecin anlaşılabilmesi ve sürece karşı çıkılmaması için önce bilimler kompartımanlara ayrılmakta, eğitim kurumlarında eğitim tek yanlı verilmekte, eğitim analitik yöntem dışlanırcasına skolastik yöntemle sürdürülmektedir. Yüksek eğitim kurumlarında da Pierré Bourdieu'nun "sembolik şiddet" olarak nitelediği ayıklama sistemiyle akademisyen alımında kural hiç esnetilmeden ve akademik görüntü altında(!) gerçekleştirilmektedir. Eğitim alanında sistemi analitik olarak veren Marxizm dışlanmakta, sisteme anlık tedavi öneren Keynes içeri alınmaktadır. Bu da eğitimin nasıl bir sistemik üst yapı kurumu olduğunun göstergesidir. Bu kısa tartışmayı şununla bağlayabilirim ki, Keynes değil, Marx haklı idi ve bu durum kanıtlandı. Peki, o zaman kriz nedir? Kriz, arzın artışına yetişemeyen, piyasada arz talep dengesini sağlayamayan talep yanlı politikalara karşı, krizle bazı üretim ünitelerinin çökertilerek arz talep eşitliğinin sağlanmasıdır. Sistem dinamikleri bunu nasıl sağladı meselesine şöyle yanıt verebiliriz: yetersiz talep kâr oranlarını gerilettili, güçlü firmaların dayanabildiği bu koşullar güçsüzleri çökertti. Bundan dolayıdır ki, neoliberalizm sonrasında güçlenerek büyüyen firmalar *alfa* sıfatıyla, küçülen ve eriyen firmalar ise *beta* sıfatıyla nitelendirilmektedir. Kâr oranlarının gerilemesi dağıtılan şirket kârlarının (temettülerin) yeniden üretim tahsis amacıyla değil, tüm ülkelerde yüksek kâr getiren alanlara kredi amacıyla kullanılmaya başladı. Böylece kapitalist merkezlerde inanılmaz büyüklükte finansal kapital oluşarak, çeşitli ülkelerin devlet kâğıtlarına ve sair özel alanlara yüksek faizli kredi olarak yöneldi.

Bu kısa açıklamadan sonra şimdi gelelim Türkiye'ye. Bugünü anlamak için önce kısa bir tarih turu yapmamız, kapitalist aile içinde ulus devlet olarak ortaya çıkmış olan ülkenin devinimlerini ortaya koymamız gerekiyor. Ulus devlet olarak kurulan Türkiye'nin ekonomi politikaları bağlamında görece tek bağımsız olduğu dönem, kanaatimce 1930 devletçilik dönemidir. 1930 dönemine kadar, Sevr zincirlerinden sıyrılmaya çalışan Türkiye, siyasi ve ekonomik anlamda tam bağımsızlığa ancak 1930'larda kavuşmuştur. 1930'larda yayınlanmış olan Kadro dergisinin 1933 yılında çıkan 22 inci sayısında İsmet İnönü, "Başvekil İsmet" imzasıyla, "Fırkamızın Devletçilik Vahfı" başlıklı makalesinde devletçiliği 7-8 yıl evvel düşündüklerini vurgular. Bu ifade şunu gösteriyor ki, kuzeyimizde Sovyetler varken, Lozan Antlaşmasına rağmen Batı dünyası Türkiye üzerinden denetimini tam olarak çekmemiş. Çünkü Türkiye hâlâ kendi içinde kararsız, dış kutuplar arasında ise alan paylaşımı içinde idi. 1923 yılında İzmir'de toplanmış olan İktisat Kongresi'nde gerek Batı dünyasına doğrudan, gerekse Sovyetler'e

dolaylı yoldan verilmiş mesajlara rağmen böyle bir mücadele devam ediyordu. 1923'teki kongrede Atatürk'ün, Osmanlı padişahının emperyalizme hizmet ettiğini söyledikten sonra, faydacı bir yaklaşımla, yabancı sermayenin kurallarımıza riayet koşulu ile ülkede yatırım yapabileceği ifadesi dahi her iki taraftaki kuşkuyu silememiş, mücadeleyi sonlandırmalarına yardım edememişti.

Osmanlı borçları henüz bitmemişken, 1950'de iktidara gelmiş olan Demokrat Parti ilk özelleştirme vaadiyle, ekonomiyi dışa açtı. Bu aşamayı şöyle bir soru ile noktalayayım: 1950 Demokrat Parti dönemini, siyasi anlamda çok partili döneme geçiş olarak mı, yoksa aynı politikayı izleyen iki partili siyasi anlayışın devamı olarak mı görmek gerekir? Ben esas kırılma noktası olarak 1950 yılını görüyorum. Zira bir yanda devletin kurucu partisi ve partinin benimsediği Cumhuriyetçilik, Halkçılık, Milliyetçilik, Laiklik yanında 1931 yılında ilave edilen Devletçilik ve Devrimcilik ilkeleri, diğer yanda da açıkça reddetmese de, bu ilkeleri benimsememiş olup ekonomiyi dış dünyaya açan Batı eğilimli yeni bir parti var. Kısacası, bir yanda siyasi olarak halka dönük kurucu, devletçi, halkçı ve devrimci parti, diğer yanda ise ülkeyi borca sürükleyici Batı emperyalizmine göz kırpıcı davranışlardan çekinmeyen bir parti söz konusudur. Bu yaklaşıma göre, 1950 gerçek anlamda çok partili sisteme geçiş ve ileri aşamalarda büyük kırılmalara yol açan bir süreç olarak görülebilir. Burayı noktalamadan ikinci olasılığı da zikretmek gerekir ki, Cumhuriyet'in kuruluşuyla, hatta Osmanlı'nın son dönemlerinden itibaren Batı etkisi ile kapitalist raya girmiş olan Türkiye'nin 1950 kırılmasını yaşaması da mukadderdi; halkçılık, devletçilik ve devrimcilik ilkeleri sürdürülebilir miydi, kuşkuludur! Henüz Osmanlı borçları dahi tamamıyla itfa edilmeden dış ticareti serbestleştiren Demokrat Parti 1958 Paris anlaşmasıyla moratoryum (borç erteleme) ilan etmek zorunda kaldı. Şimdi teoriyi biraz daha rafine hale getirirsek, 1950'lerden geriye gidip, bir kez daha düşünmemiz gerekebilir. Şöyle ki, Cumhuriyet'in kuruluşundaki devrimler üstyapı devrimi olarak sürdürülmüş, fakat devletçilik ve devrimcilik ilke ve amaçlarına rağmen ekonomik sistem olarak kapitalist dünyada kalınmıştır. Zira devrim denen büyük dönüşüm, salt üretim araçlarının kamulaştırılması olmayıp, son aşamaya kadar devlet aygıtının da işlevsel dönüşümünü zorunlu kılar. Kapitalist sistemde kalındığı sürece ileri aşamalarındaki devrimlere savrulmak zaruri olur. Cumhuriyet sürecini ekonomik devrim olarak görmeyip, salt sistemin oturtulması çabası olarak açıklayıp, 1950 savrulmasını, hatta Demokrat Parti'nin oluşturulmasını ise sistemik yürüyüş gereği olarak yorumlamak belki daha doğru olabilir. Çünkü kapitalist raya girmiş olan ekonomi, artık karşılıklı etkileşimle merkezin yoğun çekimi altındadır. Dolayısıyla müteakip aşamalarda devlet değişebilirdi, fakat dönüşümü gerçekleştiremedi. Bu bağlamda devletin dönüşümü ifadesini açmakta yarar görüyorum. Sıkça kullanıldığı üzere neoliberal süreçte devletin

dönüşümü söz konusu değildir. Neoliberalizm sistem değişikliğini olmayıp, kapitalizmin bir aşamasını ifade eder. Oysa devletin dönüşümü, kapitalizmin farklı aşama ve gereksinimlerine göre hacim değişimini değil, tümüyle piyasanın kaldırıldığı durumdaki fiili planlamacı ve uygulamacı işlevi ile köklü doku değişikliğini ifade eder. Diğer bir deyişle, amorf nitelikli kapitalist devletin sermayenin gereksinimine göre piyasa alanı ile ilişkisindeki yüzeysel değişikliği dönüşüm olarak nitelemek doğru görülemez. Bu köklü farklılığın kapitalizmde yaşanan kamulaştırma, özelleştirme ya da ihale sistemine geçiş dönemlerindeki yüzeysel farklılıkla hiç ilgisi olamaz. Dönüşüm “metamorfoz” olayıdır. Kapitalist sistem içinde devlet amorf yapıdadır, sermayenin gereksinimine göre büyür, küçülür, bazı hizmetleri kamulaştırır, sonra bunları özelleştirebilir, sosyal politikalarla kısmen emek yanlı görünümüne bürünebilir, işler sıkışınca devlet sertleşebilir. Kısacası, sermayenin birikim ihtiyacı ve sosyal duruma göre devlet, daima sermayenin yanında olarak, Althusser yaklaşımında olduğu üzere, gerektiği yerde ideolojik aygıtlarını, gerektiği yerde ise daha ileri düzeyde baskı araçlarını devreye sokabilir. Fakat bu değişimler devletin kapitalist niteliği çerçevesinde olup, dönüşüm anlamını taşımaz. Devlet ihtiyaç oluştuğunda sermayenin yanına gider, ihtiyaç kalktığında ise piyasaya karışmaz, küçülür ve kamulaştırılmış alanları özelleştirme ya da ihale sistemi ile özel sektöre bırakır. Bu süreç karmaşıktır, doğru, ama bir dönüşüm olmayıp, değişimdir.

Gelelim, Türkiye'nin 1950'lerde neden dışa açıldığı meselesine. O yılı hatırlayalım. İkinci Paylaşım Savaşı sonlanmış, Avrupa'da ve diğer yerlerde restorasyon faaliyetleri sürüyor, ABD kapitalist dünyanın ağa-babası olarak, 1948-1951 yılları arasında Marshall Planı'nı devreye sokarak, Sovyetler ve Kızıl Çin'e karşı kapitalist dünyaya yön vermek istiyor. İşte, 1950 yılında Türkiye'nin dışa açılma projesini, kapitalist dünyada hızla gelişen üretime piyasa alanı açarak destek vermek, yani DP sürecini dünya kapitalizminin gereksinimlerine göre şekillenme olarak görmek gerekir. Bu dönem ticari emperyalizm dönemidir. Böylece ticari emperyalizm içine savrulan Türkiye, 1958 Paris Anlaşması ve moratoryumla karşı karşıya kalmıştır. Bunun üzerine, 1960 Darbesi ve 1961 Anayasası ile planlama kuruldu ve Türkiye ithal ikameci- montaj aşamasına geçti. Konumuz olmadığından hızla geçmek adına, bu dönemi de montaj emperyalizmi olarak saptamak yanlış değildir. Çünkü dış bağlantılı üretimde girdinin anlaşmalı firmalardan alınacağı ve üretimin dışa satımının yasak olacağı koşulu döneme amirdi. Böylece, ülke girdi alımında uluslararası rekabet koşullarından yararlanamadığı gibi, ihracatta da eli kısıtlı olduğundan 1979 yılında döviz krizi ile karşı karşıya kalındı. Bu dönemle ilgili bir örnek bize genel bir fikir verebilir. 1960'ların ilk yarısında doktora çalışmamı yaparken, Amerikan General Elektrik Fabrikası'nın İstanbul'da patentle üretim yapan ampul fabrikasında

bir araştırma yapmam gerekti. O esnada öğrendim ki, Mısır'daki ihaleye ABD doğrudan merkezden ürün satmış, İstanbul'daki fabrika böyle bir girişime dahi girişememiş. Sebebini sorduğumda, merkezden ampulün duy kısmı ve parlayan tel gelirmiş, İstanbul'da şişe geçirilip, ambalajlanıp satılmış. Mısır'daki ihaleye ABD'nin merkezden sattığı ampullerin fiyatı, İstanbul'a gönderilen girdilerden ucuzmuş. Görülüyor ki, bu sistemde daha ilk madde girişinde önemli miktarda kâr transferi yapılmış merkez ülkelere. Böylece yürütülen montaj emperyalizmi dönemi de kaçınılmaz olarak döviz krizi ile sonlandı. Müteakiben geçtiğimiz 1980 politikaları da finanslaşma eğilimli dışa açık modeldi. Biz ticari açığımızı para hareketlerini dengelemeye çalışarak, cari açığı biraz hafifletmeye çalıştık. Bu da finansal emperyalizmdir. Özal çaresizdi. Başka bir şey yapabilir miydi? Kapitalist sistemde yapamazdı. Bu bir sistem meselesidir. Çaresizlikle çıkarılan 32 sayılı Kararname sonucunda geliştirilen "sıcak para operasyonu" ile sağlanan dış kaynaklar ülke ekonomisinin disipline edilmeden yol almasına sebep oldu. Hızla günümüze geldiğimizde, sıcak para rehabeti ile neoliberal politikalara teslim olmuş şekilde buralara kadar geldik. Bu kısa tur bize iki öğretiyi açıkça göstermektedir. Birincisi, uygun şartlarla ekonomiye hâkim olduğumuz 1930'lar dışında, her dönemde dâhil olduğumuz kapitalist sistemden etkilenmekle kalmadık, aynı zamanda kısmen destek alarak merkez sermayeye piyasa işlevi görürken, merkeze kaynak aktardık. İkinci öğreti ise, maalesef, ekonominin şekillenmesinin, merkez kapitalizmin devinimleri doğrultusunda ve daima ona destek verecek, piyasa açacak şekilde oluşumudur. Ekonominin tüm busüreçlerde merkez ekonomiler paralelinde şekillenmesi ve merkez ekonomiyi desteklemesi borçlanma sistemi ile yürütülmüştür. Ondan dolayı da, 1929 krizinin farklı sebeplerini bir tarafa bırakırsak, 1950'ler, 1960 ve 70'ler, 1980 ve 90'lar daima krizlerle sonlanmışlardır. Nihayet içinden geçtiğimiz kriz de yine bir borçlanma ve fatura ödeme dönemi şeklinde borç krizi olarak karşımızda durmaktadır. Kapitalizmin ekonomik krizleri, farklı sebeplerle yansımış olsa da, özünde borç krizidir. Kapitalizmin işleyişinin oluşturduğu yönetsel krizler ise siyasî kriz ya da farklı vadelere yayılı etkileri ile iklim krizi, doğa krizi görüntüleriyle karşımıza çıkar. Dikkat edilirse, tüm bu krizler sistemin ana motoru olan sermayenin önü alınamaz hırsıyla insanı ve doğayı sömürmesinden kaynaklanmaktadır. Ondan dolayıdır ki, söz konusu krizleri bir bütünsellik içinde görmeyi yanında, anlamlı kalıcı çözüm üretebilmek için de sermayenin mülkiyet biçimine müdahale ile sistemi dönüştürmek zaruridir. Ne var ki, bütünsel ve kapsayıcı yapısı ile davranan sistem, bilim dünyasını parçalara bölerek, oluşumlara yaklaşımımızı ve algılamamızı parçalayıp, zaman kazanmada pek mahirdir. Hegel yaklaşımı ile diyebiliriz ki, sistemin dışına çıkmadan sistem anlaşılabilir. Ancak kapitalizme geçtiğimizde feodalizmi anlamış olduğumuz gibi, sistemin içinden doğru algılama yapabilmek için, sistemin algılamamızı parçalama taktiklerini

çözümleyip, algılama ve analizde bütünsellik sağladığımızda ancak, belki yine de kısmen olarak, sistemi algılayabilir, çözümleyebiliriz.

Bugünlerde yaşadığımız olumsuz tablo, dünya kapitalizminin yansıması olduğu kadar, bizzat 2000'ler projesinin de ekonomik rasyoneller doğrultusunda değil, siyasi amaçlarla uygulanmasının doğal sonuçlarıdır. 2000 yılında yapılmış olan IMF projesi Türkiye'yi güvenli bir yönetim altında küresel maddi ve finansal sermaye ve meta akımlarına açık hale getirdi. Merkez Bankası'nın "Para Kurulu" göreviyle sınırlandırılıp, dış varlıklarla çalışarak, Hazine'ye kısıtlı borç vermeye yönlendirilmesi fiyatlar üzerinde denetim oluştururken, faiz üzerinde yükseltici etki yaptı. Böylece, finansal varlıkların nominal değeri kısmen korunurken, getirisi yükseldi. Küresel muazzam finansal kaynak için emin ve yüksek faiz ödeyen bir ekonomi yaratılarak, başlangıçta hem dış kaynağa hem de ülke ekonomisine olumlu ortam yaratılmış oldu. Ancak, farklı kullanımla ülke ekonomisine önemli katkı yapma potansiyeline sahip kaynaklar yüksek faiz olarak süreçten kârlı çıkarken, siyasi tercihlerin yanlışlığı nedeniyle ülke ekonomisine bugün ödenmesi büyük yük oluşturan yükümlülük haline dönüşmüş oldu. Sebeplerini kısaca açıklayacağım üzere, bol kaynağın ekonomik olarak rasyonel kullanıma değil de, iç siyasetin kısa dönemli çıkarına sokulmuş olmasından dolayı bugün hem siyaset, hem de ekonomi kurtarılması oldukça güç koşullara sürüklenmiş durumdadır.

Yaklaşık son yirmi yılda ülkeye giren sıcak para ile siyaset arasındaki ilişki yaşadıklarımıza ışık tutmaktadır. Şöyle ki, IMF programının hemen ertesinde işbaşına gelmiş olan AKP iktidarı, bir yandan geçmiş dönemin son zamanlarında yaşanmış olan sıkıntılardan farklı bir yüz sergileyerek, diğer yandan da bol para ile eli rahatlamış olarak, ekonomi programından çok siyaset programlarına yoğunlaştı. İktidarın ilk dönemlerinde sergilediği demokratik görüntüsü, Avrupa Birliği ile uyumlu ilişki görüntüleri ve geçmişteki darbelerden hesap sorma vb gibi girişimleriyle gözü boyanan ve uzun dönemde iç siyasetteki değişimleri algılayamayan halkın oyları ile iktidarını her seçimde güçlendirmeye çalışan iktidar, yoğun finansal girişlerini iki şekilde değerlendirdi. Birinci önemli alan inşaat olarak ortaya çıktı. Metro, tünel ya da köprü gibi ancak uzun vadede sosyal getiri sağlayacak yatırımlar siyasi meta olarak vitrine koyulabilecek önemli objelerdi. Nitekim iktidar siyasetini gün yüzüne çıkarırken ve tedricen uygulamaya koyarken ciddi oy kaybına uğramamasında söz konusu yatırımlar önemli destek sağladı. Öte yandan, ülkeye giren dış kaynak piyasayı canlandırıyor ve dolaylı vergiler yolu ile bütçeye önemli aktarım yapıyordu. Bunlarla da yetinmeyen iktidar bazı büyük projeleri dış kaynaklı konsorsiyumlarla ve itfasi devlet garantili olacak şekilde yaşama geçirdi. Yüksek faiz koşulunda ekonomiye giren yoğun yabancı kaynak ithalat yolu ile ülkeye giren sanayi girdisi, enerji ve

nihai ürünlerin fiyatlarını da baskılayarak, fiyatlar üzerinde iktidarı mutlu edecek yönde etkili oluyordu. Bu sürecin devam edebilmesi devamlı nakit girişine bağlı hale geldi. Borç yüküne koşut olarak ülke riski ve kredi faizinin denetlenebilmesi için Varlık Fonu'nu oluşturan ve değerli kamu kuruluşlarını fona bağlayan iktidar artık borç sarmalına girmiş bulunuyordu. Öte yandan komşularla olumsuz ilişkiler ve terörle mücadele bağlamında güneyde yürütülen operasyonlar siyasetin yükünü ağırlaştırmaya başlıyordu. Dolu bardağı taşıracak bir damla gerekiyordu. O damlanın geleceği belli olmakla beraber, siyasi endişeler durumun topluma yansıtılmasını engelliyordu. O kadar ki, Merkez Bankası dış kaynak endişesi ile faizleri yüksek düzeyde tutmaya çalışırken, bağımsızlığı ileri sürülmekle beraber, faizlerin düşürülmesi yönünde siyasetten şiddetli baskı geliyordu. Bu süreçte, başta ABD olmak üzere, Batılı ülkelerle bazı siyasi sürtüşmeler de girince, bilinen döviz sıçraması yaşandı ve sinmiş olan kriz ayağa kalktı. Şu halde, yaşadığımız kriz, yoğun yabancı sermaye ile iç siyasetin birbirinden bağımsız, fakat kendi çıkarları açılarından durumdan yararlanma yolunda ilerlemelerinin sonucunda öngörülmedik şekilde değil, tam tersi öngörülerek yaşanmıştır. Bu kriz genel kapitalizmin krizine paralel olmakla beraber, siyasi dürtü ile muaccel hale getirilmiş görünümdür. Vadesi henüz dolmamış borçlar için ve açık pozisyonlarını karşılamak üzere döviz alımını yükselten firmalar döviz fiyatını yükseltirken, panik havası nedeniyle yurt dışına çıkan sermaye de işin tuzu biberi oldu. Doğal olarak, krizin sonuçları birçok işyerinin kapanması, insanların işsiz kalması, ekonominin büyüme hızının henüz eksi olmamakla beraber düşük düzeylere inmesi şeklinde ortaya çıktı. 2019 yılı için de pek olumlu tablo görülmeyip, büyümenin % 2 dolaylarında olacağı düşünülmektedir. Batı dünyasının finansal birikimi doğal olarak yüksek faiz peşinde Türkiye'ye geldi. Türkiye ise, paranın zaman değerini dikkate almadan siyasi amaçla kullandığı kaynakların faturası ile baş başa kaldı. Süreç önümüze büyük bir bolluk sundu, bu bolluğu ekonomik olarak değerlendiremedik, şimdi bunun faturasını ödemek durumundayız. Bugün yaşadığımız kriz, borcun ödenme zamanı ile yatırımların getiri oluşturma zamanının çakışmamasının sonucudur.

Krizden çıkmak için siyaset çare üretmeye çalışacaktır. Ancak, ekonominin yapısal durumu ani manevra yaparak, kısa sürede çıkışa elverişli değildir. Piyasaya para sürülmesi durumunda fiyatların yükselme riski var, yüksek borçluluk ise faizlerin geriletilmesini engelliyor. İstihdam için yüklü mali bütçeye ihtiyaç var. Bu durumda belki zamanla kısmen duruma alışma, kısmen koşulların hafifletilmesi yoluyla sürece katlanılacaktır. Önümüzdeki seçim mavi boncukların dağıtılmasını gündeme getiriyor olmakla beraber, unutulmamalı ki, kısa sürede yeni bir seçim de gündemde olmadığına göre, seçim ertesinde tüm mavi boncuklar aynıysa, belki de fazlasıyla toplanacaktır. Bu nedenle toplumun siyasete ve siyasi dokuya bakışı fevkalade önemlidir.

Kriz oluşurken ve sonrasında üniversitelerimiz ne yaptı? Üniversitelerden bir şey beklemeyelim. Üniversiteler sistemin üstyapı organlarıdır. Bu bağlamda, aydın ile üniversite dokusunu birbirinden ayırmak lazım. Aydın sadece sistemin ideolojisinin belli belirsiz baskısı altındadır. Oysa üniversite devletin görünen, hissedilen, gereği durumda görevi sonlandırabilecek şekilde baskısı altındadır. Meselenin çözümlenmesi ve çözümlü basiretinden başka yol göstericisi olmayan halka kalmıştır. O nedenle genel toplumsal siyasi irade çok önemlidir.

Sonnot

¹ 15 Aralık 2018 tarihinde, Bursa'da "Mülkiyeliler Krizi Konuşuyor" panelinde yapılmış konuşmanın ses kaydının gözden geçirilerek düzenlenmiş hâlidir.

Neoliberalizm, Kriz ve Devlet¹

Galip Yalman, Orta Doğu Teknik Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, e-posta: yalman@metu.edu.tr

Mülkiyeliler Birliği bünyesindeki MİSAM diye anılan Mülkiye İktisadi ve Sosyal Araştırmalar Merkezi ile benim şu anda yönetim kurulu başkanı olduğum Türk Sosyal Bilimler Derneği'nin ortak bir faaliyet dizisinin Bursa ayağındayız. Onun için ben de İzzettin Hoca gibi Mülkiyeli olmayan, yakın geçmişte emekli olmasına rağmen ODTÜ'de hâlâ ders vermeye devam eden bir öğretim üyesi olarak sizlerle birlikte olmaktan çok mutluyum. Çok teşekkür ederim.

İzzettin Hoca bir ufuk turu yaptı. Mülkiyeliler, Mülkiyeli olmayanlar dâhil krizi konuşuyoruz. Dolayısıyla şöyle de bir şey var. Herhangi bir televizyon kanalına ya da gazeteye, bir kısım basına baktığınız zaman krizden başka her şey konuşuluyor. Hatta resmi söylem olarak bakarsanız “kriz mi varmış canım” oluyor. Dolayısıyla biraz ben Hocamızın başlattığı tartışma çerçevesinde kapitalist bir dünya ekonomisinde ve onun bünyesi içinde yer alan bizim gibi (başına nasıl bir sıfat koyarsanız koyun bağımlı deyin, çevre deyin, farklı şekillerde tanımlanan ama kapitalist sistemin merkez ülkeleri grubunda olmayan) bir ülkenin bu sistemin genel olarak yaşadığı devrevi krizlerden nasıl etkilendiği ve ondan bağımsız olarak da kriz yaşayıp yaşamadığı meselesi üstünde düşüncelerimi paylaşmayı planladım. Bu bağlamda da yaşanan krizlerin nitelikleri üstüne belli gözlemler, saptamalar yapmaya çalışacağım. Krizin niteliğini tartışırken sık rastladığınız ifadelerle, ekonomik kriz, finansal kriz, siyasal kriz, rejim krizi, devlet krizi gibi terimlerin çok değişik biçimlerde kullanıldığını da görüyoruz. Bu ifadeleri daha anlamlı kılabilmek için günümüzü nasıl anlarız, sürekli olarak medyadan işittiğimizin dışında nasıl değerlendirebiliriz, bu bağlamda sesli düşüneceğim.

Değişik biçimlerde, o da bakış açısının ne olduğuna bağlı olarak tartışılrsa da bir dünya sistemi olarak kapitalizme ilişkin şunu söylemek mümkün. Karl Marx'ın *Komünist Manifesto*'da belirttiği üzere bir dünya piyasasının oluşması, kapitalizmin, emeğin sömürsüne dayalı bir üretim ilişkisi olarak yaşayabilmesi, kendini yeniden üretebilmesi için olmazsa olmaz bir koşul. Dolayısıyla farklı coğrafyaları bu sistem kapsamına değişik mekanizmalarla alabilme meselesi önem kazanmakta.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tartışmalara baktığımız zaman, iki farklı bakış açısından bunun çok önemli olduğunu görüyoruz. Bir bakış açısı, kapitalizmin dönüştürülmesi, başka bir toplumsal ekonomi sisteme geçilmesi gerektiğine inananların, kapitalist gelişme sürecine ilişkin yaptığı değerlendirmeleri kapsamakta. Öte yandan, kapitalizmin bütün aksaklıklarına, eksiklerine, eleştirilecek yanlarına rağmen, sistemi değiştirmeden daha insanca yaşamının nasıl mümkün olacağına bağlı olarak yapılan tartışmalar ve eleştiriler söz konusuydu. 20. yüzyılın başlarındaki emperyalizm teorilerini, aralarındaki ciddi farklara karşın bu bağlamda değerlendirmek mümkün.

Bir diğer önemli tartışma konusu da zaman içinde kapitalist sistemde yaşanan değişimler, özellikle de sanayi kesimi ile finans kesimi arasındaki ilişkilerin, sistemde yol açtığı niteliksel değişim ve dönüşümler. Kapitalizmin değişip değişmediği mesele değil. Kapitalizm değişiyor, patlayan krizler değişimin öncülleri oluyorlar, yolu açan mekanizmalar haline geliyorlar ama o değişimi yönlendirmek diye bir mesele de var.

19. yüzyıldan beri tartışılan, zaman zaman yanıltıcı biçimde “liberal” diye ifade edilen bakış açısının söylediğinin aksine, kendiliğinden olmuyor değişim, müdahalelerle oluyor. Siyasetten bağımsız değil. Nasıl müdahale ettiğiniz, hangi gerekçelerle müdahale ettiğiniz, hangi mekanizmalarla müdahale ettiğiniz ve sonuçlarını nasıl belirlemeye çalıştığınız, aynı zamanda ne tür mücadele eksenlerinin olduğu, ne gibi direnişlere yol açtığı meselesi var. Karşılıklı mücadele eksenini üstünden düşünmek gereksinimi ortaya çıkıyor. Tek yönlü bir merkezden her şeyin istendiği gibi yönlendirilebildiği tartışmalı. Öyle baktığımız zaman sinema izleyen insanlar konumuna düşüyoruz. Bunun aşılmasının insanoğlu olarak ve birlikte hareket edebildiğimiz ortak zeminleri oluşturabildiğimiz ölçüde TV seyircisi olmaktan çıkıp çıkamayacağımız meselesi var.

Müdahaleden kasıt, hem kapitalist sistemin daha iyi işlemesi için nasıl müdahaleler oluyor, hem de farklı bir toplumsal düzene geçilmesi için ne tür müdahaleler yapılacağını düşünmek anlamında mücadele meselesi. Dolayısıyla şunu söylemek mümkün: Kapitalizmin değişik aşamalarında krizler sadece düzenli işleyen bir sistemi aksatan ya da işlevsiz kılan bir kesinti anı değil. Bu şekilde tanımlamak kapitalizmin dinamiklerini anlayamama noktasına götürür bizi. Önceden kurgulu bir şey de değil. Karşılıklı mücadelelerle ve sermayenin kendi içindeki mücadelelerle oluşan bir süreç ve yaşanan devinimler söz konusu. Bu da tek düze bir şey değil. Bunun çeşitli tarihsel örnekleri var, farklı toplumlarda ve dünya genelinde yaşanan. Ama bizim gibi ülkelerde, kapitalist üretim ilişkilerinin ve uluslararası finans piyasalarına bağımlılığın belirleyici

olduğu ulus devletlerde krizler, kapitalist sistemin sorunlarını aşmakta önemli bir rol oynuyor. Son 15-30 yılın moda haline getirdiği ifadeyle söylersek, krizlere sistemin yeniden yapılandırılmasında önemli bir işlev yükleniyor. Bu lafa sanırım aşına olduk hepimiz. Yeniden yapılandırma. Ama yukarıda değindiğim iki bakış açısından da söyleniyor bu. Hem sistemin karşılaştığı sorunları, bir kriz boyutu kazansın kazanmasın, aşmakta kendine görev biçenler ve o konuda kafa çalıştıranlar, politika önerileri geliştirenler açısından önemli bu yeniden yapılandırma gereği. Sistemin işleyişinin yol açtığı sorunların ancak ve ancak sistemin yeniden yapılandırılması ile aşılması temel amaç, bu bakış açısından. Ancak, sistemin dönüştürülmesi anlamında ne yapılabilir ya da birinci tür müdahalelere nasıl karşı çıkılabilir, alternatif bir kriz stratejisi olarak neler gündeme getirilebilir sorusu da gözden kaçırılmamalı.

Alternatif kriz programları ne olabilir diye baktığınız zaman da bu sefer mesele çok boyutlu. Bir taraftan, sermayenin karşı karşıya kaldığı sorunları nasıl aşabileceğine yönelik politika önerileri, bu bağlamda, stratejik tercihlerin ne olduğu ve nasıl belirlendiği tartışma gündemini belirlemesi gereken konular olarak ortaya çıkmakta. Diğer yandan, eleştirel siyasal iktisat geleneği çerçevesinde meseleye yaklaşanlar açısından, bu tercihlerin belirlenmesi sürecinde sermayenin yeniden yapılandırılması kritik bir kavram olarak önem kazanmakta. Günümüzde yeniden ciddi tartışmalara neden olan “finans kapital” kavramını kullanırsanız, banka ve sanayi sermayesi arasındaki ilişkilerin aldığı biçimler, ortaya çıkardığı kurumsal düzenlemeler kaçınılmaz olarak üzerinde durulması gereken konular. Özellikle, Türkiye’de kurumsal olarak holding şeklinde örgütlenen sermaye gruplarının, bünyelerinde çoğunlukla banka ya da banka dışı finans kuruluşlarını bulduklarını hatırladığında, finans kapital kavramının, bu özgün nitelikleri dikkate alan yeni bir içerikle tanımlanarak kullanılması gerektiği vurgulanmalıdır.

Öte yandan, çok kaba özetlersek, gündeme gelen bir başka kavram çifti, IMF ve Dünya Bankası’nın da sık kullandığı deyimlerle krizi yönetme ve krizi önleme stratejileri. Yani krizler adeta kaçınılmaz hale geldiği için, krizsiz bir kapitalizmin düşünülmemeyeceği, bu kurumlar açısından da öngörüldüğü için, kriz yaşandığı zaman bunu nasıl yöneteceğiz meselesine geliyoruz. Benzer bir krizin bir daha yaşanmaması için ne yapmak gerekir diye de kriz önleme stratejileri geliyor. Günümüzde de sıkça görüyoruz bunların örneklerini. Öyle olunca bunun mantığını ve ne tür uygulamaları gündeme getirdiğini, uygulandığı ölçüde ne tür yeni çelişkiler yarattığını dikkate almak gerektiği gibi; aynı zamanda biraz önce değindiğim devlet politikalarının oluşturulup uygulanmasında, sermaye kesiminin yeniden yapılanma sürecindeki stratejik tercihlerin belirlenmesinde IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası örgütlerin rolü, analiz kapsamına alınması kaçınılmaz olgular olarak kendini dayatmaktadır.

Bu bağlamda, gündeme getirilen yapısal dönüşüm projelerinin hayata geçirildiği ölçüde yaratacağı yeni koşullar ışığında ve belirlediği çerçevede, üstünde düşünülmesi gereken bir mesele de sermaye lehine getirilen düzenlemelere karşı çıkma yollarının neler olabileceği. Bir başka ifadeyle, anlamlı sonuç alıcı ne tür mücadele eksenleri belirlenebilir ve gündeme getirilebilir meselesi önem kazanıyor. Başka ülkelerde ders çıkarılabilecek çeşitli örnekler var, bizde de olduğu gibi. İspanya ilginç bir örnek, 2008 krizi sonrasında yaşananlar dikkate alındığında. Krizin o ülkede yaşanış biçiminden de bağımsız değil yaşanan direnişler ve yol açtığı siyasal oluşumlar. Mesele, direnişlerden bağımsız olarak, ekonomik krize karşı getirilen değişik önlemler çerçevesinde ekonomik kriz, siyasi kriz ilişkisini gündeme getiriyor. Herhangi bir ekonomik krizin, mutlaka ve mutlaka bir siyasi krize dönüşmesi diye bir zorunluluk yok. Hangi koşullarda, ekonomik krizler siyasi krizleri tetikleyebilir, bunların tartışılması gerekebilir.

Bizde tarihsel örneklerine bakarsanız, 1958 istikrar programı ardından 27 Mayıs askeri darbesi, daha sonra 1970 istikrar programı 12 Mart 1971 ve tabii 24 Ocak 1980 istikrar programı ve ardından 12 Eylül askeri darbesi. Bu süreç, şöyle bir tartışmaya yol açtı sonradan: IMF destekli istikrar programı uygulanırsa peşinden askeri darbe olur. Ne var ki, bu kadar basite indirgeyerek düşünmek, sebep sonuç ilişkileri kurmak yanıltıcı olabilir. Evet, 1975-80 ciddi bir ekonomik kriz dönemiydi. Kısaca hatırlayacak olursak, Milliyetçi Cephe iktidarları, Bülent Ecevit azınlık koalisyonu, yine bir azınlık hükümeti olarak Süleyman Demirel'in kurduğu hükümet ve 24 Ocak kararları. Ancak bu süreçte yaşanan, dış ödemeler dengesi sorunlarından kaynaklanan bir ekonomik kriz değildi sadece. Aynı zamanda, giderek ağırlaşan siyasal bir yönetememe krizi, buna bağlı olarak da toplumsal bütünlüğün yeniden inşasını gerektiren, bir hegemonya bunalımı söz konusuydu.

Türkiye ilk dört 'beş yıllık plan'da hedef olarak koyduğu sanayileşerek kalkınma hedefinden, 24 Ocak 1980 ile başlayan yeni dönemde uzaklaştı. 1975-1980 döneminin uzun süreli ekonomik krizi, Türkiye'nin büyük burjuvazisininin 1974-1978 döneminde ısrarla savunduğu sanayileşerek büyüme stratejisinden büyük ölçüde vazgeçmesine neden oldu diyebiliriz. Türkiye burjuvazisi açısından dış ödemeler dengesindeki bozulma neyi gösteriyordu? Kendi yaratacağının dışında finansman ihtiyacı olduğunu. Aynı bugün de olduğu gibi. Bunu bulabildiği ölçüde mesele yoktu. Kaynağının ne olduğu ve hangi mekanizmalarla temin edildiği ayrı bir konu. Bulamadığında ciddi sıkıntı söz konusu. 24 Ocak kararları ve sonrasında Türkiye burjuvazisi dış kaynak sıkıntılarını bundan böyle yaşamamak için teslim bayrağını çekmekteydi.

Ancak bu dönüşümün en az birinci kadar önemli ikinci bir parametresi de vardı burjuvazi açısından. O günkü koşulları hatırlayanlar olabilir, kendi geleceklerini

tehdit ettiğini düşündükleri oluşumlara karşı bir tavır geliştirme çabasıydılar. Gerçekten öyle miydi tartışılabilir, ancak emek dünyasının giderek örgütlü bir biçimde, sermaye düzenine karşı bir tehdit oluşturduğu algısı yaygındı. Dolayısıyla, sermaye kesiminin farklı kurumlarını bir araya getiren Hür Teşebbüs Konseyi vb. yeni birliktekiler kurdular. 12 Eylül'e giden sürecin deyim yerindeyse taşlarını döşediler. Türkiye o günlerden itibaren 1982 Anayasasında ve askeri rejimin çıkardığı sendika ve toplu sözleşme yasalarında ifadesini bulan, emek dünyasının sürekli baskı altında olacağı, yeni bir kurumsal yapıya mahkûm edildi. Bir başka ifadeyle, sınıf temelli siyasetin gündem dışına bırakıldığı bir çerçeve çizildi. İzzettin Hocamın yaptığı ayırım anlamlı ama değişim dediği şey, bir başka deyişle kapitalist bir devletin çerçevesi içinde bir değişim olduğu zaman, özellikle de emek aleyhine düzenlemeler getirildiği zaman, literatürde kullanılan bir ifade ile söyleyeyim, demokratik bir devlet biçiminden otoriter bir devlet biçimine geçiş ifade ediyordu. Askeri rejimin çıkardığı sendika ve toplu sözleşme yasaları 2012'ye kadar yürürlükte kaldı. 2012'de çıkarılan yeni bir yasa ile söz konusu iki yasa tek bir yasada birleştirilirken, emekçilerin örgütlenme ve toplu sözleşme düzenine ilişkin yeni kısıtlamalar getirilmekteydi. Özetle, çalışanların demokratik hak ve özgürlüklerini kullanabilmek için, 1961 anayasasının sağladığı sınırlı imkânlardan bile yararlanmasının giderek zorlaştırıldığı koşullar, bize otoriter bir devlet biçiminin varlığını sürdürmekte olduğunu göstermektedir.

1983'te yeniden parlamenter rejime geçildiğinde de böyleydi, bugün de böyle. Ne değişti onu tartışalım. Özellikle de 16 Nisan 2017'de gerçekleştirilen, kabul edildiğini ister istemez kabullenmiş olduğumuz, anayasa referandumu ve 24 Haziran 2018 seçimleriyle nereye geldik? Bir rejim değişikliği oldu, adı ayrı bir tartışma. Bu rejim değişikliği aynı zamanda 1980-1982'den bu yana içinde yaşadığımız devlet biçiminde bir değişikliği gündeme getirdi mi, getiremedi mi? Bugün Türkiye sadece ekonomik bir kriz mi yaşıyor, yoksa başka bir takım oluşumları da beraberinde mi getiriyor bu kriz süreci? Çünkü alışık olmadığımız bir biçimde iki şeyi beraber yaşıyoruz. Özellikle 2010 referandumu ve 2011 seçimlerinden sonra çok net olan şey şu; sözlü ve fiziki şiddet birlikte kullanılıyor. Bunun sadece OHAL yasasıyla yönetilen dönemle sınırlı olmadığını, çeşitli örneklerini sonra verebilirim, biliyoruz. Ama bunu da kanıksar olduk adeta. Dolayısıyla acaba aynı zamanda bir otoriter devlet biçiminden bir başka otoriter devlet biçimine mi geçiyoruz diye de sormamızı bence önemli kılıyor. Adını koymak çok önemli değil. Başka bir şey de değişiyor beraberinde. Adeta seyirci konumundayız, hâlbuki hepimizi değişik biçimlerde etkileyen ve yaşamımızı belirleyen süreçler yaşanıyor. Kendi çevremizde olabilir, ailemize dokunup dokunmadığından bağımsız olarak söylüyorum. Ne yapabiliriz sorusu önemli. 1905'te Rus devrimcilerin gündeme getirdiği bir soru bu: Ne yapmalı? Belli kriz

dönemlerinde bu soru önem kazanıyor. Kimler açısından? O toplumsal düzeni sürdürmek isteyenler açısından da, daha farklı bir toplumsal düzenin özlemini taşıyanlar açısından da.

Günümüzde dünyada ne konuşuluyor dersiniz, kriz ve krize bağlı olarak yaşanan siyasal değişimler karşısında ne yapabiliriz sorusu sorulmakta. ABD'den Avrupa'ya bunu gözlemek mümkün. 2008 krizi dünya kapitalist sistemi açısından neoliberalizmin krizi miydi diye tartışıldı uzun bir süre. Yunanistan, İtalya, İspanya, İrlanda, Portekiz, Kıbrıs Rum kesimi, hatta biraz daha Avrupa Birliği dışına çıkın, İzlanda gibi bir sürü ülkede çok ciddi ekonomik krizler yaşandı. Bu süreçte, kriz yönetme stratejilerini uygulayabilmeye yönelik, alışılmış yöntemlerin dışında, dışardan müdahaleler yolu ile iktidar değişiklikleri yaşandı. Böyle baktığınız zaman, günümüzde demokratik devlet biçiminden kayışlar olarak nitelenebilecek değişimlerin değişik örnekleri var.

Brezilya'da 2018 sonbaharında yapılan başkanlık seçimlerinde, doğrudan doğruya o ülkede yaşayanların ya da o ülkeye yönelik değerlendirme yapanların kullanmakta tereddüt etmediği şekilde faşizan eğilimleri çok güçlü bir aday, başkan seçildi. Neoliberal küresel finansallaşma sürecinde, kapitalizm demokrasi ilişkisinin yeniden düşünülmesini zorlayan koşullarda yaşıyoruz. Bu açıdan, Brezilya ilk değil, son bir örnek. Bunun ülkeden ülkeye siyasi rejimin özelliklerine bağlı olarak aldığı değişik biçimler var ama demokrasinin sandıkla sınırlı bir olgu olarak düşünülmemesi gerektiğini açığa çıkaran gelişmeler yaşanmakta çok farklı coğrafyalarda. Seçimlerin yaşandığı koşullar, yargının siyaset sahnesinde doğrudan bir aktör olarak ortaya çıkması gibi gelişmeler de cabası. Kapitalist bir toplumda, günümüzde iktidarlar artık seçim yoluyla gelseler bile, oluşan yapının demokratik bir rejim olarak tanımlanması anlamlı mıdır değil midir? Bu sorunun göz ardı edilmesi artık mümkün gözükmemekte.

1980 sonrası Türkiye'si'ni hatırlayalım bir kez daha. 1982'de banker krizi yaşandı. Hükümet değişti. Başbakan değişmedi ama ekonomi politikası yönetimi değişti. Özal gitti, Adnan Başer Kafaoglu geldi. Seçimler oldu, ANAP kazandı, Özal bu kez başbakan olarak geldi. Biçimsel olarak ne yapılmışsa yok saydı, sanki sıfırdan başlıyormuş gibi davrandı. 1987 Anayasa referandumunu da geçtik, yasakların kaldırılması vs. 1987-1988 çok ciddi bir kriz yılıydı Türkiye'de. Ondandan sonra daha büyüklere yaşandığı için unutuldu. 1988 Şubatında uygulamaya konulan IMF'siz bir istikrar programıdır. O süreçte aynı bugünlerde olduğu gibi dolar iner çıkar, Merkez Bankası müdahale eder. Resmen Merkez Bankasının bağımsızlığı gündemde değildir. Merkez Bankası başkanı Rüşdü Saraçoğlu ile Özal arasında tartışma vardır. Merkez Bankasının karşı çıkışına rağmen sermaye hareketlerinin serbest bırakılması söz konusudur. Aynı zamanda o isimlerin simgelediği şeyler

var. Sermayenin kendi içindeki tartışmalardır. Hatırlayanlar olabilir o süreç öyle bir dönemdir ki çeşitli bankalar sıkıntıdadır, çeşitli şirketler de sıkıntıdadır. Provası falan değil ama ilk defa yaşanmadığını vurgulamak için söylüyorum. Şirket kurtarma yasası çıkarır Özal hükümeti. Basındaki ifadesi odur. Çok uzun isimli bir yasadır. Yetmez, finans piyasalarının geliştirilmesi lazım, tabir odur. Bizimki çok sığ. Ne yapalım. Finansman bonusu çıkaralım. Anglo Sakson dünyasındaki “*commercial paper*” denilenin Türkiye uygulamasıdır. Neyi teşvik etmek isterler? Sadece sahip oldukları bankalar üzerinden finansman sağlamaya çalışmasın holdingler, alternatif kaynak yaratma olanakları sağlansın. Çeşitli sıkıntılar olur. Bir başka şey daha vardır. Hayali ihracat diye basına yansıyan ihracatı teşvik mekanizmalarının başka amaçlarla kullanılması söz konusudur. Holdinginiz ve bankanız varsa o mekanizmalarla o grubun finansman ihtiyacının karşılanması vardı. 1990’lar bambaşka bir dönemdir. Yeniden bankalar mantar gibi biter. 1990’ların ikinci yarısında da birer ikişer batar bu bankaların çoğu. Eski bazı bankaları da beraberinde götürürler.

2001 sonrasının özelliği nedir? Aynı 1970’lerdeki gibi ekonomik krizle birlikte siyasi bir kriz de var gibi gözükür. IMF yine gündeme gelir. 2001 ciddi bir altüst oluş, bir sürü banka kapanır ama çok önemli bir farkı vardır 1970’lerin sonundaki krizden. Her iktidar değişikliği bir siyasi kriz demek olmuyor. Her ekonomik kriz de siyasi bir krize ya da hegemonya bunalımına yol açmayabiliyor. Ecevit’i kasıtlı olarak hasta mı ettiler dedikodusunu bir yana bırakarak söylüyorum. Şu gerçeğin altını çizmek durumundayız. Artık Türkiye, neoliberal diye ifade edilen anlayışın tanımladığı biçimde, piyasanın adil olmasa da erdemli bir dağıtım mekanizması olduğunu kabullenmiş insanların yaşadığı bir toplumsal yapı. Piyasa insanların kendi gerçekliklerini tanımlamada kullandıkları bir hegemonya aracı niteliğini kazanmış durumda. Dolayısıyla, yaşanan ekonomik krizler, neoliberal olarak ifade edilen hegemonyayı sarsan sonuçlar vermiyor bugünün Türkiye’sinde. Hatta tam tersini bile ileri sürebiliriz, krizler söz konusu hegemonyayı pekiştiren bir işlev de kazanmış görünüyorlar son 20 yıllık sürece baktığımızda. Her olası ekonomik sarsıntıda yeni düzenlemeler yapılır. Örneğin, 2008 krizi bizi etkilemedi, bizi teğet geçti diye niye ifade edilir? IMF’ye sözel olarak kafa tutarken, dış kaynaklara bağımlılığınızın giderek arttığını kamuoyunda tartışma konusu yapmaktan kaçınırsınız. Banka sistemi 2001 benzeri krizlere karşı yeniden yapılandırılmıştır ama bu, aynı zamanda hane halkının borçlanması ile özel sektör firmalarının yeni borçlanma mekanizmaları ile bugün şikâyet edilen noktalara gelmesini önlemek bir yana teşvik etmiştir.

Son bir konu: Şu anki Hazine ve Maliye Bakanı Albayrak son günlerde ne dedi biliyor musunuz? Türkiye’deki özel sektör şirketlerini kastediyor. Bunların bankalara bağımlılığını azaltmak gerekir dedi. Niye dedi? Şirketlerin

ödenemeyen borçlarının, bankaları da beraberinde götürecektir endişesinin, konu ile ilgili çevrelerde giderek belirginleştiği bir zaman diliminde olduğumuz için. Bunun nedeni şirketlerin, sadece bankalardan doğrudan kredi almaları değil, yurtdışından borçlanmada temel aracının bankalar olması. Şirketlerin yurtdışından borçlanmaları Türkiye'deki bankalar sistemi üzerinden olduğu ölçüde onların borcu, bankaların borcu haline geliyor. Şimdilerde ne tür düzenlemeler getirilme çabası var? Aynı 30 sene öncesine benzer biçimde banka dışı borçlanma mekanizmaları yaratılmaya çalışılıyor. Finans piyasalarımızın derinleşmesi lazım diyorlar. 30 senedir bunu deniyorsunuz. Bugün bunu ilaç olarak sunmanın ne kadar anlamlı olup olmadığını size bırakıyorum.

Sonnot

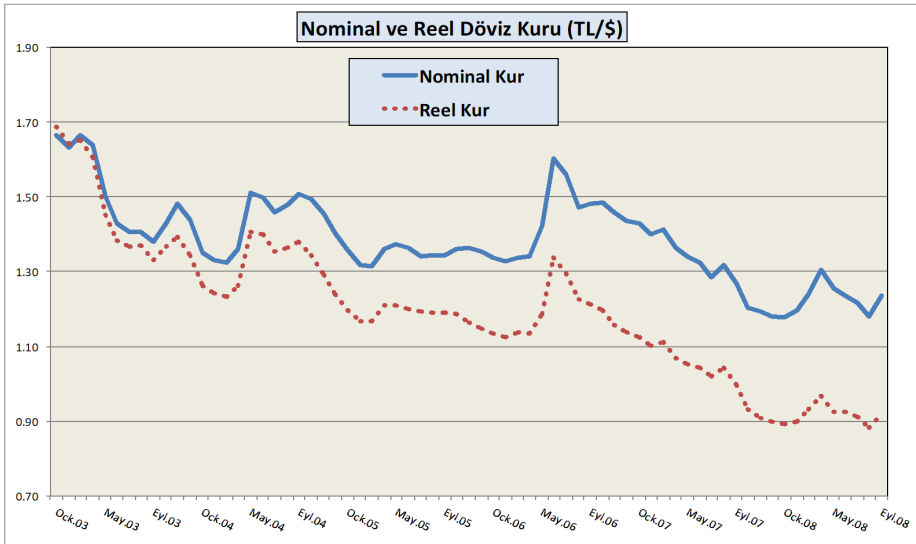
¹ 15.12.2018 tarihinde Bursa'da "Mülkiyeliler Krizi Konuşuyor" panelinde yapılan konuşmanın ses kaydı çözümünün düzenlenmiş hâlidir.

Küresel Krizin Onuncu Yılında Türkiye ve Dünya Ekonomisi için Dersler¹

Erinç Yeldan, Bilkent Üniversitesi İİBF İktisat Bölümü,
e-posta: yeldane@bilkent.edu.tr

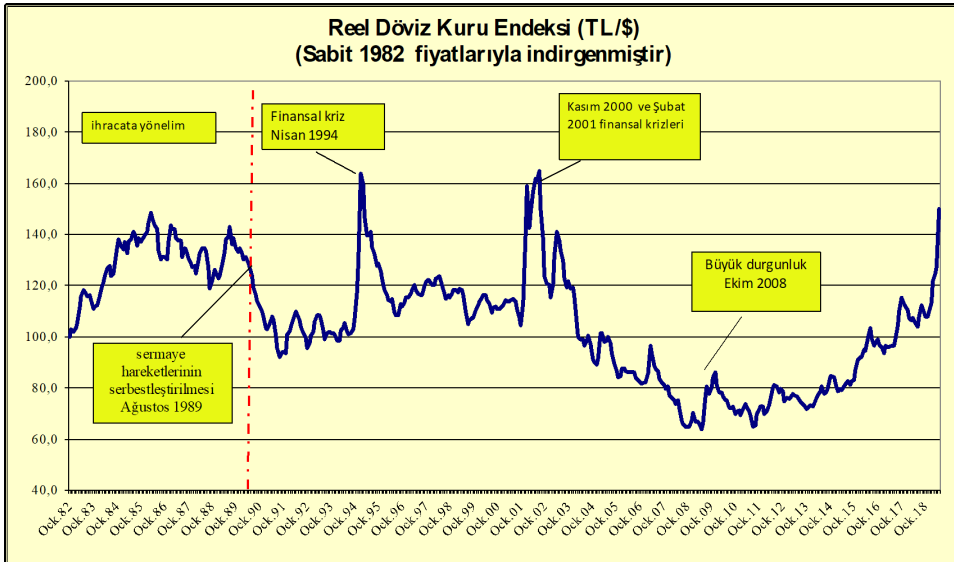
Değerli arkadaşlarım, hepiniz hoş geldiniz. Ben konuşmamı iki bölüme ayırdım. İlk başta bir mekanik iktisatçı olarak durum tespiti, Türkiye ekonomisi üzerinden gideceğim. Daha sonra da bunun küresel ekonomi içindeki uzantılarını irdelemeye çalışacağım. Fazla geciktirmeden, Korkut Hocanın vurguladığı bir söz oldu. “Dalgalı kur rejimi enflasyon hedefi ile birleştiği vakit Türkiye ekonomisinde sonradan düzeltilmesi mümkün olmayan bir kırılmalık yarattı” diye bir katkı yaptı. Bu tespitten hareketle, Korkut Hocanın vurgusu üzerine, yani dalgalı kur rejiminin enflasyon hedeflemesi ile birleştiği bir noktada, Türkiye ekonomisi için sonradan düzeltilmesi mümkün olmayan kırılmalık oluştu. Bunu ben ilk günah diye kurguluyorum. İlk günah. Aslında günahı işleyen kim olduğu ortada. Aslında bir günah da yok. Çünkü finans kapital kendi çıkarlarını savunan bir ideolojiyi Türkiye’de uyguluyordu. AKP de finans kapitalin en gözde partisi olarak bunun yürütücüsüyü.

Şekil 1. Nominal ve Reel Döviz Kuru

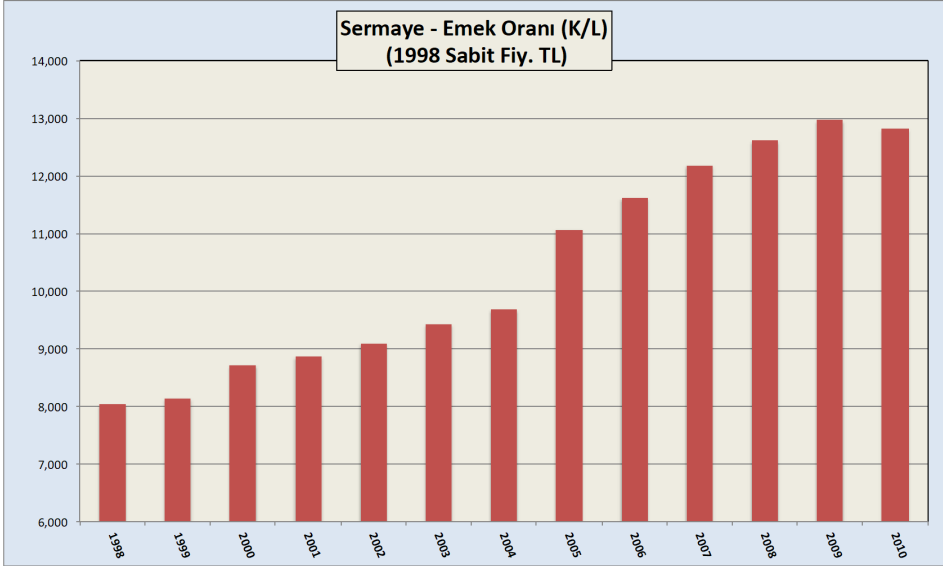
Burada enflasyondan arındırılmış olarak döviz kurunun, doların reel fiyatı var. Bunu kendim hesapladım. Merkez Bankası da efektif kur başlığı altında sürdürüyor. 2003'ün Ocak ayında 1 dolar 1.70 Türk lirası iken, noktalı çizgi enflasyondan arındırıldığında reel kuru, düz olan çizgi de piyasadaki nominal kuru veriyor. Reel kur 90 kuruşa gerilemişti 2008 krizi öncesinde. Biz neredeyse yarı yarıya ucuz bir dolar ile yaklaşık 6 sene geçirdik. 2003 başından 2008 sonuna kadar. Merkez Bankası enflasyonu kontrol edebiliyordu. Sanayici ara malları ve yatırım mallarını rahatlıkla ithal edebiliyordu. Tüketici borçlanıyordu, ucuz ithalat mallarına dayalı tüketim yapabiliyordu. Şimdi bunu genel resim içerisinde aynı egzersizi Korkut Hocanın kabaca sunduğu zaman perspektifine koyduğumuz vakit, eğer serbest kur rejimi uyguladığımız 1982'den başlayarak hataları sevelerıyla günümüze geldiğimiz vakit yine enflasyondan arındırılmış reel dolar kurunu 2 no'lu şekil veriyor.

Şekil 2. Reel Döviz Kuru Endeksi

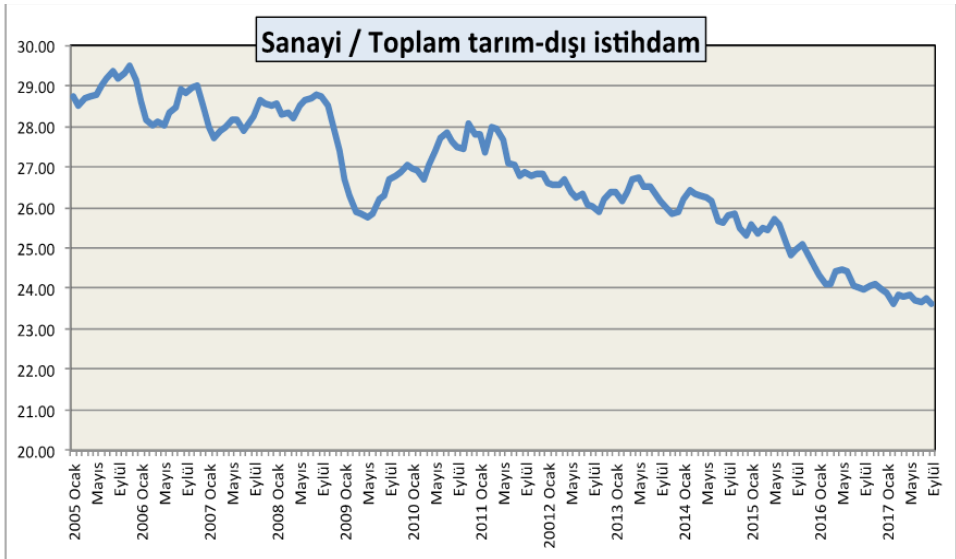

Şekilde 2 tane ivmelenme var. Birisi 1994'te birisi de 2001'de. Daha sonra bir evvelki grafikteki ucuzlama başlıyor. Şu anda uzun dönem perspektifi içinde Korkut Hocanın altyapısını vurguladığı krizlerin Türkiye ekonomisi açısından döviz kurunun seyrini gösteriyor. Bunun iki tane etkisi olduğunu düşünüyorum reel ekonomiye yönelik olarak. Birisi artık sermaye yoğun teknolojiler Türkiye'ye yapısal olarak koşullanmış hale geldi. Sermaye emek oranında ciddi bir yükselme oldu.

Şekil 3. Sermaye Yoğun Birikim ve Üretim

Şekil 4. Sanayi İstihdamının Payı

Bu bizim bağımsız kendi hesaplarımızdan derlediğimiz bir grafik (Şekil 3). İkinci olarak imalat sanayinin GSYİH içindeki payı gerekse de toplam tarım dışı istihdam içindeki payında bir çöküş yaşandı. Kabaca, yüzde 30'lar seviyesinde olan sanayi istihdamının toplam tarım dışı istihdam içindeki payı yüzde 23 civarına geriledi. Milli gelir içerisinde de kabaca böyle. Kabaca her iki seride de, revize edilmiş seride de eski seride de, sanayi katma değerinin toplam milli gelir içindeki payı 5 puan düşmüş durumda. Türkiye bir sanayisizleşme sürecine girdi. Dövizin ucuzluğundan yararlanarak, ithalata dayalı ara malı ve yatırım malı payları yükselmesi ve Türkiye sanayiinde girdi çıktı ileriye dönük ve geriye yönelik dikey ve yatay bağlantıların tahrip edilmesi oldu. Korkut Hocanın uzun yıllardır vurguladığı bir söz var. Ara malları ithalatı en tahripkâr ithalat biçimidir. Aşırı ucuz dövizle dayalı ara malı ithalatı, Türk sanayisindeki toplam katma değer arasındaki zinciri kopartmış ve ithalat bağımlılığını kalıcı hale getirmiş oldu. Öyle zannediyorum ki telafi edilmesi mümkün olmayan kırılmalı unsur reel ekonomideki yansımasındaki ana unsur bu süreç.

Bundan sonra iki tane biraz karışık grafik ve tablo sunacağım. Son satıra bakın:

Tablo 1. Dış Borç Stoku, İnşaat Katma Değeri ve GSYH

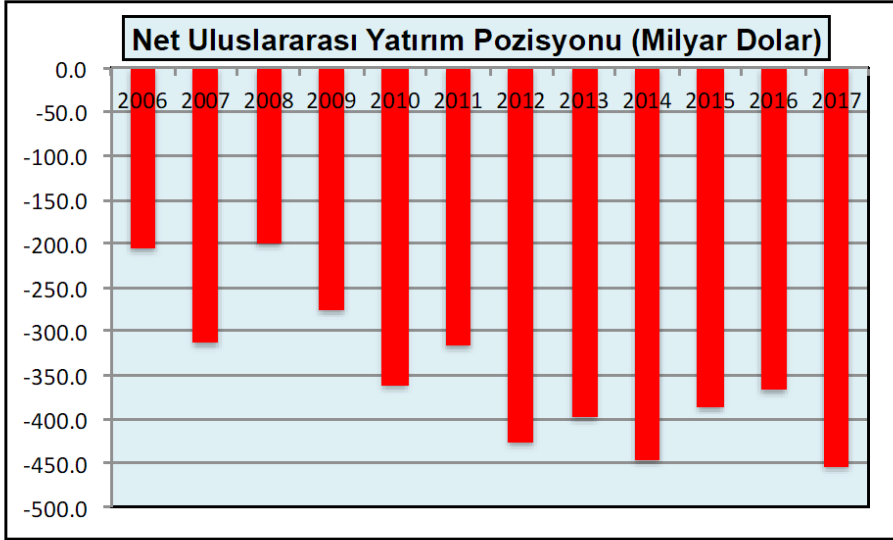
	Toplam Dış Borç Stoku (Milyon \$)	İnşaat Katma Değer (Milyon \$)	GSYH (Milyon \$)
2010	291,924	47,075	772,365
2011	303,743	59,652	831,696
2012	339,616	65,172	871,125
2013	389,879	76,623	950,355
2014	401,945	75,748	934,857
2015	396,412	70,250	861,879
2016	405,135	73,875	862,746
2017	437,996	73,190	851,046
2017-2006 Birikimli Fark	146,072	26,115	78,680

Kaynak: TÜİK, Ulusal Hesaplar ve TC Merkez Bankası veri dağıtım sistemi.

Bu tabloyu birkaç defa daha kullanmıştım. Krizden sonra 2010'dan başlayarak 2017'ye kadar Türkiye'nin toplam dış borç stoku 146 milyar dolar artış göstermiş resmi rakamlara göre. En son sütunda GSYİH'nin o yılın ortalama döviz kuruyla dolar olarak ifadesi var. 2010'la 2017 arasında GSYİH'daki artışın miktarı 78.6 milyar dolar. İnşaat ekonomisine sanayi 4.0'a öykünerek inşaat 4.0 ekonomisi diyoruz Türkiye için. Betona yapılan yatırımların inşaat katma değerinin, milli gelir içinde ne kadar belirleyici olduğunu aradaki sütun gösteriyor. Aradaki sütundaki artış 2010'dan 2017'ye 26 milyar dolar artmış. Yani GSYİH'deki her bir dolarlık artışın kabaca üçte biri inşaat sektöründen gelmiş. Toplam dış borç

stoku da milli gelirin toplam artışının neredeyse iki misli. Türkiye dışarıdan borçlanarak inşaat yatırımı yaparak büyüyen bir ekonomi haline gelmiş.

Şekil 5. Net Uluslararası Yatırım Pozisyonu

Türkiye üzerine olan son slaytım da Korkut Hocanın sözünü ettiği mayıs ayından başlayarak finans kapitale karşı kabadayılık yaparken hiç böyle bir durumda olmadığımızı, yaklaşık 400 milyar dolarlık net uluslararası pozisyon açığı ile çalışan ekonominin böyle bir kırılmanın bütün yapısal taşlarını biriktirdiği yönünde. Kabaca 2006'da, bunlar Merkez Bankası verileri, 450 milyar dolar bir açık pozisyon ile çalışan bir ekonomiydi. Bunun bir noktada herhangi bir tetikleyici unsur ile Amerikalı rahibin gözüne alınması, Trump'ın kabadayılıklarına benzer kabadayılıklarla karşı konulması ve Türkiye'nin çok ciddi bir idari kriz içine sürüklenmesi bu krizin tetikleyici unsurları oldu.

Şimdi, izin verirseniz 2001 krizi sonrasında Bağımsız Sosyal Bilimciler'in kriz değerlendirme raporundaki tespitleri paylaşmak istiyorum: *Küresel kriz kapitalizmin ta kendisidir* 2001 krizi üzerine vurgulanan noktaydı. "2008 krizi de kapitalizmin kaçınılmaz krizlerini finansallaşma ile aşma çabasının doğrudan bir ürünüdür" diye 2008-2009'da hocalarımla beraber bu tespiti yapmıştık. 2008 krizi rastgele bir olaylar zinciri değil yıllardır biriktirilmiş sorunların finansallaşma ile aşılması çabasının bir ürünüydü. Washington mutabakatı sözcülüğüne öykünerek 2. Dünya Savaşı sonrası kurgulanan Fordist-Taylorist üretim biçimine yaslanmış, sosyal refah devletinin katkılarıyla da bir mutabakat haline dönüştürmüş -Detroit mutabakatı sözünü kullanacağım- dönemin

sonuna gelinmesi idi. 1970'lerden başlayarak 1980'lerde artık kapitalizmin merkez ekonomilerinde özellikle sanayide kâr oranları düşmüş; artan Çin, Kore, Sahra altı Afrikası, Vietnam, Tayland; ejderhalar, kaplanlar, aslanlar, tilkiler, dünyanın bir hayvanat bahçesine döndüğü bir dönemde artan rekabet ile merkez kapitalist ülkelerde artık üretim süreçleri Uzakdoğu Asya'ya kaymış idi. Kapitalizm borçlanmaya dayalı finansal serbestleştirme ve finansallaşma ile yanıt verdi. IMF, Dünya Bankası gözden düştü. Yerine Türkiye örneğinde olduğu gibi McKinsey, Standart and Poors gibi, genç arkadaşlarımızın kan ter içinde ne diyor yabancılar diye baktığı derecelendirme kuruluşlarının raporlarının ön plana çıktığı bir dünya finansal üst yapısı oluşturuldu. Hiper küreselleşme diye adlandırılan dalganın iki çok önemli ayırt edici özelliği var. (1) Finansal sermayenin hiper akışkanlığı, öbür tarafta emeğin ulus sınırları içinde hapsolması. (2) Mal ticaretinde ise aşırı uzmanlaşmaya dayalı yeni bir uluslararası işbölümünün ortaya çıkması. Bunu kabaca küresel meta zincirleri içerisinde ülkelerin bu tasarımdan nihai tüketiciye kadar ulaşan pazarlama dâhil üretim süreci içinde her ülkenin veya her sektörün kendi içinde aşırı uzmanlaşmaya giderek uluslararası yeni işbölümü içinde yer kapma telaşı. Türkiye benzeri ülkeler açısından bunun çok önemli özelliği ithalat yapmadan üretim yapılamaması. Yedek parçaların alınıp bahsettiğimiz dalgalı kur rejimi içerisinde finans kapitalin Ortodoks mantığını en uygun biçimde koşullandırılmış bir üretim zinciri ortaya çıkması oldu.

Tablo 2. En Büyük 2000 Ulus-Ötesi Şirket

En Büyük 2000 Ulus-Ötesi Şirket Göstergeleri (Trilyon Dolar)			
	2001-2005	2006-2010	2011-2015
Net Satış Gelirleri	18.7	29.7	36.8
Net Kârlar	1.0	2.0	2.6
Kârların Satış Gelirlerine Oranı (%)	5.4	6.8	7.0

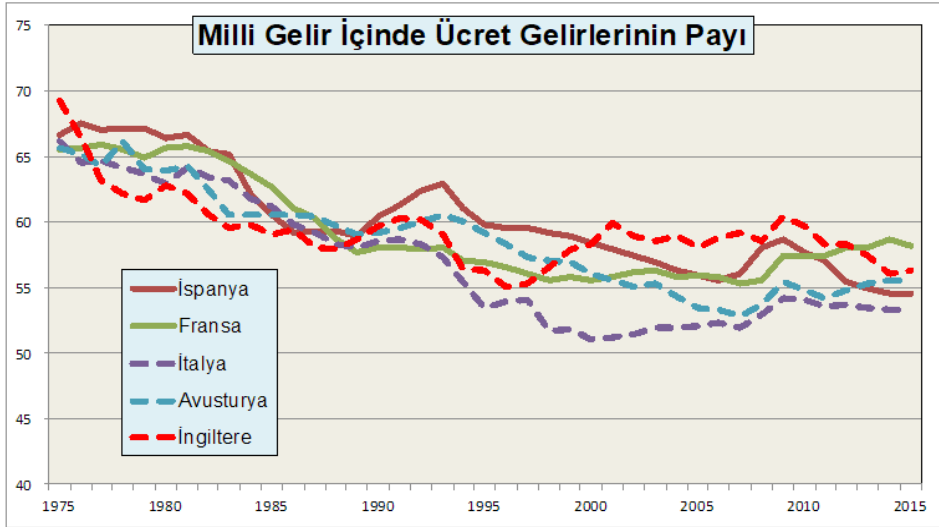
Kaynak: UNCTAD, TDR 2018; Tablo 2.87

Geçen hafta içinde UNCTAD tarafından yayınlanan 2018 Ticaret ve Kalkınma Raporu'ndan iki grafiğim var. En büyük 2000 çok uluslu şirketlerin yüzde birini oluşturuyor. Bunların net satış gelirleri 2011-2015 Aralık ayında 36 trilyon dolar. Net kârları 2,6 trilyon dolar. Ve kârların satışa oranında da sürekli bir artış var. Net satış geliri rakamına bir kere daha odaklanmanızı rica ediyorum. Dünya ihracat gelirleri toplamı 15 trilyon dolardır. İhracat ithalat 30 trilyon dolar. Dünya toplam katma değeri 60 trilyon dolar olan bir küresel ekonomide 2,000 ulus ötesi şirket nasıl üretimi ticareti ve finansı kontrol altına alan bir yapıda çalışıyorlar. Bunlar sadece finans dışı şirketler değil, finansal aktiviteler de var. Yer çekimi yasalarının

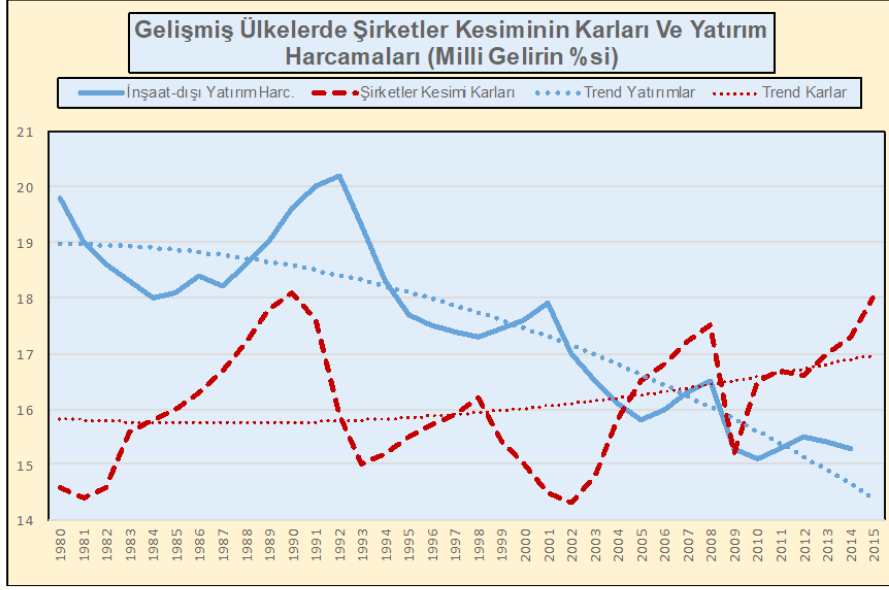
hiçe sayıldığı finans hiper küreselleşmesi içerisinde şişirilmiş değerlere dayalı net gelirlerin nasıl dünya ekonomisini yönlendirdiğini açıkça belirtiyor. Ben kendi öğrencilerime bu noktada hep bir özür borçlu olduğumuzu söylüyorum. Dünya ekonomisinde göreceli üstünlükler diye bir olgu yok. 2,000 şirketin kararlarıyla tasarımdan nihai tüketime her süreçte kontrolü var. Söz konusu 2,000 şirket dünya ihracatının yüzde 56'sını doğrudan kontrol ediyor. En büyük yüzde 30'luk paya sahip şirketler ise ihracatın tümünü kontrol ediyor. Dünya ekonomisinde en büyük 100 varlığın 60 tanesi ulus ötesi şirket, gerisi ulusal ekonomi.

Bu koşullar altında ücretli emeğin milli gelirden aldığı payın sürekli gerilediğini, 1970'lerden 2013 sonuna kadar milli gelirden ücretli emeğin payının gerilediğini gözlemliyoruz (Şekil 6). Ben buradaki şekilde aradan belli başlı ülkeleri çektim çıkardım. Merkez kapitalist ülkelerde bile ücret gelirinin payında bir düşüş var. Burada, sermayenin kârlılığının yükseldiği bir dönemde "bu kârlar nereye gidiyor?" sorusuna yanıt aradığımızda inşaat dışı yatırım harcamalarına, sabit sermaye yatırımlarına baktığınız vakit (Şekil 7), bu ülkelerde milli gelire oran olarak inşaat dışı sabit sermaye yatırımlarının sürekli gerileme eğilimi içinde olduğunu, şirketler kesimi kârlarında da artış eğilimi milli gelire oran olarak yükseliş içinde olduğunu görüyoruz. Artan kârlılık sabit sermaye yatırımlarına değil finansal kapitalizmin kumarhane masalarında yerçekimi yasalarının hiçe sayıldığı bir kumarhane oyununda çarçur ediliyor.

Şekil 6. Milli Gelir içinde Ücret Gelirlerinin Payı

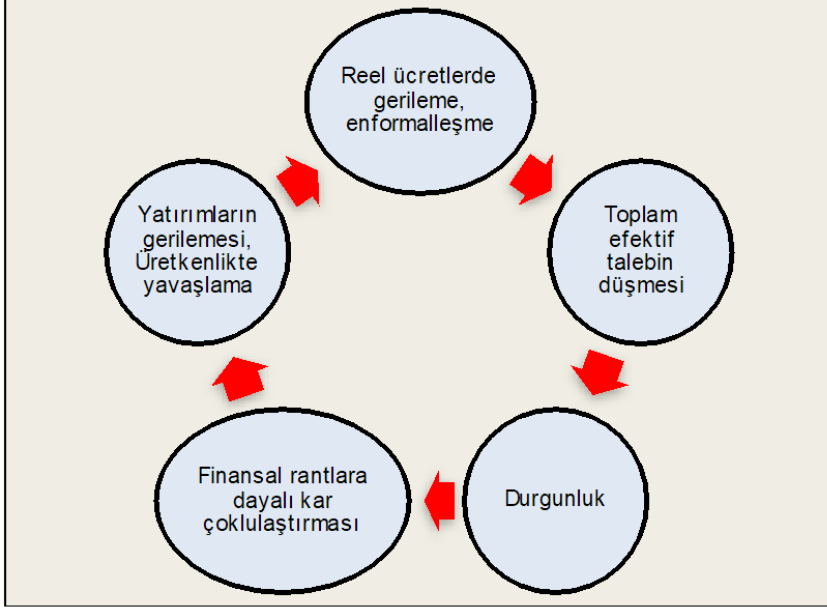

Şekil 7. Gelişmiş Ülkelerde Şirket Kârları ve Yatırım Harcamaları

Bunun sonucunda da dünya ekonomisinin bir şeytani döngü içerisinde olduğunu düşünüyorum. Son şekilde (Şekil 8) bunu göstermeye çalıştım. Bu beş tespitin herhangi bir yuvarlağından başlayabilirsiniz. Ücretlerdeki enformelleşme ve gerilemeden başlayayım. Toplam efektif talebin düşmesine yol açtığını, ekonomide Keynesgil anlamda durgunluk olduğunu, bunu göğüslemek için finans kapitalin ve sermayenin finansal hatlara dayalı bir kâr maksimizasyonu ile sermaye gelirlerini artırma çabası içinde olduğunu fakat bunun da sabit sermaye yatırımlarında gerileme, üretkenlikte azalma, dolayısıyla fasit dairenin başına getirdiğini görüyoruz.

Şekil 8. Küresel Kapitalizmin Şeytani Döngüsü

Çıkış nerede? Çıkış bu döngünün kırılabilmesinde. Oysa biz vakit kaybetmekteyiz. Sadece sanayi 4.0'da cilalı imaj diye belirtilen inovasyon, inovasyoncu üniversite, sanayi üniversite işbirliği, Ortadoğu'nu üretim merkezi olma gibi tahayyüllerde şu anda bu resmin mümkün olduğunca cilalı sözlerle üstünün kapatıldığı bir dönemdeyiz.

Sonnot

¹ Mülkiyeliler Birliği'nde 6 Ekim 2018'de "Türkiye'nin Krizini Anlamak" başlıklı sempozyumda yapılan sunuşun ses kaydı çözümünün gözden geçirilerek düzenlenmiş hâlidir.

Az gelişmiş Ülkelerde Borç Açmazı¹

Nilgün Erdem, Bağımsız Araştırmacı, e-posta: nilerdem@ttmail.com

1970'lerin sistemik krizi akabinde neoliberal programlar çerçevesinde *istikrar* ve *yapısal uyum* programlarıyla yönetilen, daha sonra bu politikalarla uyumlu olarak kapitalist sistemin tıkanıklıklarını finansal kazançlarla aşmaya dönük merkez kapitalist ekonomilerin ihtiyaçlarına yanıt verecek şekilde piyasaya-dayalı finansal sistemin gereklerini tümüyle veya büyük ölçüde yerine getiren, sermaye hareketleri üzerindeki kontrolleri hafifleten veya tamamen kaldıran çevre ekonomilerinde dönem dönem ağır finansal krizler yaşandı. 1970'li yıllarda başlayan borç krizleri 1980'li yıllarda derinleşirken, 1990'lı yıllar finansal krizlerin ortaya çıkmaya başladığı yıllar oldu, 2000'li yıllardan itibaren ise finansal krizler yoğunlaştı. 2007 sonunda başlayan ve 2008 yılında derinleşen ABD finansal krizi, bütün dünya ekonomilerine sirayet etti. Çevre ekonomilerinin finans ve/veya reel sektörlerinde krizlerle sonuçlandı. Hem kendi ekonomik problemleri hem de dış dünyadaki gelişmeler karşısında kırılganlaşan az gelişmiş çevre ekonomileri, içerisinden geçtikleri bu krizler sonucunda ağır dış borç problemleriyle karşı karşıya kaldılar.

Kısaca belirttiğimiz süreçten geçen ekonomiler arasında, Türkiye ekonomisi de dış sermaye girişlerine yüksek bağımlı yapısı ile sadece kendi ekonomik dengesizlikleri nedeniyle değil, aynı zamanda dış dünyadaki olumsuzluktan yoğun bir şekilde etkilenen yapısıyla da en kırılgan ekonomiler arasında yerini almış ve yüksek dış borç sorunuyla karşı karşıya kalmıştır.

Bu nedenle bu çalışma, Türkiye'nin içinde bulunduğu dış borç problemini, benzer bazı ülkelerin temel verileri ile karşılaştırarak değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Burada özellikle söz konusu ülkelerin ancak kimi verilerine ulaşılabilirdiği için, çok ayrıntılı inceleme ve gözlemlere değil, Türkiye'nin borç yapısına ilişkin bazı göstergelere değineceğiz.

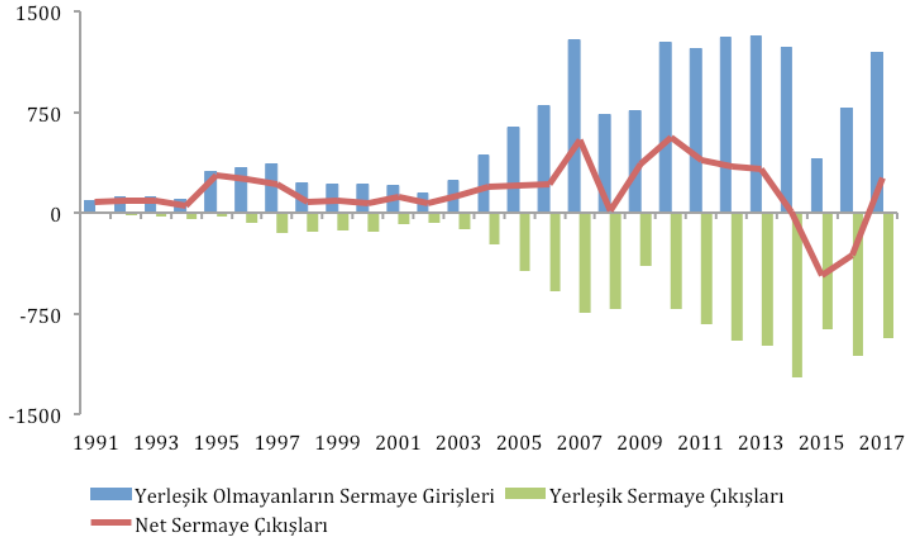
Son yıllarda çok fazla olmasa da borç problemine ilişkin olarak borçların ödenmemesi, moratoryum ilanı gibi istisnai uygulamalara tanık olduk. Rusya 1998'de, Arjantin keza 2002 krizinde benzer bir adım attı. İkinci olarak da ağır borç problemi ile karşılaşan ülkelerin önündeki seçenekleri/seçeneksizlikleri, kısmen literatürdeki tartışmalar üzerinden kısaca özetlemeye çalışacağız.

“Yükselen” Ekonomilere Dair...

Kapitalizmin 1970’lerde sürüklendiği krizini “finansallaşarak” aşma çabasının yarattığı likidite bolluğu nedeniyle, özellikle bizimki gibi ülkelere büyük sermaye girişleri oldu. İster spekülâtif sıcak para veya uzun vadeli portföy akımlarından oluşsun, ister doğrudan yabancı yatırımlar şeklinde olsun büyük sermaye hareketleri gerçekleşti.

Yükselen piyasa ekonomilerine dönük yerleşiklerin ve yerleşik olmayanların sermaye hareketlerine ilişkin büyüklükler Akyüz’ün 2018 tarihli makalesinde aşağıdaki grafikte gösterilmektedir. Grafikte yerleşik olmayanların² sermaye girişleri, yerleşiklerin sermaye çıkışları ve her ikisinin toplamından oluşan net hareket gözlenmektedir. Özellikle 2000’li yıllardan itibaren “yükselen piyasa ekonomileri”ne dönük yabancılardan kaynaklanan sermaye girişlerinin nasıl hızla arttığı ve yerlilerin sermaye çıkışlarının da buna paralel bir artış sergilediği görülmektedir. Net değerlere baktığımızda ise, ABD finansal krizinin etkisinin yansıdığı 2008 yılı ve merkez ülkelerdeki para ve faiz politikalarının “normalleşmesi” bekleyişleri ile yükselen ekonomilere dönük endişelerin söz konusu olduğu 2015 ve 2016 yılları dışında, bu ekonomilere net sermaye girişleri gerçekleştiği izlenmektedir.

Şekil 1. “Yükselen” Ekonomilere Dönük Sermaye Akımları

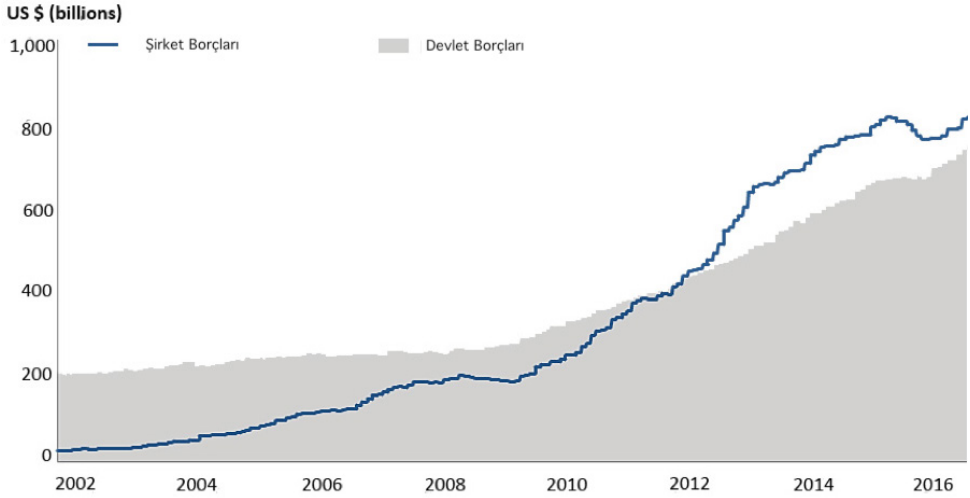
Kaynak: Akyüz (2018).

Burada bizi ilgilendiren temel soru şudur: Sermaye girişlerinin yaşanan borç problemlerine katkısı nedir? Yabancılardan kaynaklı sermaye girişlerinin çok

sınırlı bir kısmı borç yaratmayan sermaye hareketlerinden oluşmaktadır: portföy hareketleri içerisinde yalnızca *hisse senetlerine* dönük yabancı sermaye girişleri ile yurtiçine dönük *doğrudan yabancı yatırımlar*. Yükselen ekonomilere dönük doğrudan yabancı yatırımların, borç krizine doğrudan katkısı olmazken, kriz sonrası ucuza mal kapatmak için gerçekleşir esas olarak bu girişler. Bunların dışında yabancılardan kaynaklanan bütün sermaye girişleri, söz konusu ülkelerin dış borçlarına doğrudan katkı anlamına gelir, yani bu girişler dış borcu oluşturur. Bu nedenle 2000’li yıllar sonrasında “yükselen” ekonomilere dönük yabancıların sermaye girişlerinde gözlenen çok büyük artışlar, bu ekonomilerin dış borç problemini de neredeyse aynı ölçüde ağırlaştırmıştır.

Ağırlaşan borç tablosunda “yükselen” ekonomilere ilişkin bir başka önemli bulgu ise, dış borcun devlet ve özel şirketler arasındaki dağılımında meydana gelen değişimdir. Son yıllarda, özellikle 2000’li yılların ortasından itibaren, belirgin biçimde özel kesimin borçlarında hızlı bir artışın ortaya çıktığı görülmektedir. Aşağıdaki grafik, özel kesim borçlarında gözlenen artışın sadece bize özgü olmadığını, “yükselen” ekonomilerde de benzer bir eğilimin ortaya çıktığını gösteriyor. Neoliberal politikalar eşliğinde kamunun yatırımcı misyonunu terk etmesi, yerli sermayeyi geliştirmek için verilen destek ve teşviklerin kaldırılması gibi politikalar, sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi sonucu şirketlerin ve bankaların dış borçlanmaları önündeki engellerin de kalkması demektir. Böylece özellikle 2008 sonrasında dünya ekonomisi büyük bir daralma yaşarken, özel kesim borcunun dış borç içerisindeki payı da hızla arttı. Özel kesimin dış borçları içerisinde ise kısa vadeli olanların payının arttığı bilinmektedir.

Şekil 2. “Yükselen” Ekonomilerde Devlet ve Şirketlerin Dış Borçları

Kaynak: Bell'den (2017) aktaran Akyüz (2018).

Finansal sistemin yapısındaki değişimler, yaşanan ekonomik krizler, borçlanmanın 1970’li yıllarda ve 1980’li yılların başlarında olduğu gibi artık devletler arasında ya da devletlerle çokuluslu kuruluşlar arasındaki resmi krediler yerine özel sermaye piyasalarından kontrolsüzce borçlanmaya dönüşmesine zemin hazırladı. Aynı zamanda bankalar ile şirketlerin doğrudan doğruya bu piyasalardan borçlanmaları üzerindeki engellerin kaldırılması da özel kesimin, bunun içerisinde de özellikle şirketler kesiminin borçlarının hızla artmasına neden oldu. Böylece hem kamunun hem de özel kesimin özel sermaye piyasalarından borçlanmasında önemli artışlar meydana geldi.

Sermaye girişlerinin farklı coğrafyalardaki ülkelere özgü koşullarla birleşerek farklılaşan araçlarla birlikte çeşitlendiğini söyleyebiliriz ama bütün bu çeşitlenmelere rağmen, yani hangi tür krediler verilirse verilsin, kimler borçlanırsa borçlansın bu ekonomilerin eninde sonunda krize sürüklenmeleri kaçınılmaz olmuştur.

1980 sonrası kriz deneyimlerinde gözlemlenen önemli farklılaşmalardan biri, sermaye girişlerinin şeklidir. Latin Amerika’nın güneyinde Arjantin, Uruguay, Şili üçlüsündeki krizde esas olarak banka kredilerinin ağırlığı söz konusuydu. 1982 borç krizinden sonra banka kredileri hemen hemen yok oldu, yerini tahviller aldı. Bu süreç Brady tahvillerinin çıkarılması ile başlatıldı; 1989’da önerilen bu planla, borç ödemelerinin yeniden düzenlenmesi ile bankalara ikincil piyasalardaki tahvillerin ticaretinden kâr elde etme olanağı sağlandı. Meksika krizinde girişler temel olarak, hisse senetleri ve kamu borçlarına dönük portföy yatırımlarından oluşmaktaydı. Asya krizinde ise, sermaye girişleri kısa vadeli krediler ile banka kredilerinden oluşmaktaydı (UNCTAD,1998).

Borçlular arasında da çeşitlilik vardı. Gerçekte borçlunun niteliğinin bir kriz olasılığını önemli ölçüde değiştirmedeği görülmektedir. 1970’lerin sonları 1980’lerin başlarında Latin Amerika’nın Güney Ucu’ndaki kriz, Doğu Asya kriziyle hem benzer hem farklı özelliklere sahipti. Her ikisinde de dış borçluluktaki büyüme neredeyse tümüyle özel kesimden (özel bankalar ve firmalar) kaynaklanmaktaydı. Buna karşılık 1982 Latin Amerika borç kriziyle ilgili olarak, krizin devlet borçları nedeniyle farklılaştığı sıklıkla vurgulanmasına rağmen, bu tam olarak doğru değildir. Bu durum, krizin patlaması sonrasında, özel kesim borçlarının hükümet garantileri ile yeniden yapılandırılması sonucu ortaya çıkmıştır. Latin Amerika borç krizinin, özel yabancı borçların kamulaştırılmasının ilk örneği olduğu belirtilmektedir (Felix, 1998). 1986 yılında Meksika’nın tek taraflı moratoryum korkusu ile karşılaşan uluslararası ticari bankalar, ABD ile işbirliği yapmak için gönülsüzce anlaşarak Baker Planı olarak bilinen adımı atmışlardır. Daha sonra Brady Planı ile Meksika, ABD sponsorluğunda 1990’da

ticari bankalarla bir borç anlaşması imzalayan ilk ülke oldu (Lustig ve Ros, 1999).³ 1982 Meksika borç krizinde, kamu kesiminde önemli bir mali açık vardı ve özel sektörün net tasarruf fazlası söz konusuydu, oysa 1990'lardaki dış borçlanma çoğunlukla özel şirketler ve bankalar tarafından gerçekleştirildi. 1994'te az da olsa mali fazla vardı ve cari işlemler açığının hepsi pratik olarak özel kesim net tasarruf açığından kaynaklanıyordu.

Arjantin'de 2001 yılında kriz derinleştiğinde, özel kreditorlere olan yurt içi ve yurt dışı borçların yeniden yapılandırılması düşünülüyordu. Ancak bu düzenlemelere geçilemeden durum daha da kötüleşti için moratoryum ilan edildi. Sonraki yıllarda alacaklılarla çeşitli görüşmeler yapıldı, fakat ilerleme sağlanamadı. Belli sayıda alacaklı ise New York ve Avrupa'da bazı davalar açmaya başladılar. Bu davalar gerçek kreditorler veya esas yatırımcılar tarafından değil, zor durumdaki devletlerin tahvillerini düşük değerlerden toplayıp, vadesi gelenleri nominal değeri üzerinden tahsile çalışan ve ödenmediği durumlarda ise borçlu devlete ait yurt dışı varlıkları haciz ederek büyük kazançlar sağlayan "akbaba yatırımcılar" tarafından açıldı. Rusya da 1998 yılında moratoryum ilan ettiğinde benzer bir tehditle karşılaştı. Rusya yalnızca dış borçlarını değil, çoğu yabancılar tarafından tutulan yurt içi bonolarını da ödemeyeceğini, şiddetli bir devalüasyondan sonra Ruble'yi dalgalanmaya bıraktığını ve borçların vadelerini düzenleyeceğini açıkladığında, yabancı bankalar Rusya'yı yurt dışı bankalarındaki varlıklara el koymakla tehdit ettiler.

Dış borçlara ilişkin bu gelişmeler ışığında, kimi az gelişmiş çevre ekonomisinin ilgili verileri ile Türkiye verilerini karşılaştırarak, dış borç probleminin Türkiye ekonomisi için ne anlama geldiğini değerlendirmeye çalışalım.

Dış Borçlanmaya Dair...

Türkiye'nin dış borç probleminin mahiyetini anlamak için Arjantin, Brezilya, Hindistan, Güney Kore ve Meksika'nın, 2008 yılı⁴ sonrasındaki bazı dış borç verileri ile Türkiye'nin verilerini karşılaştırmaya çalışacağız. Bu ülkeleri seçerken 2000'li yıllar boyunca cari işlemler dengesindeki açık ve fazlaların ülkelerin milli gelirlerine oranları ve büyüme oranlarındaki seyre baktık.⁵ Böylece bu ekonomilerin bazılarının cari işlemler dengesi ılımlı açık verirken büyüdüğünü, ekonomiler küçülürken açığın cari fazlaya dönüştüğünü; diğerlerinde büyümeye yüksek cari işlemler dengesi açıkları eşlik ederken, negatif büyüme değerleri söz konusu olduğunda da cari açık vermeyi sürdürdüğünü; bu ekonomilerden birinde ise pozitif ve oldukça istikrarlı büyüme değerlerine cari fazlaların eşlik ettiğini gözledik. Kısacası bu benzerlik ve farklılıkların söz konusu ekonomilerin borçlanma düzeyinde ve yapısında önemli değişikliklere neden olup olmadığını bazı temel göstergeler üzerinden değerlendirmeye çalışacağız.

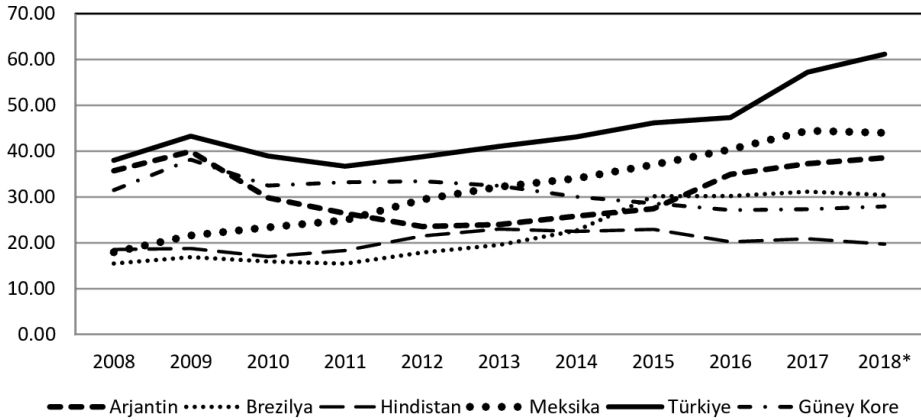
Arjantin, 2001 yılı krizinden sonra moratoryum ilanı ile de uyumlu olarak 2010 yılına dek cari işlemler dengesi fazlası vermiştir. 2009 yılında merkezdeki krizin yansımalarının katkısı ile % 6 küçülmüş ve sonrasında, pozitif ve negatif değerler arasında dalgalanan büyüme oranlarına sahip olmuştur. Brezilya, 2003 ve 2007 yılları arası dönem dışında cari işlemler dengesi açığı vererek 2015 yılına dek istikrarsız da olsa pozitif büyüme değerleri sergilemiştir. 2009 ve 2015 yıllarında ise küçülmesine karşın cari işlemler dengesi açık vermeyi sürdürmüştür. Hindistan ekonomisi sermaye kontrollerinden uzun yıllar vazgeçmediği ve serbestleştirme uygulamalarına daha geç başladığı ve bunları sınırlı tuttuğu için farklı gerçekleştirmelere sahiptir. Pozitif ve görece istikrarlı büyüme rakamlarını -2008-2009 ABD krizinin etkisine rağmen 2009 yılında da pozitif büyüme söz konusudur-, 2011 ve 2012 yılları hariç ılımlı cari işlemler dengesi açıkları ile sürdürebilmiş görünmektedir. Bu anlamda hızla serbestleşmeye ve finansal sistemde piyasaya dayalı yapıya geçen diğer ekonomilerden farklılaşmaktadır. Oldukça müdahaleci yapısı ile diğer çevre ekonomilerinden önemli ölçüde farklılaşan Güney Kore ekonomisi de, 1997-98 finansal krizinden sonra cari işlemler dengesi sürekli fazla verirken, pozitif büyüme değerlerini sürdürebilmiştir. Merkezdeki krizin etkisi ile büyüme oranı 2009 yılında % 0,7 değerine düşmesine karşın pozitif değerini korumuş ve diğer yıllardaki seyrinden de gözlemlendiği gibi krizden geçerken büyüme rakamları negatif değerlere dönüştüğü için cari işlemler dengesi fazla veren tipik çevre ekonomilerden farklılaşmıştır. Meksika 1990'lı yıllardan günümüze dek cari işlemler dengesi sürekli açık veren bir ekonomi olarak daha çok Türkiye'ye benzemektedir. Üstelik 2008-2009 krizinin etkisi ile Türkiye ekonomisi kadar daralmış (% 4,7) ve yine Türkiye ekonomisi gibi cari açık vermeyi sürdürmüştür.

Tüm bu ülkeler arasında Türkiye ekonomisinde, cari işlemler dengesi 2000'li yılların başından itibaren, çok yüksek açıklar vermiş, 2011 yılına gelindiğinde milli gelirin % 9'una yaklaşarak rekor bir seviyeye ulaşmıştır. Merkezdeki krizin etkisiyle negatif büyüme oranları kaydederken dahi cari işlemler dengesi açık vermeyi sürdürmüştür. Bu durum açısından Meksika'nın yanı sıra Brezilya da 2009 yılında benzer bir durum sergilemiştir. Ancak cari açık veren ekonomiler arasında Türkiye ekonomisi, çok yüksek açıklarla ilk sıraya yükselerek ayrılmaktadır. Sermaye hareketleri üzerindeki tüm sınırlandırmaların kalkması nedeniyle büyük ölçüde yabancı sermaye girişlerine bağımlı bir ekonomiye dönüştüğü için, sermaye çıkışları hatta girişlerin yavaşlaması dahi ekonomik büyümeyi olumsuz etkilemektedir. Bu nedenle örneğin borsadan kaçış, kimi ülkede sadece hisse senedinden kaçış anlamına gelirken, Türkiye'de ağırlıklı olarak yabancıların tuttuğu borç senetlerinden kaçış anlamına gelmektedir. Üstelik Hindistan gibi diğer bazı çevre ekonomilerinde merkez bankası döviz

kurunu kontrol ederek, bu tür hareketlerin iç piyasaya yansımalarını da kontrol altında tutmaktadır. Türkiye’de ise bu hareketler, döviz piyasasına ve dolayısıyla ağır döviz borçlusunu iç piyasa ajanlarına da olumsuz yansımaktadır.

Bu çerçevede, bazı dış borç göstergelerinin söz konusu ekonomiler açısından seyrine bakalım.⁶ Aşağıdaki grafikte söz konusu ülkeler için toplam dış borcun gayri safi milli hasıladaki payını görüyorsunuz.

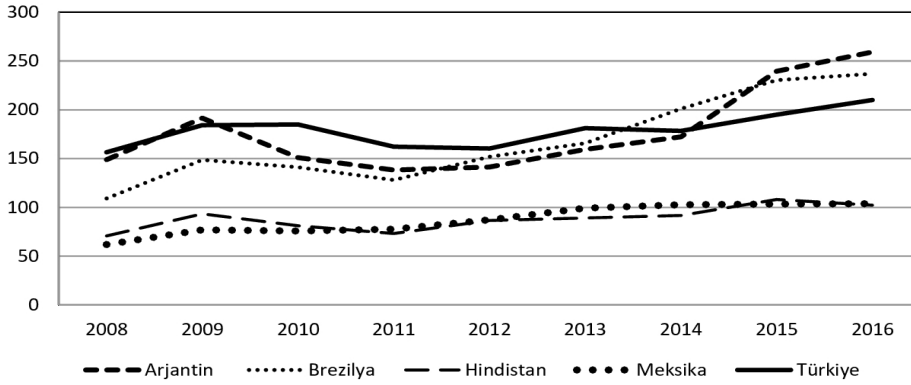
Şekil 3. Toplam Dış Borç/GSYH

Türkiye’de dış borcun GSYH içindeki payı, Yeni Ekonomi Programı’nda (YEP) açıklanan 763 milyar dolarlık milli gelir rakamını dikkate aldığımızda yüzde 60’ın üzerine çıkıyor. İncelediğimiz ülkeler arasında en yüksek dış borç oranı Türkiye’ye aittir. Dış borcun milli gelirdeki payının % 40’lara yaklaştığı Arjantin’in borç krizine sürüklendiğini ve yakın zamanda IMF ile anlaşmaya gittiğini hatırladığımızda, Türkiye açısından bu oranın ne kadar yüksek olduğu açıklık kazanmaktadır. Güney Kore’de oran azalarak % 30’ların altına gerilemiş, Hindistan’da ise % 20’ler seviyesinde kalmıştır. Literatürde geçmiş kriz deneyimlerine bakıldığında, Dünya Bankası tanımlı orta gelirli az gelişmiş ekonomilerin, oldukça düşük dış borç/GSYH oranına sahipken krizlere sürüklenebildiği belirtilmektedir. 1970 ve 2001 arasındaki dönemde yaşanan krizlere bakıldığında, toplam krizlerin % 13’ünde bu oran % 40’ın altındadır; 1982 borç krizinde ise Meksika’da dış borcun milli gelire oranı %47’dir (Reinhart vd, 2003). Bu nedenle dış borcun milli gelire oranı için sıklıkla % 60’lık bir seviye vurgulansa da, literatürde kritik borç eşliğine ilişkin tahminlerin, farklı kriterlere göre çeşitlendiği görülmektedir (Tran, 2018). Türkiye’nin dış borcunun her hâlükârda oldukça yüksek seviyelerde olduğunu söyleyebiliriz.

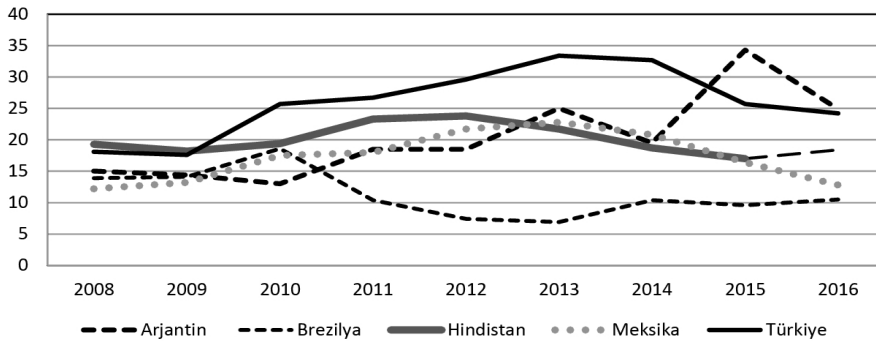
Dış borç stoğunun ihracata oranı dış borcun yapısına ilişkin standart göstergelerden biridir. Burada Türkiye'nin söz konusu ülkeler arasında yine Arjantin ve Brezilya'yla birlikte ve onlarla neredeyse paralel hareket ettiğini söyleyebiliriz. Arjantin'in durumu son yıllarda çok daha hızlı bir şekilde bozulurken, Türkiye'de dış borcun ihracata oranı son yıllarda sürekli artış sergileyerek 2016 yılında % 210'lara ulaşmıştır.

Şekil 4. Dış Borç Stoku/İhracat (%)

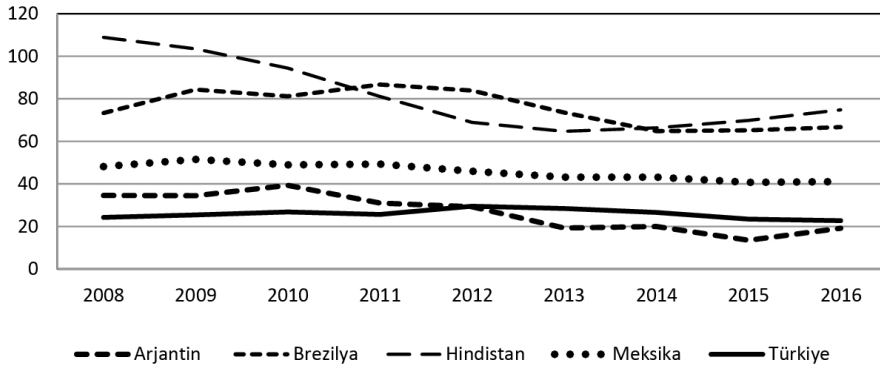
Kısa dönemli borçların toplam dış borç stokundaki payı açısından da Türkiye neredeyse en bozuk yapıya sahip ekonomi olarak öne çıkmaktadır. Türkiye'den sonra ise Arjantin kısa vadeli borçların toplam borçlar içindeki oranının en kötü olduğu ikinci ekonomidir. Son yıllarda düşüş sergilese de kısa dönemli borçların toplam borçlar içindeki payının 2012 ve 2014 yılları arasında yüksek olduğu bir diğer ekonomi Meksika'dır. En düşük dış borç/GSYH oranına sahip Hindistan ekonomisinde ise, kısa vadeli borçların toplam içerisindeki payı Meksika'ya benzer bir eğilim sergilemektedir.

Şekil 5. Kısa Dönemli Borçlar/Toplam Dış Borç Stoku (%)

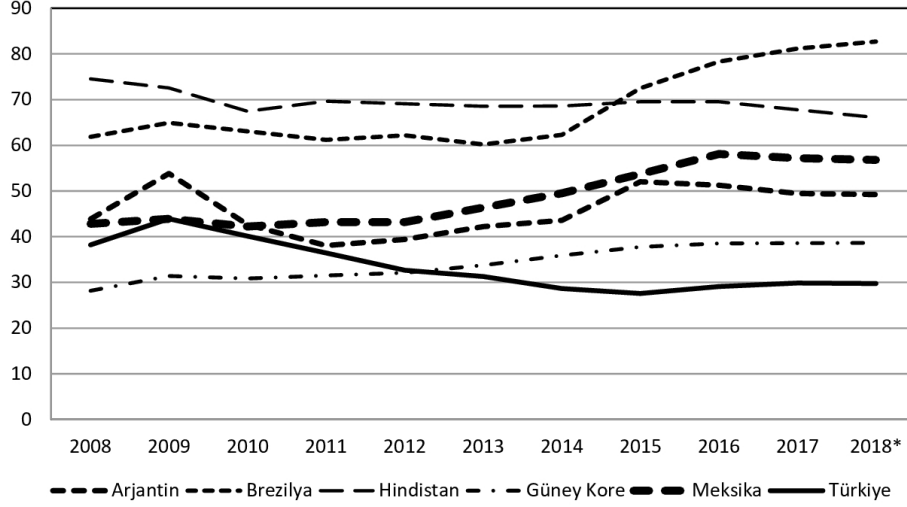
Bir diğere önemli gösterge rezervlerin dış borca oranıdır⁷. Beklendiğı gibi petrol gelirleri ile en yüksek oranlara Brezilya ekonomisi sahipken, onu Hindistan takip ediyor. Meksika açısından bu oran % 50'lerden % 40'lara gerilemiştir. Rezervlerin toplam dış borca oranı düşük olan ekonomiler yine Arjantin ve Türkiye; söz konusu oran bu ülkeler için son yıllarda yaklaşık % 20'ler seviyesindedir.

Şekil 6. Rezervler/Toplam Dış Borç Stoku (%)

Krizler sonrasında kamunun kurtarma paketleri ya da Türkiye ekonomisindeki gibi özellikle seçim dönemlerinde hükümetlerin çeşitli teşvikler vererek yaptıkları harcamalar dikkate alınarak genel hükümet borçlarının milli gelire oranınadabakılmasıönem arz etmektedir. Yabancı kreditorler, derecelendirme kuruluşları bu oranı, mali sürdürülebilirliği değerlendirebilmek açısından da takip etmektedir. Türkiye açısından genel hükümet borçlarının milli gelirdeki payı burada baktığımız göstergeler içerisinde düşük değerlere sahip olan tek “olumlu” göstergedir. Ancak düşük oranlara sahip ülkelerin de krizlere girdiğı ve hemen krizler sonrasında ise özel sektöre dönük kurtarma paketlerinin hükümet borçlarında hızlı artışlarla sonuçlandığı unutulmamalıdır. Arjantin ve Brezilya gibi kırılgan ülkelerde bu oranın 2013 sonrasında nasıl hızla arttığı görülmektedir. Ayrıca sermaye hareketleri üzerindeki kontrolleri kaldırmış ekonomilerin, uluslararası finans kapitalin talepleri doğrultusunda kamu kesimi dengeleri açısından faiz dışı fazla koşulu ile sınırlandırıldıkları da hatırlanmalıdır. Bu açıdan Hindistan ekonomisi sermaye hareketleri üzerindeki kontrollerinden tümüyle vazgeçmediğı için farklılaşmaktadır, bu nedenle hükümet borçlarının payının yüksek olması beklenebilir.

Şekil 7. Genel Hükümet Borçları/GSYH (%)

Türkiye'nin dış borç büyüklüklerine biraz daha ayrıntılı bakalım. Dış borç stoku günümüzde artık yaklaşık 460 milyar dolara ulaşmış durumda. Türkiye ekonomisinde kamunun dış borç içindeki payı 1980'lerin başında yaklaşık % 70'ler seviyesindeydi. Günümüzde ise bu tablo çok farklılaşmış ve tam tersine dönmüştür. Özel kesim borcunun toplam içerisindeki payı özellikle 2000'li yılların başından itibaren hızla % 70'lere yükselirken, kamu kesiminin toplam borç stokundaki payı gerilemiştir. 2008 yılında özel sektörün borcunun % 40'ı finans dışı kuruluşlara ait iken, son yıllarda bu oran yaklaşık % 35 seviyesindedir. Banka ve bankacılık dışındaki şirketlerin döviz cinsinden borçlanmasının böylesi düzeylere ulaşması, kur hareketlerinin reel kesimi doğrudan ve hızla etkilemesi anlamına gelmektedir. Türkiye'nin özel kesim borç stoku ve finans dışı özel kesim borçlarının özellikle 2000'lerin ikinci yarısından sonra değişikliğe uğradığını ve ciddi bir bozulma sergilediğini de söyleyebiliriz.

Tablo 1. Dış Borçlar											
Yıllar (Milyar ABD Doları)	1989	1990	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Toplam Dış Borç Stoku	44	52	103	119	114	130	144	161	171	208	250
Kısa-Vadeli Borçlar	6	10	23	28	16	16	23	32	39	43	43
Kamu	0	0	2	3	1	1	1	2	2	2	2
Özel	5	9	21	25	15	14	19	27	34	39	39
Finansal Kurumlar	3	5	12	15	7	5	8	13	18	21	17
Bankalar	3	5	12	15	7	5	8	13	17	20	16
Banka-dışı Finansal Araçlar	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	1
Finans-dışı Kurumlar	2	3	9	10	8	8	11	14	16	18	22
Uzun Vadeli Borçlar	38	43	80	90	97	113	121	129	132	166	207
Kamu	29	33	43	48	46	64	70	74	68	70	71
Özel	2	2	28	29	28	29	30	37	51	83	122
Finansal Kurumlar	1	1	7	8	5	7	7	11	21	37	51
Bankalar	1	1	5	5	3	3	3	6	12	22	31
Banka-dışı Finansal Araçlar	0	0	3	3	2	4	4	5	9	15	21
Finans-dışı Kurumlar	1	1	20	22	23	22	23	26	30	45	70
Kamu+MB/Toplam Borç Stoku (%)	84,9	79,4	53,2	54,1	62,9	66,8	66,1	60,3	50,3	41,9	35,7
Özel/Toplam Borç Stoku (%)	15,1	20,6	46,7	45,9	37,1	33,2	33,9	39,7	49,7	58,1	64,3
Finans-dışı Özel Borçlar/Toplam Borçlar (%)	6,0	8,6	28,1	26,4	26,8	23,7	23,1	24,9	26,8	29,8	36,7

Tablo (Devam): Dış Borçlar												
Yıllar (Milyar ABD Doları)	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018 Ç1	2018 Ç2
Toplam Dış Borç Stoku	281	269	291	304	340	390	402	396	404	455	467	457
Kısa-Vadeli Borçlar	53	49	77	82	100	130	132	102	98	118	122	120
Kamu	3	4	4	7	11	18	18	15	16	22	24	24
Özel	47	44	71	73	88	112	113	87	82	96	98	96
Finansal Kurumlar	24	22	48	47	57	77	79	52	43	48	48	45
Bankalar	24	22	47	46	55	75	77	50	41	45	45	43
Banka-dışı Finansal Araçlar	0	0	1	2	2	2	2	2	2	3	3	2
Finans-dışı Kurumlar	23	22	24	27	31	35	34	35	39	48	50	51
Uzun Vadeli Borçlar	229	220	214	222	239	259	270	294	306	337	344	337
Kamu	75	80	85	87	93	98	100	99	104	114	117	115
Özel	142	129	120	127	140	157	168	194	202	222	227	222
Finansal Kurumlar	51	44	41	48	57	73	85	105	105	113	115	111
Bankalar	30	28	29	35	42	55	66	86	87	96	97	95
Banka-dışı Finansal Araçlar	22	17	12	13	15	18	19	19	19	18	18	16
Finans-dışı Kurumlar	89	83	78	79	83	84	84	89	97	108	112	111
Kamu+MB/Toplam Borç Stoku (%)	32,8	35,9	34,6	34,1	33,4	31,1	29,9	28,9	29,8	30,2	30,3	30,6
Özel/Toplam Borç Stoku (%)	67,2	64,1	65,4	65,9	66,6	68,9	70,1	71,1	70,2	69,8	69,7	69,4
Finans-dışı Özel Borçlar/Toplam Borçlar (%)	40,0	39,0	35,1	35,0	33,8	30,5	29,4	31,5	33,5	34,4	34,7	35,3

Çözüm/Çözumsuzlüğe Dair...

Ağırlaşan borç krizleri üzerine literatürde yapılan tartışmalara bakıldığında, iki öneri dikkat çekmektedir:⁸

Borç krizindeki ülkeler için ilk öneri, 2001 yılında UNCTAD tarafından geliştirildi. UNCTAD (1998:85) borçlu bir ülkenin parasına büyük bir atak olduğu zaman teorik olarak dört savunma hattı olduğunu belirtmektedir: i) Kaçışı durdurmak ve piyasa güvenini yeniden oluşturmak üzere yurtiçi politikaların uygulanması, ii) yeterli döviz rezervleri ve kredilerin sürdürülmesi yoluyla korunma, iii) ihtiyaç duyulan likiditeyi sağlamak için uluslararası son başvuru merciini harekete geçirmek, iv) döviz kontrolleriyle birlikte borcun tek taraflı askıya alınması ve borçların yeniden yapılandırılması için görüşmelerin başlatılması.

IMF'nin krizler sonrasında genellikle kredi koşulu olarak talep ettiği standart sıkı para politikası ve yüksek faiz uygulamasından oluşan ilk opsiyon, Asya krizi sonrasında belirgin bir şekilde ortaya çıktığı gibi iflasları yaygınlaştırarak, pek çok ülkede durumu daha da kötüleştirdi. İkinci opsiyon ise, hem rezerv tutmanın maliyeti yüksek olduğu hem de büyük bir para ve/veya banka krizi olduğunda ne kadar yüksek rezervler tutulursa tutulsun genellikle yetersiz kaldığı için çözüm olmadı. Üçüncü opsiyona gelince, krizle karşılaşmış ülkelerin başvurabilecekleri bir son başvuru mercii henüz yoktur. Dolayısıyla UNCTAD ilk üçünün teorik olarak söz konusu olduğunu ancak pratikte çalışmadığını belirtmektedir. Bu nedenle geriye döviz kontrolleriyle birlikte borcun tek taraflı askıya alınması ve görüşmelerin başlatılması opsiyonu kalmaktadır.

UNCTAD'ın önerisi, esas olarak borçlu ülkelerin borçlarını dondurarak onlara borçlarını yeniden yapılandırabilmeleri için bir nefes alma alanı yaratmaya ve alacaklıların söz konusu ülkelerin varlıklarına dönük "yağmacılık yarışı"nı durdurmaya dönük bir öneriydi. Borçlar geçici bir süre askıya alınacak, böylece söz konusu ülkelerin borçlarına ilişkin olarak vadelerin uzatılması, borç-hisse senedi takası ya da borcun tamamen silinmesi, ödenmemesi seçeneği de dahil tüm seçeneklerin düşünülebileceği bir düzenlemedir esasen önerilen. Bu öneri görüldüğü gibi, bir tasfiyeden çok bir yeniden düzenlemeyi öngörmektedir. Bu anlamda, UNCTAD tarafından yapılan öneri, iflasa sürüklenen bir firma için iflas mahkemesinin varlıkları satıp alacaklılara ödemek üzere bir yediemin belirlemesi sürecinde olduğundan çok farklıdır. Öneride de referans olarak gösterilen ABD İflas Yasası 11. maddeye göre ise, firma mevcut yöneticilerin kontrolü altında kalır ve çalışmaya devam eder, üstelik çeşitli kolaylıklar ile faaliyetlerini sürdürmesi için desteklenir.

Bu yasaya başvuran bir örnek olarak, Macy's Department Store adındaki firmaya ilişkin uygulama ilgi çekicidir. Macy's Department Store Ocak 1992'de 11. maddeye başvurduğu gün, firma hiçbir zarar görmeden borçları kanunla tümüyle askıya alındı ve iki hafta sonra faaliyetlerini sürdürebilmesi için işletme sermayesi olarak 600 milyon dolarlık bir kredi sağlandı. Aynı günlerde yükümlülüklerini yerine getiremeyen Rusya ise, borçlarını yeniden yapılandırmaya dönük görüşmeler sonucunda ancak 18 ay sonra borçlarını kısmen askıya alabildi ve Dünya Bankası'ndan işletme sermayesi olarak 600 milyon dolar alması da yine 18 ayda gerçekleşebildi (Sachs'tan akt. Cui, 2002). Bu gözlem uluslararası borçların yeniden düzenlenmesi süreci açısından oldukça çarpıcıdır. Çünkü buradaki asimetri örneği borçlu ve alacaklılar arasında çok daha kapsamlı bir şekilde çeşitlenmekte ve dış borçların yeniden düzenlenmesine ilişkin kimi öneriler ve uygulamada derinleşerek devam etmektedir.

Aslında 1990'lardan bu yana ağırlaşan finansal krizlere, tartışmalara rağmen uluslararası düzeyde finansal düzenlemeye ilişkin atılmış hiçbir adım yoktur. Rusya 1998 yılında ve Arjantin 2001 yılında moratoryum ilan ederek, borçlarını tek taraflı olarak ödemeyeceklerini açıkladılar. Ancak UNCTAD'ın önerisinde olduğu gibi sermaye kontrolleri ile desteklenen ve dışa bağımlılığı azaltmak üzere iç tasarrufları artırmaya dönük ekonomi politikalarının uygulandığı alternatifler olmadı bu deneyimler. Dolayısıyla borçlanmanın esas olarak uluslararası özel sermaye piyasalarından gerçekleştirilmesi, borçlu devletlerin ekonomik politika tercihlerini büyük ölçüde uluslararası sermayenin ihtiyaçları doğrultusunda şekillendirmiş ve sermaye girişlerine artan bağımlılık, pazarlık gücünü olumsuz etkilediği gibi yeni krizlerin de sürekli habercisi olmuştur.

İlk öneri borç probleminin çözümünü, borçluları gözeterek şekilde ve onların lehine geliştirmeye çalışırken, IMF'nin geliştirdiği ikinci öneri daha çok kreditorlerin alacaklarını kolay tahsil etmelerini sağlayacak ve kriz nedeniyle herhangi bir zarara uğramalarını önleyecek bir düzenleme öneriyordu.

2002 yılında IMF'nin birinci başkan yardımcısı Anne Krueger borçların yeniden yapılandırılmasına ilişkin mekanizmayı açıklarken, borç enstrümanlarının ve türevlerinin çeşitlendiği, alacaklı sayısının arttığı, durumun çok daha karmaşık hale geldiği bir ortamda herkesi memnun edecek bir çözüm bulmanın 1980'li yıllardaki yapı ile karşılaştırıldığında çok daha zor olduğunu vurgulamaktadır. 1990'lı yıllarda devletler tahvil çıkararak özel kreditorlerden borçlanmaya yöneldiği için, kamunun dış borcu içerisinde bunların payı artmaktaydı. Krueger (2003), devlet borçlarının yeniden yapılandırılmasına ilişkin iki tip öneriden bahsetmektedir: İlki, alacaklıların birlikte hareket etmesini gerektiren, eksiksiz borç sözleşmelerinin kullanımını teşvik edecek *sözleşme yaklaşımı*. İkincisi ise,

borç probleminin yeniden yapılandırılması için anlaşmaya-dayalı bir mekanizma yaratacak çerçevenin sağlanmasına ilişkin, daha genel bir *yasal yaklaşım*dır. Finansallaşma sürecinin doğal sonucu olarak alacaklılar sermaye piyasalarındaki fon yöneticilerinden oluştuğu için, öneri esas olarak, bu dağınık kreditorlerin birbirleriyle anlaşarak, uzlaşarak krize sürüklenmiş bu ülkelerden alacaklarını garantiye almalarının mekanizmasını oluşturmayı amaçlamaktadır.

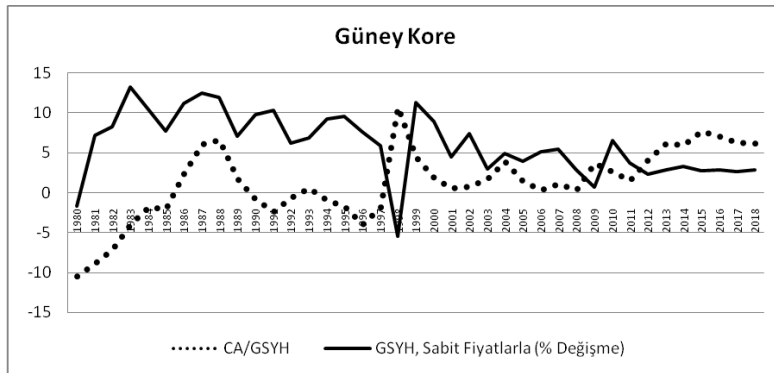
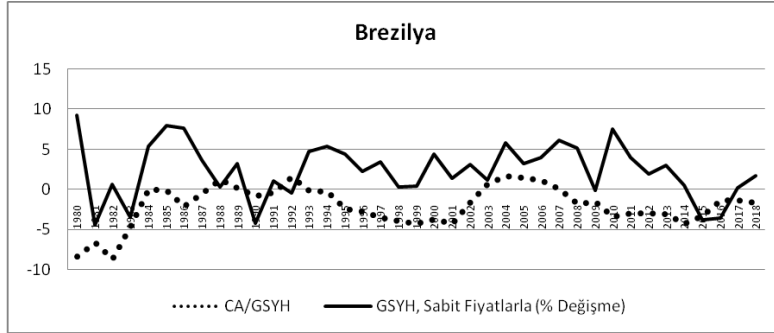
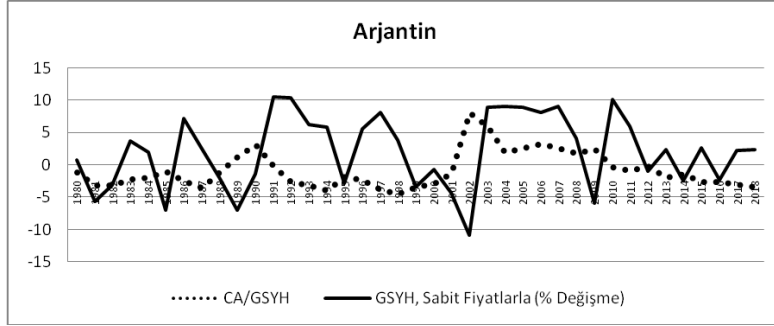
Uluslararası likiditenin ve buna bağlı fon akımlarının bolladığı koşullarda sadece borçluları disiplin altına almaya dönük politikalar esas olarak kreditorlerin olası kayıplarını önlemeye dönüktür. Bu nedenle uluslararası düzenlemelere ilişkin geliştirilen öneriler genellikle, sermaye akımlarının arz-yanlı istikrarsızlıklarını ihmal ederek borçluların dış finansal disiplinine vurgu yaparken; kısa vadeli sermaye girişlerinin çevre ekonomilere sağladığı olanaklar nedeniyle, bu ülke hükümetleri de yalnızca iç “yapısal reformlar”a yoğunlaşarak sistemsel riskleri azaltmak yerine artırmışlardır. Mevcut yapı özel borç yükünün de örtük garantiler ve kriz sonrasında uluslararası piyasalardan likidite sağlayabilmek için hükümetlerin ödeme garantileri vermeleri nedeniyle nihai olarak borçlu çevre ekonomilerinin, esas olarak sabit gelirli emekçileri veya işsizleri tarafından ödenmesi ile sonuçlanmaktadır.

1990’lı yıllardan günümüze kadar az gelişmiş çevre ekonomileri ağır borç krizleri ile karşılaşmalarına rağmen, uluslararası düzeyde hemen hemen olumlu hiçbir adım atılmamıştır. Merkez ekonomilerin ihtiyaçlarına göre bollayan kredileri ile uluslararası finans kapital, çevre ekonomiler yoğun finansal akımlara maruz kaldıkları zaman kur-faiz arbitrajları ile yüksek kazançlar sağlarken, sermaye girişlerinin kaçışlara dönüştüğü ve söz konusu ülkelerin borç yüklerinin ağırlaştığı dönemlerde, alacaklarını hiçbir maliyete katlanmaksızın hükümet garantileri ile güvenceye almaktadırlar. Kısacası çevre ekonomilerin sermaye çekerken yaşadıkları genişleme dönemlerinin de, sermaye çıkışlarına maruz kaldıkları kriz ve daralma dönemlerinin de asıl kazananı, uluslararası finans kapital, başka bir ifade ile kreditorler/alacaklılardır. Kriz ve ağır borç yükü ile karşı karşıya kalan söz konusu ekonomilerin, yeniden sıkılaştırıcı para ve maliye politikalarıyla standart “uyum” süreçlerine zorlanması ise esas olarak, şirketlere, bankalara ve devletlere ait olan borçların emekçi sınıflar ve işsiz kalanlar tarafından yoksullaşarak ödenmesidir.

Türkiye ekonomisi günümüzde, 1994 ve 2000-2001 krizlerinde yaşadığından çok daha ağır bir borç krizi ile karşı karşıyadır ve ciddi bir ekonomik daralma içerisindedir. AKP hükümeti uyguladığı ekonomi politikaları ile özel kesimin aşırı borçlanması ve bu ağır ekonomik tablonun sorumlusudur. Buna ilave olarak, giderek işsizleşen emekçi sınıfları, “uyum”un ve borç yükünün altında bırakılmaktadır.

Özetle, yurtiçi tasarruflar ile desteklenen, istihdam yaratan bir üretim yapısına geçecek, özel sermaye piyasalarından borçlanma ihtiyacını azaltacak ve adil bölüşüm ilişkilerini kuracak köklü politika değişiklikleri olmadıkça, yakın gelecekte borç açmazından kurtulmak olası görünmemektedir.

Ek*:

* Cari işlemler dengesinin (açık veya fazla) milli gelirdeki payı (CA/GSYH (%))ve büyüme değerleri verilmektedir (sabit fiyatlarla % değişme olarak GSYH). IMF, *World Economic Outlook* veri tabanından derlenmiştir.

Sonnotlar

- ¹ Bu yazı, 6 Ekim 2018 tarihinde, Mülkiyeliler Birliği MİSAM ve Türk Sosyal Bilimler Derneği tarafından düzenlenen “Türkiye’nin Krizini Anlamak” başlıklı sempozyumda yapılan konuşmanın düzeltilmiş halidir.
- ² Yerleşik olmayanlar terimi yurtdışında yerleşik ülke vatandaşlarını kapsasa da esas olarak yabancılardan oluştuğu için, bu terim yerine bundan sonra “yabancılar”; yerleşikler için de benzer nedenlerle “yerliler” terimini kullanacağız.
- ³ Daha sonrasında da yabancıların büyük oranlarda çok kısa-vadeli hazine kağıtları (*cetes*; peso cinsinden hazine bonusu) almalarına izin verildi. Dolayısıyla 1990’larda biriken dış borçlar, 1994’te dolar cinsinden varlıklara (*tesebonos*; dolara endekli hazine kağıtları) dönüştürülen çok kısa-dönemli borçlardı (Griffith-Jones, 1999).
- ⁴ Bu verilere söz konusu ekonomiler için ancak 2008 ve 2018 yılları arasındaki dönem için ulaşılabilmektedir. 2018 yılı verileri de geçicidir.
- ⁵ Grafikler ek olarak yazının sonunda verilmiştir.
- ⁶ Söz konusu ülkelere ait buradaki gözlemlere *Joint External Debt Hub (JEDH)* başlıklı veri tabanından ulaşıldı, bu nedenle veri tabanının sınırlandırması altında, göstergelere dair istenen bütün oranlar henüz hesaplanamadı.
- ⁷ Aslında rezervlerin kısa dönemli borçlara oranına bakıldığında çok daha çarpıcı sonuçlar ortaya çıkmaktadır.
- ⁸ Bu tartışmalar için bakınız: Erdem, Nilgün (2004), “Dış Borç Çıkmazı: Dış Borç Sorunu Çözülür mü?”, *İktisat, İşletme ve Finans*, Eylül.

Kaynakça

- Akyüz Y (2018). External Balance Sheets of Emerging Economies: Low-Yielding Assets, High-Yielding Liabilities.
- Cui Z (2002). An International Chapter 11: Bankruptcy and Special Drawing Rights. İçinde W Bello, N Bullard ve K Malhotra (der) *Global Finance New Thinking on Regulating Speculative Capital Markets*, London New York: Zed Books.
- Felix D (1998). *Asia and the Crisis of Financial Globalization*, Dean Baker. İçinde G Epstein ve R Pollin (der), *Globalization and Progressive Economic Policy*, UK: Cambridge University Press.
- Griffith-Jones S (1999). Stabilising Capital Flows to Developing Countries. *IDS Bulletin*, vol.30, no.1.

Krueger A (2003). Sovereign Debt Restructuring: Messy or Messier?. *AEA Papers and Proceedings*, May (93), no.2.

Lustig N ve Ros J (1999). Economic Reforms, Stabilization Policies, and “Mexican Disease”. İçinde L Taylor (der), *After Neoliberalism What next for Latin America*, The Univesity of Michigan Press.

Reinart C. M vd. (2003). Debt Intolerance. *National Bureau of Economic Research*, (1), 1-62.

Tran N (2018). Debt Threshold for Fiscal Sustainability Assessment in Emerging economies. *Journal of Policy Modeling*, (18).

United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD) (1998). *Financial Instability, Growth in Africa*. New York and Geneva: United Nations.

United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD) (2001). *Global Trends and Prospects Financial Architecture*. New York and Geneva: United Nations.

Avrupa Ülkelerinde Borç Krizi ve Kriz Yönetim Politikaları: Türkiye'yi Ne Bekliyor?¹

Murat Birdal, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi İktisat Bölümü,
e-posta: muratbirdal@gmail.com

Özlem bana biraz çetrefilli bir konu verdi. Avrupa kriziyle bağlantılandırarak Türkiye krizini okumaya çalışacağız. Kapsam oldukça geniş. Grafik kullanmak istemiyorum fazla. Korkut hocam çok güzel bir açılış yaptı. Son dönemlerde çok fazla kafama takılan bir konuydu. Türkiye ekonomisini çok fazla içerden okuma alışkanlığımız var. Bizde sadece ana akım iktisatçılarda değil muhalif iktisatçılar da öyle. Nasıl okuyoruz? Ecevit'in basiretsizliği Çiller'in iş bilmezliği, 2001'de yine Ecevit'in basiretsizliği, Ahmet Necdet Sezer'in asabiyeti. Böylece krizleri açıklayabiliyoruz. İçerdeki siyasetçilerin başarısızlığı, yanlış ekonomi yönetimi vs.

Tersinden bakarsak belki de bunların hiçbir etkisi yok da diyebiliriz. Yani Tansu Çiller hiçbir şekilde ne yapsa da değişmeyebilir. Çünkü küresel piyasalar açısından okuduğumuzda Türkiye gibi dışa bağımlı ekonomilerin kaderi çok fazla değişmiyor. Sermaye hareketlerinin yönüne bağlı olarak bizim gibi ekonomiler dalgalanıyor. Bakalım 80'lerdeki borç krizine. Etkilenen tek ülke biz miyiz? Ondan sonra yağ kuyruklarına bakalım. Çok bize özel gibi görünüyor değil mi? Diğer ülkelerde de aynı şeyleri bulabiliriz. Ecevit değil de başkası olsaydı o yağ kuyruğu olmayacak mıydı? Petrol şoku sonrasında Amerika'da faizlerin yükseltilmesi bütün ülkeleri vurmadı mı? 94'te ağır bir ekonomik kriz yaşadık Çiller döneminde; Meksika'da Çiller mi vardı? 2001'de aynı şekilde. Necdet Sezer Anayasa kitapçığını attı da gidip Arjantin'e fırlatmadı ki?

Merkez ülkelerde faizlerin yükselmesiyle birlikte sermayenin yönü değişiyor ve geçmiş dönemde, sıcak para akışlarının yüksek olduğu dönemde aldığı borçları döndürmekte zorlanıp krize sürükleniyor. Bugün yaşadığımız süreç de buna benzer. 2001 sonrasında çok ufak aralıklarla, -2006-09 arası bir aksama var- modern ekonomi döneminin en düşük faizi yaşandı. Özellikle kriz sonrası süreçte. Küresel piyasalarda faiz oranları düştü. Ve AKP hükümeti bundan olabildiğince faydalandı. Türkiye ekonomisi Cumhuriyet ortalamalarının altında olmakla birlikte bu dönemde geçmiş döneme göre çok daha parlak performans

sergiledi. Ama bu krizin geldiği öyle çok büyük bir öngörü gerektirmeyecek bir gerçektir. Ekonomi eninde sonunda faiz oranlarının yükselmesi, oradaki genişletici para politikasında frene basılmasıyla birlikte, Türkiye'nin içinden kolay kolay çıkamayacağı bir boyuta kavuşacaktı. Tayyip Erdoğan'ın açıklamaları, yapılan müdahalelerin yersizliği, ekonomi yönetiminin gelişmeleri okuyamaması gibi detaylar belki ileride anlatılanları daha da renklendirecek. Ne var ki, daha basiretli davranışlardı da muhtemelen çok da bir şey değişmeyecekti. Öyle bir noktaya geldik ki pek çok muhalif iktisatçı dahi, bu sefer iyi bir program açıkladılar diyor. Nispeten iyi dediğiniz program daha şimdiden enflasyon tahmininde yüzde 25 şaşıtı. Dolayısıyla şimdi böyle bir durumla karşı karşıyayız. Peki ne gelecek bizim başımıza, bizi neler bekliyor, hükümet nasıl önlemlerle karşımıza çıkacak onu okumaya çalışalım.

Avrupa krizi örneğinden bakarsak. Kriz orada nasıl ortaya çıktı? Çok ayrışan ekonomik modellerin olduğu bir bölge euro bölgesi. Almanlar reel ücretleri 1990'dan sonra baskılıyor. Sonra Schröder döneminde emekli yasası yeniden düzenleniyor, esnek istihdam yaygınlaştırılıyor. Hem ücretler düşüyor, hem verimlilikte ciddi bir artış oluyor. Bu dönemde rekabet gücünün arttığını söyleyebiliriz Almanya'nın. Diğer taraftan euroya geçişte bu ülkelerin para birimlerinin ağırlıklı ortalaması alınıyor ve bunun sonucunda da güçlü para birimine sahip olan Almanya'nın para birimi düşük değerlendiriliyor. Buradan da bir rekabet avantajı elde ediyor. Bu süreç boyunca avantaj sağlayan başlıca ülke Almanya oluyor. Cari açık veren bir ekonomiden rekor cari fazla veren bir ekonomiye dönüşüyor. Diğer ekonomilerin genelinde tam tersi durum söz konusu. Sağladıkları avantaj ne oluyor? Özellikle çevre ekonomileri, güçlü para birimine geçmekle birlikte küresel sermaye hareketlerinden çok daha fazla nemalanma olanağı yakalıyorlar. Euroya geçişle birlikte uzun vadeli faiz oranları yüzde 5'e varan oranlarda geriliyor, hatta yüksek enflasyona sahip ülkelerde negatif faiz oranları ortaya çıkıyor. Bu da kredi talebini patlatıyor. Kimi ülkelerde tüketici kredileri ön plana çıkıyor. İspanya ve İrlanda'da diğerlerine göre çok daha belirgin olmakla birlikte hemen hepsinde bir emlak balonu var. Varlık fiyatları şişiyor ama kimilerinde tüketici kredileri ön plana çıkıyor, kimilerinde emlak ön plana çıkıyor. Yunanistan, Portekiz gibi ülkelerde tüketim harcamaları göze çarpıyor. Bu ülkelerde kamu borçlarında ciddi artış görüyoruz. Burada bir diğer önemli etken de euronun hızla değer kazanması. Fed'in faizleri düşürmesiyle birlikte aynı dönemde Avrupa Merkez Bankasının, Bundesbanktan kalma kaygılarla enflasyon önceliği taşıyarak faizlerde sıkı davranması euronun dolar karşısında değer kazanmasına neden oluyor. Parite 0.80'den 1,60'lara kadar geliyor. Bu da çevre ülkelerin rekabet gücünü yitirmesine sebep oluyor. Bu ülkeler artık üretmeyen, dışarıdan fonlanan büyük bir balona dönüşüyor.

İrlanda böyle. İspanya euro öncesinde üretimi fena olmayan, cari fazla veren bir ekonomik yapı iken giderek cari açığı büyüyor. Büyük bir emlak balonu yaşanıyor hepimizin bildiği gibi. Krizin zirvesinde inşaat sektörünün GSYH içindeki payı yüzde 10'u buluyor. Bizde yüzde 9 civarındaydı, diğer yan sektörlerin katkısıyla birlikte yüzde 30 civarında bir büyüklüğünü oluşturuyor GSYH'nin. Hemen hemen yakın seviyeler. Krizden sonra onlarda yüzde 4'lere kadar gerilemişti. Bizde de böyle bir süreç yaşanacak gibi görünüyor. Burada sıcak paraıyla beslenen ekonomik yapılardan bahsediyoruz. Bu sıcak para girişlerinin hız kesmesiyle ve sermayenin yönünü merkeze çevirmesiyle birlikte bu ülkelerdeki büyüme modeli sıkıntıya giriyor. Böylece çevre Euro ekonomilerinin ciddi borç servisi sorunları yaşadığını görüyoruz. Şunu anlamakta fayda var. Türkiye'de çok söyleniyor. Kamu borç stoku problemlili değil, GSYH'ye oranı yüzde 30 seviyelerinde. Biz bunu döndürebiliriz. Bu zaten öyle olmuyor. Her ülke Yunanistan gibi değil, İspanya örneğinde kamu borç oranı yüzde 40'lardaydı. Bir anda bankacılık sistemi çöktüğü zaman zaten oraya sizin yapmak durumunda olduğunuz kaynak transferleri bir yandan, diğer taraftan daralan ekonomi sizin kamu borç oranınızı çok sert bir şekilde 2- 2,5 katına kadar tırmandırabiliyor. Bu nedenle bugün var olan kamu borç oranı üzerinden konuşmak problemlili. Hemen hemen bütün ülkelerde bunun benzerini göreceksiniz. Krizle birlikte kamu borç oranı neredeyse ikiye katlanıyor. Sonuçta Yunanistan, Kıbrıs, İrlanda, Portekiz, İspanya gibi ülkeler krize sürükleniyor. İspanya Avrupa içerisindeki fonlardan faydalandı sadece, diğer ülkeler IMF'nin fonlarından da faydalandı. Finansal yardım aldılar. İstikrar paketleri devreye sokuldu. Fransa, İtalya gibi yardım almayan ülkeler kemer sıkma tedbirleri uyguladılar. Emek piyasasının esnekleştirilmesine dönük reformlar geçmişte Almanya'da uygulanmıştı. Diğer ülkelerin ise bu noktada geri kaldığı her raporda vurgulanmaktaydı. Sendikal yapıların güçlü olduğu, emek piyasasının esnekleşmediği ülkelerde bu kriz sermaye kesimi için büyük fırsatlar yarattı. Sermayenin Avrupa'sını yaratmak için büyük mesafe kaydedildi. Sermaye kesimi ücretlerin baskılanması, emek piyasasının esnekleştirilmesi, sosyal harcamaları kesilmesi gibi kazanımlar elde etti. Avrupa özelinde yapılan çalışmalar bir dolarlık kesintinin 1,5 dolarlık daralma yarattığını hesaplıyor. Yunan bakan Varoufakis Yunanistan üzerinde uygulanan kemer sıkma tedbirlerini daha fazla süt için hasta ineği kırbaçlamaya benzetiyordu. Sonuçta ineği öldürürsünüz diyordu. Bugün Yunanistan ekonomisinde de gördüğümüz gibi kemer sıkma tedbirlerinin faturası oldukça ağır. Genç işsizliğin yüzde 50'lere vardığı bir noktada bu ülkeler. Koca bir jenerasyonu kaybetmek gibi bir durum ortaya çıkabiliyor. İspanya örneğinde gördüğümüz gibi net göç alan çok cazip bir ekonomi istikrar tedbirleri sonucunda net göç veren gençlerin kalmak istemediği bir ülke haline dönüşüyor. Şimdi, Avrupa'daki durum bu.

Türkiye açısından baktığımızda bizim durumumuz ne kadar benziyor? Sıcak paranın hız kesmesiyle birlikte bizde de dış borcu çevirmekte sorun yaşayacağız. Bizim farkımız tabii euro gibi güçlü para birimine sahip olmamız. Bir açıdan avantaj gibi görünebilir. Yunanistan örneğinde söyleniyordu ya kendi merkez bankamız var en azından para basarsın çıkarsın. Çünkü hatırlayacaksınız krizin başlangıç sürecinde Avrupa Merkez Bankası Almanya'nın da baskılarıyla faizleri geriletmemekte diremişti. Siz ne yapabilirsiniz? Faizi düşürebilirsiniz içerdeki üreticiyi sanayiye rahatlatmak için. Yapabilir misiniz bunu? Zor yaparsınız! Burada da Türkiye'nin açmazı ortaya çıkıyor. Merkez Bankasının teorik olarak faizleri düşürebilecek olması ayrı mesele. Ama siz eğer dışa bağımlı böyle bir ekonomik modele sahipseniz, üretiminiz dışa bağımlıysa, böyle yüksek oranda dış borç stokuna sahipseniz o zaman bu hamleler sizin için söz konusu olamıyor. Burada baktığımızda Türkiye'nin yaklaşan süreçte yapabileceği hamle, daha doğrusu önerilen, yüksek faiz politikasıyla kuru tutmak... ki bu da çözüm değil. Son enflasyon rakamlarından sonra muhtemelen faizler daha da yukarı çekilecek. Hâlihazırda faizlerin ticari kredilerde yüzde 50'ye vardığını görüyoruz. Esnaf neredeyse kredi çekemiyor. KGF gibi bir uygulamanın ise tekrarlanması imkânsız. Bir kere yapıldı. Sıkıntılar bir sene ertelendi kısmen ama tekrarlanması kamunun karşılaştığı borç yükü açısından çok mümkün gözüküyor. Borcun vade yapısı ve hane halkı borcu açısından da ciddi problem var. Faizin tırmanması hızla yükselen hane halkı borç yükünün döndürülmesinde de büyük sorunlar ortaya çıkartıyor. İktidara yakın kesimler kimi zaman vurguluyor, bizde çok problemliler değil hane halkı borç oranı diyorlar. Diğer ülkeler kadar yüksek değil diyorlar. Burada da ciddi bir yanılgı var. Çünkü yurt dışında hane halkı borcunun yüzde 70'lerden 90'lara kadar mortgage kredilerinden oluşuyor. Bizde yüzde 60'a yakın bir kısmı kısa vadeli ve tüketici kredileri. Bu çok problemliler. Öbürü teminatlı. Bizimki geçinememekten kaynaklı borç. Dolayısıyla döndürmesi imkânsız. Burada iflas oranı çok daha yüksek olacak. Borcun mali yapısına baktığımızda da bunu görüyoruz. Faiz hamlesi kolay bir hamle değil. Önümüzdeki süreçte reel ücretlerin düşürülmesine gelince hükümet elini kirlletmeden bu işin içinde çıkacak gibi görünüyor. Bu kadar yüksek enflasyon olduğu ortamda reel ücretler sert bir şekilde gerileyecek. Kıdem tazminatı gibi konular tekrar masaya gelecek. İşsizlik fonundan işverenlere kaynak aktarımı gibi yine kamu kaynaklarının sermaye kesimine yönlendirileceğini göreceğiz.

Son süreçte yine kullanılacağını göreceğimiz araçlardan biri Varlık Fonu. Varlık fonu bu dönemler için yaratılmıştı. Bünyesinde topladığı kaynakları teminatlandırıp kredi arayışı gerçekleştirecektir diye düşünüyorum. Geçmişte Düyun-u Umumiye bu işleri görmüştü. Osmanlı hazinesi borçlanmakta zorlandığı zaman kaynaklar Düyun-u Umumiye'ye aktarılıyordu. Genel hazine gelirleri

üzerinden değil de bu belirli kaynaklar üzerinden tahvil çıkartıyordu. Bu varlık fonu da böyle bir yapıya evriliyor. Bunun gelecekte daha işlevsel kullanıldığını göreceğiz. Bugün için birazcık daha palyatif tedbirlerle kısa vadede elini ayağını bağlamayacak şekilde uluslararası sermayeyle iletişim koordinasyon içinde olmayı amaçlıyor hükümet. Seçime kadar bu elzem görünüyor. Daha sıkı tedbirler alınması mümkün gözüküyor ama seçimden sonra ekonominin McKinsey gibi tedbirlerle yürütülmeyeceğini göreceğiz. Önümüzdeki senenin ikinci yarısından itibaren bu konuları çok tartışıyor olacağız.

Sonnot

¹ Mülkiyeliler Birliği'nde 6 Ekim 2018'de " Türkiye'nin Krizini Anlamak" başlıklı sempozyumda yapılan sunuşun ses kaydı çözümünün gözden geçirilerek düzenlenmiş hâlidir.

Küresel Kapitalizme Eklemlenme Sürecinde 1994'ten 2018'e Türkiye'nin Krizleri¹

Nalan Ölmezoğulları, Uludağ Üniversitesi İİBF İktisat Bölümü,
e-posta: nalano@gmail.com

Ekonomide kriz, ortaya çıkış nedenleri ve biçimine, şiddet ve süresine bağlı olarak çeşitli biçimlerde tanımlanabilmektedir. Örneğin, 1929'dan başlayarak 30'lu yılları kapsayan süreç, 29 Bunalımı, Büyük Buhran gibi isimlerle anılır. Bir diğer ifade ile genellikle uzun süreli ve şiddetli krizler buhran, bunalım gibi isimlerle anılırken kriz biraz daha ani ve kısa süreli, özellikle de finansal piyasalarda yaşanan dalgalanmaları nitelemede kullanılmaktadır.

Nitekim içinde bulunduğumuz neoliberal küreselleşme dönemi ile birlikte krizler daha çok finansal krizler biçiminde ortaya çıkmaktadır. Ancak bu, krizlerin her zaman kısa sürdüğü anlamına da gelmiyor elbette. Finansal piyasalardaki şiddetli hareketlilik sona erdikten sonra, üretimde daralma işsizlik gibi reel sorunlar çok daha uzun bir zaman dilimine yayılıyor.

Dünya ekonomisinin içinde bulunduğumuz bu ikinci küresel döneminin belirleyici özelliği, sıcak para olarak da adlandırılan, kısa vadeli sermaye hareketlerinin hacim ve hız bakımından olağanüstü ölçüde artması, bununla birlikte ulusal paraların değerinin altın ya da benzeri hiçbir reel mal ile desteklenmediği nominal birer büyüklükten ibaret olmasıdır. Bu durum ulusal paraların değişim değerlerinin ülkelerin dış ticaret performansından büyük ölçüde ayrışarak spekülasyon sermaye hareketlerine bağımlı hale gelmesi anlamına geliyor.

Dünya ekonomisinin iki küresel dönemi arasında yer alan, sabit kur sistemine dayalı Bretton Woods sistemi, spekülasyon sermaye hareketlerine pek hareket alanı tanıımıyordu. Bretton Woods sisteminin çöküşünün ardından ulusal finans piyasalarının spekülasyon saldırılara açık hale gelmesi sonucu oluşan belirsizlik ve yüksek risk ortamı, ulusal ekonomi politikalarının uygulanmasında hareket alanının daralması, olası spekülasyon saldırılara karşı farklı önlemleri beraberinde getirdi. Örneğin Merkez Bankaları giderek daha yüksek miktarlarda rezerv tutmaya zorlandılar, bu da ülkelerin reel ekonomiye, fiziki sermaye yatırımlarına ayrılacak kaynakların daralmasına yol açtı.

Finansal serbestleşme sonrasında dünya ekonomisinde sıklaşan finansal krizleri açıklamaya yönelik, birinci, ikinci, üçüncü kuşak olarak nitelenen çeşitli kriz modelleri geliştirildiğini görüyoruz. Özellikle 90'lı yıllar, Türkiye'nin de aralarında yer aldığı gelişmekte olan ekonomiler, yükselen piyasalar gibi isimlerle anılan ülkelerin birbiri ardına krizlerine sahne oldu. Krizlerin "bulaşıcı"lığından söz edilen bu dönemin başında da sonunda da Türkiye yer alıyor: 1994, Meksika ve Türkiye; 2000-2001, Arjantin ve Türkiye.

Türkiye ekonomisinin 24 Ocak 1980 kararları ile başlayan neoliberal küresel kapitalizme eklenme süreci 1989 yılında –sermaye hareketlerini tamamen serbestleştiren 32 sayılı karar ile- netleşmişti. Bu süreçte, günümüze dek 1994, 2001 ve 2008 krizlerinin ardından 2018 yılında başlayıp 2019'da derinleşecek gibi görünen bir kriz ile karşı karşıyayız.

1980'li yıllar boyunca Washington Uzlaşması doğrultusunda, finansal liberalizasyon, devletin küçültülmesi vs. yönünde bir dizi reform uygulayan gelişmekte olan ekonomilerin birçoğu, 90'lı yıllar boyunca birbirine oldukça benzeyen krizler yaşadılar. 90'lı yıllar boyunca gelişmekte olan ülkeleri sarsan bu kriz dalgasının başlangıcı, 1994 Meksika krizidir. Aynı yıl Türkiye ekonomisinde yaşanan kriz aslında Meksika biraz krizinden farklıdır. Türkiye'nin, 5 Nisan Kararları olarak anılan bir istikrar programı ile sonuçlanan 94 krizi, Meksika'da olduğu gibi sıcak paranın ani biçimde ülkeyi terk etmesinden değil, paranın daha çok yurt içi piyasalardaki yön değiştirmesinden (para ikamesinden) kaynaklanmıştır.

2000-2001 krizi ise bir bakıma, 94 krizinin verdiği uyarılara karşın önlem alınmamasının bir sonucu oldu ve siyasal iktidarın değişmesine yol açacak ölçüde sarsıcı oldu.

Türkiye ekonomisinin dikkat çekici bir özelliği, hiçbir zaman, örneğin Latin Amerika ülkelerinde görülen biçimde bir hiper enflasyon yaşamamasına karşın, çok uzun süreli kronik enflasyon yaşaması ve enflasyonun kalıcı biçimde tek haneli rakamlara, %5'in altına çekilememesidir. Nitekim 2001 krizi de kur çıpasına dayalı bir IMF programı ile uygulanan dezenflasyon programının sonucunda patlamıştı. IMF programı, 90'lardaki krizlerin en önemli nedeni olarak görülen, yani bir bakıma "sabıkalı" olan, kur çıpasına dayalı bir enflasyonu düşürme programıydı ve sorunlu bir bankacılık sistemi ile böyle bir programın başlatılması riski artırıyordu.

Enflasyon oranını %20'ye çekmeyi hedefleyen programın Şubat 2001'de, on gün içinde kurlarda %40'a varan artışla çökmesinin ardından 2001 yılı

%9,5 oranındaki küçülme ile tamamlandı. Krizin ardından aslında kriz öncesi uygulanmakta olan IMF programı revize edildi. Kur çıpasından vazgeçilerek, önce “ulusal program” daha sonra da “güçlü ekonomiye geçiş programı” adı altında Kemal Derviş yönetiminde sürdürüldü. Siyasal iktidarın değişerek Kasım 2002’den günümüze kesintisiz devam edecek olan AKP iktidarı da başlangıçta Derviş programını ana hatları ile değiştirmeden devam etti.

Dünya ekonomisinde “*Great Moderation*” olarak adlandırılan, faiz oranlarının düşük, likiditenin bol olduğu 2002-2007 dönemi, Türkiye ekonomisinin de 2001’deki dip noktasından sonra görece yüksek ve istikrarlı bir büyüme dönemi oldu. Öte yandan 2001 krizinin ardından enflasyon hedeflemesine de geçildi ve %60-70’ler bandında kronikleşen enflasyon %10’lar düzeyine çekilirken tek haneli rakamlara inme konusunda enflasyonist direncin bir türlü kırılmadığı görüldü.

2008 küresel krizinin Türkiye ekonomisine yansımaları, 2008 ve 2009’da sırasıyla %1,1 ve %4,7’lik daralma olurken bu kez imdada FED’in ve ardından Avrupa Merkez Bankası’nın krizden çıkış için uygulayacağı genişlemeci politikalar yetişiyordu. 2013-2014’e kadar olan dönem, küresel konjonktürde yeniden bir likidite bollaşması dönemidir.

2013 Mayıs’ında FED’in faiz oranlarını kademeli olarak yükselterek parasal genişlemeyi sonlandıracağını açıklaması ile birlikte, bizim gibi büyüme performansı büyük ölçüde dış kaynak girişine endeksli ekonomiler için endişeli bir bekleyiş başlamıştı.

Bu süreçte ABD kökenli yatırım bankası Morgan Stanley, 2013 yılı Ağustos ayında yayınladığı Küresel Görünüm raporunda, FED’in parasal genişleme programını sonlandırmasından en fazla etkilenecek ülkeleri Kırılgan Beşli olarak nitelendirdi. Bu en kırılgan beş ülke arasında Brezilya, Hindistan, Endonezya ve Güney Afrika ile birlikte Türkiye de yer alıyordu. Morgan Stanley 2016 sonundaki raporunda, kırılgan beşli olarak nitelendirdiği ülkeleri Endonezya, Türkiye, Güney Afrika, Kolombiya ve Meksika olarak güncelledi. Kasım 2017’de bu kez ABD kökenli bir başka kredi derecelendirme kuruluşu *Standard and Poor’s* farklı bir kırılgan beşli sınıflandırması yaptı bu kez en kırılgan olarak nitelenen beş ülke, Arjantin, Katar, Mısır, Pakistan ve Türkiye olarak sıralanıyordu.

2013’ten bu yana yapılan ve küresel ekonomide likidite daralmasından en fazla etkilenecek grubuna bazı ülkeler girip bazıları listeden çıkarken Türkiye sürekli olarak bu listede kalıyor. (2013 ve 2016 de bu listede olup da 2017’de yer almayan ülkelerin bazılarının durumları da çok parlak değil kuşkusuz).

Yalnızca uluslararası derecelendirme kurumlarının değil, ülke içinde birçok iktisatçının da, sağlıklı ve sürdürülebilir olmayan, istihdam yaratmayan bir büyümeye, istikrarsızlık unsurlarına dikkat çekmesine karşın 2008’i izleyen on yılda Türkiye ekonomisi için “kriz” kavramının kullanıldığını pek söyleyemeyiz. Çünkü ekonomik krizlerin temel makroekonomik göstergelerde bozulmalar, büyüme oranlarının yavaşlaması, durması hatta negatife dönüşmesi, işsizlik, fiyat istikrarının bozulması, enflasyon, kurlarda ve/veya faiz oranlarında büyük yükselişler gibi birçok göstergesi olmakla birlikte, Türkiye’de kriz kavramı büyük ölçüde dövize endeksli.

Birçok önemli, yapısal nitelikli sorunlara karşın Türkiye’de üzerinde en çok durulan konu döviz kurlarının seyri, TL’nin değeri. Oysa mevcut ekonomik model çerçevesinde şöyle bir kısır döngü söz konusu: TL’nin yüksek oranda değer kaybetmesi sorunların ağırlaştığına, bir krize işaret ediyor ama TL’nin değer kazanması sorunların bittiği anlamına gelmiyor. Hatta yeni bir krize giden yolun taşlarını döşeyebiliyor. Mevcut hükümetin temel ekonomik önceliklerinden biri TL’nin değerinin yüksek tutulması oldu ve uluslararası konjonktürün de katkısı ile bu çoğu kez mümkün olabildi. Ancak yüksek değerli TL aynı zamanda ithalatı ucuz kılarak teşvik ettiği, dış açıkların büyümesine yol açtığı, dövizle borçlanmayı cazip kıldığı için uluslararası konjonktür tersine döndüğünde krizin temel nedenlerinden biri haline geliyor.

Dolayısıyla, Türkiye ekonomisinde yeni bir krizin unsurları, 2018 yılının ilk çeyreğinden itibaren kendini gösterdi. 2018’in ilk çeyreğinde %7,3 gibi yüksek bir büyüme oranına karşın, dış kaynak girişlerinde yavaşlama ile birlikte döviz kuru üzerinde oluşmaya başlayan baskı, Mayıs ve Ağustos aylarında yaşanan şok niteliğinde kur artışları ile açığa çıktı. Türk Lirası, 2018 yılı başına oranla %50 civarında değer kaybetti. Devletin en üst kademesinde ısrarla dile getirilen faiz artışına yönelik olumsuz yaklaşıma karşın Merkez Bankası’nın şok faiz artışı ve ABD ile yaşanan rahip Brunson krizinin aşılmasının ardından kurlar bir miktar gevşese de Türk Lirasının 2018 yılını %40’ın üzerinde değer kaybı ile tamamlayacağı netleşti.

Döviz krizi öncelikle döviz borçluluğu yüksek şirketleri etkilerken, kur artışının zorunlu kıldığı yüksek faiz artışı bu kez bir kredi çöküşünü, reel sektörde iflas ve konkordato ilanlarında patlamayı, işsizlik rakamlarının daha da yükselmesini beraberinde getirdi.

İkinci çeyrek %5,2, üçüncü çeyrekte %1,6 olarak gerçekleşen büyüme oranının dördüncü çeyrekte negatife dönüşmesi kaçınılmaz görünüyor.

Kurdaki sıçramanın, zaten hiçbir dönemde hedeflenen düzeye çekilemeyen enflasyonu yeniden tetiklemesi ve %20'ler düzeyine yükseltmesi ile birlikte 2019'da Türkiye ekonomisinin bir stagflasyon ortamına girme tehlikesi giderek yüksek bir olasılık olarak karşımızda durmaktadır.

2019'un 2018'den daha da güç bir yıl olma olasılığını arttıran faktörler de var.

2019'un Mart ayında yerel seçimlerin yapılacak olması, seçim ekonomisinin enflasyonist baskıyı şiddetlendirmesinin yanı sıra ekonomideki kimi olumsuz göstergelerin adeta bastırılması ya da ertelenmeye çalışılması sorunların seçim sonrasında daha da şiddetlenerek karşımıza çıkmasına yol açacaktır.

Kısa vadede faiz artışı ile kur artışı frenlenmiş gibi görünse de enflasyonist dinamikler ve beklentiler devam etmektedir. Aslında bu durum resmi belgelere de yansımış durumdadır. YEP'de öngörülen büyüme oranları 2018 için %3,8, 2019 için %2,3 düzeyindedir. Ekonomideki yavaşlamanın daha da fazla olması ve bir stagflasyon sürecine girilmesi olasıdır.

Cari işlemler açığındaki düzelmeyi bir dengelenme olarak nitelemek ne kadar yanıltıcı ise krizi sadece dışsal etkenlere, dış güçlere, spekülasyon hareketlerine bağlamak da bir o kadar yanıltıcıdır. Bir diğer temel tartışma alanı neoliberal politikalardan vazgeçmeden krizlerden kurtulmanın mümkün olup olmadığıdır. Geniş olarak tartışılabilir bu konuda çok özet olarak şunu söyleyebilirim:

Kuşkusuz krizler kapitalizme içkindir, doğasında vardır, kapitalizm tarihi boyunca konjonktürel olarak krizlerle birlikte gelişmiştir. Bu durumun; krizlerin kapitalist sisteme bir dinamizm kazandırdığı, yeni koşullara uyum ve yeniden yapılanma için fırsat yarattığı biçiminde de yorumlandığını biliyoruz. Hatta şablon olarak da "krizi fırsata çevirmek" biçiminde sıklıkla kullanılıyor. Bununla birlikte, kapitalizmin krizlerle var olduğu gerçeği, uygulama hatalarını görmemizi engellememeli.

Bu noktada konuya iki açıdan; kapitalizmin içinden ve dışından bakabiliriz. İçeriden eleştiri, kapitalist sistemi veri kabul edip, sorunlara çözüm, krizden çıkış yolları aramak biçiminde olurken, dışarıdan eleştiri, doğrudan doğruya bir sistem eleştirisi olup, bu sistem içinde başka türlüünün mümkün olamayacağı biçiminde bir değerlendirmeye uzanabiliyor. Oysaki sistemi veri kabul ettiğimizde (ki en azından kısa dönemde bu kaçınılmaz), uygulamacıların önemini göz ardı demeyiz. Somut bir örnek vermek gerekirse; neoliberal politikaların bir uzantısı olan Merkez Bankası bağımsızlığı tartışılabilir. Bununla birlikte, eğer bir sistem

içinde yer alıyorsanız ve kâğıt üzerinde Merkez Bankası bağımsız ise, o zaman gerçekten bağımsız davranabilmeli ve “piyasaları” buna ikna edebilmelidir.

Yani Merkez Bankası bağımsızlığına teorik olarak, bir sistem yaklaşımı içinde karşı olmak başka, karşı olsak bile MB bağımsızlığına dayalı bir sistem içinde yer alıyorsak, bu durumda Merkez Bankası'nın bağımsız davranmamasına yol açan müdahalelerin daha da olumsuz sonuçlar yaratacağını görmek başka bir şeydir. Sermaye hareketlerinin denetlenmediği bir dünyada spekülasyon ve spekülatif saldırıların varlığı bir gerçekliktir. Ancak spekülatif saldırılar da büyük ölçüde ekonomik yapıdaki zaaf ve kırılma noktaları hedef alır. Özellikle bizim gibi ekonomik büyümesi büyük ölçüde dış kaynak girişine bağımlı bir ekonomide sermayenin kaçmasına yol açacak her tür belirsizlik, tutarsızlık krizin daha da derinleşmesine yol açmaktadır.

Kapitalist sistem, krizlerle yaşayan bir sistem ve genellikle ekonomik krizler siyasal krizleri de beraberinde getiriyor. Bunun tersi de olabiliyor ama çoğunlukla ekonomik krizlerin siyasal krizleri getirdiğini görüyoruz. Öte yandan kapitalist sistem içinde büyük çaplı, kapsayıcı ve derin krizlerin aynı zamanda iktisadın paradigmasının da krizine dönüştüğünü ve bir paradigma değişikliğini de beraberinde getirdiğini biliyoruz. Bu, 1929'da da 1970'lerde de böyle oldu. Ama 2008 krizi bu paradigma değişikliğini getiremedi.

Türkiye açısından baktığımızda, 1994 krizi kısa vadeli bir IMF programı ile aşmaya çalışılırken, ekonominin yapısal sorunlarına dönük hemen hiçbir düzenleme yapılmadı. 2001 krizi sonrasında ise en azından kendi içinde belli bir tutarlılığı olan bir istikrar programı uygulamaya konuldu ve elbette dip yapmış bir ekonomideki baz etkisinin de katkısıyla görece istikrarlı bir büyüme sürecine girildi. 2001 krizinin o kadar şiddetli olmasının temel sebeplerinden biri olan bankacılık sektöründeki sorunlara yönelik düzenlemelerin katkısıyla 2008 krizi teğet geçmedi ama en azından finansal piyasalarda büyük bir sarsıntı yaşanmadı.

Son dönemde ise tamamen yalpalayan, herhangi bir sistematiği olmayan (bir IMF programı anlamında dahi bir sistematiği olmayan) bir süreçten geçiliyor. Ağustos ayında yaşanan döviz şoku sonrasında bu yönde bir niyet ortaya çıkar gibi olsa da muhtemelen yaklaşan yerel seçimlerin de etkisiyle, tutarlı bir istikrar programı da uygulanamıyor. Bu tutarsızlığın çok tipik ve dikkat çekici bir örneği dün (14 Aralık) Hazine ve Maliye Bakanlığının twitter hesabından yapılan bir duyuru ile görüldü: Bu tweet ile Hazine ve Maliye Bakanlığı “döviz birikimleriniz garantili devlet tahvili ile hem kazanır hem kazandırır. Dolarınıza yıllık %4, Euronuza yıllık %2,5 kazanç” diyor. Yani birkaç hafta öncesinde kriz

tamamen bir dış “saldırı” olarak nitelenir, milli paraya dönme çağrılarında bulunulurken bugün Maliye Bakanlığı dolara endeksli devlet tahvili çıkarıyor.

Sonuç olarak, katılmadığımız bir iktisadi model içinde bile olsa, modelin kendi içinde asgari bir tutarlılık barındırmasını bekleriz, şu anda bunu da kaybetmiş durumdayız. Dolayısıyla bu krizin önümüzdeki dönemde daha da şiddetleneceği endişesini taşıyorum.

Sonnot

¹ 15.12.2018 tarihli “Mülkiyeliler Krizi Konuşuyor” panelinde oturum başkanı olarak yapılan yorum ve değerlendirmelerin ses kaydı çözümünün düzenlenmiş hâlidir.

Türkiye’de Ekonomik Mucize ve Krizin Anatomisi

Turan Subaşat, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi İİBF İktisat Bölümü,
e-posta: turansubasat@mu.edu.tr

Giriş

Türkiye ekonomisi tarihindeki en büyük krizlerden birine sürüklenirken krize bakış açılarını kabaca üç grupta toplamak mümkündür. Özellikle hükümet tarafından sıkça dillendirilen ilk görüşe göre yaşananlar Türkiye’nin başarılarını kıskanan dış güçlerin yarattığı yapay bir krizdir. Önlemler alınmıştır, en kötüsü atlatılmıştır ve normalleşme başlamıştır. İkinci bir grup yorumcuya göre ise kriz 2003-2010 yılları arasında uygulanan doğru politikaların terk edilmesi sonucu oluşmuştur. Bu görüşe göre ekonomi 2000’li yılların sonuna kadar (IMF politikaları eşliğinde) iyi yönetilmiş, ancak sonrasında ekonomik reformların terk edilmesi ve otoriterleşme eğilimlerinin artması uluslararası yatırımcıların güvenini azaltıp ekonomiyi sıkıntıya sokmuştur. O halde çözüm benzer politikalara geri dönmektir (Eğilmez 2018a). Son olarak bir grup iktisatçıya göre kriz 1980’lerden itibaren uygulanmaya başlanan, ama 2002 yılından itibaren yeni bir boyut kazanan sürdürülemez politikaların doğal bir sonucudur (Boratav 2019).

Bu yazı, üçüncü görüşün Türkiye’nin gerçekleriyle çok daha iyi örtüştüğünü göstermek amacıyla yazılmıştır. Gerçekten de 1980’den itibaren uygulanan politikalar Türkiye’de ekonomik performansın dış kaynak girişine olan bağımlılığını arttırmıştır. Ancak bu bağımlılık 2002 yılından itibaren yeni bir boyut kazanmıştır. Toplumla kısmen konjonktürel ve kısmen de bilinçli politika seçimlerinden kaynaklanan uzun soluklu ekonomik bir *mucize* algısı egemen olmuştur. Ancak dış borca ve dış kaynakların daha çok tüketime yönlendirilmesine dayanan bu tip bir *mucizenin* sürdürülelemeyeceği açıktır. Zamanla sert (kriz) ya da yumuşak (uzun soluklu durağanlık) iniş senaryoları altında bir uyum yaşanması kaçınılmazdır.

Türkiye’de ekonomik mucize ile kriz diyalektik bir bütünlük içinde ele alınmalıdır. *Mucizenin* nasıl yaratıldığını anlamadan krizi, konjonktürel bazı *şans* faktörleri ve mucize algısı yaratmak için üretilen bilinçli politikaları anlamadan da sanal *mucizenin* nasıl yaratıldığını anlamak mümkün değildir. Bu nedenle yazımız ilk

olarak ekonomik mucizenin anatomisini, onu ana bileşenlerine bölüp, detaylıca inceleyerek başlayacaktır. Türkiye’de aslında gerçek bir mucize olmadığı ispatlanıp, bu algının nasıl yaratıldığı detaylıca açıklanacaktır. Daha sonra ekonomik *mucizenin* neden sürdürülemeyeceği ve krizle bitmesi gerektiği anlatılacaktır.

Bu açıklamalar doğrultusunda krize yönelik olarak yukarıda bahsedilen ilk iki bakış açısının tutarsızlıkları ortaya konulacaktır. İlk bakış açısının iddiasının tersine, Türkiye ekonomisinde yaşanan sorunlar dış güçlerin düşmanca tutumları nedeniyle değil, uygulanan politikaların kaçınılmaz ürünü olarak oluşmuştur. Kriz daha yeni başlamıştır ve en kötüsü henüz geride kalmamıştır. Ve ikinci bakış açısının iddiasının tersine, Türkiye’de 2003-2010 yılları arasında önemli bir başarı yakalanamamış, kriz bu dönemde uygulanan politikaların terk edilmesi nedeniyle değil, bizzat bu politikalar nedeniyle oluşmuştur.

Mucizenin Anatomisi

Türkiye’deki ekonomik mucizeyi iki aşamada incelemek mümkündür. Bunlardan birincisi Ak Parti’nin iktidara geldiği 2002 yılından küresel krizin Türkiye’yi etkisi altına aldığı 2009 yılı arasında gerçekleşmiştir. Bu dönemde dolar cinsinden cari fiyatlarla ulusal gelir ve ihracat üç kat artmış, devlet bütçesi ve enflasyon kontrol altına alınmıştır. İkinci aşama ise 2009 yılı sonrasında başlamıştır ve Türkiye’de reel ulusal gelir 2010-2017 yılları arasında ortalama %6.84 büyümüştür. Bu dünyada gözlenen en hızlı büyüme oranlarından birisidir. Bu başarılar yurt içinde ve dışında büyük övgü almış, Türkiye geliştirmekte olan ülkelere yeni bir model olarak gösterilmiştir (Sachs 2013).

Türkiye’de bu dönemlerde yaşanan uzun soluklu ekonomik *mucize* algısının nedenlerini Şekil 1 üzerinden inceleyelim. Mucize algısının en önemli tetikleyicisi Türkiye’ye 2002 yılından itibaren giren devasa yabancı sermaye miktarıdır (şekil 1A). Bu sermaye girişlerinin; küresel likiditedeki artış (şekil 1B), Türkiye’nin uyguladığı reel faiz politikası (şekil 1C), kayıt dışı sermaye girişleri (şekil 1Ç) ve özelleştirme politikaları (şekil 1D) olmak üzere dört ana nedeni vardır.

kriz sonrasında yapılan reformlar nedeniyle güçlenen bankacılık sektörü, Türkiye'nin uluslararası sermaye için güvenli bir liman olarak algılanmasına yol açmış ve Türkiye kriz ülkelerinden kaçan sermayeden büyük bir pay almıştır. Dolayısıyla küresel kriz 2010 yılından itibaren Türkiye için kısa vadeli bir fırsata dönüşmüştür. Türkiye bu sayede artan cari açıklarını finanse etme olanağını bulmuştur.

Küresel riskli (toksik) finansal araçların (iyi şans faktörü olarak) Türkiye'nin az gelişmiş finansal sistemine enjekte edilememesi, Türkiye'nin 2008 krizinden az etkilenmesine neden olmuştur (Icke ve diğerleri, 2011). 2008 krizinin Türkiye ekonomisi üzerindeki sınırlı etkisi ve hızlı toparlanma süreci, özellikle Yunanistan gibi komşu Avrupa ülkelerindeki yıkımla karşılaştırıldığında, Türkiye'deki mucize algısını pekiştirmiştir.

Türkiye bu dönemde daha fazla sermaye çekebilmek için yüksek reel faiz politikası uygulamıştır. Nominal faizler (düşen enflasyonla birlikte) düşmüş olsa da, reel faizler hızla yükselmiştir. Türkiye 98 ülke arasındaki sıralamada 2002 öncesinde oldukça alt sıralarda yer alırken, 2002 sonrasında ortalamada en yüksek reel faiz veren ülke olmuştur (Subaşat 2019).

Türkiye 2002 yılından itibaren çok büyük miktarlarda kayıt dışı sermaye girişleri de yaşamıştır. Kaynağını bilmediğimiz sermaye girişlerini ifade eden kayıt dışı sermaye girişleri, ödemeler dengesinin net hata ve noksan hesabındaki olağanüstü şişkinliklerden gözlenebilmektedir. Net hata ve noksanın normalde ödemeler dengesi hesaplanırken yapılan hata ve eksiklikleri yansıması ve (2002 öncesindeki verilerin gösterdiği gibi bazen pozitif ve bazen negatif değerler olarak) uzun vadede sıfıra yakın olması beklenir. Ancak 2002-2018 yılları arasında gerçekleşen net hata ve noksanın toplamda 60 milyar dolara yaklaşması sistematik ve ciddi bir kayıt dışı sermaye girişinin olduğunu göstermektedir. Subaşat (2017a)'nın yaptığı hesaplamalar, Türkiye'ye giren kayıt dışı sermaye miktarının net hata ve noksan hesabında belirtilen resmi rakamlardan 4 ile 20 kat arasında daha fazla olabileceğini göstermiştir.² Kayıt dışı sermaye girişleri, hem toplam yabancı sermaye girişlerini büyütürken, hem de ekonominin iç ve dış şoklara karşı dayanıklılığını artırarak ekonomik istikrarın (şekil 1E) sağlanmasına yardımcı olmuş ve mucize algısına önemli katkılar yapmıştır. Kayıt dışı sermaye girişlerinin özellikle seçim yıllarında ve ekonomik zorlukların yaşandığı yıllarda ciddi sızramalar yaptığı görülmektedir. Örneğin ekonomik krizin başlangıç yılı olarak görülebilecek olan 2018 yılının ilk on ayında toplam kayıt dışı sermaye miktarı 18 milyar doları geçerek büyük bir rekor kırmıştır.

2003-2018 yılları arasında yapılan 61.9 milyar dolarlık özelleştirmeler hem bütçe dengesine (şekil 1F) hem de sermaye girişlerine önemli katkılar yapmıştır. Türkiye’de özelleştirme politikalarıyla doğrudan yabancı yatırımlar (DYY) arasında gözlenen pozitif ilişki, özelleştirilen firmaların daha çok yabancı yatırımcılar tarafından satın alındıklarını ve bu nedenle özelleştirme politikalarının sermaye girişlerine destek olduğunu göstermektedir.

Toplam sermaye girişleri ekonomik mucize algısına birkaç açıdan katkı sağlamıştır. Küresel likidite bolluğu ve yüksek reel faizler, Türkiye’ye cari açıkların gerektirdiğinden daha fazla sermaye girişine yol açmış ve rezervleri (şekil 1G) arttırmıştır. Artan rezervler, ekonominin zorlandığı yıllarda (kayıt dışı sermaye girişleriyle birlikte) ekonomik istikrar ve ekonomik mucize algısına büyük katkıda bulunmuştur.

Türkiye’ye giren yabancı sermaye, özelleştirme politikaları ve yap-işlet-devret modeli (şekil 1Ğ) bütçe dengesinin korunmasına yardımcı olmuştur. Yap-işlet-devret modeli çerçevesinde köprüler, tüneller, demiryolları, hastaneler ve benzeri birçok altyapı tesisleri devlet bütçesine yük olmadan hayata geçirilmiştir.

Yabancı sermaye girişlerin en önemli etkilerinden bir tanesi TL’nin aşırı değerlenmesi (şekil 1H) olmuştur. Değerli TL, ithal mallarını ucuzlatarak (şekil 1I) yapay bir gelir etkisi doğurmuş, hane halkının tüketimini (şekil 1İ) ve refahını sürdürülebilir gelirinden daha hızlı arttırmıştır. Ucuz ithalat ayrıca enflasyonun (şekil 1J) kontrol altına alınmasına yardımcı olarak ekonomik istikrar ve mucize algısına destek olmuştur.

Çin’in (şekil 1K) 2001 yılında Dünya Ticaret Örgütü’ne girmesi tüm dünyadaki yatırım ve tüketim malları fiyatlarında önemli düşümlere neden olmuştur. Fiyatlardaki düşüş enflasyonun kontrol altına alınmasına yardımcı olurken halkın alım gücünü ve tüketimini artırarak önemli bir refah artışına ve mucize algısına katkı yapmıştır.

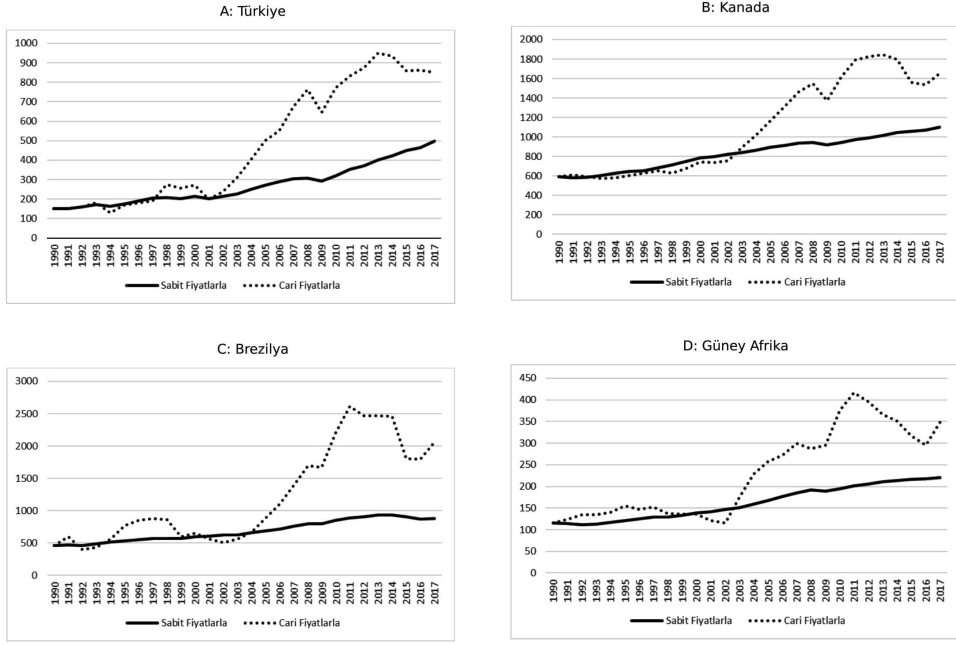
Değerli TL ithalatı arttırıp ihracatı azaltarak ticaret dengesini (şekil 1L) bozmuş ve cari açıklara (şekil 1M) neden olmuştur. Artan cari açıklar dış borçları (şekil 1N) yükseltirken, üretimden hızlı artan tüketimin yarattığı refah mucize algısına büyük bir katkı yapmıştır. Cari açığın ulusal gelire oranı hızla artarken toplam dış borcun ulusal gelire oranının düşük kalması, cari açığın önemsiz bir sorun olarak algılanmasına neden olmuştur. Bazı iktisatçılar toplumu finanse edilebildiği sürece cari açığın bir sorun olmadığına, cari açıkların yatırımları arttırarak ekonomik büyümeye katkı yaptığına, Türkiye’nin diğer ülkelerden daha hızlı büyüdüğü için cari açık verdiğine ve enerji ithalatçısı olan Türkiye’de

cari açıkların normal olduğuna ikna etmeyi başarmışlardır. Cari açıklar başarısının bir yan ürünü ve ekonomik mucizenin kanıtı olarak topluma sunulmuştur.³

Mucize algısına en büyük katkısı 2002 yılından itibaren gayri safi milli hâsıla (GSMH) ve ihracatta (şekil 10) gerçekleşen *sanal* artışlar sağlamıştır. 1990'ların sonuyla 2000'li yılların başları Türkiye'nin tarihinde yaşadığı en sorunlu ekonomik dönemlerinden birisi olmuştur. Bu dönemde Türkiye ekonomisi içte (2001 krizi) ve dışta (1997 Doğu Asya Krizi) yaşanan krizler nedeniyle yıpranmış ve 1999 yılındaki depremden büyük zarar görmüştür. 2002 öncesi dönem halkın hafızasına son derece zor yıllar olarak kazanmıştır. Aslında ne 2002 öncesindeki sorunlar ne de 2002 sonrasındaki toparlanma süreci Türkiye'ye özgüdür. Bunların konjonktürel ve küresel nedenleri olsa da, 2002 yılından sonraki uzun soluklu ekonomik toparlanma, bir önceki dönemin sorunları göz önünde bulundurulduğunda, geniş halk kesimleri açısından bir mucize olarak algılanmıştır.

GSMH ve ihracattaki ilk önemli artış 2002-2008 yılları arasında gerçekleşmiştir. Bu dönemde dolar cinsinden cari fiyatlarla GSMH yaklaşık 3 kat (şekil 2A) ve ihracat ise 3,5 kat artmıştır. Ancak bu sanal artışlar, 2002 yılından itibaren doların (TL de içinde) tüm para birimleri karşısında yaşadığı değer kaybından (şekil 1Ö) kaynaklanmıştır (Subaşat 2014a). Doların değer yitirmesi, üretilen mal ve hizmetlerin (GSMH ve ihracat) dolar cinsinden değerini yapay bir biçimde yükseltmiştir. Üretim ve ihracattaki gerçek artışı ölçen dolar cinsinden sabit fiyatlarla GSMH ve ihracat artışında herhangi bir kırılma görülmezken, döviz kuru değişikliklerinden etkilenen dolar cinsinden cari fiyatlarla GSMH ve ihracat sadece Türkiye'de değil tüm ülkelerde hızla artmıştır.⁴ Örneğin, Şekil 2B, 2C ve 2D'de görüldüğü gibi dolar cinsinden cari fiyatlarla GSMH'deki artış Türkiye'ye özgü olmayıp Kanada, Brezilya, Güney Afrika ve dünyanın diğer tüm ülkelerinde de gözlenmiştir. Ulusal gelir ve ihracattaki bu sanal artış, (yukarıda ve aşağıda bahsettiğimiz) diğer refah artırıcı faktörlerle birlikte toplumun geniş kesimlerince gerçek bir ekonomik büyüme ve mucize olarak algılanmıştır.

Şekil 2. Ulusal gelir (milyar dolar – cari ve sabit (1990) fiyatlarla)

Kaynak: Dünya Bankası'nın World Development Indicators veri tabanından elde edilen verilerle yazar tarafından hazırlanmıştır.

Ulusal gelirdeki mucizevî artış algısına, özellikle 2009 sonrasında, katkı yapan diğer bir faktör de Türkiye İstatistik Kurumu'nun 2016 yılında yaptığı revizyondur (Şekil 1P). Revizyondan sonra Türkiye'nin dolar cinsinden sabit fiyatlarla GSMH'sı 2010-2017 yılları arasında ortalama %6.84 ile büyümüştür ki bu dünyadaki en yüksek büyüme oranlarından birisidir (Şekil 2A).⁵

Ancak bu revizyon sorunludur ve ciddi eleştirilere tabi tutulmuştur (Boratay 2017, Meyersson 2017, Aydogus 2017 ve Aydogus 2018). Revizyon Türkiye'nin GSMH'sını yaklaşık olarak %20, yatırımlarını %75 ve tasarruflarını da %100'ün üzerinde arttırmıştır. Bu kadar büyük değişiklikler benzer revizyonlar uygulayan ülkelerde görülmemiştir. Ayrıca ulusal gelir ile revizyondan etkilenmeyen (enerji tüketimi, CO2 emisyonu, elektrik üretimi, banka kredileri, inşaat ruhsatları, ithalat ve işsizlik oranı gibi) değişkenler arasında güçlü olan ilişkiler son derece zayıflamıştır. Bu durum revizyonun hatalı olduğunu göstermektedir.

Revizyondaki önemli sorunlardan birisi de yapılan değişikliklerin sınırlı yıllar için sistematik olarak geriye götürülmüş olmasıdır. Revizyonun yöntemsel

değişikliklerden kaynaklanan kısmı 1998'e ve büyük bir kısmını etkileyen istatistiksel iyileştirmelerden kaynaklanan kısmı ise sadece 2009 yılına kadar geriye götürülmüştür. Bu nedenle revizyon sonrası yeni serilerle ulusal gelir, yatırımlar ve tasarrufların değişiminde büyük bir tutarsızlık ortaya çıkmış, Türkiye'nin 2009 yılı öncesi ve sonrası performansının anlamlı bir değerlendirmesini yapmak imkansız hale gelmiştir (Aydogus 2018). 2009 sonrasında sabit fiyatlarla GSMH'da gözlenen hızlı artış büyük oranda bu revizyondan kaynaklanmıştır.

Özellikle 2008 krizinden sonra Türkiye'ye giren yabancı sermaye büyük oranlarda inşaat sektörüne (şekil 1R) yönlendirilmiş, ulusal gelir içindeki payı 2002'de %4,5'ten 2015'te %8,2'ye yükselen inşaat sektörü ekonominin çekici gücü haline getirilmiştir (OECD 2017). Bu artışta kamu; kentsel dönüşüm planları, sosyal konut programları ve çeşitli mega projelerle önemli bir rol oynamıştır (Eraydin ve Kok 2014). Toplu Konut İdaresi Başkanlığı inşaat sektörüne öncülük yapmış, düşük ve orta gelirliilere uygun fiyatlı konutlar sağlayarak refah ve mucize algısına büyük bir katkı sağlamıştır.

2013 yılından itibaren ekonomide gözlenen yavaşlamanın önlenmesi ve ekonomik mucize algısının devam edebilmesi için özellikle 2017 yılından itibaren Türkiye'de seçim ekonomisi politikaları (şekil 1S) uygulanmaya başlanmıştır (Eğilmez 2018b). Bütçe açıkları 2016 yılındaki %1,1 seviyesinden 2017 yılında %1,5 ve 2018 yılındaysa %1,9 seviyesine çıkmıştır. Kendini; kredi garanti fonu uygulaması, vergi indirimleri, sosyal güvenlik primlerinin ertelenmesi, emeklilere ikramiye ve işe yeni alınanların giderlerinin bir bölümünün devlet tarafından üstlenilmesi gibi yöntemlerle gösteren seçim ekonomisi 2017 yılındaki %7,4'lük etkileyici büyümenin en önemli belirleyicisi olmuştur.

2002 yılında Ak Parti'nin tek başına iktidara gelmesiyle oluşan politik istikrar (şekil 1Ş), özellikle 1990'lardaki politik istikrarsızlıklar göz önüne alındığında, mucize algısına katkı yapan faktörlerden biri olmuştur. 2002 yılından itibaren hayata geçirilen etnik⁶ ve dini⁷ açılımlarla temel özgürlükler⁸ ve dış politika⁹ alanlarındaki olumlu gelişmeler de toplumun geniş kesimlerinde büyük bir heyecan yaratmış ve mucize algısına katkı yapmıştır.

Gelir dağılımında kayda değer bir gelişme olmamış (Sönmez 2013) ve hak temelli sosyal yardım sisteminden bağış (sadaka) temelli bir sisteme doğru adımlar atılmış olsa da, yoksulların yaşam koşulları sosyal yardımlar (şekil 1T) sayesinde önemli ölçüde iyileştirilmiştir. Yoksullara yardım; sağlık, gıda, yakıt, barınak, giyim, eğitim, yaşlılık, yaşlı bakımı ve dulluk gibi çok çeşitli alanlarda sağlanmıştır. Yardım programlarından 13 milyondan fazla yoksul yararlanmıştır

(Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı 2015). Sosyal yardımlar sonucu yaşam kalitesinde önemli artışlar yaşayan geniş halk kesimlerini Türkiye’de bir ekonomik mucize olduğuna ikna etmek zor olmamıştır.

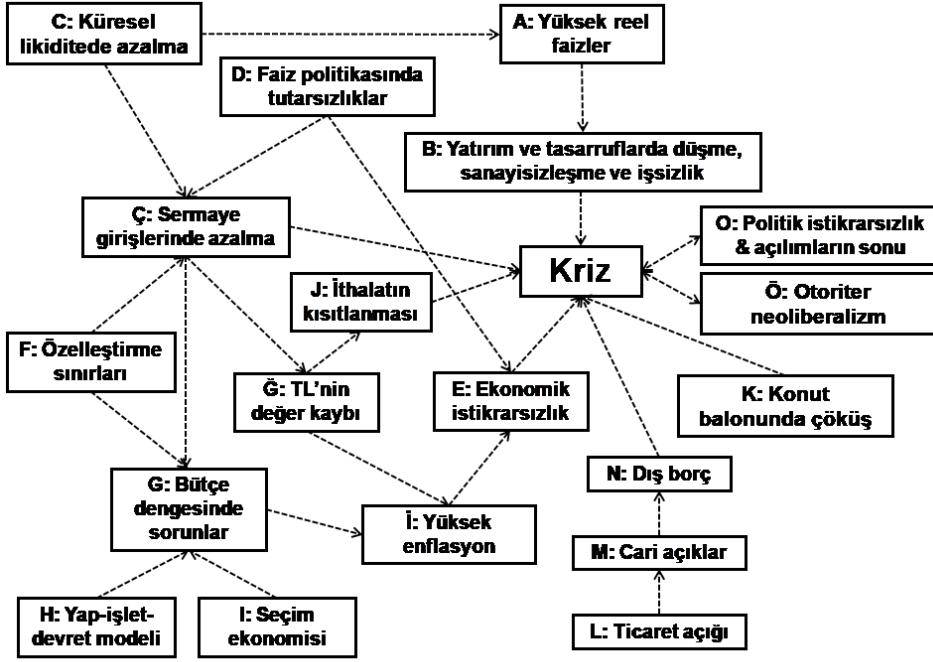
Dünyada yaşanan hızlı teknolojik gelişmelere (şekil 1U) bağlı olarak tüketim mallarının hızla ucuzlaması ekonomik *başarı* ve *refah* kavramlarının birbirine karıştırılmasına neden olmuştur. Teknolojik gelişmelerin altyapı yatırımlarını hızla ucuzlatması ve gözle görünür yüksek profilli (duble yollar, köprüler, tüneller ve havaalanları gibi) projelere öncelik verilmesi hem yandaş firmalara karlı iş olanakları sağlamış hem de yoksul halkın gözünde mucize algısını pekiştirmiştir. Bu tip projelerin yoksul halkın yaşamına doğrudan katkılar sağlaması beklenmese de, umut doğurarak mucize algısına katkı yaptığı söylenebilir. Hirschman’ın ünlü tünel etkisine göre, aracınızla tamamen tıkanmış iki şeritli bir tünelde sıkıştığınızda yan şeritteki araçların hareket etmeye başlaması (siz hareket etmeseniz bile) size umut verecektir (Muthoo 2013). Dolayısıyla bu tip projeler yoksulların ihtiyaçlarıyla ilgili olmasalar da genel refah artışının sonunda kendilerine damlayacağı umutlarını yaratmaktadır. Bu tür projelerin aynı zamanda ulusal gururu beslediği ve insanların kendi yaşamları hakkında daha iyi hissetmelerini sağladığı da söylenebilir.

Bu dönemde uygulanan çeşitli propaganda teknikleri (Şekil 1Ü) de mucize algısını pekiştirmek için etkin olarak kullanılmıştır. Bunlardan en önemlisi 2023 hedefleridir. Gerçekçi olmayan birçok hedef, özellikle ekonomik sorunların belirdiği yıllarda, ekonomide her şeyin yolunda gittiği algısı yaratmak için kullanılmıştır. Örneğin, uluslararası kurumlar tarafından yapılan uzun vadeli küresel büyüme projeksiyonlarının hiçbiri Türkiye’yi 2023 yılına kadar ilk on ülke arasına yerleştirmemiş olsa da bu en önemli 2023 hedeflerden birisidir (Subaşat 2014b). Şu anda onuncu en büyük ülke olan Kanada’yı geçmek için Türkiye’nin GSMH’sı 2023 yılına kadar Kanada’dan ortalama yıllık olarak %11,7 daha hızlı büyümelidir ki bu gerçekçi değildir. Dahası, uyguladığı dış kaynağa dayalı büyüme modelinin tıkanmasıyla Türkiye’nin sıralamalarda geriye düşmesi de şaşırtıcı olmayacaktır.

Krizin Anatomisi

Dış kaynaklara dayalı bir büyüme modeli kaçınılmaz olarak krizle bitmek zorunda değildir. Ödünç alınan kaynaklar üretken yatırımlara yönlendirilebilir, ulusal gelir ve ihracat arttırılabilirse borçlar büyük sorunlar yaşanmadan geri ödenebilir. Bu durum teorik bir olasılık olsa da dış borca dayalı bir büyüme genellikle krizlerle sona ermektedir. Aşağıda açıklanacağı gibi, bu durum dış borçların, ülkenin öz kaynaklarına göre, daha fazla risk yaratmasından kaynaklanmaktadır.

Şekil 3. Türkiye’de Krizin Anatomisi

Dış kaynaklarla desteklenen tüketime dayalı bir ekonomik büyüme modelinin ise ancak dış kaynaklar gelmeye devam ettiği sürece sürdürülebileceği ve bir gün kaçınılmaz olarak sona ereceği açıktır. Borçlanarak gelirinin üzerinde tüketim yapan bir ülke gelecekteki tüketiminden borçlanıyor demektir. Borçlar bir gün faiziyle birlikte (gelirin altında bir tüketim yaparak) geri ödenecektir. İlk aşamada gelirin üzerinde artan refah seviyesi, daha sonra gelirin altında kalacaktır. Bu uyum uzun vadede yumuşak ya da kısa vadede sert (kriz) biçimde yaşanabilir. Türkiye, özellikle 2002 yılından itibaren, bu tip bir ekonomik büyüme modeli uygulamıştır.

İçinde bulunduğumuz krizin anatomisi Şekil 3 üzerinden anlatılabilir. İlk olarak yüksek reel faizler (şekil 3A) yatırımların ve tasarrufların (şekil 3B) ulusal gelir içindeki payında ciddi düşüşler yaratmıştır (Subaşat 2014a). Bu durum, dış kaynakların daha çok tüketimi arttırmak için kullanıldığı anlamına gelmektedir. Ödünç alınan dış kaynakları yatırımlar yerine tüketimi arttırmakta kullanan bir ülkede yaşanan yapay bir *mucizenin* krizle sonuçlanması doğaldır. Bunun yanında Türkiye çok ciddi bir sanayisizleşme sürecine girmiş, sanayi sektörünün ulusal gelir içindeki payında son derece hızlı bir düşüş gerçekleşmiştir. Bu düşüş,

Türkiye'nin daha çok rekabet ettiği üst-orta gelirli ülkelerde gözlenen artışlarla birlikte değerlendirildiğinde daha da çarpıcıdır. Bu dönemde Türkiye'deki sanayisizleşmenin hızı, sanayisizleşmenin doğal kabul edilebileceği yüksek gelirli ülkelerden bile daha hızlı olmuştur. Bunun yanında 2001 kriziyle hızla yükselen işsizlik oranları da ekonomik mucize algısına rağmen çok yüksek seviyelerde kalmıştır (Telli, Voyvoda ve Yeldan 2006). Bu kadar hızlı büyüdüğü düşünülen bir ekonomide işsizliğin neden bu kadar yüksek seviyede kaldığı fazlaca sorgulanmamış ve mucizeden şüphe edilmemiştir.

ABD merkez bankası FED'in 2013 yılında parasal sıkılaşmaya gideceğini açıklaması, küresel likiditede bir azalma (şekil 3C) olacağı ve küresel faizlerin yükseleceğinin habercisi olmuştur. Bu Türkiye ve benzeri ülkeler için sermaye girişlerinde azalma (şekil 3Ç), borçlanma maliyetinin yükselmesi ve dolayısıyla da yukarıda bahsedilen tipte bir uyumun yaklaştığı anlamına gelmektedir. Bunun yanında faiz politikasında gözlenen tutarsızlıklar (şekil 3D) hem sermaye girişlerini azaltmış hem de ekonomik istikrarsızlıklara (şekil 3E) katkı sağlamıştır. Özellikle Cumhurbaşkanı ve Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) arasında faiz politikası üzerine oluşan çelişkiler bu konuda çok önemli bir rol oynamıştır.

Özelleştirme (şekil 3F) politikalarının yavaş yavaş sonuna yaklaşılması da zamanla hem ek sermaye girişlerini azaltacak hem de devlet bütçesi (şekil 3G) üzerinde olumsuz sonuçlar doğuracaktır.

Sermaye girişlerindeki azalma hem TL'nin değer kaybına (şekil 3Ğ) hem de bütçe dengesinin bozulmasına neden olmuştur. Yap-işlet-devret modeli (şekil 3H) ve seçim ekonomisi politikaları (şekil 3I) da bütçe dengesinin bozulmasına katkı yapan diğer faktörlerdir. Yap-işlet-devret modeli çerçevesinde gerçekleştirilen projeler özel sektöre önemli garantiler verilerek gerçekleşmiştir ki bu da zamanla devlet bütçesine olumsuz etkiler yapmaya başlamıştır. Örneğin; Avrasya Tüneli, Osmangazi Köprüsü ve Yavuz Sultan Selim Köprüsü'nden yapılan geçişler, garanti edilen sayının altında kalınca devlet garantisi kapsamında aradaki farkı Hazine ödemektedir. Aynı şey şehir hastaneleri, havaalanları, otoyollar, termik ve nükleer santraller için de geçerlidir. Devlet bütçesindeki bozulmalar ve TL'nin değer kaybı nedeniyle pahalılaşan ithalat enflasyonunun (şekil 3İ) yükselmesine neden olmuştur. Böylece bozulan ekonomik istikrar ortamı ve üretimin aksamasına neden olan pahalı ara malı ithalatı (şekil 3J) krize katkı yapmıştır.

Konut balonunun (şekil 3K) çökmeye başlaması da krizin başladığının bir göstergesi olmuştur. Konut sosyal bir ihtiyaç olmasına rağmen, inşaat sektörü ihracat yapmayan ama ithalata bağımlı bir sektör olduğu için inşaat öncülüğünde

bir büyüme stratejisinin de ömrü kısa olmaktadır. Tarihsel deneyimler, aşırı dış borçlanma ve konut balonlarının sıklıkla el ele gittiğini ve düzeltici krizlerin koşullarını yarattığını göstermektedir. Türkiye’de bir konut balonu olup olmadığı tartışmaya açık olsa da, Türkiye’nin konut piyasasındaki gelişmeler, konut balonları ve 2008 krizini yaşayan ülkelerdekine çok benzemektedir. Konut balonunun varlığını belirlemek için kullanılan kümülatif reel konut fiyatları, fiyat-gelir oranları ve fiyat-kira oranları Türkiye’de 2010 ve 2016 yılları arasında hızla artmıştır (IMF 2017a, IMF 2017b, Cushman ve Wakefield 2016). Türkiye’deki konut fiyatlarının gelişimini 2008 krizini yaşayan ülkelerdeki konut fiyatlarıyla karşılaştırmak oldukça önemli bilgiler verecektir. Türkiye’de konut fiyat verilerinin sadece 2010’dan itibaren mevcut olması anlamlı bir karşılaştırma yapmak için yeterli değildir. Ancak, Büyükduman (2014), İstanbul için 1998’den başlayan bir konut fiyat endeksi hesaplamıştır ki bu veriler İstanbul ile New York ve Londra’daki fiyat değişikliklerini karşılaştırmada kullanılabilir. Veriler İstanbul’da, kriz öncesinde New York ve Londra’da beliren konut balonundan daha büyük bir balonun olabileceğini göstermektedir (Subaşat 2017b). Konut balonunun çöküşü 2018 yılında başlamış, Ocak ve Kasım 2018 tarihleri arasında enflasyondan arındırarak hesapladığımız Hedonik Konut Fiyat Endeksi %11.9 azalmıştır.

Ticaret açıkları (şekil 3L) ve cari açıklarla (şekil 3M) ilişkili olarak artan dış borçlar (şekil 3N) bir süre sonra sürdürülemez boyutlara yükselmiş ve krizin en önemli belirleyicilerinden birisi haline gelmiştir. Türkiye’de ticaret açıkları, cari açıklar ve dış borçlar üzerinde yaygın yanlış anlamalar olduğu için bu konuların detaylıca tartışılmasında yarar vardır.

Bu konularla ilgili olarak Türkiye’deki genel kanı şöyle özetlenebilir. İhracat 2002’den itibaren rekorlar kırarak (ekonomik büyümedeki artıştan bile hızlı) artmıştır ki bu ekonomik mucizenin en önemli ayaklarından birisidir. Ancak ihracatın ithalata olan bağımlılığı, ihracat artırdıkça ithalatı daha hızlı arttırmakta ve ticaret ve cari açıklarlar oluşturmaktadır. Bu bağımlılıkta Türkiye’nin enerji ithalatçısı bir ülke olmasının da rolü vardır. Ayrıca, Türkiye’nin ihracatı diğer ülkelerin ekonomik büyümesiyle, ithalatı ise kendi ekonomisinin büyümesiyle ilişkili olduğu için, Türkiye’nin diğer ülkelerden daha hızlı büyümesi cari açıklara neden olmaktadır. Türkiye bir bakıma başarısının kurbanı olmaktadır. Artan cari açıklar iç tasarruflardan daha fazla yatırım yapılmasını sağladığı için önemli bir sorun teşkil etmez. Yatırımlar ekonomiyi daha hızlı büyütecek ve borçların sorunsuz bir biçimde geri ödenmesini sağlayacaktır. Artan cari açıklara rağmen toplam dış borcun ulusal gelire oranında önemli bir artış görülmemesi bu durumun bir kanıtıdır. O halde cari açıklar nedeniyle kaygılanmak yersizdir.

Bu tartışmalar birkaç nedenle hatalıdır. İlk olarak, cari açıkların, ihracatın ithalata bağımlılığındaki artıştan kaynaklandığı tezi Türkiye’de 2002 yılından itibaren hem ihracatın ithalata bağımlılığının hem de cari açıkların eşzamanlı olarak artmış olmasından kaynaklanan bir yanılsamadır. TL’nin aşırı değerlenmesiyle birlikte ara malların ithalatının ucuzlaması, bu malların bazılarının Türkiye’deki üretimini düşürüp ihracatın ithalata bağımlılığını arttırdığı düşünülmüştür. Bu görüş tamamen yanlış olmasa da bu iki değişkenin birlikte artması daha çok konjonktürel nedenlerden kaynaklanan bir tesadüftür ve sadece Türkiye’ye özgü bir durum olmayıp küresel çapta gerçekleşmiştir (Terzioğlu ve Subaşat 2018). İhracatın ithalata bağımlılığındaki artış büyük oranda çokuluslu firmaların yarattığı küresel değer zincirleri sonucunda olmuştur ve kalıcıdır. Cari açıklar ise daha önce bahsettiğimiz konjonktürel nedenlerden kaynaklanan ve bir süre sonra dengelenmek zorunda olan bir gelişmedir. Birçok ülkede bu iki değişken arasında 2002’den sonra oluşan güçlü ilişki 2008 yılından itibaren cari açıklarda görülen düşüşlerle birlikte büyük oranda zayıflamış ve hatta tersine dönmüştür. Ayrıca ihracatın ithalata bağımlılığının cari açıklara neden olması için anlamlı bir teorik neden de yoktur. Tersine, Brumm, Georgiadis, Grab and Trottnner (2019) küresel değer zincirlerine katılımın (ihracatın ithalata bağımlılığındaki artışın) bir ülkenin cari hesap bakiyesi üzerinde olumlu bir etkisi olması gerektiğini savunmuştur. López-Villavicencio ve Mignon (2018) bu tezin doğruluğunu gösteren deneysel kanıtlar da sunmuşlardır. Not etmekte yarar var ki, ihracatın ithalata bağımlılığı Türkiye’den çok daha yüksek olan Lüksemburg, Singapur, Malezya, Tayland, Macaristan ve Güney Kore gibi ülkelerde cari fazlalar ve ihracatın ithalata bağımlılığı çok daha düşük olan Brezilya, Avustralya, Kolombiya, Yunanistan ve Kıbrıs gibi ülkelerde ise büyük cari açıklar görülebilmektedir. Türkiye’nin enerji ithalatçısı olduğu için cari açık verdiği görüşü iki nedenden dolayı ikna edici değildir. Birincisi, Türkiye her zaman enerji ithalatçısı bir ülke olmasına rağmen cari açıklar özellikle 2002 yılından itibaren ciddi oranlarda artış göstermiştir. İkincisi, enerji ithalatçısı olan her ülkede cari açıklar görülmezken Çin ve Almanya gibi enerji ithalatçısı ülkelerde devasa cari fazlalar görülmektedir.

İkinci olarak, 2002 sonrasında ihracatın rekorlar kırarak arttığı, cari açıkların ise ithalatın daha hızlı artmasından kaynaklandığı tezi de doğru değildir. Bu konuda karmaşa yaratan şey (yukarıda ulusal gelirdeki değişimleri incelerken açıkladığımız gibi) doların 2002 yılından itibaren tüm para birimleri karşısında değer yitirmiş olması ve bu nedenle dolar cinsinden cari fiyatlarla ihracatta da sanal bir artış oluşmuş olmasıdır. Sabit fiyatlarla artış hızlarına baktığımızda, 2002 sonrasında ihracatta çok ciddi bir azalma görülürken ithalatta kayda değer bir artış görülmemiştir. O halde ticaret ve cari açığı oluşturan şey reel ithalatın

artış hızı sabitken ihracatın artış hızında görülen ciddi bir yavaşlamadır (Subaşıat 2014a). Bu gözlem 2002 sonrasında aşırı değerlenen TL ile çok daha tutarlıdır. TL'nin aşırı değerli olduğu bilinen yıllarda ihracatın her yıl rekorlar kırarak artması fikri ciddi bir teorik tutarsızlık oluşturmuştur. Bu dönemde Türkiye'nin ihracat hızı açısından dünya sıralamasındaki yeri gerilemiş ve Türkiye ihracat performansı açısından dünyadaki en başarısız ülkelerden birisi olmuştur.

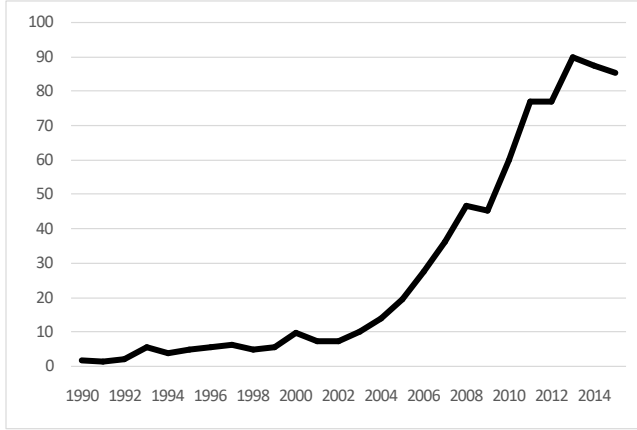
Üçüncü olarak, cari açıkların finansmanında kullanılan dış kaynakların her zaman yatırımları ve ulusal geliri arttıracığı düşüncesi doğru değildir. Kaynaklar sıkça tüketimin artırılmasında kullanılabilmekte, ya da yatırımlar üretken olmayan ve spekülâtif alanlara yönelebilmektedir. Kaynaklar üretken ancak döviz üretmeyen (konut, sağlık ve eğitim gibi) alanlara yatırıldığında bile (döviz cinsinden borçlar dövizle ödenmek zorunda olduğu için) risk yaratabilmektedir. Aşırı sermaye girişleri sayesinde piyasada bollaşan döviz miktarı ulusal parayı değerlendirerek ihracat sektörünü küçültürken, spekülâtif yatırımların artan kârlılığı üretken yatırımları baltalayabilmektedir. Vurgulamakta yarar var ki büyük ve düzenli cari açıklar, bir ülkenin kontrolü dışındaki nedenlerle değil, tamamen ekonomi politikalarındaki seçimler sonucunda oluşur. Cari açığı Türkiye'nin kaderi gibi gösteren düşünceler hatalıdır.

Cari açıkların doğurduğu en önemli sonuçlardan birisi dış borçtaki artıştır ki, borcun uzun süre birikmesi kriz koşullarını hazırlamaktadır. Yukarıda belirttiğimiz gibi, Türkiye'de cari açıkların ulusal gelir içindeki payı hızla artarken toplam dış borcun ulusal gelir içindeki payında benzer bir artış olmamasından hareketle cari açık ve dış borçların bir risk yaratmadığı tartışmaları yapılmıştır. Bu yorumlar dar anlamda dış borcun geniş anlamda dış borçtan ayırt edilmemesinden kaynaklanmıştır. Cari açıkları finanse eden sermaye bir ülkeye üç biçimde girer. Bunlar dış borç, portföy yatırımları (sıcak para) ve doğrudan yabancı yatırımlardır. Bunun yanında yukarıda detaylıca değinilen kayıt dışı sermaye girişleri de vardır. Portföy yatırımındaki yüksek likidite derecesi finansal oynaklığa, kırılganlığa ve kriz riskinin büyümesine katkı yapmaktadır (Grabel 1996). Doğrudan yabancı yatırımlar genellikle düşük riskli olarak değerlendirilse de yaratabileceği riskler küçümsenmemelidir. Çok uluslu şirketler; transfer fiyatlandırması yaparak devlet bütçesine zarar verebilir, kâr transferi yaparak tasarruf ve yatırımları düşürebilir, girdilerini yurt dışından getirerek cari açıklara katkı yapabilir. O halde sadece dış borç değil, sermaye girişlerinin tümü ekonomiye yayılarak firma ve hane halklarının borçluluğunu artırır ve risk yaratır.

Dış borç stokunun gerçek boyutlarını ölçmek için Uysal ve Subaşıat (2019) kümülatif cari açıkların ulusal gelire oranından hareketle yeni bir endeks üretmiştir.¹⁰ Bu endeks hem ödünç alınan dış kaynakların boyutlarını hem de bu kaynakların nasıl kullanıldığını ölçmeyi amaçlamaktadır. Eğer kaynaklar yatırım ve ihracatı arttıracak

alanlarda kullanılırsa endeks küçülmekte, aksi takdirde büyümektedir. Şekil 4 Türkiye’de gerçek dış borcun boyutlarının 2003 yılından itibaren son derece hızlı arttığını göstermektedir.

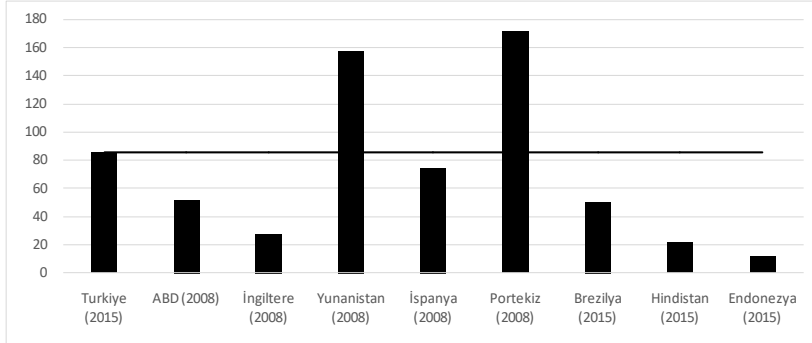
Şekil 4. Türkiye’de Gerçek Dış Borcun Ulusal Gelire Oranı (%)

Kaynak: Uysal ve Subaşat (2019)

Şekil 5, Türkiye’nin 2015 yılındaki gerçek dış borcunu 2008 krizinden geçen ülkelerin 2008 seviyesi ve (Türkiye’nin de içinde yer aldığı) kırılğan beşli olarak bilinen Brezilya, Hindistan, Endonezya ve Güney Afrika gibi ülkelerin 2015 seviyesiyle karşılaştırmaktadır. Veriler Güney Afrika için hesaplanmadığı için bu ülke şekle dâhil edilememiştir. Görüldüğü gibi Türkiye’nin 2015 yılındaki dış borcu kırılğan beşli içinde yer alan ülkelerin tümünden ve krizden geçen ABD, İngiltere ve İspanya’nın 2008 yılı seviyesinden daha yüksektir. Krizden en büyük zararı gören Yunanistan ve Portekiz’in gerçek dış borç seviyesi Türkiye’den daha yüksek olsa da gerçek dış borcun Türkiye’deki seviyesi bir kriz beklentisi doğurabilecek boyutlara ulaşmıştır.

Şekil 5. Türkiye’deki Gerçek Dış Borcun Seçilmiş Ülkelerle Karşılaştırılması

Kaynak: Uysal ve Subaşat (2019)

Endeks ayrıca uyum süreci (kriz) başladıktan sonra gerçekleşecek olan potansiyel refah kayıplarının boyutunu ölçmeyi de amaçlamaktadır. 2008 krizinden etkilenen 30 ülkenin verilerini kullanarak yapılan deneysel çalışma, endeksin bu ülkelerin reel tüketimlerindeki değişimin %77'sini açıklayabildiğini ortaya koymuştur. Çalışma bu deneysel sonuçlardan yararlanarak krizin Türkiye'ye olası maliyetlerini de hesap etmiştir. Regresyon sonuçları, krizin Türkiye'de tüketimi %14,78 ile %23,86 arasında düşebileceğini göstermiştir. Bu rakamlar, Türkiye'de daha önce hiç yaşanmamış düzeyde bir refah kaybına işaret etmektedir.

Özellikle 2011 yılındaki seçimlerden sonra hızla gelişen politik istikrarsızlıklar (şekil 30) ekonomiyi de olumsuz etkilemiştir. 2002-2011 yılları arasında yapılan politik reform ve açılımlarda 2011 sonrasında büyük bir gerileme gerçekleşmiştir (Subaşat 2017b). Başta askeri darbe, Gezi Parkı gösterileri ve yolsuzluk iddiaları olmak üzere politik hayatın her alanında ciddi bir kaos ortamı oluşmuştur. Türkiye'nin politik istikrar ve özgürlükler açısından uluslararası sıralamalarında (basın özgürlüğü, sivil haklar, seçim süreci ve çoğulculuk, adli bağımsızlık, tarafsız mahkemeler, hukuk sisteminin bütünlüğü, polislin güvenilirliği gibi) çok ciddi gerilemeler görülmüştür. Özellikle Kürt açılımının sona ermesiyle gerilen iç siyaset dış ilişkilerdeki bozulmayla iyice kötüleşmiştir. ABD ile yaşanan sorunların Rahip Brunson kriziyle doruk noktasına ulaşması 2018 yılında yaşanan döviz kuru krizinin (nedeni olmasa da) tetikleyicisi olmuştur.

Ancak politik istikrarsızlıklarla ekonomik kriz arasındaki ilişkiyi çift yönlü bir nedensellik çerçevesinde okumak daha doğru olacaktır. Politik istikrarsızlıklar krize katkı yaptığı gibi, kriz beklentisi de otoriterleşme eğilimlerine ve politik istikrarsızlıklara katkıda bulunmuştur. Sürdürülemez ekonomik modelin yavaş yavaş sonuna gelinmeyle oluşan iktidarı kaybetme kaygılarının otoriterleşme eğilimine katkı yaptığı söylenebilir (Subaşat 2017b).

Türkiye'deki politik istikrarsızlıklar ve otoriterleşme eğilimleri konusunda hızla büyüyen bir yazın bulunmaktadır ve bu yazın ekonomi alanındaki otoriterleşmeyle (otoriter neoliberalizm, şekil 3Ö) de zenginleşmektedir. Ekonomik sorunların kendini hissettirmeye başladığı 2013 ve özellikle de krizin başladığı 2018 yılından itibaren iktidar ekonomi alanında otoriter ve sıra dışı politikalar gerçekleştirmiştir. TCMB uzun zamandır, özellikle faiz politikaları konusunda, baskı altındadır ve döviz kurunu kontrol etmek için dünyada eşi görülmemiş biçimde Vadeli İşlem ve Opsiyon Piyasasında risk alarak işlem yapmaya başlamıştır. TCMB'nın kârlarının Hazineye devrinin Nisan ayından Ocak ayına çekilmesi, Hazinesinin daha az borçlanarak faizleri düşük tutma çabası ve bu gelirlerin seçim bütçesi için kullanılacağı yorumlarına neden olmuştur (Eğilmez 2019). Hazine ise faizleri düşük göstermek için bankalara

çektığı operasyonla gündeme gelmiştir (Gürses 2018). Yukarıda bahsettiğimiz gibi TÜİK sorgulanır bir revizyon gerçekleştirmiş ve başkanı enflasyonu beklenenden yüksek açıkladıktan sonra görevinden alınmıştır. Varlık Fonu sayesinde iktidar denetlenemez ve büyük bir ekonomik güç kazanmıştır. Bunlar dışında devlet; işe alınanların firmalara maliyetinin bir kısmını üstlenmiş, kamu bankaları başta bankaları düşük faiz vermeye zorlamış, enflasyonla topyekûn mücadele kapsamında perakende sektörüne baskılar yapmış, gıda depolarını bastırılmış, tanzim satış noktaları kurmuş ve döviz alan birey ve firmaları terörist ilan edebilmiştir.

Kriz koşullarında gerçekleşen bu politikalar buz dağının sadece görünen kısmıdır. Ekonomide otoriter eğilimler 2002 yılından itibaren başlamış ve iktidar güçlendikçe şiddetlenmiştir. İktidar devletin yarattığı rant ve kaynakları yandaş firmalara dağıtmak, yandaş olmayan firmalardan yandaş firmalara sermaye aktarmak ve yandaş olmayan firmaları disipline etmek için devlet kurumlarını siyasallaştırmış, yargı denetimini zayıflatmış ve hukukun üstünlüğünü aşındırmıştır (Esen ve Gumuscu). Bu amaçla, 2001 krizinden sonra kamu kaynaklarının yanlı dağıtılmasını engellemek amacıyla oluşturulan, Kamu İhale Kurumu, Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu, Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu, Rekabet Kurumu ve Sermaye Piyasası Kurulu gibi bağımsız düzenleyici kurumlar üzerinde kontrol kurulmuş ya da bağımsızlıkları zayıflatılmıştır. Danıştay ve Sayıştay'ın kararları sıkça görmezden gelinmiştir. Yandaş firmalar ise bağışlar yaparak ve medyayı ele geçirerek iktidara destek sağlamış ve siyasette eşit mücadele koşullarını erozyona uğratmıştır. İktidar, yandaşları ödüllendirmek ve muhaliflerini cezalandırmak için yasal mekanizmaları (vergi denetimleri, borç tahsil işlemleri, özelleştirmeler, kamu alımları) seçici olarak kullanmıştır (Esen ve Gumuscu). Her ne kadar bu mekanizmalar çoğu zaman kanunların doğru uygulamasına dayansa da yaptırımların seçiciliği politik bir cezalandırma mekanizmasına dönüşmüştür. Devletin en üst seviyelerinden en alt seviyelerine kadar kadrolaşma gerçekleşmiş, liyakat yerine kayırmacılık (klientalizm) hâkim olmuştur.

Türkiye'de 2011 yılında başlayan ve 2013 yılından itibaren şiddetlenen otoriterleşme eğilimlerinin ve devletin ekonomiye artan müdahalelerinin iki nedeni vardır. Bunlardan ilki iktidarın 2011 seçimlerinde büyük bir seçim zaferi yaşamasıyla oluşan özgüvenle toplumda büyük tepki çeken sosyal dönüşüm projesini hayata geçirmeye başlamasıdır. Bu proje toplumun geniş kesimlerinde büyük kaygı doğurmuş ve tepki çekmiştir. Gezi Parkı gösterilerinde somutlaşan bu tepki iktidarın daha da otoriterleşmesiyle sonuçlanmıştır. İkinci olarak, 2002 yılından itibaren uygulanan ekonomi politikalarının küresel koşullardaki değişikliklerle birlikte artık sürdürülemez hale gelmesiyle birlikte 2013 yılından

itibaren devreye sokulan otoriter devletçilik, bitmek üzere olan mucizenin ömrünü uzatmak ve krizi geciktirmek için kullanılmıştır. Piyasanın emir komuta zinciri içerisinde düzenlenmesi, normal koşullarda çoktan çökmesi beklenen ekonomiyi ayakta tutarken krizin gelecekteki maliyetini arttırmaktadır.

Sonuç

Bu çalışma, Türkiye'nin düzeltici bir kriz gerektiren iki aşamalı yapay bir mucize yaşadığını göstermiştir. İlk aşama 2002 ve 2008 yılları arasında Türkiye'nin büyük miktarlarda yabancı sermaye çekebilmesini sağlayan olumlu küresel koşullar ile bağlantılıdır. Türkiye bu dönemde nominal GSMH açısından hızlı bir büyüme yakalamış olsa da, bu büyük ölçüde döviz kuru değişikliklerinden kaynaklanmıştır. Reel GSMH performansı ise etkileyici değildir. Bu dönemde Türkiye, daha fazla sermaye çekebilmek için yüksek reel faiz politikası uygulamıştır ki bu cari işlemler açığı, dış borç ve düşük yatırım oranlarıyla sonuçlanmıştır. Dolayısıyla mucizenin ilk aşaması mevcut krizin tohumlarını atmıştır.

2010 ve 2017 yılları arasında gerçekleşen mucizenin ikinci aşamasında reel GSMH yıllık ortalama %6,8 büyümüştür ki bu büyüme birçok ekonomik ve politik zorluklarla birlikte gerçekleşmesi nedeniyle şaşırtıcıdır. Bu dönemde de gerçek bir mucize yoktur ve sanal büyüme büyük oranda TÜİK'in 2016 yılında yaptığı revizyon sayesinde gerçekleşmiştir. GSMH ve revizyondan etkilenmeyen ekonomik değişkenler arasında beklenen güçlü korelasyonun zayıflaması revizyonun abartılı olduğu yorumlarına yol açmıştır. Bu dönemde Türkiye, 2008 krizinden etkilenen ülkelerden kaçan sermayeden önemli bir pay almıştır ki bu durum cari açıkları ve dış borcu daha da büyütüp zamanla ekonomiyi tehdit eder boyutlara ulaşmasına neden olmuştur.

FED'in 2013 yılında küresel likiditenin sona ereceğini ima eden açıklamaları Türkiye gibi dış borca ve tüketime dayalı bir büyüme modeli sürdürmeye çalışan ülkeler için endişe verici bir dönemin başlangıcının bir işareti olmuştur. Borç odaklı bir ekonomik büyümenin uzun süre sürdürülmesi mümkün değildir ve 2018 yılındaki döviz krizi acılı uyum sürecinin başladığının habercisi olmuştur. 2013 yılından sonra devletin ekonomiye artan müdahaleleri ve otoriterleşme eğilimlerini (krizin bir nedeni olmaktan çok) sürdürülemez olan ekonomik modelin girdiği çıkmazın bir ifadesi ve kaçınılmaz sonun ertelenmesi çabalarının bir ürünü olarak görülmelidir.

Krizi 2003-2010 yılları arasında uygulanan doğru politikaların terk edilmesine bağlayan yorumlar, ekonomik mucize ve kriz arasındaki diyalektik bağlantıyı kavrayamamakta, her şey yolunda giderken iktidarın neden otoriterleştiğini,

belki de kendi sonunu hazırlayacak olan kötü politikalara neden geçtiğini açıklamakta yetersiz kalmaktadır.

Uysal ve Subaşıat (2019)'ın yaptığı hesaplamalar tam ölçekli bir krizin neden olabileceği refah kaybının Türkiye Cumhuriyeti tarihinde daha önce eşi benzeri görülmemiş büyüklükte olabileceğini göstermiştir. Ancak içsel ya da dışsal faktörler, yaşanacak uyum sürecinin seyrini belirleyecektir. Uyum kısa vadede sert (kriz) ve uzun vadede yumuşak (uzun soluklu bir yoksullaşma) biçimde yaşanabilir. Hatta koşullar beklenmedik bir biçimde olumlu yönde değişirse Türkiye hızlı bir toparlanma sürecine bile girebilir. Ancak, farklı bir ekonomi yönetimine geçilmediği sürece, sorunlar biriktirilerek artacak ve daha şiddetli bir uyumun koşullarını hazırlayacaktır. Türkiye ekonomisi freni boşalmış yokuş aşağı giden bir araca benzetilebilir. Ne kadar kısa sürede bir yere çarparak araç durdurulursa hasar o kadar düşük olacaktır. Araç ne kadar rotada tutulursa kaçınılmaz olarak yaşanacak bir çarpmanın vereceği zarar o kadar yüksek olacaktır.

Sonnotlar

¹ Bu kararda, kriz sürecinde uygulattığı yıkıcı politikalar nedeniyle IMF'ye olan güvenin azalması da önemli bir rol oynamıştır. Bu ülkeler benzer sorunlarla karşılaştıklarında IMF'den yardım almak yerine kendi rezervlerine güvenmeyi tercih etmiştir.

² Kayıt dışı sermaye girişleri boyutlarının öneminin anlaşılması açısından merkez bankasının rezervlerinin uzun yıllardır yaklaşık 100 milyar dolar olduğunu belirtmekte yarar vardır.

³ Dış ticaret açığı, cari açık ve dış borç Türkiye'de en yanlış anlaşılan konulardan oldukları için bu konulara aşağıda krizin anatomisi değerlendirilirken detaylıca geri dönecektir.

⁴ Bu dönemde TL'nin aşırı sermaye girişleriyle birlikte Dolar karşısında ekstra bir değer kazanması da cari fiyatlarla GSMH'da görülen artışa katkı yapmıştır.

⁵ Bu dönemde ekonomik (döviz kuru oynaklıkları gibi) ve politik (askeri darbe gibi) sorunların arttığı göz önüne alınırsa bu mucize bir öncekine göre çok daha şaşırtıcıdır.

⁶ Kürt, Ermeni ve Roman açılımları gibi.

⁷ Başörtüsünün kamuda serbest bırakılması ve Alevi açılımı gibi.

⁸ Basın özgürlüğü, hukukun üstünlüğü, politik özgürlükler, demokratik haklar ve YÖK'ün reformu gibi.

⁹ AB üyeliği yolundaki olumlu gelişmeler, komşularla sıfır sorun politikası ve Kıbrıs sorunu üzerine gelişmeler gibi.

¹⁰ Sermaye hesabı yerine cari hesabın kullanılmasının nedeni sermaye girişlerinden sadece cari açıkları finanse eden kısmının risk yaratmasıdır. Detaylar için Uysal ve Subaşıat (2019)'a bakılabilir.

Kaynakça

Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı (2015). Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı 2015 Yılı İdare Faaliyet Raporu. Ankara: ASPB.

Aydoğuş O (2017). Sorunlu Milli Gelir Revizyonu ve Kuşukulu Büyüme, *İktisat ve Toplum*, No 78.

Aydoğuş O (2018). Türkiye'de Milli Gelir Revizyonunun Sonuçları ve İnşaat Sektörü: OECD ve AB ile Bir Karşılaştırma, *Efil Journal*, 1/1.

Boratav K (31.03.2017), Milli gelir revizyonu arızalıdır. <https://www.birgun.net/haber-detay/milli-gelir-revizyonu-arizalidir-153403.html>. Son Erişim Tarihi: Şubat 2019.

Boratav K (08.01.2019). Bu Kriz AKP'nin Eseridir, <https://www.artigercek.com/haberler/boratav-bu-kriz-akp-nin-eseridir> Son Erişim Tarihi: Şubat 2019.

Brumm J G Georgiadis J Grab F Trottner (2019). Global Value Chain Participation and Current Account Imbalances. *Journal of International Money and Finance*, 2019.

Cushman & Wakefield (2016). Türkiye Konut Sektörü: Konut Balonu. <http://www.cushmanwakefield.com.tr/tr-tr/research-and-insight/2016/turkish-housing-market-price-bubble>.

Eğilmez M (01.05.2018a). Seçim Ekonomisi, Kendime Yazılar, <http://www.mahfiegilmez.com/2018/05/secim-ekonomisi.html>_Son Erişim Tarihi: Şubat 2019.

Eğilmez M (14.05.2018b). Son 16 Yıl ve 2018 Falı. <http://www.mahfiegilmez.com/2018/05/son-16-yl-ve-2018-fal.html> Son Erişim Tarihi: Şubat 2019.

Eğilmez M (2019). Merkez Bankası Nasıl Kâr Eder ve Bu Kârı Niçin Hazineye Devreder? <http://www.mahfiegilmez.com/2019/01/merkez-bankas-nasl-kar-eder-ve-bu-kar.html> Son Erişim Tarihi: Şubat 2019.

Eraydin A and Kok T T (2014). State Response to Contemporary Urban Movements in Turkey: A Critical Overview of State Entrepreneurialism and Authoritarian Interventions. *Antipode*, Vol. 46 No 1.

Esen B ve Gumuscu S (2018). Building a Competitive Authoritarian Regime: State-Business Relations in the AKP's Turkey. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 20:4.

Georgiadis G Grab J ve Trottner F (2014). Global Chain Participation and Current Account Imbalances, December 2014.

Gabel I (1996). Marketing the Third World: The Contradictions of Portfolio Investment in the Global Economy. *World Development*, (24/11).

Gürses U (13.12.2018). Faiz düşürme “operasyonlarına” devam - Ekonomi Alla Turca. <https://ugurses.net/2018/12/13/faiz-dusurme-operasyonlarına-devam/>__Son Erişim Tarihi: Şubat 2019.

Icke B T vd. (2011). An Empirical Research of Ethical Banking in Turkey. *Journal of Modern Accounting and Auditing*, 7(3).

IMF (2017a), Turkey: Selected Issues, IMF Country Report No. 17/33.

IMF (2017b). The Global Housing Watch. <http://www.imf.org/external/research/housing/> Son Erişim Tarihi: Şubat 2019.

López-Villavicencio A & Mignon V (2018). Do Global Value Chains Amplify Global Imbalances? *CEPII Working Paper*, No: 2018-13.

Meyersson E (2017). Is New Turkey's Growth Model From Outer Space? <https://erikmeyersson.com/2017/01/22/is-new-turkeys-growth-model-from-outer-space/> Son Erişim Tarihi: Şubat 2019.

Muthoo A (2013). The Tunnel Effect. <http://www2.warwick.ac.uk/fac/soc/economics/news/2013/4/tunneleffect/> Son Erişim Tarihi: Şubat 2019.

OECD (2017). OECD.Stat (database), Son Erişim Tarihi: Şubat 2019.

Sachs J (27.05.2013). Why is Turkey Thriving? <http://www.project-syndicate.org/commentary/inside-the-turkish-economic-miracle-by-jeffrey-d--sachs.>__Son Erişim Tarihi: Şubat 2019.

Sönmez M (24.09.2013). TÜİK, bu yalanı, araştırma diye satma artık. <http://mustafasonmez.net/?p=3666> Son Erişim Tarihi: Şubat 2019.

Subaşat T (2014a). The Political Economy of Turkey's Economic Miracle. *The Journal Of Balkan And Near Eastern Studies*, 16/2.

Subaşat T (2014b). Umut Tacirliği, Kriz ve Türkiye'nin 2023 Hedefleri Miti. *İktisat ve Toplum*, No. 40.

Subaşat T (2017a). Türkiye'ye Kayıt Dışı Sermaye Girişlerinin Gerçek Boyutları. *İktisat ve Toplum*, No. 76.

Subaşat T (2017b). Turkey at a Crossroads: The Political Economy of Turkey's Transformation. *Markets, Globalization Development Review*, 2/2.

Subaşat T (2019). Türkiye'de Ekonomik Mucize ve Krizin Anatomisi. *Mülkiye Dergisi*, 43 (1), 235-256.

Subasat T (2019). The Political Economy of Turkey's Economic Miracles and Crisis, içinde: E. Parlar (Ed.), Turkey's Political Economy in the 21st Century, Macmillan: New York.

Telli C, Voyvoda E ve Yeldan E (2006). Modeling General Equilibrium for Socially Responsible Macroeconomics: Seeking for the Alternatives to Fight Jobless Growth in Turkey. *METU Studies in Development*, 33/2.

Terzioglu N ve T Subasat (2018). Import Dependency of Exports as a Cause of Current Account Deficit. *Central European Review of Economics & Finance*, 25(3).

Uysal ve Subaşat (2019). Crisis In Turkey: Estimating The Potential Welfare Loss?, (henüz yayınlanmamış çalışma).

Süreklileşmiş Kriz Olarak Türkiye Kapitalizmi

Serdal Bahçe, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Bölümü,
e-posta: sbahce@politics.ankara.edu.tr

Ahmet Haşim Köse, e-posta: ahasimkose@gmail.com

Etimolojik kökeni Yunancaya dayanan “kriz” kavramı aslen süregiden bir hastalığın dönüm noktası anlamına gelmektedir. Alttan alta işleyen hastalıklı bir süreç vardır, semptomatik seyir normal iken aniden bir çöküntü yaşanır. Sırf bu nedenle medikal bilimlerde çözüm, krizi geçiştirmek yerine hastalığı tedavi etmek anlamına gelmektedir. Burada önemli olan kriz anını önceden kestirmek değildir; bu yönde bir çaba kuşkusuz Roma İmparatorluğunun *augurlarının* yaptığı işle aynı anlama gelecektir; uçan kuş sayısından veya telef edilmiş hayvanların bağırsaklarından geleceği kestirmeye çalışmak.¹ Kuşkusuz yersiz bir çabadır. Krize götüren semptomların teşhisi, bunların bir bütün olarak ele alınıp yapısal sorunun ortaya çıkarılması; işte soylu bilimsel çabanın özü budur.

Burjuva iktisadının ana yapısında bir kriz kuramı yoktur; hiç olmamıştır. Neden?² “Şom ağızlılık” suçlamasını hak edecek birkaç isim dışında burjuva iktisadının ana yapısının şemsiyesi altında konuşanlar ayrık ve kendi başına maruf bir kriz kavramsallaştırmasını ortaya koymaktan uzak durmuşlardır. Birkaç nedeni vardır. Öncelikle Smith’den bu yana burjuva iktisadının genlerine işlemiş olan iyimserlikten kaynaklanır. Ancak bu iradi bir iyimserliktir. Gerçeklikte işlerin başka türlü işleyebileceğine dair bir şüpheye baskın çıkan bir tür inançtır. Bu anlamda burjuva iktisadı sürekli bir sürtünmesiz düzlem tanımlar. Ancak burjuva iktisadının evrimi sadece bir kuramsal gelişme üzerinden şekillenmemiştir. Burjuva iktisadı bir taraftan da nesnel düzeyde ortaya çıkan sorunlara yönelik gerçekçi ve ussal reçeteler üretmek durumundadır. Bu ikinci kanal sayısal verilerle süslenmiş ve görünüşte “kuram” ile uyumlu, aslında “kuram”sız bir analitik çerçeve yaratmıştır. Böylece bu ikinci kanal farkında olmadan birinci kanalda ortaya çıkan kuramsal gelişmeyi yalanlar ve değersizleştirir hale gelmiştir.³ Ancak burjuva iktisadının güvenli kıyılarında devinen zavallılar bunun pek de farkında değil gibi görünmektedirler. Kriz konusunda bu iki kanal özel olarak benzer, görünüşte farklı tellerden çalmaktadırlar. Burjuva iktisadının kuramsal yapısı içinde ayrık bir kriz durumu kavramsallaştırması yoktur; belirtmiştik. Pratik kanal içinde ise özellikle son zamanlarda en temel sorun

göstergelere bakıp krizin hangi durumda ve ne zaman ortaya çıkabileceğini önceden kestirmek olmuştur. Zamanı önceden kestirilmesi gereken sıra dışı bir olay olarak algılanan kriz kuşkusuz sistemik değil kazai ya da geçicidir. Böylece burjuva iktisadının pratik kanalı da aslında krizi normal işleyiş patikasının dışına atarak bir tür yol kazasına indirgemekte ve bu anlamda burjuva iktisadının kuramsal kanalıyla uyuşmaktadır.

Ancak her kuramın sapkını ve kendince dipnotu vardır. Keynesyen, Yeni-Keynesyen veya Post-Keynesyen sapmaların kriz kavramsallaştırmaları da aynı ölçüde sorunludur. Onların düzleminde kriz momenti ötelenebilir ve hatta sürekli olarak bastırılmış bir eğilim olarak dondurulabilir. İki nedenle. Birincisi, ücret payı artışına dayalı uzun dönemli bir talep planlaması çarpan-ivmelendiren mekanizmaları aracılığıyla hem kapitalist kâr üzerindeki baskıyı hafifleterek kabul edilebilir bir birikim oranına hem de görece yüksek bir büyüme oranına yol açar. İkincisi; aynı politika bu sürece katalizör olarak giren yatırım düzeyinin yüksekliği herhangi bir daralma olasılığını yok eder. Böylece kriz sorunu sistemik bir sorun olmaktan çıkar, bir politika sorunu haline gelir. Dolayısıyla reformokrat burjuva politikacılarına yönelik sağduyulu bir mesaj ortaya çıkar.

Kapitalist kriz mi? Toplumsal ve siyasal açıdan acıklı, siyasal iktisat açısından ise ne yazık ki eşi bulunmaz bir momenttir. Kapitalist krizde kapitalizmin sistemik eğilimleri çırılçıplak arz-ı endam ederler. Dipte yatanlar su yüzüne çıkar ve geçmişin görünüşte başarılarının aslında birer fırtına habercisi oldukları anlaşılır. Böylece geçmişin veya cari dönemin sağladığı kolaylıkların aslında sistemik eğilimlerin serbest bırakılması anlamına geldiği çok çabuk anlaşılır.⁴ Türkiye bu yargıları doğrulayacak pek çok kanıt sunmaktadır. Özellikle AKP'li yıllarda yeni liberalizmin en olgun halini yaşadığını başka yerlerde vurguladık. Şimdi biraz detaya girelim.

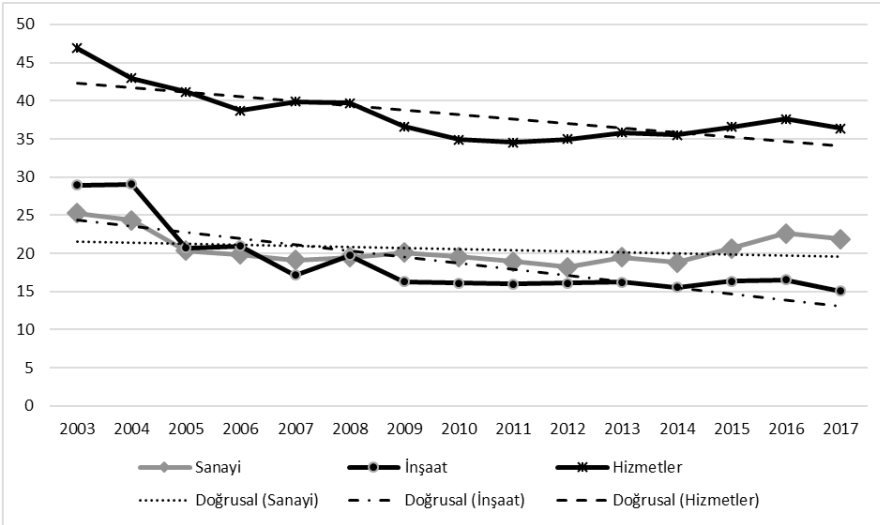
AKP'nin Olgun Yeni Liberalizminin Kriz Dinamikleri

Yeni liberalizm kavramının tarihsel bir dönemi niteleme anlamında kullanışlılığının artık sorgulanması gerekmektedir. Ekonomik, toplumsal ve siyasal bir grand proje olarak sermayenin iktidarını perçinleme adımı olarak algılayacak aslında bir anlamda saatin geriye, 19. yüzyıl'ın ikinci yarısına ya da 20. yüzyıl'ın ilk yarısına alınması anlamına gelmektedir. Bu anlamda kendine has niteliklere sahip özgün bir dönem olup olmadığı tartışılmalıdır.⁵ Nitekim AKP tarzı sürtünmesiz bir yeni liberalizm Türkiye özelinde kapitalizmin özüne dönmesi anlamına gelmektedir. Kapitalizmin özü ise artık genelleşmiş ve süreklileşmiş kriz ve durgunluktur. Kapitalizmin zamane performansı artık *Monthly Review* okulunun vargılarını doğrulayacak derecede sürekli bir durgunluğa işaret etmektedir; hızlı ya da yavaş büyümesi bu noktada fark

etmiyor. Keza Türkiye örneğinde 2018'in sonu ve 2019'un başında yaşanan ekonomik çöküntü aslında sürekli bir oyunun son perdesi olmak dışında özel bir anlam taşımamaktadır. Türkiye kapitalizmi çok uzun bir süredir, hatta AKP'li yılların öncesinden beri yapısal ve sürekli bir kriz içinde devinip durmaktadır. Konjonktürel iyileşmeler bile bir sonraki perdedeki çöküşün daha derin ve daha yoğun olmasına yol açmaktan başka işe yaramıyorlar. Nitekim aşağıda anlatılacak hikâye AKP'nin *belle epoque'u*, Lale Devri, 2003-2007 döneminde başlayacak ve bize asıl tohumların o dönemde atıldığını gösterecektir.

Burada anlatılacak hikâye için önce bazı sektörel gelişmelere bakmak gerekmektedir. Aşağıdaki analizde özel olarak sanayi, inşaat ve hizmetler sektöründeki gelişmeler irdelenecek ve fırtına bulutlarının bu sektörler ölçeğinde nasıl toplandığı gösterilecektir.

Şekil 1: Sektörel Üretim İçinde Brüt Katma Değerin Payı (%)

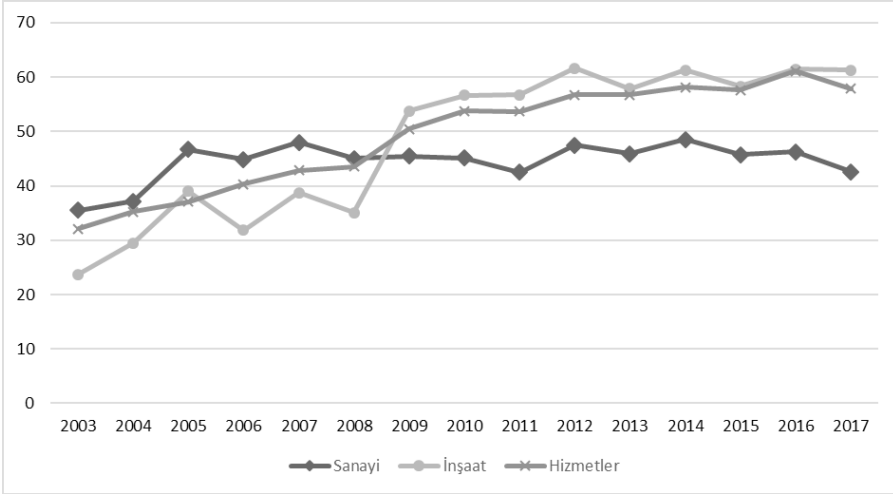

Kaynak: TÜK verilerinden türetilmiştir.

Şekil 1 sanayi, inşaat ve hizmetler sektöründe toplam üretim değeri içinde katma değer payının 2003 ile 2017 arasındaki seyrini göstermektedir. Her üç sektörde de katma değer payı 2003'den beri azalma trendi sergilemektedir. Kâr ve ücret toplamı olarak katma değer payının gerilemesi kuşkusuz aslında bu sektörlerin ciddi anlamda uzunca bir süredir maliyet baskısıyla karşı karşıya olduklarını göstermektedir. Başka verilere bakmadan bu çöküşün ana kaynağının ne olduğunu bulmamız imkânsız. Ancak hemen şu eklenmelidir; bu durumda eğer katma değer içinde ücretin payı katma değer oranının azalış

oranından daha yüksek bir oranda azalmadıysa bu durum aslında kâr oranında bir düşüşe delalet etmektedir. Bu nedenle önce oranı düşen katma değer içinde ücretin payına bakalım; ki kabaca sömürü oranının seyri hakkında da bilgi verecektir. Şekil 2 her üç sektör için de katma değer içinde ücretin payını göstermektedir.

Şekil 2. Katma Değer İçinde Ücret Payı (%)

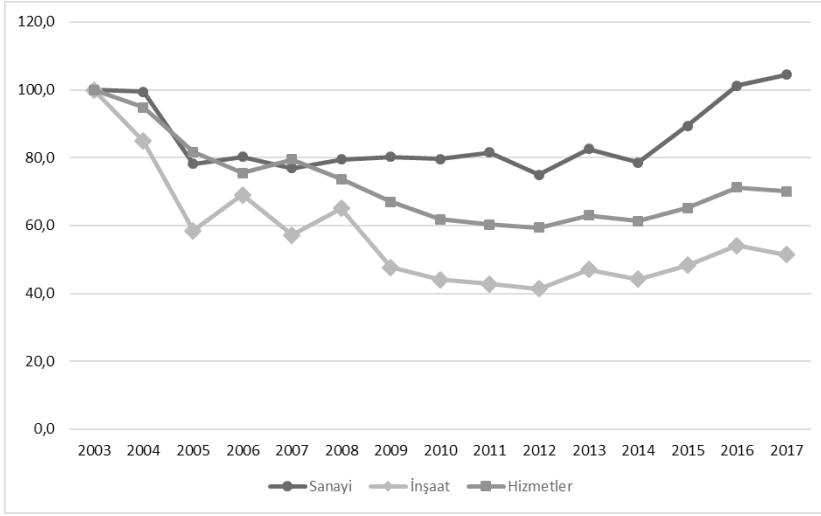

Kaynak: TÜK verilerinden türetilmiştir.

Şekil açık bir şekilde özellikle hizmetler ve inşaat sektörlerinde ücretin katma değer içindeki payının artış eğilimi sergilediğini anlatmaktadır, üstelik bu artış eğilimi 2009'dan sonra artmıştır. Diğer taraftan sanayi sektörü için 2005 sonrası görece sabit kalmış gibi görünmektedir. Böylece özellikle hizmetler ve inşaat, ve bir noktaya kadar sanayi sektörü için kârın payının ve kâr oranının ciddi bir düşüş gösterdiği sonucuna ulaşıyoruz. Ancak resim hala eksik; buraya kadar aktarılan veriler bir kâr sıkışmasını ya da kârlılık düşüşünü işaret etmekten uzak. Bu nedenle temel emek verimliliği kategorisi olarak ücretli çalışan başına reel katma değere bir bakmak gerekiyor ve Şekil 3 sektörel düzeyde emek verimliliği endeksinin gelişimini vermektedir. Şekil 3 çok açık bir şekilde özellikle inşaat ve hizmetler sektörlerinde 2009 yılına kadar ciddi bir emek verimliliği düşüşü yaşandığını ifade etmektedir. 2009 sonrasında ise görece sabit bir patika izleyen emek verimliliği 2014 yılından sonra artış trendi göstermiştir. Sanayi sektöründe ise 2005 yılından 2014 yılına kadar sabit bir seyir, sonrasında ise hızlı bir artış vardır. Şekil 2 ve Şekil 3'teki olguları yan yana getirince inşaat ve hizmetler sektöründe kâr oranında ve kârlılıkta sürekli bir düşüş yaşandığına dair ipuçları elde edilmektedir. Her üç sektör de 2014 yılından sonra emek

verimliliğinde artış sergileseler de inşaat ve hizmetlerde emek verimliliği AKP'li yılların başındaki seviyesinin çok altında kalmıştır.

Şekil 3. Sektörel Emek Verimliliği (2003=100)

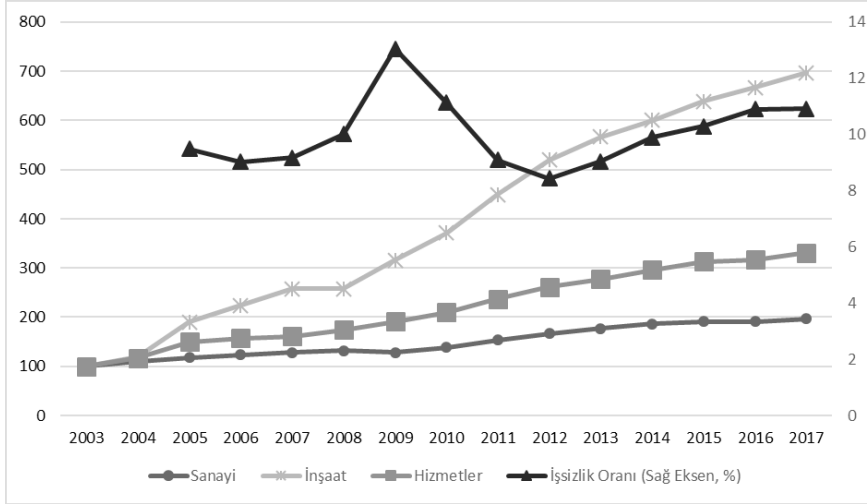

Not: İşçi başına katma değer 2003 bazlı Yurtiçi Üretici Fiyat Endeksi ile deflate edilmiştir.
Kaynak: TÜİK verilerinden türetilmiştir.

Sanayi dışındaki diğer sektörlerdeki emek verimliliği çöküşü genel performansa nasıl yansımıştır acaba? Şekil 4 sektörel ücretli istihdam endeksini vermektedir. 2013 ile 2017 arasında ücretli istihdam sanayi sektöründe iki katına, hizmetler sektöründe üç katına inşaat sektöründe ise yedi katına çıkmıştır. Sahi bu nasıl olmuştur? Özellikle inşaat ve hizmetlerde reel verimlilik çökerken, kâr oranı ve kârlılık düşerken bu gerçekten nasıl gerçekleşmiştir? Ayrıca, aşağıda gösterilecek, bu üç sektörde kişi başına reel ücret artışı çok sınırlıdır, ücret payının artışının asıl nedeni ücretli istihdamda yüksek oranlı artıştır. Üstelik bu süre içinde işsizlik oranında öyle çok ciddi bir düşüş yaşanmazken (hata 2009 sonrasında seküler bir artış göstermektedir) bu üç sektördeki ücretli istihdam 2003 yılında yaklaşık 4,6 milyondan 2017 yılında 13,4 milyona nasıl çıkmıştır? Gerçekten insanın akli karışmaktadır; nasıl oldu bu iş? Verilerin güvenilirliğiyle ilgili bir tartışma bizi çağırırsa da bu sese kulak tıkayıp devam edelim. Gizemi çözebilmek için basit ekonomik göstergelerin ötesine geçip AKP döneminde yaşanan toplumsal ve sınıfsal çözülmeye göz atmamız gerekmektedir. Daha önce Türkiye'de AKP'li yıllarda sınıfsal yapıda yaşanan dönüşümle ilgili yaptığımız çalışmalar hem köylülükte hem de küçük üreticilikte hızlı ve radikal bir çözüme olduğunu, ve buna paralel olarak hem işsiz hem de mülksüz emekçi sayısında kitlesel bir artış

olduğunu ortaya koymuştu (Bahçe ve Köse, 2017; Bahçe vd., 2011). Anlaşılan kentsel istihdamdaki artış çözülme sonucu ortaya çıkan kitleyi özümsemekten uzaktır.

Şekil 4. Sektörel Ücretli İstihdam Endeksi (2003=100) ve İşsizlik

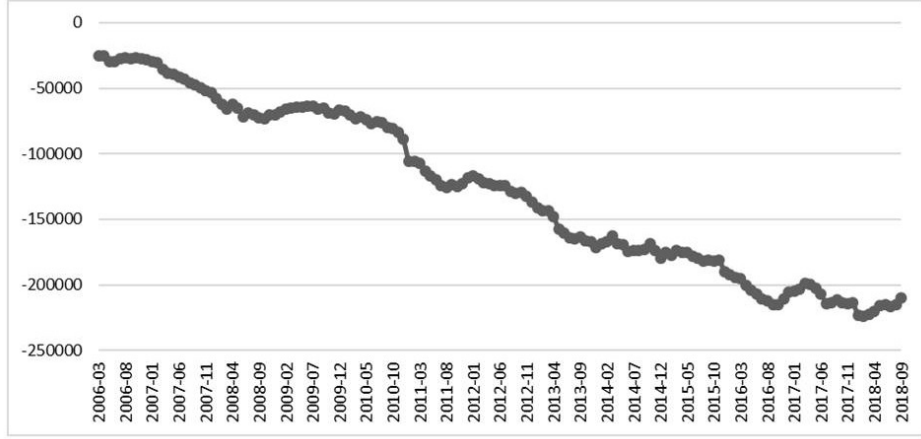

Kaynak: TÜK verilerinden türetilmiştir.

Ancak halihazırda işçi başına reel verimlilik ve kâr oranı ile kârlılık düşerken bu kadar istihdam artışının nasıl sağlandığı sorusuna cevap vermek zorundayız. Aslında birkaç faktörü teşhis edebiliyoruz. Bir tanesi reel kesim firmalarının dış borç stokunun artışıdır. Şekil 5 finans dışı sektörde firmaların net döviz varlık pozisyonunu göstermektedir.

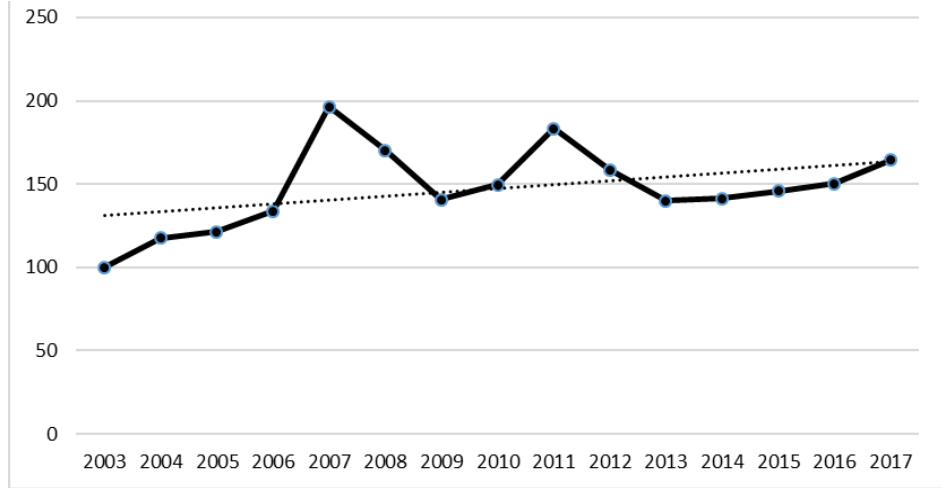
Şekilden de anlaşılacağı gibi reel özel sektör özellikle 2006'dan itibaren hızla dış borç stokunu arttırmıştır. Bu dış kaynak kullanımı kuşkusuz kısa dönemde hem genişleme yaratmış hem de bu yıllarda döviz kurunun düşük olması nedeniyle bu genişlemeyi maliyetleri çok da yükseltmeden gerçekleştirebilmeyi mümkün kılmıştır. Ancak bedeli hızla yükselen dış borç stoku olarak ortaya çıkmış ve kriz dinamiklerine bir yenis eklenmiştir. Bu ölçüde borçlanma kuşkusuz yatırım düzeylerini de etkilemiş ve en azından 2014 yılına kadar görece sabit kalan ve sonrasında da 2003/2004'teki seviyesine bir türlü ulaşamayan kârlılığa rağmen yükselen bir yatırım trendi yaratmıştır. Şekil 6 sanayide işçi başına reel yatırım endeksini vermektedir. Şekle göre işçi başına reel yatırım arada iniş çıkışlar gösterse de eğilim olarak 2003 ile 2017 arasında artmıştır.

Şekil 5: Finansal Kesim Dışındaki Firmaların Net Döviz Varlık Pozisyonu (Milyon \$)

Kaynak: TCMB Sektör Bilançoları

Şekil 6. Sanayide İşçi Başına Reel Yatırım Endeksi (2003=100, Yurtiçi ÜFE ile deflate edilmiştir)

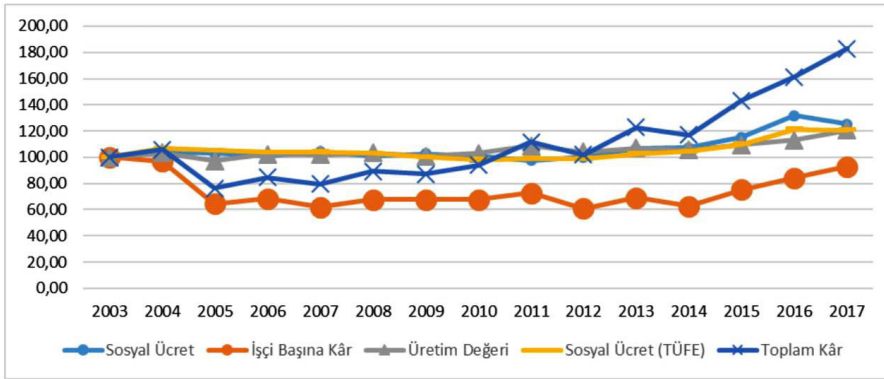
Kaynak: TÜİK ve Kalkınma Bakanlığı verilerinden türetilmiştir.

Tüm bu gözlemler Türkiye kapitalizminin 2003'den sonra giderek bir aşırı birikim ve kârlılıkta düşüş kaynaklı bir krize doğru gittiğini göstermektedir. Görünüşte katma değer içinde ücret payı yükselmiştir. Ancak, aşağıda gösterilecek, bu

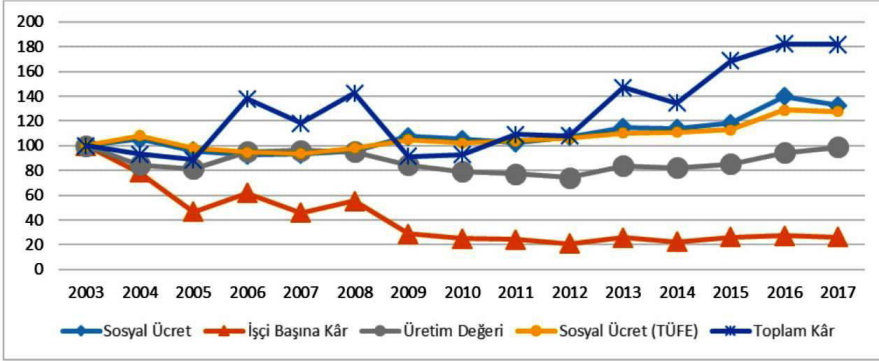
işçi başına reel ücret artışından kaynaklanmamaktadır. Reel ücretler her üç sektörde de en azından 2014 yılına kadar belirli bir bant içinde salınmışlardır. 2014 ile 2016 arasında hızlı bir yükseliş, 2016 ve sonrasında ise, enflasyonist sürecin sonucu olsa gerek, hızlı bir düşüş trendine girmişlerdir. Şekil 7 her üç sektörde temel göstergeleri endeks olarak vermektedir. Her üç sektörde de işçi başına kâr reel olarak 2014'e kadar düşüş göstermiştir. 2014 sonrasında ise sanayide artış trendi başlarken diğerlerinde düşüş sürmüştür gibi görünmektedir. Görüldüğü gibi her üç sektörde de işçi başına reel ücretler çok büyük oranda bir artış göstermemiştir. Kısacası bu palyatif büyüme işçi sınıfı açısından çok da bir şey ifade etmemektedir. İşçi başına kâr düşerken toplam kâr ise reel olarak çok ciddi bir artış sergilemektedir. Buradaki fenomen aslında esnaf diliyle "sürümden kazanmak" şeklinde anlatılabilir; kârlılık düşmekte ancak toplam kâr artmaktadır. Diğer taraftan bu durum sermaye birikiminin mantığı açısından sürdürülebilir değildir; nitekim 2018'in ikinci yarısı bunu kanıtlamaktadır.⁶ Diğer taraftan dış kaynakla beslenen bu palyatif şişme bir taraftan da içeride borca dayalı bir talep şişkinliğiyle el ele gitmiştir. Kısa bir süre için bu lanetli ikili sorunu çözer gibi görünmüşlerdir, ancak nafile.

Şekil 7. Sanayi, İnşaat ve Hizmetler Sektörlerinde Temel Göstergeler (2003=100)

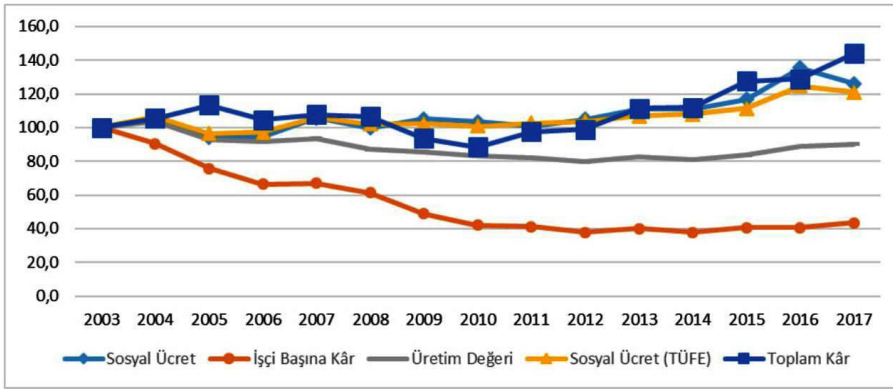
7.a) Sanayi

7.b) İnşaat

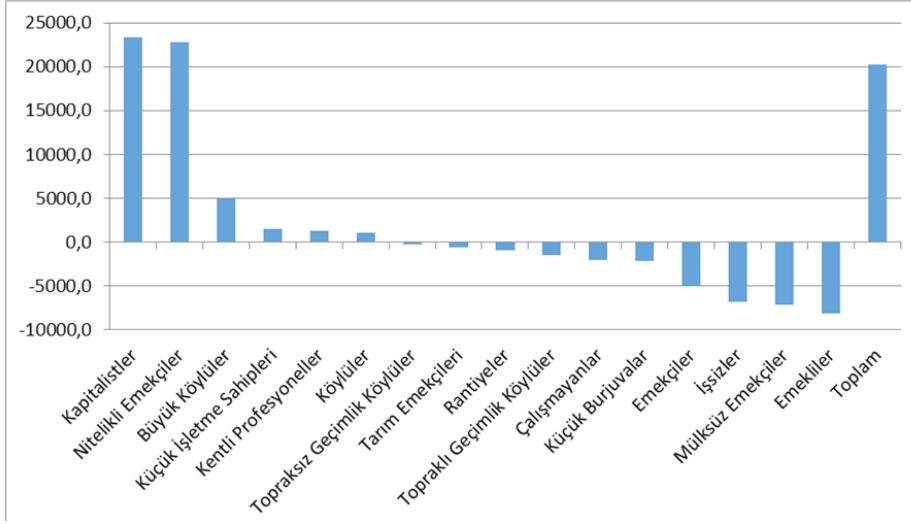
7.c) Hizmetler

Not: Tüm göstergeler TÜİK verilerinden türetilmiştir. Aksi belirtilmedikçe tüm veriler Yurtiçi Üretici Fiyatları Endeksi (YiÜFE) ile deflate edilmiştir.

Nafile, çünkü nasıl kapitalist firmalar borca dayalı bir birikim modelini tükettilerse toplumsal sınıflar da borca dayalı tüketim modelinin sonuna gelmiş gibi görünmektedirler. Şekil 8, toplumsal sınıfların 2015 yılı için harcama-gelir açığı pozisyonlarını vermektedir. Şeklin anlattığı çok açıktır; sermaye ve mülk sahibi sınıflar dışında diğer tüm sınıflar bir bütün olarak gelirleriyle harcamalarını karşılayamaz durumdadırlar. Bu tablo sadece 2015 için değil öncesi ve sonrası için de geçerlidir. Buradan özellikle nüfusun ağırlıklı bölümünü oluşturan açık veren sınıfların muazzam bir borç stoku biriktirdikleri anlaşılmaktadır.

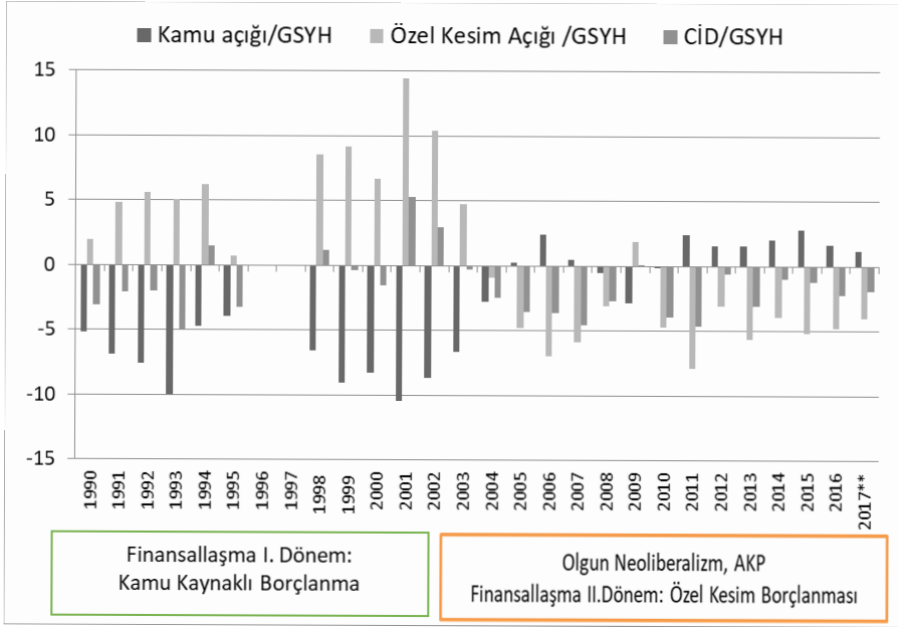
Şekil 8: Hane Sınıflarının Gelir-Harcama Açıkları (Milyon TL), 2015

Kaynak: 2015 Hanehalkı Bütçe Anketi'nden türetilmiştir.

Borçlanma ve açıklar toplumun ve ekonominin geneline metastaz yapmış bir tümör gibidir. Nitekim şekil 9 bunu çok sarıh bir şekilde ortaya koymaktadır. Görüldüğü gibi AKP'li yılların öncesine kamu kesimi açıkları damgasını vururken, AKP'li yıllarda büyüyen özel kesim açığı dönemin ayırt edici niteliği haline geldi. Bu arada kamu kesiminin bu ikinci dönemde fazla vermesi de aslında bir taraflı bütçe sistematigindeki radikal bir dönüşüme bağlıdır. AKP'li yılların öncesinde zaten düzeyi çok yüksek olmayan özelleştirme gelirleri bütçede gösterilmezdi. Oysa 2003 sonrasında özelleştirme gelirleri bütçenin gelir bölümüne yazılmaya başlandı. Ayrıca yine bu dönemde bütçe içinde faiz ödemelerinin payı düştü. Kısacası 2003 sonrası fazla verildiğini gösteren kamu kesimi dengesi geleneksel kamu gelirlerinin, özellikle vergilerin artışıyla kaynaklanmamaktadır.

Şekil 9. Kamu ve Özel Kesim Açığı, Cari İşlemler Dengesi (GSYİH Yüzdesi Olarak)

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı verilerinden derlenmiştir.

Sonuç: Kaçınılmaz Kriz

Öncelikle kriz kavramının artık sadece bir momenti anlatmadığını bir kere daha vurgulayalım. Türkiye örneğinde kriz dinamiği çok gerilerden bu yana işlemektedir. Üstelik alttan alta değil, gayet teşhis edilebilir bir açıklıkta işlemektedir. Tüm göstergeler aslında fırtına bulutlarının çoktandır toplandığını göstermektedir. Olguları bir bir sıralarsak bunu daha iyi anlayabiliriz. Öncelikle sektörlerde 2003 sonrasında yükselen bir dış borç stokunun ateşlediği bir yatırım ve üretim artışına rağmen kârlılık ve kâr oranları düşüş göstermiştir. Ayrıca reel sektörlerde emek verimliliği de tepe aşağı yuvarlanır bir şekilde düşmüştür (sanayi sektörü için 2014 sonrası hariç). Bu palyatif büyümeye reel çalışma gelirlerinin aynı oranda artmaması dolayısıyla özellikle çalışan sınıflar cephesinde yükselen bir borçlanmanın olanaklı kıldığı yükselen bir tüketim eşlik etmiştir. İstihdam artışına rağmen işsiz sayısı ve bazı dönemlerde işsizlik oranı da artmıştır. Bunun asli nedeni AKP'nin olgun yeni liberalizmine aslında köylülüğü ve küçük üreticiliği eriten bir toplumsal çözülmenin eşlik etmesidir. Böylece özellikle kentsel alanlarda işsiz sayısı ve mülksüz emekçi sayısı kitlesel bir artış göstermişlerdir. Bu süreç içinde düşen kârlılık ve kâr oranı kuşkusuz kapitalist firmaların özellikle dış borcu ödeme kapasitelerini

bir yerde tüketecekti. Aynı durum gelirlerini aşan bir tüketimi (ki bu tüketimin ekserisi yaşamsal gerekliliklere yöneliktir) borçla finanse eden hanehalkları için de geçerliydi. Sermaye yanlısı program dolayısıyla elinde kullanabileceği pek az araç kalan kamu (gerçekten MB faiz oranı ile vergi oranı dışında ne kaldı elinde?) ise bu süreci engelleyebilme yetisine ve isteğine zaten sahip değildi.

Krizin niteliğinin kuramsal teşhisi bu veriler altında çok da zor değil. Türkiye klasik anlamda sıradan bir Marxgil kriz yaşamaktadır. Bu krizin bir kur hareketiyle tetiklenmesi dış kaynaklı olduğunu göstermez. Pek tabii ki küresel piyasalardan gelen etkiler AKP'nin Lale Devri'nin aksine olumsuz etkiye sahiptirler. Ancak hem bu olumsuz etkilerinin derin ve yoğun sonuçları hem de bu ortamda sergilenen çaresizlik konjonktürel ya da kazai değildir, yapısaldır. Türkiye kapitalizmi ilelebet bağımlı ve sıkışmış bir yapı yaratmıştır. Sermaye yanlısı programa ısrarla bağlı hükümetler bu yapısal sıkışmışlık ve bağımlılığı payandalamaktan başka bir şey yapmadılar. Kuşkusuz sorunun yapısal olması onları üstelenmeleri gereken sorumluluk ve suçtan azade kılmamaktadır. Bu yapı ithalata dayalı bir üretim ve bu üretimi görece kârlı kılmaya yönelik düşük ücret ve gelir politikası, sermayenin üstündeki her türden maliyeti kamusallaştırma ve sermayeyi tüm toplumsal ve mali yükümlülüklerinden muaf kılma; üretimi çok az bile olsa arttırmak için kallavi sermaye girişi ve sermaye girişi için her türden ödünün verilmesi; gelir açığını kapatmak için borçlandırma ve borcun geri ödenmesi için daha fazla borçlandırma üzerine kurulmuş bir yapıdır. Bu nedenle Türkiye kapitalizmi için kriz kehanetinde bulunmakta ve bu kehanetin gerçekleşmesinde bir olağanüstülük yoktur. Çünkü Türkiye kapitalizmi yapılaşmış krizdir.

Sonnotlar

¹ Augur Roma yönetsel yapısında patrici sınıfından soyluların üstlendiği önemli bir görevdir. Aslen falcılık veya kahinliktir. Savaş ilan edileceği zaman senatoda toplananlar önce augurların ortaya çıkan işaretleri yorumlamasını beklerlerdi. Eğer işaretler olumlu ise savaşa gidilirdi.

² Hemen bir itiraz gelebilir; Keynes'in ve tilmizlerinin sürekli olarak kriz ve durgunluk vurguları hatırlatılabilir. Ancak Keynes ve tilmizleri açısından kriz dinamikleri sistemik değildir, olsa olsa iradi olarak atılmış adımların doğal sonucudur. Dolayısıyla kaçınılabilir bir moment olarak algılanır kriz anı. Bu anlamda Keynesyen "kuram" bir kelimenin tam anlamıyla bir kuram mıdır, yoksa günü kurtarmaya dönük bir acil eylem planı mıdır? Tartışılmalıdır.

³ Bu nedenle İktisat tedrisatında ağırlık giderek kuramsal/tarihsel olandan pratik/yöntemsel olana kaymaktadır.

⁴ Örnek olsun, ekranlarının altındaki bantlardan sürekli borsa endekslerindeki ve döviz kurlarındaki değişimi veren ve iş âlemine yönelik yayın yapan kanallarda son iki aydır hem kamunun hem de özel sektörün kolayca dış borç bulabilmeleri olumlu bir şeymiş gibi sunulmaktadır. Bu güzellemeyi kamu ve özel sektör dış borcu dağ gibi büyüyen bir ülkede yapmaktalar ve utanmamaktalar.

⁵ Özellikle Keynesyen dönemin niteliğiyle ilgili tartışmalar bir taraftan yeni liberalizme bakışımızı da etkilemektedir. Bir görüşe göre olağanüstü tarihsel ve ekonomik şartların bir sonucu olarak ortaya çıkan Keynesyen dönem aslında sıra dışı bir ara dönemdir. Örneğin Howard ile King gelişmiş ülkelerde dönemin belirli tarihsel, siyasal ve ekonomik şartların bir araya gelmesinin bir ürünü olduğunu belirtmektedirler (Howard ve King, 2008). Diğer taraftan bir grup yazar yeni liberalizmin aslında II. Savaş'ın sonundan itibaren örgütlenen sermaye gruplarının ve seçkinlerin uygun şartları yakaladıklarında hayata geçirdikleri bir proje olduğunu belirtirken aslında zımnî olarak Keynesyen dönemin sermaye gruplarının zorunlu olarak katlanmak durumunda kaldıkları bir tür anlaşmanın üstünde yükselen bir dönem olduğunu da ima etmektedirler. Bu bakış açısının en iyi örneği kuşkusuz David Harvey'in *A Brief History of Neoliberalism* başlıklı kitabıdır (Harvey, 2005).

⁶ Boratav özellikle 2018Zilk sekiz ayında hem yabancı sermaye girişlerinde sert bir yavaşlama hem de yerli sermaye kaçışında ciddi bir artış olduğunu tespit etmektedir (Boratav, 2019: 317).

Kaynakça

Bahçe S, Günaydın F Y ve Köse A H (2011). Türkiye'de Toplumsal Sınıf Haritaları: Sınıf Oluşumları ve Sınıf Hareketliliği Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çalışma. İçinde: *Bilsay Kuruç'a Armağan* (der. S. Şahinkaya ve İ. Ertuğrul), Ankara: Mülkiyeliler Birliği Yayınları No. 2011/1, 359-392.

Bahçe S ve Köse A H (2017). Social Classes and the Neo-Liberal Poverty Regime in Turkey, 2002–2011. *Journal of Contemporary Asia*, 47(4), 575-595.

Boratav K (2019). Sermaye Hareketleri ve Türkiye'nin Beş Krizi. *Çalışma ve Toplum*, 60 (1): 311-323.

Harvey D (2005). *A Brief History of Neoliberalism*, Oxford: Oxford University Press.

Howard M C ve J E King (2008). *The Rise of Neoliberalism in Advanced Capitalist Economies: A Materialist Analysis*, New York: Palgrave MacMillan.

Türkiye Ekonomisinin 2019 Krizi: Neo-liberalizm, Yapısal Reformlar, Yeni-Bağımlılık, vs.¹

Aykut Lenger, Ege Üniversitesi İİBF İktisat Bölümü,
e-posta: aykut.lenger@ege.edu.tr

Giriş

Türkiye ekonomisi, Ağustos 2018’de bir kez daha bir döviz kuru krizini deneyimlemiş bulunmaktadır. İzleyen dönemde ve belki de hâlâ, bunun bir kriz olup olmadığı konusundaki tartışmalar bir yana, ciddi ekonomik sıkıntıların baş gösterdiğine tanık olduk. Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin yaşadıkları krizler nitelik itibarıyla birbirinden farklılık gösteriyor. Son 20-30 yıllık dönemde, gelişmekte olan ülkelerde gözlenen finansal krizlerde *ani duruş* ve *geri dönme* kavramlarıyla açıklanan, uluslararası finansal sermayenin ülkeden kaçışı adeta finansal krizin bir alamet-i farikası haline gelmiş durumda. Yüzeysel bir bakış açısıyla, sıcak para olarak da adlandırılan, bu kısa vadeli sermaye çıkışları krizin tetikleyicisi olarak görülüyor. Oysa finansal bir kriz ile eşanlı olarak ortaya çıkan bu gelişmeyi, krizin nedeni değil, göstergesi olarak tanımlamak daha doğru bir yaklaşım olur. Bu ortak göstergeye ve diğer benzerliklere karşın, gelişmekte olan ülkelerin, krize yol açan sorunlarının da aslında farklılaşabileceğini anımsamak gerekiyor. Örneğin, bizim ekonomimizde inşaat sektörünün görece payının artırılması bu çerçevede görülebilir. Bu yazıda, olası farklılıkları da göz önünde bulundurarak, merkez-çevre ülkeler sınıflaması açısından (hâlâ ve belki de hep) bir çevre (yarı-çevre) ülkesi olarak, Türkiye ekonomisinin yaşadığı gelişmelerin dinamiklerini üzerinde durmaya çalışacağım.

Döviz Kuru Krizi, İktisadi Krize Dönüştü mü?

Bir iktisadi kriz, genel olarak iki çeyrek dönem (altı ay) üst üste Gayrisafi Milli Hasıla (GSMH)’da azalma olarak tanımlanır. 2018 son çeyrek GSMH verileri henüz açıklanmadığı için döviz kuru krizinin ekonomik krize dönme sürecinin başlayıp başlamadığını teknik olarak bilmiyoruz. Ancak, bu sıkıntılı dönemin bir ekonomik kriz olarak çeşitli toplum kesimleri tarafından çok derinden hissedildiğini de net olarak gözlüyoruz. Henüz ekonomik kriz olarak adlandıramadığımız bu dönemin, aslında teknik olarak bir kriz olarak tanımlanabilmesi belki de

mümkün. Çünkü 2016 yılında TÜİK tarafından GSMH serilerinin hesaplanma yönteminde bir değişikliğe gidilerek, eski serinin çok üstünde seyreden yeni GSMH verileri yayımlanmaya başlandı. Bu serilerde, imalat üretiminden çok, inşaat sektörünün payı ön plana çıkarıldı ve bu sektörün yatırımları farklı biçimde hesaplanmaya başlandı (Bakış, 2018). Bu tür yöntemsel yanlışlıklar nedeniyle, çok sayıda iktisatçı üretimden kopuk bir gösterge olan yeni GSMH serisinin güvenilir olmadığını ve kullanılmaması gerektiği düşünüyor (örneğin, Boratav, 2017). Güvenemediğimiz bir GSMH serisine bakarak döviz kuru krizinin, iktisadi krize dönüp dönmediğini saptamaya çalışmak yerine, bazı başka göstergeler bize yol gösterici olabilir. Örneğin, dış ticaret açığı Temmuz 2018’de azalma göstermiştir. Bu da üretimi için dışa bağımlı bir ekonomi olarak Türkiye’nin üretiminde bir azalmaya işaret etmektedir. Yani, yeni GSMH serisi ile düşük de olsa, büyüme gözlenen 2018 üçüncü üç aylık dönemde, belki de eski seri ile hesaplanmış olsaydı bir küçülme yaşamış olabileceğimiz, tümüyle spekülasyondan ibaret olsa da göz ardı edilmemelidir. Sanayi üretiminin aylık verilerine göre, ister eski, ister yeni seri ile olsun, sonuncu çeyrek dönem GSMH serisi henüz açıklanmamış olsa bile, çok büyük olasılıkla daralma kaydedecektir. Sanayi Üretim Endeksinin Aralık 2018’de % 9,8 azalmış olması (TÜİK, 2019) bu olasılığı güçlendirmektedir. Bu nedenle, aslında 2018’in son iki çeyrek döneminde bir ekonomik daralma yaşamış olmamız ve krizin bir ekonomik kriz olarak adlandırılması da belki de söz konusu olabilir. Ancak, şimdilik bu olasılığı bir kenara bırakarak, yaşanan gelişmeleri, henüz ekonomik krize dönüşmemiş bir döviz kuru krizi olarak adlandıralım.

Ağustos 2018’de yaşanan döviz kuru krizine, görünürde Rahip Brunson nedeniyle ABD ile gerilen ilişkilerin yol açtığı düşünülüyor. Dolayısıyla, Türkiye Ekonomisinin iç sorunlarından kaynaklı değil, dış kaynaklı bir kriz olduğu ileri sürülüyor. ABD Başkanı Trump yalnızca Türkiye ile değil, neredeyse dünyadaki her ülke ile bir gerginlik çıkarma konusunda özen gösterdiğine göre, diğer ülkelerde değil de, neden yalnızca Türkiye’de bu boyutta ekonomik bir sorun ortaya çıktığı sorusu yanıtlanmaya muhtaç. Görünürdeki Brunson krizi patlamaya hazır olan bombanın fitilini ateşlemiş olabilir. Brunson iade edilince metafordaki fitil ateşi sönmüş veya zayıflamış olabilir. Bu nedenle, hızla gelişen bir ekonomik krize dönüşmemiş de olabilir. Asıl olarak, bombanın neden patlamaya hazır hale geldiğini anlamak daha büyük önem taşıyor. Bu durumda, sönen fitili başka bir olumsuz gelişmenin ateşlemesi mümkündür. Başka bir deyişle, çok derin bir kriz tehlikesi henüz ortadan kaldırılmış değildir.

İktisatçılar, içinde bulunduğumuz krizin nedenlerini iktisadın farklı bakış açılarıyla değerlendirirler. Kimisi makroekonomik açıdan bakarak, para ve maliye politikalarını, kimisi uluslararası iktisadi ilişkileri, kimi de kalkınma

açısından bakarak ekonomik yapıyı değerlendirir. Bazı başka iktisatçılar da, nedene değil, sonuca odaklanarak krizin bölüşüm ilişkileri üzerindeki etkisini vurgular. Bu yaklaşımların her biri, dalgalanmayı bütün boyutlarıyla anlamamız için gerekli analizi sağlar. Ancak, en temelde yatan nedeni kavramak için tüm bu bakış açılarını ekonomik yapı ile ilişkilendiren analizlere odaklanmak gerekir.

Etkin Olmayan Para ve Maliye Politikaları

Kamu otoritesinin para ve maliye politikalarının etkin biçimde uygulaması durumunda ekonomik sorunlara karşı önemli kazanımlar elde edilmesi, en azından çözümünü için zaman kazanılması söz konusu olabilir. Ancak, özellikle son birkaç yıldır bu politikaların etkin biçimde uygulanması konusunda, fizik biliminin deyimleriyle, bazı sürtünmeler gözlenmektedir. Para politikası açısından bakıldığında, akla Merkez Bankasının para politikası araçları değil, Cumhurbaşkanının 2018'deki Londra ziyareti sırasında ekonomi yönetiminde ipleri ele alacağı şeklindeki demeci gelmektedir. Uluslararası sermaye çevrelerinin en önemli merkezlerinden birinde, faizlerin azaltılacağı şeklindeki demeç, Merkez Bankasının uygulayacağı tüm para politikası hedeflerini boşa çıkararak ve kısa vadeli sermayeyi ürküterek, döviz kurunda yükselişe neden olmuştu. Merkez Bankası da bir para politikası aracı olan faizi ekonominin gereklerine göre belirlemek yerine, en azından sabit tutma politikası nedeniyle para politikası etkin biçimde uygulanamadı.

Aslına bakılırsa, faiz konusunda gösterilen duyarlılık, boşuna değil. "Faiz neden midir, sonuç mudur?" tartışmasına fazlaca girmeden, faizin hem neden, hem sonuç olduğunu belirtelim. Çünkü faiz, iktisadi deyimlerle, endojen (içsel) bir değişkendir. Bir sonuç olarak, yüksek faiz bir ekonominin sağlıklı olmadığı, finansal kaynakların yetersiz olduğu, kamu ve/veya özel kesim açıklarının yüksek olduğu anlamına gelir. Ama göstergeyi sizin doğrudan idari kararlarla düşürmeniz ekonomiyi sağlığına kavuşturmaz, kendiliğinden düşmesi gerekir, ya da olması gereken düzeyde bir faizi, Merkez Bankasının belirlemesi gerekir. Bir neden olarak faiz, ekonomik büyümeyi yavaşlatır. Ekonomik bölüşüm ilişkilerini emekçi sınıflar aleyhine bozar. Ancak, bazı dönemlerde, ekonominin frenine basılması gerekir ki, o nedenle faiz, bir para politikası aracı olarak kullanılır. Gerektiği zamanda bir para politikası aracı olarak kullanılmazsa, yaşamakta olduğumuz ekonomik sorunlarla karşılaşılması kaçınılmaz olur. Entegre olduğumuz dünya ekonomisi tamamen faizsiz bir sisteme geçmeden, faizi bir silah olarak kullanmaktan vazgeçmek, ekonominin elini kolunu bağlamak demektir.

Peki, Merkez Bankası son derece yetkin kadrosu ile neden etkin bir para politikası uygulayamamıştır? Bu sorunun yanıtı, bankaya siyasi müdahaledir.

Hükümetin birinci önceliği uzun yıllardır yüksek büyüme performansı olarak belirlenmiş durumda. AKP hükümetlerinin ilk yıllarındaki yüksek büyüme performanslarının sürekli hale getirilmesi amaçlandı. Bu nedenle faiz politikası, ideolojik olarak faize karşı tutum tartışması bir yana, büyümeyi hızlandırma aracı olarak görüldü. Merkez Bankasına siyasi bir müdahale her zaman tek başına kötü olmayabilir. Ama yanlış müdahale kötüdür.

Maliye politikası açısından bakınca, referandum ve seçim yıllarının üst üste gelmesi nedeniyle hükümetin ekonomiyi genişletici (ve büyümeyi de hızlandırıcı) politikaları dikkat çekiyor (Boratav, 2018). Mali disiplin konusunda alarm vermemizi gerektiren bir durum henüz olmasa da, bazı harcama kalemlerinin Sayıştay denetiminden ve merkezi bütçe hesapları dışına çıkarılmasını anımsamak gerekir. Bu noktada, son dönemde gerçekleştirilen büyük kamu yatırımlarına da değinelim. Yani, kamu açığı, bizim hesaplarda gördüğümüzden çok daha fazla olabilir. Bunun piyasa üzerindeki etkilerini de hissediyor olabiliriz. Kısaca, maliye politikalarının popülizm temelinde biçimlendiğini, bunun da krizin tüm nedeni olmamakla birlikte, önemli nedenlerden biri olarak kolaylaştırıcı etkiye sahip olduğunu anımsayalım. Diğer yandan, çok büyük kamu yatırım projeleri “yap-ışlet-devret” modeliyle gerçekleştirildi. Üçüncü Köprü, bazı otoyollar gibi kamu yatırım projelerinin yanlış projelendirilmiş ve fiyatlandırılmış olması ve verilen hazine garantileri nedeniyle, mali disiplini bozucu etkisi olmasa da, bozulsaydı ortaya çıkaracağı ekonomik etkileri hissediyor olabiliriz. Verilen garantiler nedeniyle bu etkiler gelecekte daha da artabilir.

Popülizm Türkiye siyasi tarihinde hiç eksik olmadığına göre, daha önce değil de, neden şimdi krizle ilgilidir? Diğer gelişmelerle birlikte değerlendirildiğinde önemi ortaya çıkabilir. Brunson krizinin tetikleyici rolü, popülizm, faiz konusunda gösterilen direnç ve Merkez Bankasının silahını elinden almakla birleşince anlaşılabilir. Ancak, daha derinde yatan yapısal nedenler analiz edildiğinde bu tetikleyici rol, çok daha net anlaşılabilir.

Dünya ülkeleri arasında en yüksek hızlardan biri ile büyümekteyken, birden bire böyle bir krizle neden karşılaşmış olabiliriz? Önce kontrolümüz altında olmayan bazı gelişmelere dikkat çekelim: 2008 krizinden sonra merkez ülkelerdeki ekonomik durgunlukla mücadelede uygulanan düşük faiz politikası, bizimki gibi açıkları nedeniyle dış finansal kaynağa ihtiyaç duyan ülkelere yönelerek, bu ülkelerde ekonomiyi bir süre canlandırdı. Merkez ülkelerin durgunluktan yavaş yavaş çıkması ve bu nedenle arttırılan faiz oranları nedeniyle, sermaye akışlarının yönü tersine döndü. Bu nedenle döviz kuru üzerinde arttırıcı etkisi oldu.

Peki, neden uluslararası finansal sermayenin akışkanlığı bizim ekonomimiz üzerinde olumsuz etkilerde bulunuyor da, başka ekonomiler üzerinde bu denli yıkıcı etkide bulunmuyor? Bazı görüşler üretmekten çok, tüketme eğilimine sahip toplumlarda, ister kamu, ister özel kesimde bu tür açıkların kaçınılmazlığına işaret ediyor. Doğu toplumlarının Batının üretim kalıpları yerine, tüketim kalıplarını taklit etmeleri şeklinde eleştirileri de, bu eğilimi ile ilgili olarak görülebilir. Aslında, yaşanan her krizi açıklama gücüne sahip olabilecek bu sihirli karşılaştırma, üretimden çok tüketme isteği, her toplumda gözlenebilir. Ancak, üretim ve tüketim dengesizliği üretme kapasitesi ve yeteneği yeterli olmayan bizimki gibi toplumlarda daha yaygın ve ciddi bir sorun olarak ortaya çıkıyor. Araştırma-Geliştirme, yenilikler, teknolojik gelişme gibi üretim kalıplarına eşlik eden demokrasi ve özgürlüklerin de bu noktada altını çizmek gerekiyor.

Bu açıdan değerlendirildiğinde, krizin nedeni sorusuna kısa yoldan yanıt vermeye kalkışınca, “açık verdiğimiz için” yanıtı en temeldeki nedene işaret ediyor. 2018 döviz krizini de bu kapsamda değerlendirmek mümkün: üretimden çok tüketme eğilimi ve bunun ortaya çıkardığı açıklar. Kamu kesimi, önceki krizlerin aksine, bu krizde daha masum bir rolde bulunuyor. Bu açıklarda kamu kesiminin payı, başka bir deyişle, kamu borçları ekonomideki toplam borçlarda daha az iken, özel sektörün payının çok ciddi boyutlarda olduğu biliniyor. O halde özel sektörün bu kadar borçlanmasına neden olan itici güçler krizin önemli dinamiklerinden sayılabilir.

Kamu kesiminin ekonomideki ağırlığı giderek azaldığına göre devlet, liberal okul temsilcilerinin bu konuda suçlayacakları bir aktör olamaz. Ancak, bu kez devleti “gerekli yapısal reformları” yapmadığı için suçlama yoluna gittikleri biliniyor. Yapısal reform kavramı ile açık üreten mekanizmaların ortadan kaldırılması öneriliyor. Ancak, daha belirgin reçeteler şu şekilde sunuluyor: etkin olmayan kamu üretimi, ekonomiye müdahale ve kamu düzenlemelerinin azaltılması, kısaca kamu kesiminin ekonomideki tüm ağırlığının azaltılması, özelleştirmeler, vb. Bu yapısal reform sözünü yaklaşık 20-30 yıldır işitiyoruz. Yapısal reformların özelleştirme ayağı büyük ölçüde tamamlandığı halde, sorunların çözülmediğini de görüyoruz. Çünkü kamu kesimi açığı, özelleştirmeler ve mali disiplin sayesinde özel sektöre aktarıldığından, başka bir açık türü olan cari açık sorunu olarak kendini gösteriyor. O halde kamu kesimi tek başına bir ekonomideki açıkların sorumlusu değilmiş. Bu kez de cari açığı azaltacak yapısal reformların yapılmadığı şeklindeki eleştirilerin ardı arkası kesilmiyor. Yaklaşık 10-15 yıldır da “yapısal reformlar yapılmadığı için” ekonomimizin cari açık verdiği eleştirilerini işitiyoruz. Acaba bu yapısal reformlar, liberal okulun öngördüğü bir iktisadi ilişkiler örgüsünde gerçekten yapılabilir mi? Böylece, açık vermeyen bir ekonomiye dönüşmek mümkün olabilir mi? Bu sorulara yanıt verebilmek için,

geniş bir tarihsel/ekonomik ilişkiler perspektifi çerçevesi çizmek gerekebilir. Bu, Türkiye ekonomisinin yaşadığı kriz(ler)i sağlıklı bir şekilde çözümleyebilmek için çok kullanışlı olabilir. Gelişmiş Batı Ülkelerinin bakış açısından üretilmiş egemen iktisadi anlayış yerine, Latin Amerika Yapısal Okulunun temsilcilerinin bizimki gibi ülke ekonomileri için geliştirdiği bakış açısı, başka bir deyişle *Bağımlılık* kuramı bu anlamda yol gösterici olabilir.

Bağımlılık Kuramı

1960'larda modernleşme kuramına önemli bir tepki olarak ortaya çıkan ve Raul Prebisch (1950, 1981) gibi Latin Amerikalı öncülerinin yanı sıra, Latin Amerikalı olmayan Andre Gunder Frank (1966), Hans Singer (1950, 1953), Samir Amin (1974) gibi temsilcileri de bulunan bir akım olarak *Bağımlılık Okulunda*, uluslararası işbölümünü merkez ülkeler ve buna bağlı çevre ülkeler ayrışmasında belirleyerek, çevre ülkelerin gelişmesinin sınırları olduğu şeklindeki görüş, temel eksenini oluşturur. Frank (1966)'e göre, gelişme deneyimine sonradan başlayan ülkelerin gelişmiş ülkelerin izlediği yolu aynen izlemesi doğru değildir. Bu ülkelerin kendi temel sorunlarına özgün çözümler üretme gereği bulunmaktadır. Çevre ülkelerin merkez ülkelerle ilişkisinde, merkeze net bir kaynak aktarma mekanizması işlemektedir. Bu bağımlılık ilişkisinden çıkılmadığı sürece, çevredeki her türlü ekonomik gelişme, merkezin yararına olmakta ve merkez ülkeler, çevre ülkelerin ürettikleri net fazlaya bir şekilde el koymanın yolunu bulmaktadır. Örneğin, Prebisch-Singer hipotezine göre, dış ticaret hadleri sürekli çevre ülkeler aleyhine bir seyir izlemektedir. Bu da çevreden merkeze kaynak aktarmanın bir mekanizması olarak tanımlanabilir.

Bu kurama göre, çevre ve merkez ülkeler arasında geçiş olamaz, en azından çevreden merkeze doğru bir hareket olmayacaktır. 1970'lerde bazı ülkelerin sanayileşmeye başlaması ile birlikte Bağımlılık Okuluna yönelik eleştiriler dile getirilmiştir. Ancak, bu eleştiriler şu açıdan temelsizdir. 1970'ler deneyimi Türkiye gibi bazı ülkeleri en fazla yarı-sanayileşmiş bir yarı-çevre ülkesi konumuna getirirken, dünya ekonomisinde gerçekleşen çok hızlı dönüşümlerle, teknolojik gelişmeler, merkez-çevre ekseninde roller ve işlevler yeniden tanımlanmış ve çevrenin merkez olabilme olanağı yine kısıtlanmıştır. Diğer yandan, Güney Kore'nin gelişme başarımı örneği üzerinden yöneltilen eleştiriler için ise, Güney Kore'nin ihracata dayalı büyüme deneyiminin Batı Ülkelerinin gelişme deneyiminden çok farklı olduğunu, Frank (1966)'ın eleştirisi paralelinde, kendine özgü bir kalkınma deneyimi yaşadığını (Amsden, 1989; Wade, 1990) ve merkeze net kaynak aktarımı şeklindeki bağımlılık ilişkilerini kopardığını anımsatmak gerekir. Günümüzde, çok sayıda çevre ülkesinin, sanayileşme deneyimi, küreselleşme eğilimiyle ortaya çıkan üretimin farklı

aşamalarının sınırlar ötesinde gerçekleştirilmesi, başka bir adlandırma ile küresel tedarik zincirinin bir parçası olması, bu ülke ekonomilerini en fazla yarı-çevre konumuna yükseltebilmiştir. Çünkü merkez ülkelerdeki yüksek ücretler, çevre ve iklim konusunda gelişen duyarlılıklar, üretim sürecinin katma değeri yüksek olan tasarım, araştırma-geliştirme, yönetim gibi aşamalarını merkez ülkelerde; çevre kirliliğine yol açabilecek ve ucuz emek gerektiren aşamalarını çevre ülkelerde gerçekleştirilmesi şeklinde bir işbölümünü gerçekleştirmektedir. Buna göre, 1970'lerden itibaren bazı çevre ülkelerin sanayileşme deneyimleri, *Bağımlılık Kuramının* argümanlarını geçersiz kılacak örnekler değildir.

Neo-liberalizm, Küresel Ekonomi, Yeni-Bağımlılık ve Çevre/Yarı-Çevre Ekonomiler

Neo-liberal bir iktisadi ve sosyal düzen 20. yüzyılın son çeyreğini kapsayan dönemde Dünya Ekonomisinin yeniden yapılanması sürecini başlatmış, ABD'de Ronald Reagan, İngiltere'de Margaret Thatcher, Türkiye'de Turgut Özal gibi politik aktörleri bulunan bu akıma göre uygulanan tüm reçeteler piyasalarda kamu sektörünün ağırlığını azaltmak üzere tasarlanmıştır. Ülke ekonomilerinde egemen olan neo-liberal uygulamalar, ülkelerarasındaki ilişkilerde de kendini hissettirmiş ve küreselleşme eğilimi ön plana çıkmıştır. Özellikle dış ticaret önündeki engellerin kaldırılması, küreselleşmenin ilk aşaması olarak, dalga dalga önce merkez, sonra çevre ülkelere yayılmıştır. Dünya Ekonomisine arka planda yön veren IMF, Dünya Bankası gibi bazı uluslararası kuruluşlar, küreselleşme eğiliminin çevre ülkelere tavsiye etmenin ötesine geçerek, kendilerine yardım için başvuran ülkelere bu uygulamaları dayatmışlardır. Özelleştirme, kamunun küçültülmesi, düzenlemelerin ve devletin ekonomiye müdahalesinin azaltılması gibi uygulamalar da, neo-liberal savların ilk dönemlerindeki sıklıkla dile getirilen ve aksi düşünülemez politika seçenekleri olarak sunulmuştur. Türkiye 24 Ocak 1980'de küreselleşme sürecine ilk adımını atarak, aşamalı olarak bu politika tercihlerini yaşama geçirmiştir. Ancak, neo-liberal politikaları en dehşetlisi, 1989 yılında 32 sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile yürürlüğe girerek, uluslararası sermayeye tam serbestlik tanıyan ve böylece ödemeler bilançosunun açık veren kalemlerini finanse edeceği düşünülen uygulamadır. Egemen iktisadi kuram çerçevesinde tümüyle iyi niyetli olarak görülebilecek olan bu serbesti, finans hesabı açık veren ülkelere akan ve dolayısıyla açıkları kapatan ve hem kaynak ülke ekonomisine, hem de hedef ülke ekonomisine yarar sağlayan bir mekanizma olarak kabul ettirilmektedir. Kaynak ülke ekonomisinde bulunan finansal sermaye, elde edemeyeceği kadar yüksek bir getiriye elde etmekte, hedef ülke ise, hem açıklarını kapatarak finansman ihtiyacı giderilmekte; hem de yatırımlarını sürdürebilmektedir. Böylece büyüme sürecini biraz daha devam ettirebilmektedir.

Elbette, gözleendiği ve hissedildiği gibi uygulamada işler pek öngöröldüğü gibi gitmemiştir. Ekonomiler küreselleşip neo-liberal politikaları giderek artan biçimde uygulamaya başlayınca, Dünya Ekonomisinin bütünleşme derecesi artarak, bir zamanlar daha bağımsız olan ekonomilerin birbirine olan bağımlılıkları da giderek artmıştır. Yukarıda değinilen, 2009 krizi sonrası uluslararası sermayenin çevre ölkelere yönelme sürecinin sona ermesi ile yaşanan olumsuzlukları bu bağımlılık çerçevesinde değerlendirebiliriz. O nedenle, bundan yaklaşık 10 sene önce adını bile bilmediğimiz Amerikan Merkez Bankası (FED) Başkanının kim olduğunu, ne zaman seçileceğini biliyor hale gelmemiz, daha önemlisi bu kişinin ağzından çıkan her sözcüğün dikkatle tartılıp yorumlanmaya çalışılması da, son dönemde hiç de yadırganmamaya başlandı. Bağımsız bir ölkede ekonomisi olmaktan hızla çıkmamızın önemli bir göstergesi, FED Yönetim Kurulunun karar almak üzere toplanması, toplantı günün çok öncesinde sadece, ekonomi haberlerini değil, tüm gündemi meşgul eden bir haber olmasıdır. Bu tür bir bütünleşme, bağımlılığı karşılıklı olarak değil, tek yönlü olarak arttırmaktadır. Çünkü Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankasının Para Kurulu toplantısından, Türkiye dışında hiçbir ölkede haber olmamaktadır.

1960'ların Bağımlılık Okulu, dış ticareti çevreden merkeze bir kaynak aktarım mekanizması olarak tanımlarken, neo-liberal dönemde önündeki engelleri kaldırılan dış ticaret bu işlevini güçlendirmiştir. Ama bundan daha da önemlisi, spekülative sermaye akımlarına bağımlılık şeklinde tezahür eden yeni bir bağımlılık kanalı da ortaya çıkmıştır. Yeni bir bağımlılık kanalı olarak sermaye akımlarına olan bağımlılığı kesmek için "açıklarınızı kapatırsanız, bağımlılığınız ortadan kalkar" şeklinde ileri sürölebilecek bir öneri de çok yüzeysel bir öneridir. Bu öneri, çevre ölkeler "yapısal reformları" gerçekleştirmezse, yani ödevinizi yapmazsa, yabancı finansal sermayeye bağımlı kalır, böylece krizleri yaşamaya devam eder şeklinde bir çözümlenmeye dayanır. Acaba, küresel bir ekonomik düzende, merkeze finansal akımlar kanalıyla da bağılı olan çevre ekonomilerinin bu yapısal reformları gerçekleştirme olanağı bulunmakta mıdır?

Bu soruya verilecek yanıt yazık ki olumsuzdur. Özellikle, Türkiye Ekonomisi örneğinde, küresel bağımlılık ilişkileri çerçevesinde yapısal reformları gerçekleştirmek ve açıkları azaltmak bir yana, bu açıkların sürekli artması eğiliminin ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Çünkü kendisine en yüksek getiriyi arayan yabancı finansal sermaye akımları, bir ölkede ekonomisine girdiğinde yerli para yabancı paralar karşısında değer kazanmakta, bir revalüasyon sürecine girmektedir. Döviz kurunda aşağı yönlü bu hareket, genellikle kur düzeyini olması gerektiğinden çok daha aşağılara çekmektedir. Bir ölkede parasının değer kazanmasının kötü olmadığı şekilde eleştiriler gelebilir. Bu eleştiri, merkez ölkesi olmaya özenen bir çevre ölkesinin parasının merkez ölkelerde

benzer düzeylere gelmesinin olumsuz olamayacağını, güçlü paranın bir refah ve zenginlik göstergesi olduğunu ileri sürer. Elbette, güçlü bir para yüksek bir satın alma gücünü gösterir. Ancak, bu yüksek satın alma gücü, ekonomik bir güçlenmeye, üretim, verimlilik ve ihracat artışına dayanmamakta, başkasından ödünç alınan bir paraya dayanmaktadır. Yani başkasının parasıyla yanıltıcı bir zenginlik yaşanmaktadır.

Dolayısıyla, finansal akımların döviz kurlarında bir yanlış fiyatlamaya neden olduğunu saptayalım. Yanlış fiyatlanan bu döviz kuru, bir ülke ekonomisinin küresel ekonomik düzen ile bağlarını ve bu düzendeki rolünü belirleyen en temel değişkendir. Üretim, verimlilik artışı, ihracat vb. süreçlere dayanarak bir zenginleşme şeklinde gelişmenin gerçekleştirilebilmesi için en kritik değişkeni yanlış düzeyde belirleyince, bir ekonomide bu kavramların önemi ikinci plana itilmektedir. Rekabet gücünü gözetmeyen bir döviz kuru, ihracatı özendirmek yerine, ithalatı özendirmekte, yurtiçi üretimi azaltmaktadır. Uzun yıllara dayanan böyle bir süreç yurtiçi üretimi geçici olarak azaltmanın ötesine geçerek, fabrikaların kapanmasına, bazı sektörlerin çökmesine neden olmaktadır. Uzakdoğu rekabetinin yanı sıra, rekabet gücünü gözetmeyen döviz kuru dikkate alınınca, tekstil sektörünün son 20 yıllık gerilemesini anlamak daha kolaylaşmaktadır. Yurtiçinde üretmek yerine, ithal etmek daha rasyonel bir ekonomik seçenek olarak ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle, Türkiye ara malı üretiminde özellikle son dönemde çok ciddi bir gerileme yaşamıştır. Üretimi arttırmak için ara malı ithal etmek zorunluluğu ve ekonomik büyüme sürecinin ara malı ithalatına bağımlı hale gelmesi gözlenmiştir. Böylece ekonomide katma değer üretim süreci sınırlı hale gelmektedir. Bu süreç, büyüme süreci hızlandığında, yüksek ithalat ve dolayısıyla dış ticaret açığına neden olmakta, bu açıkların finanse edilebilmesi için ise yabancı finansal sermaye ihtiyacını ortaya çıkarmaktadır.

Yüksek oranlarda ekonomik büyüme süreci, bu nedenlerle, düşük katma değer, üretim ve ihracatın ithalatı karşılama oranı gibi göstergeler bir yoksullaşmaya işaret etmektedir. Aslında yoksullaşan bir ekonomi, yüksek büyüme hızı ve revalüe edilmiş bir yerli para ile kendisinin zenginleştiği yanılgısına kapılarak, ekonomik tercihlerini belirlerken doğru bir pusulaya sahip olamamaktadır. Böylece, daha fazla harcama, daha fazla ithalat nedeniyle yurtdışından sürekli borçlanılmaktadır. Tüketim artışı nedeniyle, Türkiye’de yurtiçi tasarruf oranlarının %13’lere kadar gerileyerek, sermaye birikimi ve dolayısıyla sürdürülebilir bir büyüme için gereken dinamiği ortadan kaldırmıştır. Başarısına imrenilen Çin’in yurtiçi tasarruf oranının % 45’ler düzeyinde olduğunu belirtmek gerekir. Türkiye Ekonomisinin toplam dış borç stokunda aslan payına sahip olan özel sektör kuruluşlarının birikmiş borcu bu çerçevede anlaşılabilir. Bu kadar borç biriktirmiş

bir özel sektörün yeni ara malı ithalatı yaparak, üretimine devam edebilmesi, ancak yeni finansal akımlara bağlı olmaktadır. Açıkça anlaşılacağı gibi, bu son derece kırılğan bir ekonomik yapıdır. Büyüme süreci ile birlikte, ekonomi ve özel sektör firmaları daha fazla açık verip kırılğanlaştıkça, açıkların finanse edilme maliyeti olarak faizin ve ülkenin risk priminin artması yönünde eğilim ortaya çıkmaktadır. Bu elbette sürdürülemez sağlıksız bir ekonomik yapının sürdürülmesi çabasıdır.

Şu halde, yukarıdaki soruya yanıt vermeye çalışalım: böylesi kırılğan bir ekonomik yapıda “yapısal reformlar” yapılarak, ister kamu, ister özel sektöre ait olsun, açıklar azaltılabilir mi? Bu yapıda açıkların azaltılabilmesinin koşulu, büyüme sürecinin yavaşlatılması haline gelmiştir. Hatta Türkiye ekonomisi sıfır hızla büyüse bile cari açığın negatif olacağı yönünde tahminler bulunmaktadır. Son dönemde dış ticaret açığının azalması bu çerçevede anlaşılabilir. Aksi takdirde, bu ekonomide düşük de olsa istikrarlı bir şekilde büyüyen bir ekonomik süreçte açıkları azaltma güdüsü bulunmamaktadır. Çünkü bu kırılğan yapının kendisi açık üreten bir yapıdır. Açık veren bir ülkenin açığını finanse etmek gibi görünürde onaylanabilir bir işlevi bulunan kısa vadeli sermaye girişlerinin, girdiği ekonomide üretim, katma değer, net ihracat faaliyetlerini uyararak, bu ülkenin borcunu geri ödeme kapasitesi arttırması ve açıklarını ve borcunu kapatmaya yöneltmesi beklenir. Ancak, işleyiş bunun tam tersi yönünde olmakta, bu girişler bir ekonomiyi küresel düzene bağlayan ve rekabet gücünü gözetmeyen bir döviz kuru nedeniyle, açıkları kapatmak yerine, bunları daha da derinleştiren kırılğan bir ekonomik yapı üretmekte, bu açıkların azaltılması için gerekli “reformların” yapılmasının önündeki güdüleri kaldırmaktadır. Çünkü iktisadi aktörler açıkları finanse edildiğinde, bir süre bu sağlıksız ve kırılğan yapıyı göz ardı ederek ve kısa vadeli düşünerek, yüksek olduğu sanılan ama net olarak düşük olan getirileri elde etmeye devam etmektedir.

Diğer yandan, düşük düzeyde bir döviz kuru/aşırı değerli yerli para birimi, Dünya Ekonomisinin küreselleşme dönemine denk gelen son 20-30 yıllık dönemde yaşadığı dönüşüm ile uyumlu olmak açısından da dayatılmaktadır. İşgücü maliyetlerinin yanı sıra, çevre ve iklim ile ilgili artan duyarlılıklar nedeniyle, çevre/yarı-çevre ülke ekonomilerine küresel ekonomik düzende dünya ekonomisinin fabrikası olmak rolünün biçilmiş olduğuna değinmişim. Üretim sürecinin dünyanın çok farklı yerlerinde gerçekleştirilmesi ile karakterize edilen küresel üretim biçimi *Küresel Tedarik Zinciri* olarak adlandırılıyor. Çevre/yarı-çevre ekonomilerinin önüne konan başarı hedefi de, bu zincirlerin bir parçası olabilmek olarak tanımlanıyor. Büyümek ve gelişmek isteyen ekonomilerin havucu küresel tedarik zincirlerinin bir parçası olabilmek, sopası da büyüme ve yoksul kalmak oluyor. Çokuluslu firmaların tedarikçisi olabilmek olarak

anlaşılabilir bu rolü üstlenip üretim yapmak ve yurtdışına satmak için, bu zincirde yer alan başka bir parçanın ürünlerini alıp işlemek gerekiyor. Ancak, bu küresel zincirde yer alabilmenin ekonomik açıdan uygun olabilmesi için ithal edilecek girdilerin düşük maliyetli olması gerekiyor. Bu düşük maliyeti sağlayan ya da buna destek olan etmen ise aşırı değerli yerli para birimi oluyor. Böylece küresel tedarik zincirlerinin bir parçası olabilmek kolaylaşıyor. Bu durum, dış ticaret dengesinde ithalatın ihracattan sürekli daha fazla olması olgusunun nedenlerinden biri olarak gösterilebilir. Aşırı değerli yerli paranın olmazsa olmaz koşulu ise, gereğinden fazla spekülasyon sermaye girişleri oluyor. Dolayısıyla, küresel ekonomik düzende edinilecek rol ve işgal edilen konum için kabul edilmesi gereken ön koşullar birbiriyle uyumlu olacak şekilde çevre ülkelere dayatılıyor. Bunun sonucunda bağımlılık çevre ekonomilerin kaçınılmaz bir sonu oluyor.

Sonuç ve Tartışma

Bir çevre/yarı-çevre ülke ekonomisi olarak Türkiye Ekonomisinin ithalata bağımlı üretim ve ihracat yapısının nedeni spekülasyon sermaye akımlarıdır. Bu yapıda üretimi arttırmak ve ihracat yapabilmek için, ara malı ithalatına bağımlılık söz konusudur. Ara malı ithalatına bağımlılık da, Türk Lirasının yabancı paralar karşısında aşırı değerli olması nedeniyle ortaya çıkmaktadır. Yerli para birimini aşırı değerlendiren etmen de sermaye akımlarıdır. Sermaye akımları, palyatif bir çözüm olarak ekonominin tedavi edilmesi gereken hastalıklarının üstünü örtmekte, alınması gereken önlemlerin aciliyetini gizlemekte, daha önemlisi ekonomide kilit öneme sahip değişkenleri olması gereken düzeyinden saptırarak, yurtiçi üretimi zayıflatarak derin bağımlılıklar yaratmaktadır. Bu süreçte, uluslararası rekabet gücü tarafından biçimlendirilmesi gereken kaynak tahsisi ve üretim yapısı ve sürdürülebilir bir ekonomik büyüme çerçevesinden uzaklaşmaktadır. Bu sağlıksız yapı ve artan kırılganlıkları nedeniyle, kolaylıkla ekonomik krizlere açık hale gelmektedir.

Finansman açığı veren bir çevre/yarı çevre ekonomisinin açıklarının kapatılması ilk bakışta ideal bir durum olarak algılsa da, spekülasyon sermayenin amacının bu olmadığını, sonsuz bir kâr güdüsü bulunduğunu biliyoruz. Bu nedenle, Türkiye Ekonomisinin açıklarının çok üzerinde giriş yapan ve bu açıkların daha da artmasına neden olan bir işleyişten söz etmek gerekir. Bunun göstergelerinden biri, çok önceleri bir bankadan kredi alabilmek için binbir zorlukla karşılaşan sıradan biri, son 10-20 yıldır, bankaların kendisine kredi verebilmek için birbirleriyle rekabet ettiğine tanık oluyor. Bu ülkeye gelen spekülasyon sermayenin ekonomide bir dağıtım kanalı olarak bankaların verilmemesi gereken kredileri vermesine neden olduğuna, üretken yatırımlar yerine, daha çok tüketimi

pompaladığına, üretken herhangi bir yatırım projesi bulunmayan firmalara gereğinden fazla verildiğinde, sağlıksız yatırım kararları verildiğine işaret ediyor. Bu noktada dış ticarete çok sınırlı biçimde konu olan ve döviz getirisi yok denecek kadar az olan inşaat yatırımlarını anmadan geçmek olmaz. Arz fazlalığı bulunduğu uzunca bir süredir tahmin edilen, ancak maliyetler nedeniyle fiyatları düşmeyen inşaat sektörüne yatırımların pompalanmaya devam edilmesi akılcı olmayan ekonomik kararların iyi bir örneğidir. Kısacası, tüm aktörlerin sağlıklı karar alma süreçlerini bozarak, açıkların daha artmasına neden oluyor. Bu nedenlerle, finansman açığının kapatılması gibi önemsenmesi gereken bir rolden çok daha farklı olarak, bu açıkları gereğinden fazla kapatan finansal sermaye akımları; ekonomik kriz yaşaması gereken bir ekonomide, krizlerin bir süre daha ertelenmesine neden oluyor. Bu arada bu ekonominin hızla büyüme sürecine girmesini de sağlayan bu akımlar, hasta olan bir ekonomiyi sağlıklı gibi göstermek gibi rolü ile anılmalıdır.

Dikkat edilirse, burada hem hızlı bir büyüme süreci, hem zayıflayan yurtiçi üretim kavramları aynı yazıda geçmektedir. Bu benim içine düştüğüm bir çelişki ya da yaptığım bir hata değildir. Zayıflayan yurtiçi üretim ile üretim deseni anlatılmak istenmektedir. Rekabet gücüne göre belirlenmeyen döviz kurları nedeniyle rekabet edemeyen firmaların zayıflaması ya da yok olması ile üretim deseni güçlenmemekte, zayıflamakta ve ithalat bağımlılığımız artmaktadır. Kalan firmaların artan talep karşısında üretimini arttırması ile hızlı bir büyüme sürecine girilmekte, bu büyüme sürecine de artan ithalat bağımlılığı yüksek dış ticaret dengesizliği ile cari açıklar eşlik etmektedir.

Neo-liberal politikaların başarısızlığı ve bu politikaların tasarımında beklenenden farklı sonuçlar doğurması olgusuna işaret etmek için Türkiye ekonomisi bir laboratuvar deneyi olarak sunulabilir. 1980 sonrası izlediği neo-liberal politikalar demetinde yer alan, özelleştirmeler, kamunun ekonomideki ağırlığının ve kamu müdahalelerinin azaltılması gibi politikalar “ortak malların trajedisi” (“*tragedy of commons*”) olarak bilinen sorunla karşılaşmamak üzerine inşa edilmişti. Bilindiği gibi, İngiltere’de ortak meralarda koyun otlatmanın marjinal faydası kişilerde toplanırken, marjinal maliyeti tüm toplum tarafından paylaşılıyordu. Gereğinden fazla otlatma sonucu toplumsal maliyetin marjinal faydadan her zaman fazla olması olgusu, çitleme hareketiyle özel mülkiyetin doğması sürecine yol açmıştır. 1980 sonrasında liberal bir ruhla ortak mülkiyetin ve kamunun ağırlığının azaltılması politikaları sonunda geldiğimiz noktada, yaşamakta olduğumuz krizde kamu borçlarının değil, özel sektör borçlarının asıl sorumlu olduğu gerçeği, bu politikaların sorgulanması için yeterlidir. “Hata yapan bedelini öder” ya da “her koyun kendi bacağından asılır” öğretisi, marjinal fayda ve maliyet aynı aktörlere de gitse, yanlış kararların toplumsal

maliyetlere dönüşmesinin kaçınılmaz olması nedeniyle çökmüştür. Miyopik biçimde ve sorumsuzca biriktirdikleri borçları nedeniyle iflas eden ve bundan sonra edecek olan firmalar, bu maliyetlerle yalnızca kendilerini karşılayamayacak, Türkiye ekonomisine de büyük maliyetler getirecektir.

Son olarak, bölüşüm ilişkileri üzerindeki yansımalara ilişkin bir iki saptamaya yer verelim. Spekülatif sermaye akımlarının serbestliği, geleneksel ücret-kâr çekişmesinin yeniden yorumlanması gerektiğine işaret etmektedir. Bu çekişmenin taraflarından biri olan sermayenin kendi içinde yeni bir çekişme yaşamaya başladığını, bu çekişmenin üretken sermaye ile spekülatif sermaye arasında olduğunu görmezden gelemeyiz. Dolayısıyla, çekişmenin tarafları artık, emek-sermaye değil; emek, üretken sermaye ve spekülatif sermayedir. Geleneksel taraf sınıflamasında, sermaye emeğin artığına el koyarken, yeni çekişme biçiminde bu el koyma devam etmekle birlikte, daha önemli bir artık transferi gerçekleşmektedir. Bu da spekülatif sermayenin hem üretken sermayenin, hem de emeğin artığına el koyma sürecidir. Üretken sermayenin artığına el konması, geleneksel emek-üretken sermaye çelişmesini daha çetin hale getirmektedir. Kısaca, bu sürecin en fazla kaybedeni emektir. O halde, emeğin mücadele önceliği spekülatif sermayeye karşı olursa, ücret-kâr çekişmesinde emek mücadelesi daha elverişli koşullarda sürdürülebilir.

Sonnot

¹ Eleştiri ve önerileri için Mustafa Pirili'ye teşekkür ederim. Olası yanlışlıkların sorumluluğu bana aittir.

Kaynakça

Amin S (1974). Accumulation and Development: A Theoretical Model. *Review of African Political Economy*, 1(1), 9-26.

Amsden A (1989). *Asia's Next Giant: South Korea and Late Industrialization*. New York: Oxford University Press.

Bakış O (2018). Yeni GSYH Serilerinin Getirdiği Farklılıklar ve Sorunlar. *Marmara İktisat Dergisi*, 2(1), 15-42.

Boratav K (2017). Büyüme Göstergelerinde Kargaşa: Durgunlaşma mı? Dinamizm mi? *Sol*, 22 Eylül.

Boratav K (2018). Kriz Üzerine Soru ve Yanıtlar. *İktisat ve Toplum*, Eylül.

Prebisch R (1950). *The Economic Development of Latin America and its Principal Problems*, United Nations Department of Economic Affairs, New York.

Prebisch R (1981). The Latin American Periphery in the Global System of Capitalism. *CEPAL Review*. 143-150.

Singer H W (1950). The Distribution of Gains Between Investing and Borrowing Countries. *American Economic Review, Papers and Proceedings*, 40(2), 473-85.

Singer H W (1953). Obstacles to Economic Development. *Social Research*, 20(1), 19-31.

TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) (2018). Sanayi Üretim Endeksi 2018. Ankara:TÜİK

Wade R (1990). *Governing the Market: Economic Theory and the Role of Government in East Asian Industrialization*. Princeton: Princeton University Press.

Krugman'ın Senaryosu ve Türkiye Krizi¹

Korkut Boratav, e-posta: korkut@boratav.com

Paul Krugman, 11 Ağustos 2018'de New York Times'ta Türkiye'nin ekonomik krizi üzerinde ("*Partying Like It's 1998*" başlığını taşıyan) bir yazı yayımladı.

Nobel ödüllü iktisatçının Türkiye için Ağustos başında koyduğu kriz teşhisi nereden kaynaklanmış olabilir? Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın Merkez Bankası'na ve "faiz lobisi"ne karşı sert söylemini Mayıs'ta Londra'ya taşınması Batı basınında yer bulmuştu. Aynı tarihlerde uluslararası derecelendirme kuruluşlarının Türkiye'ye ilişkin bozulan algılamaları da Batı ekonomi medyasına yansımıştı. Bu algılamalar, Türkiye ekonomisine ilişkin iç ve dış dengesizlik göstergelerini de kullanmakta; bazıları (aslında "kriz" iması içeren) *sert bir iniş* olasılığını vurgulamaktaydı².

Bu kaynaklardan, değerlendirmelerden esinlendiği anlaşılan Krugman'ın yazısı, Türkiye ekonomisinin nicel verilerini kullanmıyor; "benzer krizler"den türetilmiş bir genelleme özelliği taşıyor. Türkiye krizinin nedenlerini ve olası gelişim doğrultusunu inceliyor ve krize karşı geleneksel olmayan politika seçeneklerine işaret ediyor. Bazı öğelerinin tartışılmasını yararlı gördüm.

Bu yazıda, Krugman'ın makalesini bir referans çerçevesi olarak ele alıyorum ve 2018-2019 krizinin *nedenleri, seyri, olası politika seçenekleri* üzerindeki tespitlerimi ve görüşlerimi bu çerçeveye karşılaştırıyorum.

Krizin Temel Nedeni

Krugman, 2018 Türkiye krizini, 1998'de Doğu Asya'da patlak verip tüm "Güney" coğrafyasına yayılan kriz türüne benzetiyor. Aktarıyorum:

Yirmi yıl önceki Asya finansal krizini kavramaya epey zaman vermiştik. Türkiye'nin benzer bir krize girip girmeyeceğini merak ediyorduk. Başladığı anlaşılıyor.

Senaryo şudur: Yabancı alacaklıların (her nedense) gözdesi olan bir ülke, yıllar boyunca yüksek düzeyli yabancı sermaye girişlerine muhatap olur. Ulusal parayla değil, yabancı parayla borçlanması kritiktir. ABD ise, yüksek fon girişlerine rağmen dolarla borçlandığı için bu tür kırılganlık taşımaz.

Şenlik, bir noktada son bulur. Yabancı borçlanmanın ‘ani duruşu’ farklı nedenlerden olabilir: İktisat politikalarını damadınıza emanet etmek; ABD faizlerinin yükselmesi veya yatırımcıların size benzettiği başka bir ülkedeki kriz gibi...

Krugman’ın yazısı, “*Partying Like It’s 1998*” başlığını taşıyor. Yukarıda aktardığım paragraflara baktıktan sonra, yazarın meramını Türkçe olarak “*1998 şenliğini arayanlar...*” diye ifade edebiliyorum. AKP’nin 2003-2007’yi kapsayan “bol kepçe dış kaynak yılları” için *Lale Devri* yakıştırmalarını yapmışım. Krugman da, 2018 krizi öncesindeki Türkiye’yi, yirmi yıl önceki Doğu Asya krizinin arifesi ile karşılaştırıyor ve “şenlik” sözcüğü ile ifade ediyor.

Türkiye, 2003-2007’yi andıran başka “Lale Devirleri” de yaşadı. Hepsi daha kısa süreli oldu. 2009’un ikinci yarısında başlayıp 2010 sonuna kadar coşkulu sermaye girişleri ile beslenen bir diğer “şenlik”, krizle değil, finansal gerilimlerle son buldu. Erdoğan’ın yüksek faizlere karşı suçlamaları, eleştirileri bu gerilimlerin yansımalarıydı.

Krugman’ın “şenlik” diye adlandırdığı son “Lale Devri” ise Ocak 2017-Şubat 2018’i kapsadı; on dört ay sürdü: 2017’de yabancı sermaye girişleri, bir önceki yıla göre yüzde 46 oranında (\$33,8 milyar → \$49,4 milyar) arttı. Ocak-Şubat 2018’de bu tempo hızlandı; iki ayda 12,9 milyar dolarlık (12 ay öncesine göre %78 artan) yabancı sermaye girişi daha gerçekleşti.

“Şenlik”, Mart’ta son buldu; dış kaynak akımları gerileme eğilimine girdi. Mart-Aralık 2018’in bilançosunu 2017’nin aynı ayları ile karşılaştıralım: Yabancı sermaye girişleri hemen hemen sıfırlanmış; 41,5 milyar dolardan 1,2 milyara düşmüştür. Dış kaynaklarda Krugman’ın belirlediği “ani duruş” gerçekleşmiş olmaktadır.

Ayrıntılara inerseniz, Türkiye ekonomisinin Mart 2018’den itibaren 10 milyar dolara yakın net dış borç ödemesi yaptığı belirlenecektir. Bu, Krugman’ın vurguladığı “yabancı parayla borçlanmaların” tersine dönmesi demektir. “Kanama”, bu öge ile sınırlı değildir: Yabancı “yatırımcıların” (gerçek anlamıyla “rantiyelerin”) TL’li varlıklara (hisse senedi, tahvillere, hatta mevduata) bağladıkları fonlar da “net çıkış” göstermektedir. Ayakta duran tek kalem, dörtte bir oranında artan (“ucuzcu mal” kovalayan) doğrudan yatırımlardır.

Dolayısıyla krizin nedeni, Krugman’ın ileri sürdüğü gibi, “yabancı para ile borçlanma”nın durması ile sınırlı değildir. Dövizli dış krediler ile TL’li “portföy yatırımları”nın tarafları ve kriz konjonktüründe transfer süreçleri elbette farklıdır. Ama, TL ile alınıp-satılan tüm menkul varlıkların yabancı sermayeye açılması

da “şenlik” (veya “Lale Devri”) kaynaklarından biridir. Yabancıların portföylerini boşaltmaları da krizin tetiklenmesine katkı yapmıştır.

Krugman’ın 2018 Türkiye krizi ile 1998 Doğu Asya krizinin ortak etkenlerine ilişkin tespiti ise doğrudur: *Yüksek düzeyli yabancı sermaye girişlerinde ani duruş... Nobel ödüllü iktisatçı ayrıca ekliyor: “Asya finansal krizini kavramaya epey zaman vermiştik.”*

Ne var ki, “kriz nedeni olarak yabancı sermaye girişlerinde ani duruş” teşhisini, Asya krizi ile eş-zamanlı olarak koyanlar da vardı³. Aynı tarihte Krugman, krizin nedenini, borçlu ülkelerin kamu maliyesinde arayan neo-klasik iktisatçılar içinde yer almıştı. IMF’nin o tarihlerdeki sert anti-kriz programları da aynı yanlış teşhise dayanmıştı.

Ağustos 2018 tarihli yazısında, “Asya krizini kavramak için epey zaman vermiştik” ifadesi ile Krugman, örtülü bir özeleştiri de yapmış oluyor.

Bu Tür Krizlerin Seyri

Paul Krugman, Asya’da ve başka yerlerde “sermaye hareketlerinde ani duruş” ile meydana gelen krizlerin ortak öğelerinden hareket ediyor ve Türkiye’nin 2018 ve sonrası için olası bir senaryo öngörüyor:

Dış borç, ekonominizi ölümcül bir girdaba mahkûm eder: Güven kaybı paranızın değerini düşürür; dövizli borçların ödenmesi daha da güçleşir; reel ekonomi zarar görür; güven daha da zedelenir ve böylece gider...

Sonuçta dış borcun GSYH’ya oranı fırlar gider: Endonezya 1990’lı yılların finansal krizine millî gelirin yüzde 60 oranının altında dış borçla girdi. Ulusal para çöktü; 1998’de aynı oran yüzde 170’e çıkmıştı.

Böyle bir kriz nasıl son bulur? Etkili bir politika yoksa, paranın değer yitirmesi, yerli parayla ölçülen borcu öylesine şişirir ki, iflas edebilen herkes batar. O noktada paranın değer kaybı ihracatta sıçramaya yol açar; ekonomi yüksek dış ticaret fazlaları sayesinde canlanmaya başlar.

Ağustos 2018’deki Krugman senaryosu Türkiye krizinin bu yazının kaleme alındığı Mart 2019’a kadar gerçekleşen seyrini de ana hatlarıyla doğru öngörüyor. “Ana hatlarıyla” ifadesini kullandım; zira önemlice bir fark da var: Krugman’ın senaryosu, finansal ve reel ekonomideki krizlerin eş-zamanlı seyredeceğini öngörmektedir. Krizin” finansal öğesi”, öncelikle döviz fiyatlarının tırmanması ile işlemekte ve “ölümcül bir girdap” oluşturmaktadır: *Pahalılaştan döviz →*

döviz borçluslu şirketlerin iflası → daralan ekonomi → dış borç/GSYH oranının artması → güven kaybı → daha da pahalılaştan döviz...

Türkiye ise, bu sürece finansal / reel kriz aşamaları farklılaşarak girmiştir: Finans (döviz) krizi Mart'ta başlamış; Haziran – Eylül aylarında adım adım hızlanmıştır. Ağustos'ta TL'nin reel değerinde gerçekleşen yüzde 16'lık çöküntüyü Eylül'de yüzde 1,2'lik ek bir gerileme izlemiştir; döviz krizi zirve noktasına ulaşmıştır. Sonraki aylarda döviz fiyatları ılımlı bir tempoyla inişe geçmiştir; TL değerlenmiştir. İstihdam, üretim, millî gelir istatistiklerine bakılırsa, reel ekonomi, finansal krizin bitim anında (Eylül ve sonrasında) bunalıma girmiştir.

Burada iki soru var. Birincisi, döviz krizi, reel ekonomiyi etkilemede niçin gecikti?

Yanıtı, AKP'nin 2017'nin tümü boyunca seçimlere odaklanan malî ve parasal genişlemeyi, ekonominin ısınmasına rağmen 2018'de de ısrarla sürdürmesinde aramalıdır. Talebin pompalanması, üretim kapasitelerini ve dış dengeyi zorlanmaktaydı. Temmuz-Eylül döneminde GSYH'nin büyümesini mümkün kılan tek harcama kalemi, cari kamu harcamalarındaki yüzde 7,5'lik artıştır. Bu zorlayıcı hamle, Nisan sonrasında yükselen enflasyona ve cari işlem açıklarına yansdı. Buna rağmen TCMB Eylül'e kadar politika faizini artırmadı ve Cumhurbaşkanı'nın "yüksek faiz"e karşı başlattığı söylemle birlikte finansal krizi tırmandırdı.

İkinci soru, döviz krizinin Eylül'de son bulması ile ilgilidir. Şirket iflasları ile birleşen üretim daralması, nasıl olup da Krugman'ın öngördüğü "ölümcül girdabi" beslemedi?

Yanıt, iki beklenmedik gelişmenin döviz piyasalarını desteklemesinde aranabilir.

Birincisi, 2018'in tümünde 21,2 milyar dolarlık "kayıt dışı sermaye girişi"dir. Bu, yıllık cari işlem açığının yüzde 77'sini karşılayan çok önemli bir döviz kaynağıdır. Ekonominin dış dengelerinde bu derecede stratejik rol oynayan bu karanlık (kara) para girişlerinin iktisadî analizi güçtür; ama, döviz krizini frenleyici katkısı açıktır.

İkinci gelişme ise, finansal krizin zirveye yaklaştığı tarihte Türkiye ekonomisinin cari işlem fazlası vermeye başlamasıdır. Dış fazla, Ağustos-Aralık aylarında (son ay verilen 1,5 milyar dolarlık cari açığa rağmen) 5,8 milyar dolara ulaşmıştır. Bu sayı önemsiz görülemez; önceki beş ay (Mart-Temmuz) boyunca verilen 22 milyar dolarlık cari işlem açığı ile karşılaştırılmalıdır. On ay içinde ekonominin cari döviz bilançosunda 28 milyar dolar civarında bir düzelme gerçekleştirmiştir. Döviz krizinin son bulmasını etkilediği şüphesizdir.

Krugman'ın senaryosunda da, krizin "kendiliğinden" son bulma koşullarının dış ticaret fazlası yoluyla gerçekleşeceği düşünülmektedir. Şu şartla ki, o öngöründe TL'nin reel devalüasyonu, "ihracatta sıçramaya, dolayısıyla dış ticaret fazlasına" yol açmalıdır. Mal ihracatının onda dokuzu sanayi ürünlerinden oluşan Türkiye ekonomisinde bu beklenti, üretimdeki (dolayısıyla reel ekonomideki) daralmanın son bulmasına da işaret edebilirdi.

Ne var ki, Ağustos-Aralık cari işlem fazlası, büyüyen bir ekonominin ithalata bağımlılığını ortadan kaldıran dinamik bir dönüşümden değil, tam aksine, süregelen küçülme ve yoksullaşmadan kaynaklanmıştır. Zira, bu beş ayda *ekonomiyi cari işlem fazlasına taşıyan ana etken mal ve hizmet ithalatındaki yüzde 21,8'lik daralmadır. Toplam ihracattaki artış ise yüzde 4,3'le sınırlı kalmıştır.*

Sanayi hızla daralmaktadır ve sektörün ara-mal ithalatı; küçülen ekonominin yatırım ve tüketim malları ithalatı gerilemiştir. Cari işlem fazlası da bu sağlıksız (krizle bağlantılı) nedenlerle oluşmuştur. Dolayısıyla, Türkiye ekonomisi, Krugman'ın tanımladığı "krizden kendiliğinden çıkış" dönemecine henüz gelmemiştir.

Döviz krizinin son bulmasını izleyen aylarda (bu satırların kaleme alındığı Mart 2019'a kadar) iç talebin ve tüm sektörlerde üretimin daralması devam etmektedir. İhracattaki cılız artış, reel ekonomideki çöküntüyü telafi edecek bir ivme içermemektedir.

Büyük bir ihtimalle, ithalatın daha da fazla kısılmasının mümkün olmadığı alt eşiğe ulaşılmıştır. 2008-2009 krizinde benzer bir durumla karşılaşılmıştı. GSYH'nın yüzde 7,4 oranında küçüldüğü on iki aylık dönemde ekonomi 15 milyar dolar cari işlem açığı vermişti. Bugünkü krize baktığımızda, "cari işlem fazlası verme takvimi" Kasım 2018'de son bulmuş olabilir.

Cari işlemler dengesinin tekrar açık vermeye başladığı Aralık 2018 ve Ocak 2019'un dış ticaret verileri bir belirti olarak yorumlanabilir: Bu iki ayın mal ve hizmet ihracat toplamını önceki iki ay (Ekim-Kasım 2018) ile karşılaştırın. Yüzde 16,7 (\$40,5 milyar → \$33,7 milyar) gerileme belirleniyor. Mevsimlik etkenler bir yana, sanayi üretiminin ihracatı destekleyecek gücü tükenmiş gibidir. İkişer aylık toplam ithalat ise (\$34,8 milyar → 34,7) binde 3 daralma göstermiştir. İthalatın alt sınırına Kasım'da ulaşılmış olduğuna ilişkin bir veri olarak yorumlanabilir.

Aralık 2018-Ocak 2019'daki durum, birkaç ay daha sürerse, yani küçülen ekonomi yeniden cari işlem açığı vermeye başlarsa ve bu etkene dış borçların döndürülme güçlükleri eklenirse, döviz krizi yeniden patlak verebilir. Bu, Krugman'ın belirlediği "ölümcül girdabın" yeniden gündeme gelmesi demektir.

Krizden Radikal Çıkış Seçenekleri

Krugman, krizden çıkış için, geleneksel neo-liberal reçete dışındaki politika seçeneklerine de işaret etmektedir. Aktarıyorum:

Bu felaket senaryosundan kestirme çıkış var mı? Var, ama biraz alengirlidir: Panikli sermaye kaçışlarını önleyin; sermaye hareketlerine geçici sınırlamalar getirin; bazı döviz borçlarını reddedin. Dış borç oranındaki tırmanma böylece önlenir. Bu arada, kriz sonrası için sağlıklı bir maliye düzeni de oluşturun. İşler yolunda giderse güven geri gelir; zaman içinde sermaye denetimlerini de kaldırabilirsiniz.

Malezya bunu 1998’de yaptı. On yıl sonra İzlanda daha da iyisini yaptı: Özel bankaların dış borçlarını üstlenmeyi reddetti ve sermaye hareketlerini denetledi. Arjantin de 2002 sonrasında aykırı politikalarla iyi sonuç aldı ve dış borcunun 2/3’ünü fiilen sildi. Ama Kirchner fazla ileri gitti; geleneksel politikalara dönmeyi beceremedi; yeniden krize kapıyı araladı.

Görülüyor ki bu tür krizle baş etmek güçtür. Hükümet hem esnek, hem sorumlu olmalıdır. Ayrıca, hem özel önlemleri gerektiren teknik ehliyete; hem de uygulamalarda büyük boyutlu yolsuzluğu önleyebilecek dürüstlüğe sahip olmalıdır. Ne yazık ki bu özellikler Erdoğan’ın Türkiye’sini çağrıştırmıyor. Trump’ın Amerika’sını da çağrıştırmıyor; ama biz, dolarla (kendi paramızla) borçlandığımız için şanslıyız.

2019 dünyasında Krugman’ın Türkiye’nin krizi için kestirme çıkış önerileri ve ülke uygulamaları örnekleri radikal politika seçenekleridir. Uluslararası finans kapitalin bugünkü hegemonyasına “meydan okuyucu” özellikler de taşımaktadır.

Türkiye’nin krizi, bir adım daha derinleşirse, yani reel ekonomideki çöküntünün finansal kesimi de sürüklediği “ölümcül girdap” oluşursa, Krugman’ın “krizden kestirme çıkış önerileri” gündeme getirilmelidir.

Bu önerileri Türkiye koşullarında somutlaştıralım.

Yerleşiklerin dövizli mevduatı devam edebilir. Buna karşılık dışarıya yabancı ve yerli sermaye kaçışlarının, transferlerinin denetlenmesi, sınırlandırılması gerekecektir.

Hazine’nin dövizli dış borçlarının kesintisiz ödenmesi sürdürülmelidir. Özel dış borçlar için böyle bir güvence söz konusu olamaz. Kredi anlaşmalarında özel hukuk kuralları geçerli olmalıdır. Alacaklılar (yabancı bankalar, şirketler), yerli banka ve şirketlerin ödenemeyen borçlarını “sineye çekmek” zorundadır.

Aralık 2000’de Ecevit hükümetinin uyguladığı “yabancı banka alacaklarının (tasarruf mevduatı gibi) Hazine güvencesi altına alınması”, yüz kızartıcı bir uygulama olarak tarihe geçmiştir. O tarihteki IMF Başkanı Köhler tarafından “takdirle” karşılanmıştır; ama tekrarı söz konusu olmamalıdır. 2008 Avro krizi sırasında Krugman’ın onaylayarak verdiği İzlanda örneği de ayrıca çarpıcıdır: Batık bankalarda İzlanda vatandaşlarının mevduatı güvence altına alındı; ama Hollandalı ve İngiliz rantiyelerinin mevduat hesapları ödenmedi.

Yabancı rantiyelerin hisse senedi, tahvil, hatta TL mevduatı biçimindeki portföy kazançları (TL olarak) ödenir; ancak bunların transferi için döviz tahsis zorunluluğu yoktur.

2017 sonunda Türkiye’nin dış borç stokunun yüzde 70’i banka ve şirketlerin özel borçlarından oluşmaktaydı. Krugman’ın “*bazı döviz borçlarını reddedin*” önerisi, Türkiye pratiğinde, vadesi gelen borçların anaparası için döviz tahsis edilmemesi anlamına gelir. Bu, dış borçların bir bölümünün silinmesi anlamına gelir; dış borç / GSYH oranını aşağıya çeker ve “ölümcül girdap” oluşumunu önleyebilir.

“Radikal” Krugman önerileri içine serpilmiş neo-liberal kalıntılara da dikkat çekmek gerekiyor. “*Zaman içinde sermaye denetimlerinin kaldırılması*”, bunlardan biridir. Asya ve bugünkü Türkiye krizlerinin kökenini coşkulu yabancı sermaye girişlerinin yarattığı “şenlik” (“Lale Devri”) olarak teşhis eden Krugman’dan, en azından tutarlılık adına, *kalıcı sermaye denetimleri* önerisi beklenmez miydi?

Arjantin’de “*Kirchner’in geleneksel politikalara dönmemesi*”, Krugman’a göre “*yeniden krize kapıyı aralamıştır*.” Gerçek tablo çok daha karmaşıktır. Finans kapitalin Kichner iktidarına karşı sert bir saldırısından sonra iktidara gelen Macron, geleneksel neo-liberal politikalara fanatikçe dönmüş ve Türkiye ile eş-zamanlı Arjantin krizini tetiklemiştir.

Bir diğer neo-liberal kalıntı, Krugman’ın, “*kriz sonrası için sağlıklı bir maliye düzeni de oluşturun*” önerisinde gözleniyor. Bu, en azından 2018 Türkiye krizi için “yanlış çare”dir. Yabancı sermaye hareketlerindeki durma, Türkiye ekonomisini yoğun dış kırılganlıklar (özellikle cari işlem açıkları) nedeniyle sert etkiledi. Dış açıkların kaynağında da kamu sektörünün değil, özel sektörün açıkları yatmaktadır. Ve dış kırılganlıklardan reel ekonomiye taşınan yapısal hastalık, 2000 sonrasında ekonominin artan ithalat bağımlılığıdır. Aralık 2018-Ocak 2019’da olduğu gibi GSYH’nin küçüldüğü dönemlerde bile oluşan cari işlem açıkları, dış borçları hafifleten radikal önlemlerle giderilemeyecek bir sorun olarak karşımızdadır.

“Krugman’ın iktisatçı DNA’sı”, neo-klasik okulun tutuculuğunu içermektedir. Bu nedenle, adeta “şartlı refleks” gösteriyor ve kamu sektörünün şişkinliğini bir hastalık olarak gören neo-liberal reçeteye savruluyor; ağır dışsal kırılganlıklar ve kronik ithalat bağımlılığı ile cebelleşen Türkiye krizine “sağlıklı maliye düzeni” öneriyor⁴.

Ancak Krugman’ın “tutucu refleksleri” *kriz sonrası* içindir. Krizden kestirme çıkış önerileri radikaldir ve bugünkü koşullarda finans kapitale meydan okuma anlamına gelir. Bu nedenle de (yazıda da belirtildiği gibi) Erdoğan’ın Türkiye’si tarafından uygulanamaz.

Krugman’ın yazısının yayımlanmasından yaklaşık bir ay sonra Berat Albayrak, Londra’da uluslararası fon yöneticileri tarafından “eğitildi”. Finans sermayesine teslimiyet, aynı toplantıyı izleyen TCMB faiz kararı ve malî disiplin hedefleri içererek yürürlüğe giren YEP ve 2019-2021 OVP ile belgeleri ile Eylül’den itibaren resmîyet kazandı.

Bunlar, dış denetim öğelerinden yoksun bir *IMF’siz IMF programı* anlamına gelir. Bugünkü iktidarın Türkiye’sinde bu programın denetlenmesi, olsa olsa uluslararası derecelendirme kuruluşları ile sınırlı kalacaktır. Ne var ki, denetimin kısıtlı olması, finans kapitale karşı “meydan okuma”ya dönüşemez; hoşgörüle karşılanması umulan ufak-tefek ihlaller (kaçamaklar) ötesine geçilemez.

Krugman’ın önerileri de, bugünkü iktidar ve neo-liberalizmle barışık ana muhalefet çevreleri açısından geçersizdir. Kendi aramızda tartışabiliriz; tartışmalıyız.

Sonnotlar

¹ Bu makalede Sol Haber Portalı’nda Cuma günleri yayımlanan iktisat yazılarımda Mayıs 2018’den itibaren yer alan değerlendirmeler, bulgular, güncelleştirilerek, yeni öğeler de eklenerek serbestçe kullanıldı. O yazılara tek tek referans vermedim.

² Özellikle IMF’nin Nisan 2018 tarihli *Turkey: Article IV Consultation* raporu ve Standard & Poors’un 1 Mayıs 2018 tarihli Türkiye değerlendirmesi örnek verilebilir.

³ Erken teşhis koyan çalışmaların başında UNCTAD, *Trade and Development Report 1998 ve 1999* (New York & Geneva, 1998 ve 1999) gösterilebilir.

⁴ Malî disiplin öncelikli bu önerinin, Türkiye kamu maliyesinin adaletsiz vergilerden, kapkaççı devlet ihalelerinden oluşan (ve bu yazının konusunu oluşturmayan) sağlıksız yapısı ile ilgili olmadığı açıktır.

Kriz, Bütçe ve Mali Politikalar¹

Aziz Konukman, Hacı Bayram Veli Üniversitesi İİBF İktisat Bölümü,
e-posta: azizkonukman@gmail.com

Sunuşumun başlığı şöyle: “Kriz, Bütçe ve Mali Politikalar”. Ben ağırlıklı olarak 20 Eylül [2018] tarihli Resmi Gazete’nin mükerrer sayısında 108 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararı olarak yayımlanan Yeni Ekonomik Program (YEP) üzerinden tartışmayı sürdüreceğim ama öncesinde AB’de izlenen maliye politikasına değinmek istiyorum. Murat Birdal’ın sabahki sunuşunda da dikkat çektiği gibi Avrupa’da uygulamaya konulan kriz yönetim politikalarının en belirleyici özelliği emek karşıtı olmasıdır. Bu politikalarından en yaygın olanı kemer sıkma adına mali disipline gidilmesidir. Krizdeki Güney Avrupa ülkelerinde başat bir maliye politikası olan mali disiplinin sağlanması AB, IMF ve Dünya Bankası’ndan (DB) oluşan Troyka’nın dayatmasıyla gerçekleştirilmiştir. Mali disiplinin sağlanması sadece krizdeki Güney Avrupa ülkeleriyle sınırlı kalmamıştır. Kriz fırsata çevrilerek mali disiplinin Avro üyesi ülkelerin tümünde kurumsallaştırılması amaçlanmıştır. Çünkü Avro üyesi ülkelerde Avro bölgesine katılma şartı olarak getirilen mali disiplini sağlayıcı Maastricht kriterlerine (genel devlet bütçe açığının yüzde 3’ü aşmaması, kamu borç stokunun yüzde 60’la sınırlandırılması vb.) uyulmuyordu ve bu ciddi bir rahatsızlık yaratıyordu. Sorunu çözmek amacıyla resmi adı “Ekonomik ve Parasal Birlikte İstikrar, Koordinasyon ve Yönetim Anlaşması” (*The Treaty on Stability, Coordination and Governance in the Economic and Monetary Union*) olan, ancak daha çok “Mali Sıkılaştırma” veya “Mali Anlaşma” (*The Fiscal Compact*) olarak anılan bir sözleşme hazırlanmış ve imzaya açılmıştır. Anlaşma, imzacı sayısının 17’ye ulaştığı 1 Ocak 2013 tarihi itibarıyla yürürlüğe girmiştir. 1 Nisan 2014 tarihi itibarıyla imzacı sayısı İngiltere ve Çek Cumhuriyeti haricinde 25’e ulaşmıştır.

Bu anlaşma öncesinde, 2011 yılı içinde, önce makroekonomik dengesizliklerin dengelenmesi ve önlenmesini hedefleyen İstikrar ve Büyüme Paketi (*Stability and Growth Pact*) kabul edilmiş ve hemen ardından Almanya ve Fransa’nın önderliğinde, özellikle avro üyelerinin rekabet edebilirliğinin önemli ayaklarından biri olan ücret politikalarının AB düzeyinde koordinasyonunu hedefleyen Avro Artı Anlaşması (Euro Plus Pact) adı verilen bir anlaşma devreye sokulmuştur. Böylece Avrupa’da son halkası Mali Anlaşma’yla tamamlanan

“Yeni Avrupa Ekonomik Yönetişimi” adlı ulusüstü bir hegemonya stratejisi uygulamaya konmuştur. Bu strateji iki ayaklı olarak ön görülmüştür. İlk ayakta üye ülkeler bütçelerini önce Avrupa Komisyonu ve Konseyi’nin ön onayına, sonra kendi ulusal meclislerine sunacağından ulus üstü bir bütçe denetimi ve gözetimi söz konusu olmaktadır. Böylece Komisyon ulusal bütçelerde değişiklik isteyebilecektir.

Anlaşma, Maastricht kriterlerinin yanı sıra ek yükümlülükler de getirmektedir. Buna göre, tarafların yıllık yapısal bütçe açıklarını GSYH’lerinin yüzde 0,5’ini aşmayacak şekilde sınırlandırmaları gerekmektedir. Kamu borç stokunun GSYH’ye oranının yüzde 60’ın önemli ölçüde altında olması ve kamu maliyesinin uzun vadeli sürdürülebilirliğine ilişkin risklerin düşük olması halinde, yapısal bütçe için belirlenen yüzde 0,5 eşiği yüzde 1’e çıkarılabilecektir.

Bu düzenlemelerle Avrupa’da yüzlerce yıldır verilen mücadelelerle elde edilmiş olan ulusal meclislerin bütçe yapma hakkı (bu hakkın yolu dilimize Büyük Özgürlükler Sözleşmesi diye çevrilen 1215 tarihli *Magna Carta* ile açılmıştır) büyük bir darbe yemiştir. Görülüyor ki, bütçe hakkının hükümetler üstü organlara bırakılması bir kriz tedbiri olmasının ötesine geçerek, kurumsallaştırılmıştır. Böylesi bir girişim, bütçe hakkının sözü edilen ülkelerde tek tek ortadan kaldırılması anlamına gelmektedir.

İkinci ayakta ise makroekonomik dengesizliklerin önlenmesi hedeflenmektedir. Böylece makroekonomik dengesizliğin giderilmesi adına maliye politikasından, işgücü-ücret politikası ve borçlanma politikasına kadar her politika aracına müdahale edilebilecektir. Stratejinin son aşamasında bir gözetim sistemi bulunmaktadır. Üye ülke tanımlanan eşik göstergelerini aştığında “aşırı dengesizlik prosedürü” başlatılacaktır. Bu durumda Avrupa Konseyi, ülkelerin bir eylem planı yapmasını isteyecek ve bu plan yeterli bulunmazsa eylem planının değiştirilmesi üye ülkeden talep edilebilecektir.

Kurallara uymayacak ülkelere uygulanacak yaptırımlar ise üyenin avro üyesi olup olmadığına göre değişmektedir. Ülke avro üyesi ise bu yaptırım ülkenin GSYH’sinin binde 1’ine kadar bir para cezası olabilecektir. Ülke avro üyesi dışında bir AB üyesi ise yapılacak şey, bu ülkenin kara listeye alınarak kamuoyuna – aslında dünya piyasalarının egemen güçlerine – teşhir edilmesi olacaktır.

Çok açıktır ki, strateji bu yönleriyle bütçe hakkını tasfiye eden “bir karşı devrim” niteliğindedir. Anlaşma’yı inceleyen bir çalışmada (çalışma “*Is Keynesianism now a thoughtcrime?*” başlığını ve O’Toole imzasını taşıyor. Çalışma *The Irish Times*’da 7 Mart 2012 tarihinde yayımlanmış) Anlaşma’nın zorunlu hedefinin Keynesçiliği

George Orwell'in deyimiyle düşünce suçlusu konumuna getirerek yasa dışı ilan etmek (insan kaçakçılığı ve kimyasal savaş gibi) olduğu ileri sürülmektedir. O'Toole adlı yazar tespitinde haklıdır. Bir hükümet kalkıp Keynesçilik yapacağım derse "ne yapıyorsun kardeşim, bu bir düşünce suçudur" denilerek suçlanacaktır. Eleştiri, "bizi tekrar eski paradigmaya mı döndürecek?" şeklinde olsaydı, bir sorun olmazdı. Ama burada eleştiri yerine itham söz konusudur. Kaldı ki, iktisat politikaları sınıf dengeleri değiştiğinde değişir. Bu da son derece olağandır. Bakarsınız bir dönem Keynesçilik bir dönem ise neoliberalizm hâkim paradigma olur.

Bu strateji uygulamaya konulduğunda, daha önce ifade ettiğimiz gibi, üye ülkeler bütçelerini önce Avrupa Komisyonu ve Konseyi'nin ön onayına, sonra kendi ulusal meclislerine sunacağından ulusal meclislerde değişiklik yapmak pek mümkün olmayacaktır. İş ön onay aşamasında bitmiş olacaktır. Bu bütçe hakkının tasfiyesi demektir. Böylece Maastricht kriterleri yaptırım gücüne kavuşturulmuş oluyor. Köktenci mali disiplin anlayışından daha da öteye gidiliyor.

Çözüm diye sunulan bu yeni yapılanmanın Avrupa'da kriz sonrasında, krizden çıkış için geliştirilen maliye politikasının (Yunanistan uygulaması bunun tipik örneği) kemer sıkma çerçevesinin dışına çıkamadığını bir kez daha göstermiştir. Neoliberal AB modelinin artık tıkanıp ve bir çözüm üretmediği bir gerçekliktir. 2018 Eylül'ün son günlerinde patlak veren İtalya ile AB arasındaki bütçe krizi getirilen bu yeni sistemin açmazını çok açık bir şekilde ortaya koyuyor. İtalya hükümetinin 2019 yılı bütçe taslağı hedefleri 28 Eylül'de kamuoyunun bilgisine sunuldu. Buna göre gelecek yıl için genel devlet bütçe açığı hedefi yüzde 2.4, kamu borcunun GSYH'ya oranı ise yüzde 131.2. AB kurallarına göre, üye ülkelerin genel devlet bütçe açıklarının Gayri Safi Yurtiçi Hasıla'larının (GSYH) yüzde 3'ünün (bu konuda bir kafa karışıklığı söz konusu. Ulusal mali istatistiklerde bütçe açığı olarak sadece merkezi yönetim bütçe açığı veya genel devlet bütçe açığı Maastricht Kriteri olarak ele alınıyor. Uluslararası karşılaştırmalar ise genel devlet bütçe açığı temelinde yapılıyor. Türkiye'de ise Hazine ve Maliye Bakanlığı'nca yayımlanan Yıllık Ekonomik Raporlarda her ikisi de dikkate alınıyor), kamu borçlarının da GSYH'larının yüzde 60'ının altında olması gerekiyor. Bu sınır aşıldığında uygulanacak tedbirlerin bildirilmesi ve buna yönelik etkin mücadelenin yerine getirilmesi gerekiyor. İlk göstergede sınırın altında kalınmasına rağmen oran yine de yüksek olarak değerlendiriliyor. AB Komisyonu, mevcut haliyle İtalya'nın bütçe taslağının AB kurallarına aykırı olduğunu düşünüyor. Bu düşünce resmiyet kazandığında daha önce sözünü ettiğimiz "aşırı dengesizlik prosedürü" çerçevesinde İtalya'ya "Aşırı Bütçe Açığı Prosedürü" işletilebilecek ve ardından mali yaptırımlar uygulanabilecek. Sürecin başlayabilmesi için İtalya'nın, 2019 bütçe taslağını 15 Ekim'e kadar AB

Komisyonuna sunması gerekiyor. İtalya açısından bu oldukça hazin bir tablodur. Bütçe hakkınızı hükümetler üstü bir organa bırakıyorsanız, bu sonuçlara katlanmak durumundasınız. Mali Anlaşma'nın ve bütçe hakkının Türkiye'deki gelişiminin ayrıntılı bir değerlendirmesi için KESK'in "Yeni Rejimin Siyasi ve Mali Ayağı Bağlamında Varlık Fonu" başlığını taşıyan 20 Temmuz 2018 tarihli kitapçıkta yer alan yazımıza bakılabilir.

Görülüyor ki, krizin de tam anlamıyla sona ermemesi nedeniyle AB'de bütçe ve maliye politikalarında ciddi bir sıkılaşma var. İşte YEP, AB'de mali disiplin rüzgârlarının estiği böyle bir ortamda gündeme gelmiştir. Şimdi, YEP üzerinden tartışmayı sürdürebiliriz. Ama öncesinde bütçe ve maliye politikaları açısından hangi gelişmeler yaşandığına bakmak gerekiyor.

Bütçe ve maliye politikalarının genişlemeci veya daraltıcı olması büyük ölçüde öngörülen büyümeye bağlı. Bilindiği üzere, AKP döneminde dış kaynağa bağımlı bir büyüme stratejisi izleniyor. Bu AKP'ye özgü bir model değildi. AKP kendisinden önce uygulanan bu stratejiyi aynen benimsedi. Bu strateji izlendiğinde net dış kaynak girişi (ağırlıklı olarak kısa vadeli sermaye, yani sıcak para girişi) arttıkça büyüme oranı pozitif oluyor, azaldığında oran düşüyor, net dış kaynak çıkışı başladığında büyüme oranı negatif çıkıyor, yani ekonomi küçülme süreci içine giriyor. Bu durum sadece bizde söz konusu değil. Aynı büyüme stratejisini izleyen diğer çevre ülkelerde de benzer sonuçlar görülüyor. Gerek sabahki gerekse önceki oturumda yapılan bazı sunuşlarda bu durum somut bir şekilde Türkiye ekonomisi özelinde ele alındı.

Dış kaynak açısından AKP iktidarı döneminin iki alt döneminde çok ciddi bir dış kaynak bolluğu yaşanmıştır. Bunlardan ilki 2002-2007, ikincisi 2010-2013 dönemi olmuştur. İlk dönemde Türkiye dünyadaki likidite bolluğundan fazlasıyla nasibini almıştır. Bunda 2001 sonrasında IMF patentli reçetelerle düzelen göstergelerin ve AB ile tam üyelik yaklaşmasının büyük bir rolü olmuştur. Söz konusu göstergeler arasında yer alan, uygulanan mali disiplin politikasının bir sonucu olarak ortaya çıkan düşük bütçe açığı ve yüksek faiz dışı fazla göstergeleri çıpa olarak kullanılmıştır. Dış kaynak girişinin etkisiyle, bu dönemde ekonomi yeni milli gelir serisine göre ortalama yıllık yüzde 7,1 (eski seriye göre yüzde 6,8) büyümüştür. İkinci dış kaynak bolluğu ortamı ise 2009 Dünya krizi sonrasında yaşandı. Küresel krizi aşmak için merkez ülkelerde (ABD ve AB'de) izlenen genişletici para politikalarıyla piyasalara pompalanan kaynağın bir kısmının Türkiye'ye gelmesiyle 2010-2013 döneminde dış kaynak girişi olağanüstü boyutlara ulaşmıştır. Bu kaynak girişiyle dönemin ortalama yıllık büyüme oranı yeni milli gelir serisine göre yüzde 8,2 (eski seriye göre yüzde 6,1) olmuştur. 2014 sonrasında ise hem Türkiye'nin risklerinin artması, hem de

ABD'nin genişlemeci para politikalarından faiz yükselterek daraltıcı politikalara geçiş yapmasıyla dış kaynak girişi yavaşladı. Ancak ilginçtir, FED'den dünya iklimi değişiyor, para bolluğu ve ucuz kredi devri bitiyor, sinyali gelmesine rağmen, AKP bu sinyali görmek istemedi. AKP bu kez büyüme tutkusunu dış borçlanmaya giderek sürdürmeye çalıştı. Nitekim bu tutku büyüme rakamlarına da yansımıştır. 2014-2017 döneminde dış borçla finanse edilen ortalama yıllık büyüme oranı yeni milli gelir serine göre yüzde 5,5 (eski seriye göre 2016 yılının son çeyreği yayımlanmadığı için 2016 yılı büyüme oranı bilinmiyor ve dolayısıyla dönem ortalaması hesaplanamıyor) olmuştur. Ortalamayı aşağıya çeken yıl 2016'dır. Yılın ilk yarısında yüzde 4,9 oranında büyüyen ekonomi yılın üçüncü çeyreğinde yüzde 0,8 oranında küçülmüştür. Bu 27 çeyrekte son gözlenmiş ilk daralmadır. AKP bu daralmayı 15 Temmuz darbe girişimine bağlamıştır. Son çeyrekte yurtiçi talebi canlandırmaya yönelik alınan tedbirlerin etkisiyle kaydedilen yüzde 4,2 oranında büyüme sonucu yılın bütününde büyüme oranı yüzde 3,2 düzeyinde tutulabilmiştir. 2016 yılının üçüncü çeyreğinden itibaren ekonomik büyümeyi destekleyen önemli mali ve makro ihtiyati kararlar alınmıştır. Bu kapsamda finansal piyasalarda krediye erişim koşulları kolaylaştırılmış yatırım, üretim, tüketim ve dış ticareti destekleyen mali teşvikler sunulmuştur. Finansmana erişim maliyetlerini azaltan düzenlemeler yapılmış ve firmaların mali yapılarını rahatlatıcı önlemler alınmıştır. Bu tedbirlere başvurulmasaydı ekonomi bir küçülme sürecine girecekti. Bu endişeyle olsa gerek benzer tedbirlere 2017 yılında da devam edildi. Yurtiçi talebi canlandırıcı bu tedbirler sonucu büyüme oranı yüzde 7,4 ile zirve yapmıştır. Büyüme oranı 2018 yılının ilk çeyreğinde bu düzeyini korumuş (yüzde 7,3) ancak ikinci çeyrekte gerileme (yüzde 5,2) durumunda kalmıştır. Yeni bir dış kaynak bulmadan bu tedbirlerin sürdürülebilmesi mümkün görünmüyor. Olası bir krizi engellemek için getirilmiş bu zorlayıcı maliye ve para politikası tedbirleri krizin 2018'in ikinci yarısına kadar sarkmasını başarabilmiştir ancak artık daha ötesine gitme olanağı bulunmuyor. Nitekim YEP de bu gerçeğin farkındadır. YEP'te ilk iki çeyrekteki yüzde 7,3 ve 5,2'lik büyümenin ardından 2018 yılı büyümesi için yüzde 3,8'lik bir gerçekleştirme tahmini yapılmış olması (bir önceki Orta Vadeli Program (OVP)'da 2018 büyüme öngörüsü yüzde 5,5 idi) yılın kalan yarısında krize girileceğinin örtük bir şekilde kabulü anlamına geliyor.

2017 ve 2018 yılında getirilen bu tedbirler oldukça dağınık ve izlenmesi bir hayli zor. Ben bunları topladım. Önce 2017 yılında getirilenlere bir bakalım. Uygulamaya konulan destekler ve teşvikler şu başlıklar altında toplanabilir: Krediye erişimin artırılması, istihdam destekleri, iç talebi canlandırmaya yönelik vergisel teşvikler, vergi ve prim borçlarının yeniden yapılandırılması ve özel sektör yatırımlarının canlandırmasına yönelik yatırım teşvikleri. Bunlardan ilki

para politikası diğerleri ise maliye politikası tedbirleri niteliğindedir. Biz burada maliye politikası tedbirlerinde yoğunlaşacağız. Önce istihdam desteklerine bir bakalım. Bu destek kapsamında; SGK primlerine öteleme imkânı getirilmiştir. 2017 yılında işe alınan çalışanların vergi ve prim yükleri devlet tarafından üstlenilmiştir. 2016 yılında uygulamasına başlanılan “Asgari Ücret Desteği” 2017 yılında da devam ettirilmiştir. İç talebi canlandırmaya yönelik vergisel teşvikler kapsamında sektörel vergi indirimlerine gidilmiştir. Bu çerçevede 2017 yılı Eylül ayı sonuna kadar konut satışlarında ve mobilyada KDV yüzde 18’den yüzde 8’e indirilmiştir. Beyaz eşyada ise Eylül ayı sonuna kadar ÖTV oranları sıfırlanırken 30 Eylül 2017’ye kadar alıcı ve satıcıdan ayrı ayrı alınan tapu harçları da binde 20’den binde 15’e indirilmiştir. Vergi ve prim borçlarının yeniden yapılandırılması kapsamında 6736 ve 7020 sayılı yeniden yapılandırma kanunları ile işletmelerin vergisel yükümlülüklerini zamanında yerine getirebilmeleri için önemli kolaylıklar sağlanmıştır. Özel sektör yatırımlarının canlandırmasına yönelik yatırım teşvikleri kapsamında özel sektör yatırımlarını canlandırmak ve ekonomiyi desteklemek için yatırım teşvikleri daha cazip hale getirilmiştir. Bu çerçevede; Türkiye’nin kalkınması için stratejik öneme sahip yatırımlara proje bazlı süper teşvikler (teşvikler yatırımcının talebine göre şekillendirileceği için buna terzi işi teşvik deniliyor. Bu teşvik 7 Eylül 2016’da yürürlüğe giren 6745 sayılı Torba Yasa ile gündeme gelmiştir. Çalışmaları sürdürülen bu teşvikin eleştirel bir değerlendirmesi için Özlem Akarsu Çelik’in şahsıyla yaptığı 9 Aralık 2016 tarihli Gazete Duvar sitesinde yer alan röportaja bakılabilir) sunulmuştur. Kurumlar vergisi teşvik oranı artırılmıştır. İmalat sektörü yatırımlarına ilave teşvikler sağlanmıştır. Orta-yüksek teknolojili yatırımların kurumlar vergisi yükü düşürülmüştür. Teşvik belgeli yatırımlarda emlak vergisi istisnası, bina harcı istisnası getirilmiştir. Yatırım teşvik belgesi kapsamındaki gayri maddi hak ve yazılım teslimlerinde KDV istisnası getirilmiştir.

2018 yılında uygulamaya konulan destekler ve teşvikler ise şunlardan oluşuyor: İmalat sanayinde yapılacak yatırım harcamaları için kurumlar vergisi destek unsurları güçlendirilmesi, inşaat işleri nedeniyle yüklenilen KDV tutarlarının erken iadesine imkân sağlanması, sanayiciler ile Ar-Ge, yenilik ve tasarım faaliyetlerinde bulunan mükellefin yeni makine ve teçhizat alımlarına KDV istisnası getirilmesi, emeklilere dini bayramlarda 1.000’er TL bayram ikramiyesi ödenmesi, kamu kurumlarında hizmet alımı sözleşmesiyle çalışanların işçi kadrolarına geçişi sağlanması, 31.10.2018 tarihine kadar yüzde 18 KDV oranına tabi konut ve işyerleri için KDV oranının yüzde 8’e, tapu harçlarının yüzde 4’ten yüzde 3’e indirilmesi. Bunlara ek olarak ayrıca bazı vergisel düzenlemelere gidilmiştir. Bu kapsamda; gayrimenkul sermaye iradı matrahının tespitinde kullanılan götürü gider usulünde indirim oranı yüzde 25’ten yüzde 15’e

indirilmiştir. 2018, 2019 ve 2020 hesap dönemlerine ait kurum kazançlarına uygulanmak üzere kurumlar vergisi oranı 2 puan artırılmıştır. Kurumların en az iki tam yıl süreyle aktiflerinde yer alan taşınmazlarının satışından doğan kazançlarına uygulanan istisna oranı yüzde 75'ten yüzde 50'ye indirilmiştir. Motorlu Taşıtlar Vergisinde yapılan değişiklikle 01.01.2018 tarihinden itibaren yeni kayıt ve tescil edilen otomobil, kapkaç, arazi taşıtları ve benzeri taşıtlarda motor silindir hacmi ve yaş kriterine ilave olarak "taşıtların değeri" de vergi tutarının belirlenmesinde esas alınmış ve taşıtların değerine göre vergilendirme uygulamasına geçilmiştir. Şans oyunlarından alınan veraset ve intikal vergisi oranı yüzde 10'dan yüzde 20'ye çıkarılmıştır. İnşaat taahhüt ve yapım işlerinde 2/10 olarak uygulanan KDV tevkifat oranı 01.10.2017 tarihinden sonra yapılacak işler için 3/10 olarak belirlenmiştir. Sade ve meyveli gazozlar, enerji içecekleri, soğuk çay ve kahveler, nektarlar, meyveli içecekler ve alkolsüz biralara 2018 yılı Ocak ayından itibaren geçerli olmak üzere yüzde 10 oranında özel tüketim vergisi (ÖTV) getirilmiştir. Açık tütün ile birlikte kullanılan makaron, ÖTV kapsamına alınmıştır. İstihdama yönelik düzenlemelerin durumu ise şöyle: İşverenlere 2016 ve 2017 yıllarında uygulanan, 100 TL tutarındaki asgari ücret desteği uygulamasına 2018 yılında da devam edilmesi, 2020 sonuna kadar ilave istihdam sağlayan özel sektör işverenlerine 12 ay süreyle, gelir vergisi stopajı, damga vergisi ve sosyal güvenlik primi desteği teşviki sağlanması. 2020 yılı sonuna kadar ilave istihdamda kadın, genç ve engelli istihdamında teşvik süresinin 12 ay yerine 18 ay olarak belirlenmesi, 2020 yılı sonuna kadar imalat ve bilişim sektöründe faaliyet gösteren iş yerlerinde ilave işe alınacaklar için daha yüksek tutarda sosyal güvenlik primi desteği sağlanması, imalat sektöründe çalışan küçük işletmelere ve esnafa 2018 yılında uygulanmak üzere, 18 yaşından büyük ve 25 yaşından küçük en fazla iki kişi ilave istihdam sağlamaları halinde gelir vergisi stopajı, damga vergisi, sosyal güvenlik primi ve asgari ücret desteği olmak üzere iki ayda bir destek sağlanması, işverenlerce, kadın hizmet erbabına kreş ve gündüz bakımevi hizmeti verilmek sureyle sağlanan menfaatler ile asgari ücretin yarısına kadar (2018 yılı için aylık 1.015 TL) verilen kreş çekleri ücret istisnası kapsamına alınması, asgari ücretten yıl boyunca vergi dilimi artışından etkilenmemesinin kalıcı olarak sağlanması, hizmet sözleşmesi sona erdikten sonra çalışana yapılan tazminat ve yardım ödemelerinin istisna kapsamına alınması ve amatör spor dallarının desteklenmesi için sporcu ücretlerinden yapılan gelir vergisi tevkifatlarının iade edilmesi.

Çok doğaldır ki, 2017 ve 2018 yıllarında uygulamaya konulan bu çok sayıda maliye politikası tedbirlerinin bütçeye bir yük getireceği açıktır. Nitekim de öyle olmuştur. YEP'in tespitine göre bu tedbirler sonucu 2017 yılında 47,8 milyar TL'lik bir bütçe açığı verilmiştir. Açığın 2018 yılında ise 72,1 milyar TL olarak

gerçekleşeceği tahmin edilmektedir. YEP öncesi gelişmelerin YEP'le bağına kuran bu tespitlerin ardından, artık YEP'in değerlendirilmesine geçebiliriz.

YEP, 20 Eylül tarihli Resmi Gazete'nin mükerrer sayısında 108 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararı olarak yayımlandı. Öncesinde de Hazine ve Maliye Bakanı Albayrak tarafından basın toplantısıyla kamuoyuna açıklandı. Algı oluşturmak amacıyla hangi ad verilirse verilsin, bu belgenin resmi adı uzun açılımıyla Orta Vadeli Program (2019-2021), kısa açılımıyla OVP(2019-2021)'dir. Nitekim söz konusu kararda da adlandırma bu şekilde yapılıyor. Ayrıca programın kapağında YEP ile OVP adları birlikte yer alıyor. Ancak eskisinden farklı yeni bir OVP hazırlanmış izlenimi yaratmak amacıyla YEP nitelendirilmesi öne çıkarılarak kapağın ortasına, OVP sözcüğü ise dibine yerleştirilmiştir. Aslında bu program yeni bir OVP'dir. "Yeni" nitelendirilmesi programın içeriğinden ziyade en son yayımlanan program olmasına vurgu yapmak içindir.

YEP'in öngörülerıyla ilgili bir değerlendirmeyi gerekli görmüyorum. Çünkü bugüne kadar yayımlanmış OVP'lerin istisnasız hepsinin öngörü gücü çok düşük düzeyde kalmıştır. 2010-2014 döneminde yayımlanan OVP'lerden gidilerek yapılan bu tür bir analiz için Karatahta Dergisi'nin ilk sayısında yayımlanmış olan "2015 Yılı Merkezi Yönetim Bütçesi'nin İktisadi ve Bütçe Hakkı Açısından Analizi" başlıklı yazımıza bakılabilir. Bu öngörüsüzlük, 2014 sonrasındaki OVP'ler için de geçerlidir. Kriz döneminde ise öngörüler tümüyle çökmektedir. Nitekim 2008-2009 krizinde öngörüler yerle bir olmuştur. Dolayısıyla içinde bulunduğumuz kriz koşullarında OVP'nin kapsadığı 2019-2021 döneminin öngörülerini ciddiye alıp üzerinde tartışma yapılması anlamlı değildir. Ancak bir haksızlık yapmayalım. Program 2018 ve 2019 için abartılı büyüme tahminleri yapmasına rağmen gerçekçi bir şekilde, bu iki yılda (2018'in son çeyreğinde ve 2019'un ilk yarısında olmak üzere) küçülme dönemleri öngörüyor. Benzer bir durum 2019 yılı büyüme öngörüsü için de geçerlidir. Albayrak 10 Ağustos'ta YEP'in dayandığı yeni modeli açıklarken (buna da Yeni Ekonomik Model deniliyor. Kısaltması ise YEM) 2019 yılı büyüme oranı öngörüsünün yüzde 3-4 bandında olacağını ifade etmişti. Bu oran yeni OVP'de yüzde 2,3'e çekilmiştir. "Mahcubiyet yaratabilir" endişesiyle olsa gerek damadın YEM'le ilgili power point sunumu Bakanlığın web sitesine konulmamıştır. Kendilerince böylesine önemsenen bir belgeye sitede yer verilmemesi oldukça düşündürücüdür.

YEP'in öngörülerıyla ilgili bir değerlendirme yapılmadığında "geriye ne kalıyor?" diye sorarsanız iki noktayı öne çıkarırım: YEP'in bütçe hakkı açısından konumu ve öngördüğü politikaların sınıfsal niteliği. Önce ilkini ele alalım. İlk nokta, bu yıl içinde BirGün'de birbiri ardına yayımlanan dört yazımızda (2 ve 30 Temmuz, 6 Ağustos ve 24 Eylül tarihli yazılar) ayrıntılı bir şekilde ele alınıyor. Dolayısıyla

söyleyeceklerim yeni şeyler değil. İlk üçünde son Anayasa değişikliğinin ardından oluşturulan Yeni Rejim (bu Rejim AKP tarafından Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi diye adlandırılıyor, ancak bu adlandırma doğru değildir. Çünkü bu sistemle hükümet tasfiye ediliyor. Bu yeni sisteme tek adam rejimi veya Saray rejimi denilmesi daha uygun düşüyor) ile birlikte bütçe hakkının nasıl tasfiye edildiği açıklanıyor. Tasfiye, bütçe sisteminde yapılan iki köklü değişikliklerle gerçekleştiriliyor. Bunlardan ilki, Meclis'in içerisinde çıkarıldığı hükümete ait olan bütçe hazırlama ve sunma yetkisinin hükümet sisteminin tasfiyesi nedeniyle Cumhurbaşkanına verilmesi, yani daha önce sözünü ettiğimiz *Magna Carta*'yla birlikte Meclis'e verilmiş bu yetkinin, halkın temsilcilerinden alınıp tekrar tek adam konumundaki kişiye (bu kişi geçmişte kraldı, bugün cumhurbaşkanı) iade edilmesidir. İkincisi, bütçenin Meclis tarafından reddedilmesi durumunda yeni bütçe kanunu kabul edilinceye kadar bir önceki yılın bütçesinin yeniden değerlendirilmesine göre artırılarak sürdürülmesi olanağının sağlanmasıyla Meclis'in bütçe oylaması sürecinde işlevsiz hale getirilmesidir. Böylece AB'de olduğu gibi Türkiye'de de bütçe hakkı tasfiye edilmiş oluyor. Burada farklı olan, TBMM'nin Yeni Rejim 'in yolunu açarak bizatihi kendisinin bu tasfiyeyi yapmış olmasıdır. Demokrasinin gelişimi açısından bu oldukça düşündürücü ve manidar bir durumdur. Böylece, bu iki köklü değişikliklerle bugüne kadar zaten çok ciddi bir şekilde zedelenmiş olan bütçe hakkı (bu zedeleyici uygulamaların ayrıntısı için Artvin Çoruh Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi'nin 1.sayısında yayımlanan "Türkiye'de Bütçe Hakkının Kullanımı: Sorunlar ve Çözüm Önerileri" başlıklı çalışmamıza bakılabilir) "adı var kendisi yok" konumuna getirilmiştir. Sonuncu yazıda ise bu tasfiye sürecinin YEP'e yansımaları ele alınıyor. Burada bir noktaya dikkatinizi çekmek istiyorum. Yeni Anayasa'yla yapılan bu köklü değişikliklerin anayasal uyum çerçevesinde getirilen diğer düzenlemelerle birlikte 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu'na taşınması hukuki açıdan oldukça sorunlu olmuştur. İş aceleye getirildiği için eski 5018'in başlangıcından beri var olan 5'inci maddesinde sıralanan, kamu maliyesinin temel ilkeleri arasında yer alan d bendinde açıklanan "Kamu malî yönetimi Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin bütçe hakkına uygun şekilde yürütülür" ilkesi korunarak yeni 5018'e aynen aktarılmıştır. Oysa 5018'e taşınan sözünü ettiğimiz iki köklü değişikliği içeren düzenleme d bendindeki bu temel ilkeyle çelişiyor. Bu ilkenin sehven yeni 5018'de korunmuş olması Meclis açısından önemli bir teminattı. Ancak gelişmeler Meclis'in bu çelişkiye kayıtsız kaldığını gösteriyor.

5018'e uyulmama sadece d bendiyle sınırlı olmamıştır. Geçmiş yılların OVP uygulamalarında olduğu gibi, bu yılda da YEP uygulamasında 5018'in birçok hükmüne uyulmamıştır. Bunlar şöyle sıralanabilir: YEP'in 11 gün gecikmeyle ancak 20 Eylül'de yayımlanabilmesi, YEP'in kalkınma planları, stratejik planlar

ve genel ekonomik koşulların gerekleri doğrultusunda hazırlanmamış olması (ortada ne 11'inci Kalkınma Planı ne de bütçe kapsamındaki kamu idarelerince hazırlanmış stratejik planlar var. Ayrıca genel ekonomik koşulların krizi işaret ettiği kabul edilmiyor), Cumhurbaşkanlığına bağlı olarak kurulan Strateji ve Bütçe Başkanlığı'nın görev ve yetkileri arasında yer alan, OVP başta olmak üzere bütçeye temel olabilecek belgelerin hazırlanmasına Hazine ve Maliye Bakanlığı'nın 5018'e aykırı bir şekilde ortak edilmiş olması.

Bu son düzenleme, aslında yeni rejimin öngördüğü sisteme de aykırılık oluşturuyor. Çünkü bir bakanlık ayrıcalıklı bir şekilde politika hazırlanması ve oluşturulmasına eski rejimdeki gibi ortak edilmiş oluyor. Oysa yeni 5018'in 10'uncu maddesine göre bakanlar, Cumhurbaşkanı tarafından belirlenen politikaların uygulanması ile bakanlıkların ve bakanlıklara bağlı, ilgili ve ilişkili kuruluşların stratejik planları ile bütçelerinin kalkınma planlarına, yıllık programlara uygun olarak hazırlanması ve uygulanmasından, bu çerçevede diğer bakanlıklarla koordinasyon ve işbirliğini sağlamaktan sorumludur. Görülüyor ki, Hazine ve Maliye Bakanı olan damat, yeni sistemin getirdiği yasal mevzuata aykırı bir şekilde bakanlar üstü bir konuma (damadın Varlık Fonu Yönetimi A.Ş. Yönetim Kurulu Başkanvekilliğine atanması örneğinde olduğu gibi. Bu atamanın eleştirel bir değerlendirmesi için BirGün'de yayımlanan 17 Eylül tarihli yazımıza bakılabilir) getiriliyor. Burada düşündürücü olan bu değişikliğin hukuki açıdan kafa göz yararak yapılmış olmasıdır. Çünkü Bakanlığın ortak edilmesi 1 no'lu Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi'nin, Bakanlığın teşkilatını düzenleyen 217'nci maddesinde (bu madde buna olanak vermiyordu ve bu maddeyle Bakanlığa sadece maliye ve ekonomi politikalarının hazırlanmasına yardımcı olma ve bu politikaları uygulama sorumluluğu veriliyordu) Strateji ve Bütçe Başkanlığı'nın teşkilat yapısına dair 13 nolu Kararname'nin 27'nci maddesiyle istenilen yönde değişiklik yapılmasıyla gerçekleştiriliyor. Yani Cumhurbaşkanlığı'na bağlı bir kuruluşun teşkilat yapısına dair bir kararnameyle bir bakanlığın görev ve yetkilerinin kapsamı genişletilerek (mevcutlara bir bent ekleniyor ve sonuncu bent eklenen bende uyumlu şekilde yeniden tanımlanıyor) değişiklik yapılıyor. Damadın bu şekilde böylesi bir konuma getirilmesi, bu ülkeyi üzerindeki varlıklarıyla birlikte A.Ş olarak görmekte olan yeni rejimin aile bünyesinde oluşturulan bir holdinge evirilmekte olduğunu gösteriyor.

YEP'te ele alacağımız ikinci nokta, YEP'in öngördüğü politikaların sınıfsal niteliğidir. YEP'in öngördüğü politikaların geneli için şu tespit yapılabilir. Bu politikalar temel ekonomik büyüklükler ve kamu maliyesi göstergeleri öngörülerıyla birlikte değerlendirildiğinde YEP'in krizi itiraf ettiği çok açık bir şekilde görülüyor. Eskinin büyüme fetişizmi terk ediliyor ve 2018'in son çeyreğinde ve 2019'un ilk yarısında olmak üzere küçülme dönemleri

öngörülüyor. Kriz kabul edildiğinde program kaçınılmaz olarak bir anti-kriz programına dönüşmüş oluyor. Değerli hocam Korkut Boratav, YEP'e ilişkin son iki yazısında (soL Haber'de yer alan 28 Eylül ve 5 Ekim tarihli yazılar) haklı olarak "YEP'in bir IMF programı" olduğunu ileri sürüyor ve bu iddiasını YEP'in hedeflerinin IMF'nin Nisan 2018 tarihli (18/110 sayılı) Türkiye Raporu'ndan alındığını göstererek kanıtıyor. Klasik IMF reçetelerinin birçok ögesinin YEP'e aktarıldığı kamu maliyesi göstergelerinden ve krizi aşmaya yönelik olarak getirilmiş önlemlerden (başta kamu istihdamı olmak üzere işgücü piyasasında esneklemeye öncelik tanınması, gelirlerin enflasyona karşı korunmasına son verilmesi, sosyal güvenlik sisteminin revizyonu, kıdem tazminatı "reformu", özel emeklilik sisteminin otomatikleşmesi, geçici istihdamın artırılması vb. öneriler) kolaylıkla görülebilir. Bu önlemler, YEP'te emek-karşıtı bir anti-kriz programı öngörüldüğünü gösteriyor.

YEP'te bu önlemlerin yaratacağı tasarrufların yapısal değişiklikler ile kalıcı hale gelmesinin Kamu Maliyesi Dönüşüm ve Değişim Ofisi tarafından sağlanacağı öngörülüyor. Daha sonra Ofis'in konumunun nasıl olacağı Hazine ve Maliye Bakanı Berat Albayrak'ın BM zirvesi için gittiği New York'ta yaptığı toplantıda açıklığa kavuşturulmuştur. Bu yeni yapılanmada YEP'in uygulanması 16 bakanlık temsilcisinin katılımıyla Hazine ve Maliye Bakanlığı'nın bünyesinde oluşturulacak olan Kamu Maliyesi Dönüşüm ve Değişim Ofisi'nce izlenecektir. Ofis'in bakanlık bünyesinde kurulmasıyla Hazine ve Maliye Bakanı olan damat, yeni sistemin getirdiği yasal mevzuata aykırı bir şekilde sözünü ettiğimiz önceki yetkilerine bu yeni yetkinin eklenmesiyle fiilen kaldırılmış bir statü olan başbakan konumuna getirilmiş oluyor. Bu ofisin çalışmaları ise danışman olarak atanan McKinsey adlı uluslararası bir yönetim şirketi tarafından üçer aylık raporlarla denetlenecek idi. Ancak Erdoğan'ın bugünkü açıklamasından anlaşılıyor ki, McKinsey'in denetimi söz konusu olmayacak.

Ekonominin denetiminin kime verileceği elbette ki önemlidir. Ama ondan daha önemlisi ekonominin AKP iktidarlarının izlediği dışa bağımlı neo-liberal politikalar sonucu ekonominin bir dış gücün denetimine açık bir konuma getirilmiş olmasıdır. Türkiye ekonomisinin bir yıl içerisinde yaklaşık 230 milyar dolarlık bir dış borç ödemesini gerçekleştirmesi gerekiyor. O nedenle, YEP bir IMF programı gibi oluşturulmuştur. Bu tür bir program hazırlanması yabancı finansal sermaye çevreleri için gerekli ama yeterli değildir. Bu çevreler, kemerleri sıkarak tasarruf yaratmayı öngören, emek karşıtı YEP'in uygulama sonuçlarının izlenmesini ve denetimine hayati bir önem atfediyorlar. İşte McKinsey tarzı denetim bunlardan biri. McKinsey denetiminden vazgeçilmiş olması bu tür bir denetime ihtiyaç kalmadığı anlamına gelmiyor. Uluslararası derecelendirme kuruluşlarının verdiği notların çöp seviyesinin iki tık altında

olduğu ve bazı bankaların kredi notunun dūřürüldüđü bir ortamda bu ihtiyaç katlanarak artmaktadır. Hiç kuşkunuz olmasın, yerel seçimler sonrasında bu tür bir denetim gereği eninde sonunda yeniden gündeme gelecek ve tartışılacaktır. Bekleyip göreceğiz...

Burada emek cephesine dūřen öncelikli görev, bu emek karşıtı programa direnmek olmalıdır. Direniřin iktidarı ne ölçüde ürküttüğü Gezi örneğinden bellidir. Gezi olaylarına olayların ardından hazırlanan hiçbir OVP’de yer verilmezken yıllar sonra YEP’te anılması ve ülke ekonomisine olumsuz etkileri olduğunun ileri sürülmesi oldukça manidardır. İktidarın bu tutumu direnişin ne kadar önemsendiğini gösteriyor. Ancak sadece direnişle yetinilmemeli, programa karşı durarak direnirken, ayrıca DİSK örneğinde olduğu gibi krize karşı alternatif politika önerileri de geliştirilmelidir.

Sonnot

¹ Mülkiyeliler Birliği’nde 6 Ekim 2018’de “Türkiye’nin Krizini Anlamak” başlıklı sempozyumda yapılan sunuşun ses kaydı çözümlünün gözden geçirilerek düzenlenmiş hâlidir.

Avrupa Birliği Deneyiminin Işığında Kemer Sıkma Politikaları ve Türkiye'nin Krizi

Özlem Albayrak, Freie University of Berlin Institute for Latin American Studies, e- posta: albayrak.ozlem@gmail.com

Giriş

2007'de ABD'de başlayan ve 2008'den itibaren başta Avrupa tüm dünyayı etkileyen finansal krizin, 1980'lerde başlayan neoliberal, arz yanlı, ihracata dayalı büyüme modelinin yarattığı eşitsizliklerin neden olduğu yapısal sorunlar ve bu sorunları finansallaşma ile çözme çabasının sonucunda geldiği konusunda geniş bir konsensüs oluşmuş durumda (Stockhammer, 2015; Wisman, 2013). 1980'den itibaren ihracata dayalı büyüme modeli nedeniyle ücretlerin hem talep hem maliyet unsuru olarak değil, sadece bir maliyet unsuru olarak alınarak reel ücretlerin baskılanması, kamunun ekonomiden çekilerek özel kesime alan açılması mantığı ve sermayenin uluslararası hareketliliği nedeniyle sermaye üzerindeki vergi yükünün düşürülmesi milli gelir içerisinde emeğin payını azaltarak sermayenin payının sürekli artmasına neden oldu. İşgücü piyasalarının esnekleştirilmesi adı altında iş güvencesinin ortadan kaldırılması ve sendikal örgütlülüğün zayıflatılması ile kurulan yeni emek rejimi reel ücretlerin baskılanmasını ve emek aleyhine ekonomi politikalarının çok fazla direnişle karşılaşmadan uygulanabilmesini sağladı. Bu eğilimler, hem gelir hem servet eşitsizliklerini artırırken, ihracatta yeterince rekabetçi olamayan ülkelerde, reel ücretlerin bastırılması nedeniyle daralan iç talebi güçlendirmek için 1990'ların ortasından itibaren hanelerin borçlanma ile tüketimine yönelindi. Keynesyen iktisat bize tüketim talebinde yetersizlik baş gösterdiğinde tüketicilerin satın alma gücünü artıracak aktif maliye politikaları ile müdahale edilmesini önerir. Ancak 1980'den itibaren ekonomik politikada makroekonomik istikrar fiyat istikrarı ile sınırlanmış, maliye politikasının etkili olmadığı kabulüyle sadece para politikası makroekonomik istikrarı sağlamada kullanılır olmuştur. Aşağıda biraz daha ayrıntılı değineceğimiz gibi maliye politikaları enflasyonist ve piyasaların işleyişini bozucudur, kamu mümkün olduğunca küçültülmeli, para politikası dışında ekonomiye müdahale araçları sınırlandırılmalıdır. Bu nedenle talepteki düşme düşük faiz oranları aracılığıyla finansal sistemin sağlayacağı borçlarla giderilecektir.

Borçlanma merkez bankalarının düşük faiz politikaları ve finansal sistemin buna göre yeniden düzenlenmesi ile arz tarafından hazırlanırken, uluslararası sermaye merkez ülkelere kıyasla daha yüksek getiri vaat eden Türkiye gibi az gelişmiş ülkelere akarak onların da sisteme dâhil olmasını sağladı. Hanelerin reel gelirleri değişmezken, borçlanarak aldıkları evler sayesinde bir servet etkisi ve daha yüksek tüketim sayesinde de geçici bir refah artışı etkisi yaratılmış oldu. Bu şekilde eşitsizliklerin hissedilmesi engellenirken, aynı zamanda 2001 krizinden sonra Türkiye’de olduğu gibi borçlanma sayesinde tüketebilen kitlelerin politik olarak rızalarının alınması ve emek piyasalarının esnekleştirilmesi, özelleştirme, kemer sıkma politikaları gibi eşitsizlikleri iyice artıran ve kurumsallaştıran politikaların iktidarlar tarafından hiçbir politik maliyete katlanmadan uygulanabilmesi sağlandı.¹ Borçlanma ile sağlanan ucuz büyüme, ağır ekonomik ve toplumsal maliyetlerin hissedilmesini engelliyor, ekonomilerde biriken yapısal sorunlar ve dengesizliklerin de ertelenmesine olanak tanıyordu.

1970’lerin sonunda yaşanan krizin nedeninin 1929 krizinden sonra uygulanan, kamunun ekonomiye müdahalesini meşru gören Keynesyen iktisat politikaları olduğu tespitiyle, ekonominin piyasaların kendiliğinden işleyişine bırakılması gerektiği vurgusuyla neoliberal ekonomik mimari oluşturulmuştu. ABD ve Avrupa’da bu modelin 2008’de çökmesinin ardından ilk tepki olarak hem iktisat biliminin içinde hem de uluslararası kurumlar ve politikacılar cephesinde neoliberal model tartışmaya açıldı. Avrupa ve ABD’deki tüm politika belirleyiciler krize klasik Keynesyen genişlemeci politikalarla tepki verilmesini öğütüyor, bir yıl sonra ağızlarından düşmeyecek borcun yüksekliği, kamu harcama kesintileri, mali uyum, mali konsolidasyon gibi terimler hiçbir metinde yer almıyordu². Avrupa Komisyonu (AK)’nın 2008 tarihli Ekonomik Kurtarma Planı iki ayaktan oluşuyordu ve ilk ayağı (tamamen Keynesyen bir dille ifade edilen) talebi artırmak için piyasalara satın alma gücü pompalanmasına dayanıyordu (AK, 2008: 2). Metinde genişlemeci politikaların geçici olacağı belirtiliyor ve orta vadeli hedeflere orta vadede (kısa vadede değil) yönelinmesi tavsiyesiyle yetiniliyordu. Hükümetler ABD ve Avrupa’da krize ilk tepki olarak bankacılık sistemine yönelik kurtarma paketlerinin yanı sıra genişlemeci maliye politikaları uyguladılar.³ Bu kurtarma paketleri sonucunda Euro Bölgesi’nde 2007 yılında %65 düzeyinde olan ortalama kamu borcu milli gelire oranı 2009 yılında %78’e çıktı. Krizden en çok etkilenen ülkelerden İrlanda’da 2007’de %27 olan kamu borcu 2011’e gelindiğinde %111 düzeyine tırmandı (OECD). Finansal kriz kurtarma paketleriyle kamu borcu krizi haline getirilmiş oldu ve 2009 başından itibaren Avrupa Birliği kamu borcunun artmasını gerekçe göstererek daha bir yıl önce esneklik göstermeleri istenen ülkelere bütçe açığı ve kamu

borçlanmasına ilişkin Avrupa Birliği (AB) İstikrar ve Büyüme Anlaşmasının sınırlarını hatırlatmaya başladı⁴.

Uygulanan kemer sıkma politikaları sonucunda Euro Bölgesi'nde pek çok ülke 2008'de yakalandığı krizin ardından 10 yıl geçmesine rağmen hala sorunlar yaşıyor. Bu süre içerisinde Euro Bölgesi'nde işsizlik %7'den %11'e yükselirken, ücret büyümesi 2014'e kadar pek çok ülkede ya durdu ya da negatif değerler aldı. Euro Bölgesi'nde 2007-2014 arasında ücretlerde ortalama büyüme %0.49 düzeyinde kaldı, eşitsizlikler pek çok ülkede arttı (OECD). IMF 2018'e gelindiğinde, Euro Bölgesi ülkelerinin kamu borç krizi haline getirilen krizi, borç verenlerin güvenini sağlamak için uygulanan kemer sıkma politikalarıyla aşmaya çalışmanın o dönem düşünüldüğünden daha büyük daraltıcı etki yarattığı tespitini yapmaktaydı (IMF, 2018).

Türkiye pek çok iktisatçı tarafından 2008 krizinin az gelişmiş ülkeler ayağı olarak görülen ertelenmiş ekonomik krizine Ağustos'ta zirveyi gören bir döviz krizi ve önce durgunluk, son çeyrek itibarıyla de küçülme ile girmiş bulunuyor. Bu yazıda krizi yönetmek için uygulanan kemer sıkma politikaları hem teorik olarak incelenecek, hem de Avrupa deneyimi üzerinden Türkiye'de uygulanacak muhtemel bir kemer sıkma programının olası etkileri tartışılmaya çalışılacak. Yazının geri kalanı üç ana bölümden oluşuyor. İlk bölümde kemer sıkma politikalarının iktisadi rasyonalitesini ve bu politikaların beklentileri açıklanıyor. İkinci bölümde İspanya örneği inceleniyor. Son bölümde Türkiye'nin karşı karşıya olduğu ekonomik koşullar ve içinde bulunduğu durum tarif edilerek, uygulanacak bir kemer sıkma politikasının sonuçlarına ilişkin tahminler üretiliyor.

Kemer Sıkma Politikalarının Anaakım İktisatça Yaratılan Meşruiyeti

2007-2008 krizinin ardından gelişmiş G7 ülkeleri krize kamu harcamalarını artırarak yanıt verdiler. Büyük kısmı finansal sektöre yönelik kurtarma planlarından oluşan bu kısa dönemli Keynesçilik'in ardından 2010 yazında İngiltere başta olmak üzere G7 ülkeleri, henüz ekonomileri en ufak bir toparlanma emaresi göstermemişken radikal bir değişiklikte kemer sıkma politikalarına yönelmeye başladılar. Ancak işsizliğin artış eğiliminde olduğu, durgun bir ekonomide kemer sıkma politikalarını savunmak politik olarak zordu. Ancak anaakım neoklasik iktisat uzun süredir maliye politikalarının etkin olmadığını teorik olarak göstermekle meşguldü. Keynesyen iktisat maliye politikalarının ekonominin daralma dönemlerinde etkili olabileceğini savunur. Daralma dönemleri sadece gelirlerin düştüğü dönemler değil belirsizliklerin de arttığı dönemlerdir, piyasalar kendi haline bırakılırsa ne tüketim ne üretim tarafında hareket olmaz. Bu nedenle, ekonomik istihdamın düştüğü daralma

dönemlerinde genişletici maliye politikaları (kamu harcamalarında artış/vergilerde düşüş), genişleme döneminde ise enflasyonist etkileri törpülemek için daraltıcı maliye politikaları (kamu harcamalarında kesinti/vergilerde artış) uygulanmalıdır. Keynes kapitalist piyasa ekonomisinin eksik istihdam eğilimlerini görerek, ekonomik politikaların temel amacını tam istihdamın sağlanması olarak belirlemiş ve geleceğe yönelik beklentilerin olumsuzlaştığı, belirsizliklerin arttığı daralma dönemlerinde para politikasının etkili olamayacağını, bunun yerine kamunun ekonomik aktörlere güven vermek için aktif maliye politikaları uygulaması gerektiğini göstermiştir (Vera, 2009).

Ekonomik daralma dönemlerinde, üretim ve tüketimde daralma yaşanırken, kamu eliyle genişletici maliye politikaları ve bu politikaları finanse etmek için gevşek para politikaları (para basma ve düşük faiz) uygulanmasını tavsiye eden Keynesyen iktisat, bu politikaların doğrudan ve kısa dönemde alınan sonuçlarına güvenmektedir. Keynesyen iktisat İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra 1970'ler sonuna kadar anaakım haline gelmiş, tam istihdam birincil ekonomik hedef haline gelmiştir. İşsizlik, tüketim talebinin ana aktörü çalışanların tüketimlerini düşürerek ekonomide talep eksikliği yaratacaktır. Devlet kamusal istihdamın kullanılması dâhil olmak üzere işsizlik ortaya çıktığında bunu azaltmak için çaba harcamalıdır (Kuruç, 2006). Ancak, 1980'den itibaren tam istihdam hedefi terkedilmiş, işsizlik piyasaların işleyişi sonucu ortaya çıkan bir ekonomik sorundan, bireysel olarak kişilerin piyasadaki işler için yeterli donanımına sahip olamamasından kaynaklanan bir sorun haline dönüşmüştür (Mitchell ve Musken, 2008). Ekonomik politikaların temel hedefi fiyat istikrarını sağlamak yani enflasyonu düşürmek olarak belirlenirken, enflasyonu hızlandırmayan işsizlik düzeyi, doğal işsizlik düzeyi gibi belli bir işsizlik düzeyinin ekonomilerde olabileceği ifade edilmiştir. Merkez Bankası uzmanlarının araştırmasına göre Türkiye'de doğal işsizlik düzeyi %9 düzeyindedir. İşsizliği bunun altına indirmeyi amaçlayan ekonomi politikaları, özellikle maliye politikaları enflasyon yaratmaktan başka bir işe yarayacaktır.

Piyasaların işleyişine bırakıldığında sorunsuz işleyeceği öngörülen ekonomiye maliye politikalarıyla müdahale etmek aynı zamanda gereksizdir. Çünkü Keynes'in iddia ettiği gibi maliye politikaları ekonomik aktörlerin tüketim ve üretim kararlarında etkili değildir⁵. İşsizlik ortaya çıktığında faizlerin düşürülmesi, fiyatlar artış eğilimine girdiğinde ise faizlerin artırılması yeterli olacaktır.

Krizden sonra yaşanan kısa dönemli Keynesçiliğin arkasından gelen kemer sıkma politikalarının meşruiyetinin sağlanmasında anaakım iktisadın büyük faydası oldu. Anaakım iktisat yazınından gelen iki yazı 2007-2009 arasında uygulanan kurtarma planları, genişlemeci maliye politikaları ve vergi gelirlerindeki düşme

nedeniyle artan kamu borç stokunu bahane ederek kemer sıkma politikalarına yönelmek isteyen politikacıların elini güçlendirdi.

Bu yazılardan ilki kamu borcu ile büyüme ilişkisini ele alan Reinhart ve Rogoff (2010 ve 2012) yazılarıydı. 44 ülke için 200 yıllık bir veri seti ile yapılan 2010 yılında basılan ilk çalışmaya göre, kamu borcunun milli gelire oranı %90'ın altında kaldığı sürece yurtiçi büyüme üzerinde olumsuz etki yaratmamakta, ancak bu oranın üzerine çıktığında büyüme olumsuz etkilenmektedir⁶. Az gelişmiş ülkeler içinse brüt dış borcun (kamu ve özel toplamı) milli gelire oranı %60 ve üstüne çıktığında büyüme olumsuz etkilenecektir. (Reinhart ve Rogoff, 2010:23).

Kemer sıkma yanlısı politikacıların elini güçlendiren ikinci çalışma Alesina ve Ardagna (2010)'dur. Alesina (2010) ve Alesina ve Ardagna (2010) genişletici etki yaratan daraltıcı maliye politikaları ya da kemer sıkma politikalarının (*expansionary fiscal adjustments* ya da *expansionary austerity*) başarılı olduğuna dair kanıt sunan yazılar olarak hem ABD'li hem de AB'li ekonomi bürokrat ve politikalarınca çokça kullanılmıştır⁷. 1990-2007 arası dönem için OECD ülkelerini inceleyen yazarlara göre, kamu borcunun milli gelire oranını 4.5 puan düşürmeyi başaran, güvenilir, diğer bir deyişle, sert ve kararlı daraltıcı maliye politikaları, ekonomide, hem de kısa dönemde, genişletici etki yaratacaktır. Alesina ve Ardagna (2010)'a göre, kamu harcamalarının kısılması yoluyla uygulanan maliye politikaları vergilerin artırılması yoluyla yapılandırılan daha genişletici etki yaratmaktadır. Bunun yanında genişletici maliye politikası uygulandığında ise kamu harcamalarını artırmak yerine vergileri kısmayı tercih eden hükümetler daha yüksek büyüme oranlarına erişebilirler.

Genişletici etki yaratması beklenen kemer sıkma politikalarında kamu harcamalarında daralma ya da vergilerde artışın 'güven inşası' ile dolaylı yoldan büyümeyi olumlu etkileyeceği öngörülür (Blyth, 2013). Kamu borcu belli bir üst limiti gördüğünde hükümetlerin büyümenin olumsuz etkilenmemesi için borcu düşürecek önlemler almasını öneren Reinhart ve Rogoff yazısının mantığı, yatırımcıların 'borca tahammülsüzlük' sınırına dayanmaktadır. Kamu borcu %90'ın üzerine çıktığında yatırımcılar artan risklerden dolayı kamu borçlanma kâğıtlarını tutmak istemeyecekler ya da tutmak için daha yüksek bir risk primi yani faiz oranı talep edecekler, dolayısıyla bu noktada hükümetler yatırımcılara güvenilir olduklarını göstermek ve risk primlerini düşürmek için ciddi bir vergi artışı ya da harcama kesintisi yaparlarsa, bu yatırımcılara güven verecek ve daha düşük maliyetle borçlanılabilecektir. Kamu harcamalarındaki hızlı ve kararlı daralma sayesinde kamunun borçlanma gereği de düşeceği için yatırımcılar daha düşük faiz talep edecek, faizlerdeki düşme ise hem

yatırımlar hem tüketim hem de yerli paranın değerinin düşmesi ile ihracattaki artış sayesinde ekonomik büyüme yoluna girilmesini sağlayacaktır. Daraltıcı maliye politikalarının ve yavaşlayan ücret büyümesinin toplam talep üzerindeki olumsuz etkisine rağmen yatırımcı ve hatta tüketici güveninin tesisi sayesinde büyüme etkisi yaratılabilecektir (Baker, 2010; Gravelle ve Hungerford, 2013).

Ancak başta IMF olmak üzere her iki çalışmanın sonuçları da sorgulandı⁸ ve daraltıcı maliye politikalarının büyümeyi ve istihdamı hem kısa hem de uzun dönemde olumsuz etkilediği bulundu. Kamu harcama ve vergi politikalarının büyüme ve ekonomik aktivite üzerindeki etkisini ölçen maliye çarpanlarının daralma dönemlerinde 2 ve üzeri değer aldığı bulan çokça çalışma yayınlandı. Gravelle ve Hungerford (2013), Alesina ve Ardagna (2010) çalışmasında genişletici etki yaratan daraltıcı maliye politikalarının %60'ının küçülme değil ekonominin büyüme dönemlerinde yaşandığını gösterdi⁹. Bu dolaylı ve kısa dönemde etki etmesi zor ekonomik argüman ile 2010 yazından beri kemer sıkma politikaları nedeniyle Avrupa ülkeleri uzun bir durgunluk dönemine girdi. Kemer sıkma politikaları ciddi toplumsal çalkantılara neden oldu, kemer sıkma politikaları ile artan işsizlik ve kamu transfer ve hizmetlerindeki daralma nedeniyle yabancı düşmanlığı ve aşırı sağ yükseldi.

IMF (2018) kemer sıkma politikalarının büyüme üzerindeki etkisinin yanlış hesaplandığını iddia etmektedir. Ancak çok daha önemlisi sıfır nominal faize dayanan para politikası etkili olmamıştır. Düşük hatta reel olarak negatif faizlere rağmen ne (hâlihazırda yüksek borçluluğa sahip, işini kaybetmiş ya da kaybetme korkusu yaşayan) tüketiciler ne de yatırımcılar parmağını kımıldatmıştır. Finansal sektöre aktarılan paralar yatırımları ve tüketimi finanse edeceğine bizim gibi az gelişmiş ülkelere akarak, krizin bir sonraki aşamasını az gelişmiş ülkeler ayağını hazırlamışlardır. Özetle, Keynes'in kriz dönemlerinde para politikasının etkisizliğini gösterdiği likidite tuzağı tekrar daha modern bir biçimde ortaya çıkmış, ancak hükümetler likidite tuzağının yaşandığı dönemde ısrarla kemer sıkma politikaları uygulayarak ekonomileri çok uzun süren bir küçülme dönemine sokmuşlardır (House v.d., 2017; Ponticelli ve Voth, 2017; Salmon, 2017).

Avrupa Ülkelerinde Durum

Avrupa ülkeleri 2007 yazında ABD'de başlayan krizi 2000 yılından beri ortalama %2.2 olan büyümenin 2008'de %0.5'e gerilemesiyle 2009'da ise %4.5'lik bir küçülme ile karşıladılar. Avrupa Birliği'nin 2008-2018 büyüme ortalaması %0.86'da kalırken krizden en çok etkilenen ülkeleri barındıran Euro Bölgesi'nde krizden beri ortalama büyüme %0.6'da kaldı. Krizden en çok etkilenen ve halkın

tüm itirazlarına rağmen kriz sonrasında kemer sıkma politikaları uygulayan ülkelerden Yunanistan krizin ardından geçen 9 yılda sadece 2 defa pozitif büyüme rakamı görebildi, 2014 (%0.74) ve 2017 (%1.35)'de. Krizden en çok etkilenen ülkeler Yunanistan, İspanya, İrlanda, Portekiz ve İtalya (GIIPS ülkeleri)'nin son 9 yıldaki büyüme hızı İrlanda'nın 2015'teki tartışmalı bir şekilde %26 oranında büyümesi sayesinde %0.27 olurken, İrlanda harici dört ülke bu dönemde ortalama (GIIPS ülkeleri) %0.76 küçüldü¹⁰. Ortak para birimine dezavantajlı biçimde giren bu ülkeler paranın değeriyle oynayarak rekabetçilik kazanma şanslarının kalmamasını da ekleyince reel ücretleri bastırmak durumunda kaldılar. Ancak Almanya'nın da dâhil olduğu Euro Bölgesi'nde GDP içerisinde emeğin payı 1980'den itibaren sürekli düşerken üretkenlikler artış eğilimini sürdürdü ve 1999 sonrasında GIIPS ülkeleri Almanya'ya karşı sürekli cari açık vermekten kurtulamadı. Değerli Euro nedeniyle dünyanın kalanıyla rekabet edemeyen, Euro Bölgesi içinde de Almanya'ya karşı açık veren bu ülkelerin reel ücretlerin üretkenliklerin altında kalması nedeniyle yaşadıkları kronik talep yetersizliği hanehalkı borçlanması ile ertelendi (Birdal, 2018; Hein v.d., 2017; Lapavistas et. Al. 2010; Paley, 2013; Stockhammer, 2015). Tablo 1'den takip edilebileceği gibi 1999 yılında Euro Bölgesi'ne giren GIIPS ülkeleri krize kadar Türkiye'ye çok benzer biçimde özel kesim borçlanmasına dayalı olarak, büyüyen cari açığın eşlik ettiği, özel tüketim ve inşaat sektörünün sürüklediği 8 yıllık dengesiz bir genişleme dönemi yaşadılar. Borçlanmayı kolaylaştıran ve ucuzlaştıran bu dönemde Avrupa Birliği Merkez Bankası (ABMB)'nin uyguladığı düşük faiz politikası oldu. GIIPS ülkeleri nominal faiz oranları zaman içinde Almanya'ya yakınsarken, enflasyon oranı Euro Bölgesi ortalamasının üstünde kalan bu ülkeler için reel faizler kuzey ülkelerinin altında kalıyordu. Tüm bu faktörler bu ülkelere akan sermaye sayesinde gayrimenkul ve inşaat sektörlerinde borçlanmaya dayalı bir büyüme yarattı (Palley, 2013; Bielsa ve Duarte, 2010). Özel kesimi aşırı borçlu ülkeler finansal sistemin çökmesiyle krize girdiler. Krizden sonra uygulanan kemer sıkma politikaları sonucunda kamu borcunun daraltılması ve borç verenlere sağlanan güvence ile yine kısa dönemde ekonomilerin büyüme evresine girmesi gerekiyordu. Ancak yukarıda verdiğimiz gibi Euro Bölgesi ekonomilerinin büyük bölümünde ne 2014'e kadar büyüme evresine geçilebildi ne de kamu borcu azaltılabildi. Aksine İrlanda hariç GIIPS ülkelerinin kamu borcu GSYİH oranı 2007'de %85.8 düzeyinde iken 2017'de %151'e çıktı (Şekil 1). İrlanda kamu borcunun çok daha hızlı düşürdü bu ülkelere kıyasla, ancak 2007'de %27.5 olan oran 2017'de hala %80 düzeyindeydi. House ve Tesar (2017) Euro bölgesi ülkelerinin de içinde yer aldığı 29 gelişmiş ülke için yaptıkları incelemede, tüm bu ülkelerde farklılaşan ekonomi politikalarına rağmen, uzun süren krizin temel nedeni olarak kemer sıkma politikalarının öne çıktığını gösterdiler.

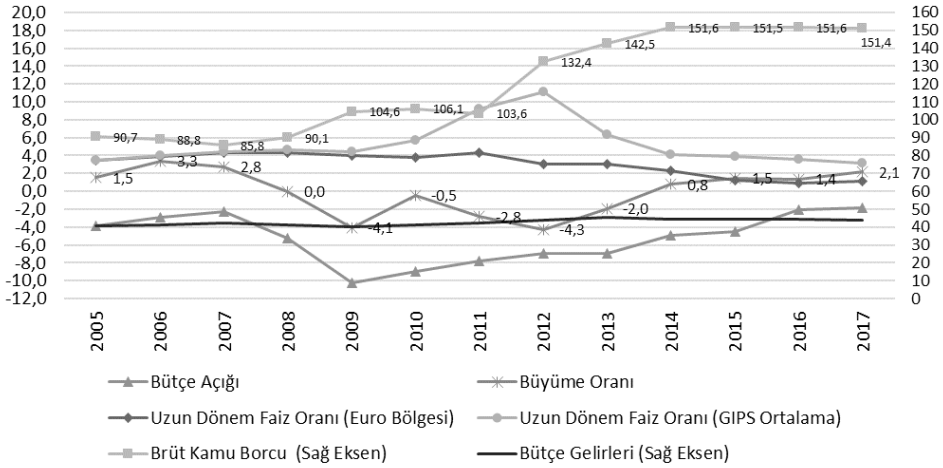
Tablo1: GIPS Ülkeleri için Temel Göstergeler

	Ortalama Büyüme	İşsizlik	Cari Açık	Bütçe Açığı	Ortalama Ücret Büyümesi*	Hanehalkı Borcunun Kullanılabilir Gelire Oranı	Tüketici Enflasyonu
1998	3.65	11.69	-2.4		0.80		2.73
1999	3.25	10.94	-3.6		1.76		2.38
2001						81.8	3.35
2005	1.51	8.61	-6.79	-3.82	0.21	120.3	2.83
2006	3.35	7.97	-8.16	-2.90	-0.16	131.5	2.83
2007	2.75	7.67	-8.98	-2.31	0.47	139.3	2.88
2008	-0.02	8.32	-9.83	-5.25	0.57	139.6	2.53
2009	-4.08	11.16	-7.23	-10.29	4.15	142.2	0.75
2010	-0.47	12.93	-7.22	-8.99	-1.95	146.3	2.73
2011	-2.85	15.07	-5.54	-7.75	-2.98	147.1	3.00
2012	-4.27	18.85	-1.54	-6.98	-3.68	145.6	2.13
2013	-1.95	20.47	0.52	-6.98	-1.01	142.6	0.15
2014	0.78	19.38	0.36	-4.93	0.15	137.3	-0.48
2015	1.48	17.82	0.63	-4.48	0.57	130.4	-0.18
2016	1.38	16.48	1.00	-2.08	0.28	124.6	0.63
2017	2.15	14.70	1.07	-1.89	-0.94		1.43

Kaynak: OECD ve IMF.

*Dolar cinsinden 2016 fiyatlarıyla satın alma gücüne göre oluşturulmuş ortalama ülke ücretlerini veren OECD verisinden hesaplanmıştır.

Şekil 1. GIPS Ülkeleri için Kamu Borcu, Bütçe Göstergeleri ve Büyüme

İspanya

İnşaat ve gayrimenkul sektörlerine ve borçlanmaya dayalı büyüme modelinin krizle birlikte çökmesi sonucunda 2008-2014 arasında 6 yıl boyunca kriz yaşayan İspanya üzerine biraz daha ayrıntı vererek, Türkiye’de uygulanacak kemer sıkma

politikalarının 2001 krizinden çok daha yıkıcı olabileceğini, krizden çıkıp büyüme trendine dönüşün çok daha uzun sürebileceğini göstermek amacındayım.

İspanya dışardan sermaye girişi ve özel kesimin borçlanmasına dayalı, kaynakların inşaat ve gayrimenkul sektörüne aktarıldığı 10 yıllık bir genişleme dönemi yaşadı. Krize kadar, işsizliği %20'lerden %8'e kadar düşürebilmiş, Euro bölgesinin en parlak örneklerinden biri olarak görülüyordu (Birdal, 2018). İspanya'da 2008'in üçüncü çeyreğinde başlayan küçülme ilk evresinde 7 çeyrek sürdü ve 2009'da ekonomi %3.6 küçüldü. 2010'da küçülmeye bir ara veren ülke (%0.01'lik büyüme ile), 2011'de ikinci küçülme dalgasıyla bu sefer 2011'in birinci çeyreğinden 2013'ün son çeyreğine kadar 11 çeyrek boyunca küçüldü ve sonuç olarak 2007 yılında %8 olan işsizlik 2013'te %26'lara kadar çıktı. GSYİH'nın her iki uzun küçülme döneminde düşmesine en büyük katkısı iç talepte %16'lara varan daralma yaptı. Kemer sıkma politikaları, işsizlik ve hanehalkı cephesindeki yüksek borçluluk¹¹ İspanya'nın krizinin uzun sürmesinin en önemli nedenleri olarak öne çıktı (Carballo-Cruz, 2011; House ve Tesar, 2017).

Kemer sıkma politikalarının en önemli kalemi kamu yatırımlarında yaşandı ve bu firma yatırımlarını da olumsuz etkiledi. Brüt sabit sermaye yatırımları 2012'de %8.6 ve 2013'de %3.4 düştü (IMF, 2017). Konut sektörüne yapılan yatırımlar ve sermaye malları yatırımları bu iki evrede düşerken, net ihracattaki 2008-2013 arasında 10 puana yakın artış, küçülmeyi dizginleyen etmen olarak ortaya çıktı. Kemer sıkma politikaları sonucu 2009-2013 arasında İspanya hükümeti bütçede %65 oranında bir uyarlanma hedefledi. Kemer sıkma politikasının içeriğinde KDV oranının %16'dan %18'e çıkarılması, harcama kesintileri (%35 oranında), gelir vergisinde 400 Euro'luk istisnanın kaldırılması, tütün ürünlerindeki verginin artırılması, ulusal piyango ve havaalanlarının özelleştirilmesi, ilaç harcamalarında kesinti, emekli maaşlarının dondurulması, kamu sektörü ücretlerinde %5'lik düşme ve çocuk yapmaya yönelik parasal desteklerde kesinti gibi önlemler yer aldı (Bosca et. Al., 2018; Carballo-Cruz, 2011; Ortega ve Peñalosa, 2014). Bu önlemlerle bütçe gelirlerinin GSYİH'ya oranı 2009'daki %35 seviyelerinden %38.8 seviyelerine çıkarılırken, kamunun faiz harcamalarındaki artış nedeniyle bütçe açığı 2009'da %10'a çıkan bütçe açığı 2013'de %7'ye, 2017'de ise %3.1'e geriletildi. Tüm bu kesintiler yüzünden ekonomi krizden 6 yıl sonra ancak 2014-2017 arasında tekrar pozitif büyüme rakamlarını görebildi ve işsizlik 2017'de sadece %17'ye geriletebilmişti (kriz öncesine göre 9 puan yüksek). Kriz öncesi genişleme döneminde %9.6'ya çıkan cari açık, 2017 sonunda ihracattaki artış ve ithal talebindeki daralmayla %1.9'luk fazlaya döndü. Ancak kriz başladığında sadece %61.8 düzeyinde olan kamunun borcu kemer sıkma politikalarına rağmen düşmek bir yana 2017 sonunda %114.7 düzeyindeydi. Hanehalkı borcunun kullanılabilir gelir

içerisindeki payı ise %150'lerden %118'e geriledi¹². Gelir dağılımı eşitsizliği ciddi biçimde bozuldu ve genişleme döneminde düşme eğiliminde olan Gini endeksi tekrar 95'lerin ortasındaki yüksek değerleri gördü (Hein v.d., 2017; Salmon, 2017). Bunda vergi politikalarındaki değişiklik de etkili oldu. Dolaylı vergilerin sosyal güvenlik ödemeleri dışında kalan toplam vergi gelirleri içerisindeki payı 2009'da %39 iken, KDV oranı önce %16'dan %18'e, 2012'de de %21'e çıkarılmasıyla 2016'da %45'e çıktı. Gelir vergisinin payı ise 2009'da %38.7 iken 2016'da %32.5'e geriledi¹³. Bu sayede İspanya'da kamu gelirlerinin GSYİH'ya oranı %34.8'e gerilemişken, 2016'ya gelindiğinde %38'e çıkarılmıştı. 2014 sonrası elde edilen pozitif büyüme rakamlarında 2013'den itibaren uygulanan sınırlı da olsa genişlemeci maliye politikalarının, petrol fiyatlarındaki düşmenin, Euro'daki değersizleşme ve ABMB'nın parasal genişleme programının etkisi oldu.

IMF 2017 ülke değerlendirmesinde, bekleneceği gibi 6 yıl süren küçülme döneminden sonra gelen İspanya'nın son 3 yıldaki 'başarısını' kutlarken, ülkeye kademeli daraltıcı maliye sıkılaştırma tavsiyesinde bulundu. Kamu ve özel sektör borçlarının¹⁴ yarattığı kırılganlıkların sürdüğünü söyleyen IMF, yüksek işsizlik oranları nedeniyle belli bir düzeyin altına geriletilemeyen harcamalar tarafında yapılacak çok bir şey olmadığını kabul edip gelirlerin artırılmasına yönelmesi gerektiğini yazdı. IMF, indirimli KDV oranlarına tabi mal ve hizmet sayısının kademeleri olarak azaltılması ve emeklilik ve işgücü piyasaları reformuna devam edilmesini de önerdi.

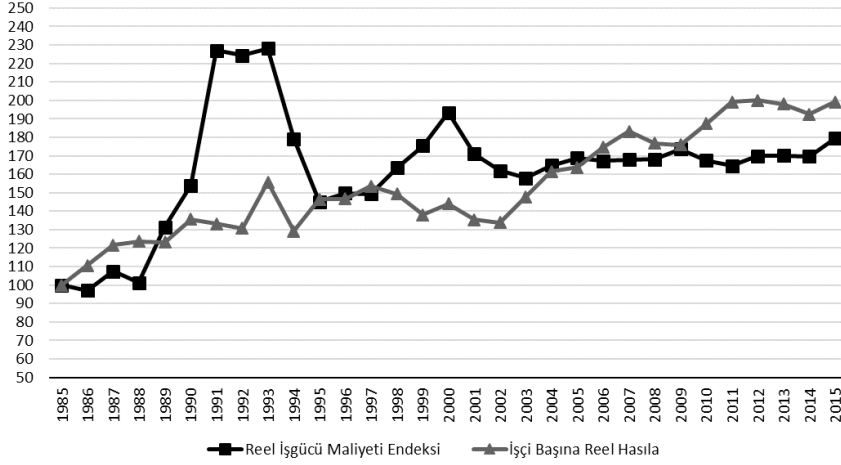
İspanya, 2007-2016 arasında ortalama %1.5 tüketici enflasyonuna sahipti¹⁵. Hatta pozitif büyüme rakamlarının görüldüğü 2014-2016 arasında, düşük faiz oranlarına rağmen 3 yıl tüketici enflasyonu ortalama %-0.27 düzeyindeydi. Bu deflasyonist sürecin ve aynı zamanda pozitif büyüme oranlarının kaynaklarından birisi petrol fiyatlarındaki düşüş ve diğer arz yanlı gelişmeler nedeniyle üretici fiyatlarındaki gerileme. Ancak çok sayıda insanın evini kaybettiği İspanya 2016 itibarıyla Avrupa genelindeki boş ev stokunun %30'una ev sahipliği yapıyor (Burdekin ve Hu, 2017). Dolayısıyla ekonominin büyüdüğü dönemde deflasyonun devam etmesi ekonominin dış taleple büyüdüğünü¹⁶, yüksek işsizlik, düşen ücretler ve borçluluk nedeniyle iç talebin hala kendini toparlayamadığını gösteriyor¹⁷. Bunun yanında, daha önce de vurgulandığı gibi uzun dönemli faizler yüksek kamu borcuna rağmen, bu dönem boyunca %6'nın üzerine çıkmadı¹⁸. OECD verilerine göre İspanya'nın 2010 sabit fiyatlarıyla dolar cinsinden kişi başı geliri 2017'de 33 bin 718 dolarla 2007 seviyesini ancak yakalayabildi. Euro Bölgesi ülkelerinin hep birlikte kemer sıkma politikalarına yönelmeleri, ülkelerin ulusal paralarının

olmaması nedeniyle devalüasyon olanağından yoksun olmaları çerde kemer sıkma politikası uygulayan ülkelerin dış talepten faydalanmalarını da uzun bir süre engelledi.

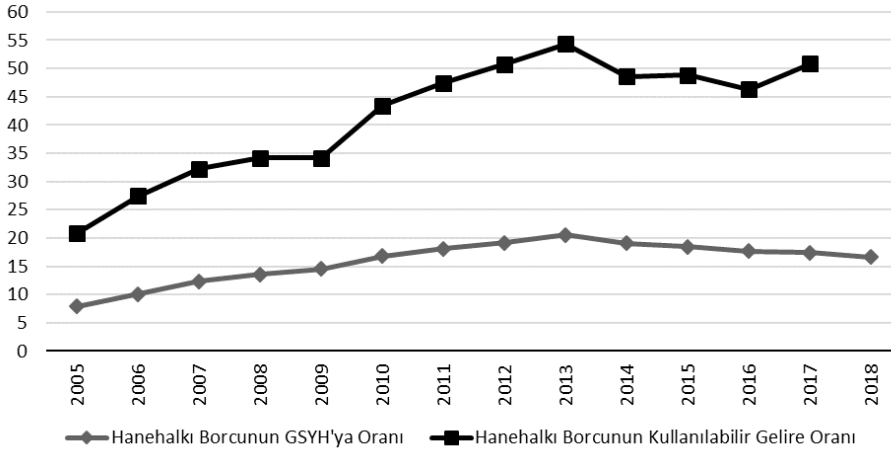
Türkiye

Türkiye 2002'den beri uyguladığı özel kesimin borçlanmasına dayalı iç talebin sürüklediği büyüme modelinin tıkanması nedeniyle ciddi bir krizin arifesinde. Bu model Şekil 2 ve 3'ten de takip edilebileceği gibi 1980'den itibaren verimliliklerin altında tutulan reel ücretler ve 94 ve 2001 krizleri ile hırpalanmış alt ve orta gelir gruplarının 2002'den sonra borçlandırılmasına dayanıyordu¹⁹. Bu modeli mümkün kılan uluslararası sermaye girişlerinin 2013'ten itibaren azalması ile birlikte bu model artık işlemez duruma gelmiş durumdadır. Ağustos ayında zirvesine çıkan döviz krizi toplam dış borç GSYİH oranını %60'ların üzerine çıkarken, hızla bir borç krizine dönüşüyor. Hükümet 2019-2021 dönemine ilişkin hedefleri içeren ve 20 Eylül 2018 tarihinde açıkladığı Yeni Ekonomik Program'da ekonominin 2018 yılında %3.8, 2019'da ise %2.2 büyüyeceği beklentisini açıkladı. Ekonomi 2018 birinci çeyreğinde %7.2 büyümüşken, oran 2. çeyrekte %5.2'ye, 3. çeyrekte ise %1.56'ya geriledi. Üretim ve talep tarafından gelen öncü veriler dördüncü çeyrekte ekonominin küçülmeye başlayacağına işaret etmektedir. Mevsim ve takvim etkilerinden arındırıldığında 3. Çeyrekte 2. Çeyreğe göre %1.1 küçülme gelmiş, ekonomide daralma hali hazırda başlamıştır. IMF Ekim 2018 tarihli Dünya Ekonomik Görünümü'nde Türkiye'nin 2018'de %3.5 2019'da ise %0.4 büyüyeceği öngörüsünde bulunmuşken Ocak güncellemesinde 2019 yılı için yeni bir tahminde bulunmaksızın Türkiye'nin beklenenden daha fazla küçüleceğini belediklerini ifade etmiştir²⁰.

Şekil 2. İmalat Sanayiinde Verimlilik ve Reel Ücretler: Reel İşgücü Maliyeti Endeksi ve İşçi Başına Hasıla (1985=100)

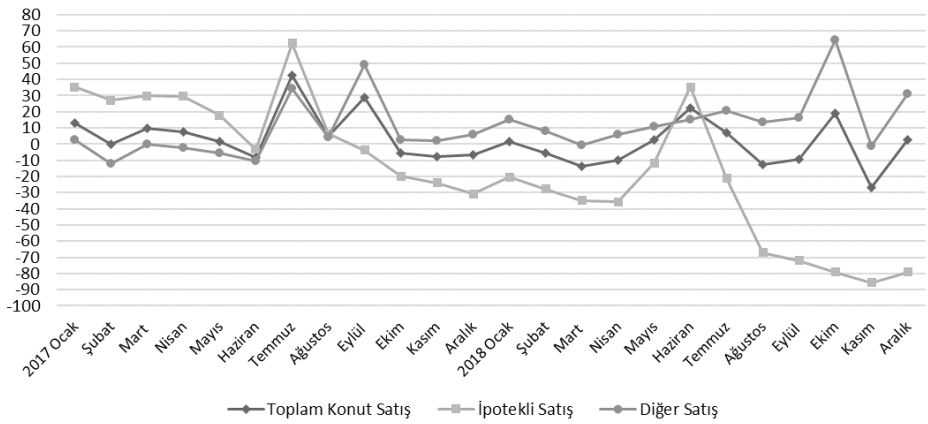
Şekil 3. Hanehalkı Borç Göstergeleri

Ekonominin yavaşlama eğilimleri ikinci çeyrekte başlamıştır (Tablo 2). Seçim öncesi döneme denk düşen ikinci çeyrekte hem kamu maliyesi alanından hem de kredi alanından hükümetin genişletici önlemleri ile ekonomi %5.2 büyüyebilmiş, ancak birinci çeyrekteki %7.2'nin altına düşmüştür. Bunun yanında asıl önemlisi AKP iktidarı döneminin büyük bir kısmında (özellikle 2009 sonrasında) ekonominin itici gücü konumuna gelmiş inşaat sektörü birinci çeyrekte %6.7 büyümüşken ikinci çeyrekteki %1'in ardından, üçüncü çeyrekte %5.3 daralmıştır, gayrimenkul sektörü ise %3.4'ten %0.2'ye geriledikten sonra

yine Mart 2019'daki yerel seçim öncesine hazırlık olarak gündeme getirilen tapu harcı ve KDV indirimi ve faiz kampanyası ile üçüncü çeyrekte %2.3 büyüebilmiştir. 2018 yılında konut satışları 2017'ye göre %2.4 daralırken, faizlerdeki artışın etkisini yansıtır biçimde ipotekli konut satışlarındaki daralma %41.5'e varmıştır. 2018 yılı boyunca ipotekli satışlar bir önceki yılın aynı ayına göre sürekli düşüş gösterirken son çeyrekte düşüş %81'i bulmuştur (Şekil 4). Bu veriler, inşaat ve gayrimenkul sektörlerinin dördüncü çeyrekte küçülme göstereceğine işaret etmektedir.

Şekil 4. Konut Satışlarındaki Aylık Değişim (Bir önceki yılın aynı ayına göre, %)

Sektörel güven endeksleri de Şubat ayından beri (Temmuz hariç) sürekli düşme eğilimindedir. Tüketici Güven Endeksi 2018'in son çeyreğinde ortalama %10.7 düşmüş ve 2018'i 55.4'le kapatmıştır. İstanbul Sanayi Odası Türkiye İmalat Satın Alma Yöneticileri Endeksi (PMI) 2018'in büyük bir kısmında eşik değer olan 50'nin altında gerçekleşmiş ve aralık ayında 44,2'ye gerileyerek ekonomik faaliyet koşullarının Mart 2009'dan beri gözlenen en zayıf düzeye gerilediğini göstermektedir. İSO'nun raporuna göre üretim ve yeni siparişler yavaşlamaya devam ederken girdi maliyetleri ve satış fiyatlarında rekor artış kaydedilmesi ve istihdamın yavaşlaması öne çıkarılmıştır. TÜİK'in takvim etkilerinden arındırılmış Sanayi Üretim Endeksi de 2018 Ağustos'tan itibaren yıllık olarak düşmeye başlamış ve Aralık ayında düşüş oranı %9.8'e çıkmıştır. Son olarak hükümetin büyük bir keyifle sunduğu dış ticaret verileri son çeyrekte üretim tarafında ciddi bir daralmanın ipuçlarını vermektedir. Son çeyrekte ihracat %7.4, ithalat ise %24.5 düşmüş ve ekonomideki küçülme sayesinde dış ticaret açığının %59 daralmasını sağlamıştır. Sermaye malları ve ara malları ithalatında son çeyrekte bir önceki yıla göre sırasıyla %36.3 ve %16'luk küçülme, üretimin ciddi biçimde

daralacağına işaret etmekteydi. Ekonomide son çeyrekte de sermaye malları ve ara malları ithalatındaki küçülme devam etmiş ve ikisinin ortalaması %25.1 olmuştur. Tüm bunlar ışığında büyüme oranı üçüncü çeyrekte %0.3'e gerileyen imalat sanayi üretiminin dördüncü çeyrekte küçüleceğine kesin gözüyle bakılmaktadır (Tablo 2).

Hükümet Yeni Ekonomik Plan'da büyüme tahminlerini 2018 için %3.8'e 2019 içinse %2.3'e düşürdü²¹. Türkiye ekonomik krizine 2018 sonu itibariyle %20.3 tüketici enflasyonu, milli gelirin %62'sine ulaşmış brüt dış borç stoku, yıllık 27.6 milyar dolarlık (GSYH'nın 3.87'si) cari açık ve ticari kredilerinin faizi %28'e, tüketici kredilerinin faizi %33'ye dayanmışken, 2 yıllık tahvillerinin faiz oranı %18.5'e ulaşmışken girmektedir. Hanehalkı borcunun kullanılabilir gelire oranı %48, finans dışı şirketlerin Kasım 2018 itibariyle 203.1 milyar dolar net pozisyon açığı bulunmaktadır. Kamu borcunun milli gelire oranı şimdilik %28 düzeyindedir ve 2018 bütçe açığı 72.6 milyar TL YEP'te ilan edildiği gibi milli gelirin %1.9 düzeyinde kalmıştır. Ancak bütçe açığı cari açıkla birlikte hükümetin tutturabildiği tek hedef olmuştur. İşsizlik oranı Kasım 2018 itibariyle %12.3'e (3 milyon 981 bin işsiz) genç işsizliği ise henüz ekonomide küçülme yaşanmamasına karşın %23.6'ya ulaşmıştır. İş aramaktan vazgeçenler de dâhil edildiğinde işsiz sayısı 6.2 milyona işsizlik oranı ise 18.94'e çıkmaktadır²².

Mayıs'ta başlayan Ağustos'ta zirvesine ulaşan TL'deki büyük değer kaybı ile ekonomi ciddi bir darbe almıştır. Merkez Bankası'nın Eylül ayında faizleri 6.25 puan artırması ile TL'deki değer kaybı durdurulabilmiş ve yılbaşında 3.7 olan dolar kuru Ağustos'ta 6.9'u gördükten sonra 2018'i %39.5 değer kaybı ile kapatabilmiştir²³. Ancak, kur şokunun ekonomide yarattığı tahribatın tek 'olumlu' sonucu cari açıktaki küçülme olmuştur. Ekonomi 2018 Ağustosundan itibaren fazla vermeye başlamış ve 2017'de 47 milyar dolar olan yıllık cari açık 2018'de %41 oranında daralarak 27.6 milyar dolara gerilemiştir. Hükümet bu gelişmeleri "dengelenme" söylemi ile ihracatın ekonomiye katkısı olarak sunmaktadır. Yukarıda da ifade edildiği üzere ödemeler dengesi hesaplarına yakından bakıldığında ekonominin küçülmesi nedeniyle ithalatta meydana gelen daralma yüzünden cari açığın düştüğü net olarak görülmektedir. Özellikle yatırım ve aramalı ithalatındaki daralma Şekil 3'ten de görülebileceği gibi 2018'in son ayı itibariyle %29.8 ile 2009 (%40) ve 2001 (%34) krizleri düzeyine yaklaşmaktadır. Yatırım mallarındaki daralma %34.9 ile 2009 Ocak ayındaki %37.5'lik en yüksek daralma noktasına yaklaşmıştır. Türkiye üretim yapısının yatırım ve ara mallarında ithalata bağımlılığı dikkate alındığında özellikle yatırım malları ithalatındaki yüksek daralmanın cari açığı küçültürken müdahale edilmezse 2019 yılının özellikle ilk iki çeyreğinde ekonominin büyüme ihtimalini bu koşullar altında büyük ölçüde ortadan kaldırdığını söyleyebiliriz. Ancak

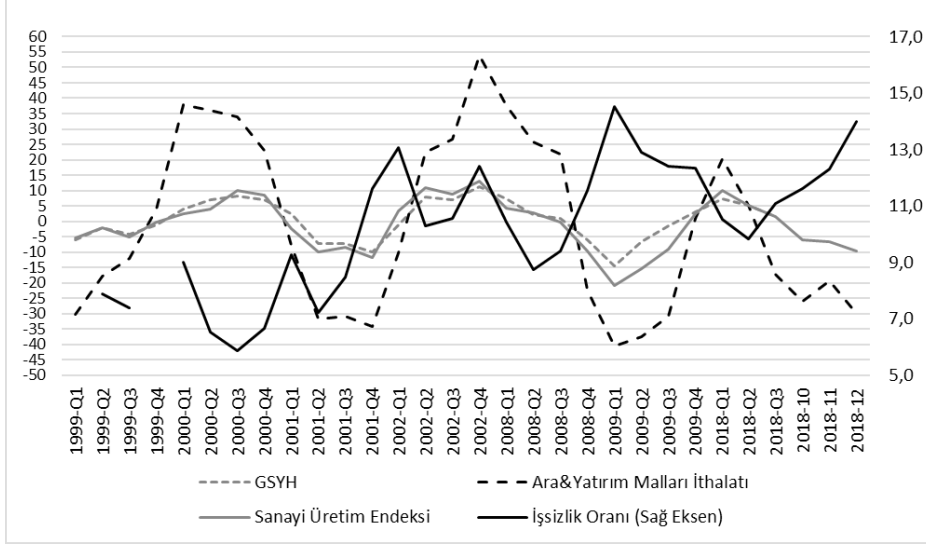
Aralık ayı ödemeler dengesine ilişkin bir başka gözlem hükümetin ihracat eliyle büyüme hedefine gölge düşürür niteliktedir. Ağustos'tan beri 4 ay arka arkaya cari fazla veren ekonomi tüm küçülme işaretlerine rağmen Aralıkta 1.5 milyar dolar düzeyinde açık vermiştir. Ekonomi küçülürken dahi açık verir hale gelmiştir²⁴.

Şekil 5 seçilmiş iktisadi göstergelerin son iki krizde izlediği seyri vermektedir. Çok açık biçimde ekonominin ikinci yarısında 2001 ve 2009 krizlerine benzer biçimde aramalı ve yatırım malları ithalatında, hanehalkı tüketiminde²⁵, sabit sermaye yatırımlarında, sanayi üretiminde ciddi düzeyde daralma yaşanmakta, işsizlik yükselmektedir. 2008'in dördüncü çeyreğinde sanayi üretim endeksi %9.6 düştüğünde GSYH %5.9 küçülmüş, işsizlik iki puan artmıştır. Bu göstergeler 2018'in son çeyreğinde ekonominin en az %4 küçüleceğini ve 2018 büyümesinin %2 civarında kalmasına neden olacağına işaret etmektedir. Yukarda da ifade edildiği gibi IMF bu öncü göstergeleri takip ederek rakam vermese de Türkiye ekonomisinin 2019'da küçüleceğini öngörmektedir. Küçülmenin boyutu ve süresi uygulanacak ekonomi politikalarına ve dünya ekonomisindeki gelişmelere bağlı olacaktır.

Tablo 2. 2018 GSYİH Sektörel Büyüme Oranları (%)

	1. Çeyrek	2. Çeyrek	3. Çeyrek
GSYİH	7.3	5.2	1.6
Sektörler			
Tarım, ormancılık ve balıkçılık	5.6	-2.8	1.0
Sanayi	8.1	4.2	0.3
İnşaat	6.7	1.0	-5.3
Hizmetler	10.5	8.9	4.5
Bilgi ve İletişim	5.8	7.2	3.5
Finansal ve Sigortacılık Faaliyetleri	2.3	11.8	7.4
Gayrimenkul faaliyetleri	3.4	0.2	2.3
Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri	4.5	12.4	10.2
Hanehalkı Nihai Tüketim Harcamaları	9.1	6.4	1.1
Devletin nihai tüketim harcamaları	3.5	7.8	7.5
Gayrisafi sabit sermaye oluşumu (GSSO)	7.9	4.2	-3.8
<i>GSSO - İnşaat</i>	<i>10.6</i>	<i>7.0</i>	<i>-1.8</i>
<i>GSSO -Makine ve Teçhizat</i>	<i>6.3</i>	<i>0.6</i>	<i>-8.5</i>
İhracat	0.7	4.2	13.6
İthalat	15.4	0.2	-16.7

Şekil 5. Seçilmiş Göstergelerin Bir Önceki Yılın Aynı Dönemine Göre Değişim Oranları (Kriz Dönemleri)

Hükümet Eylül 2018'de seçimden sonra 2019-2021 arası ekonomik programını Yeni Ekonomik Plan (YEP)'i açıklamıştır. YEP hükümetin gelmekte olan ekonomik krize nasıl müdahale edeceğinin işaretlerini vermiştir. YEP Boratav (2018a ve 2018b)'de tespit ettiği üzere IMF'nin Nisan ayında Türkiye için açıkladığı raporu takip etmiştir. Ne kamu borcu ne bütçe açığı kaygı duyulmasını gerektirecek düzeyde olmasına rağmen, YEP'te 2019 yılında kamu harcamalarında kesintiye ve bütçe gelirlerinde artışa gidileceği duyurulmuştur. Toplam 75.9 milyar TL'lik (milli gelirin %1.7'si oranında) bir kemer sıkma programıdır önerilen. 59.9 milyar TL'lik kesintinin 30.9 milyar TL'si yatırımlardan, 13.7 TL'si teşviklerden yapılacaktır. Yatırımlardan yapılacak kesinti 2018 yılı için planlanan merkezi yönetim bütçesinin kamu yatırımlarını (88 milyar TL)²⁶ kamu yatırımlarının yaklaşık %30'u düzeyindedir. Diğer önemli kesinti kalemi bekleneceği üzere sosyal güvenlik harcamalarından yapılacaktır. Sosyal güvenlik harcamalarından 10.1 milyar TL'lik kesinti yapılacaktır ancak bu konuda da ayrıntı verilmemiştir. 10.1 milyar TL'lik kesinti, 2017 Sosyal Güvenlik ve Sosyal Yardım harcamalarının %6'sı düzeyindedir.

Bu koşullar altında 2018'in ikinci yarısından itibaren inşaattan, gıdaya, ayakkabı ve deri sektörüne şirketler konkordato başvurusunda bulunmaya başlamıştır. Ağustos 2018'de 30510 sayılı yönetmelikle Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu (BDDK) Finansal Sektöre Olan Borçların Yeniden Yapılandırılması Hakkında Yönetmeliği yayınlamış ve özel sektörün finansal kurumlara olan

borçlarının yeniden yapılandırılmasına ilişkin şartları belirlemiştir. Kasım ayında ise yönetmelikte değişiklik yapılarak borçlulara piyasa faizinin altında faiz uygulanmasının ve ilave finansman sağlanmasının önü açılmıştır. Hükümet özel kesim borçlarının yönetilmesinde kamu bankaları başta olmak üzere finansal sistemi kullanmayı tercih etmektedir. Bütçe açığı ve kamu borç stoku kriz öncesi pek çok Euro Bölgesi ülkesinde olduğu gibi kaygı duymayı gerektirmeyecek düzeydedir. Ancak önümüzdeki dönemde, kamu borcu ve bütçe açığını Avrupa ülkelerindeki gibi özel kesimin borçlarının nasıl yönetileceği belirleyecektir.

Hükümet YEP'deki vaatlerini 2019 Mart ayındaki yerel seçimlerin sonuna ertelemiş ve 2018 Haziran'ından önce olduğu gibi ekonomideki sıkıntıları seçim sonrasına ertelemeye yönelik palyatif adımlar atmıştır. Kredi Garanti Fonu 2017 yılı için etkin biçimde kullanılmış ve şirketlerin borçlarını döndürmelerine olanak sağlayarak özellikle kamu bankaları aracılığıyla yaratılan kredi genişlemesi ile %7.4'lük büyümeye büyük katkıda bulunmuştu²⁷. Hükümet Ağustos'taki kur şokunun ardından yılsonu enflasyonunun düşük çıkması için yapılan vergi indirimlerinden bankaların faizleri düşürmesini sağlamaya kadar bir dizi önlemlerle 2018'i kapatmıştır. Palyatif adımlar hükümetin ekonomik krize bugüne kadar uyguladığı ekonomik program çizgisinde yanıt verme niyetinde olduğunu da göstermektedir. Bir taraftan İşsizlik Sigortası Fonu kaynakları aracılığıyla işverenlere istihdam teşvikine, KGF ile özel kesimin borçlarını döndürmesine ve yeniden yapılandırılmasına olanak sağlanmakta iken diğer taraftan tüketim talebini borçlanma ile güçlendirme çabasına devam edilmiştir. Kredi kartlarına yapılan taksit sayısının artırılması, tüketici kredilerinde vadenin uzatılması, konut kredisi faizlerinin düşürülmesi, beyaz eşyada ÖTV indirimi gibi tüketimi yine finansal sistem aracılığıyla, borçlanmayla artırmakta ısrar eden politikalar uygulamaktadır. Ancak bu politikalar işe de yaramaktadır²⁸. Yukarda değinildiği üzere tüketici güveni ve talebi 2018'in ikinci yarısından beri sürekli düşmektedir. Satın alma gücü artan enflasyon nedeniyle düşmüş, hâlihazırda borçlu, tüketim eğilimi yüksek alt ve orta sınıfa ait geniş bir kesim Avrupa'da olduğu gibi tüketim talebini artırması beklenen para politikalarına yanıt verememektedir. Bu palyatif önlemlere ek olarak ekonomideki küçülme nedeniyle döviz talebi azaldığı için kurda ve kredi faizlerinde Ağustostaki şokun ardından aşağı doğru bir trend belirlemiştir. Dikkat çekilmesi gereken bir husus kredi faizlerindeki düşmenin tüketici kredilerine yönelik talepte artışa neden olmamasıdır. Artan işsizlik, var olan borç yükü, enflasyon nedeniyle satın alma gücündeki düşme bir arada ele alındığında henüz ekonomik sorunlar yeni başlamışken dahi borçlanma ile hanehalkı talebinin harekete geçirilmemesinin zorluğu açıklık kazanmıştır.

Yerel seçimler sonrasında 1 Nisan 2019'dan itibaren ise hükümetin YEP'teki perspektife geri döneceği ve kemer sıkma programına başlayacağı tahmin

edilmektedir. Ekonomi küçülmeye başladığında uygulanacak ekonomi politikaları küçülmenin süresi ve büyüklüğünü ve maliyetin kimlere nasıl bölüştürüleceğini belirleyecektir.

Daha önce belirtildiği üzere kamu harcama çarpanlarının ekonominin daralma dönemlerinde 1'in üzerinde, bazı çalışmalarda 2'ye varabileceği bulunmuştur²⁹. Milli gelirin %1.7'si düzeyindeki bir kamu harcama daralmasının milli gelir üzerinde en az bu düzeyde bir daralma yaratacağını beklemek gerekir. Asgari ücret 2018 yılında %14 oranında artırılmış ancak 2018 enflasyonu %20 olmuş, 2019 asgari ücret artışı %26 olarak belirlenmiştir. Gıda ve alkolsüz içeceklerde enflasyon %25.11 düzeyindedir. Zorunlu malları da içerecek şekilde tüketim talebinde görülen daralma özellikle alt gelir gruplarının satın alma gücündeki düşmeden kaynaklanmaktadır. Bunun yanında Türkiye'de hanehalkları borçlanması faizlerdeki artış nedeniyle biraz gerilemiş olsa da hanehalkı borcunun hanehalkı kullanılabilir gelirine oranı %45-50 arasındadır (2017'de %50 idi). Enflasyon koşulları altında ücretlilerin satın alma gücündeki düşmenin devam edeceği anlaşılmaktadır. Ortodoks kriz programları cari açığın ve işsizliğin düşürülmesinde ücretlerdeki reel değer kaybının etkili olacağını ileri sürer. Yukarıda iktisat yazınından aktarıldığı gibi borçlu hanelerin tüketim talebi ekonominin resesyona girdiği dönemlerde ciddi anlamda düşmektedir. Avrupa ve Amerika'da sıfır sınırındaki nominal faizlere karşın uzun süre tüketim talebi kendini toparlayamamıştır. Türkiye resesyona, hâlihazırda borçlu olan, tüketim eğilimi yüksek kesimlerin satın alma gücünü düşürerek, işsizliğin artma eğiliminde olduğu, faizlerin yüksek olduğu bir aşamada girmektedir. Kamunun kemer sıkma programı ve firmaların mevcut durumları birlikte düşünüldüğünde tüketici beklenti anketlerinin şimdiden gösterdiği üzere 2019 yılında iç talebin ciddi anlamda gerileyeceği açıktır.

YEP'te açıkça ifade edildiği üzere Erdoğan yönetiminin tek beklentisi ulusal paradaki değer kaybı nedeniyle net ihracat üzerinde iç talepte meydana gelecek daralmanın telafi edilmesidir. Ancak, petrol fiyatlarının artış eğiliminde olduğu, en büyük ticaret partnerimiz Avrupa Birliği'nin kısmen toparlanma işaretleri gösterse de belirsizliklerin baskın olduğu bir uluslararası ekonomik dönemde ihracata ne kadar bel bağlanabileceği belli değildir. IMF 2018 Ekim ayı *World Economic Outlook*'da 2008 krizinin etkilerinin hala sürdüğünü ve kırılabilirliklerin, özellikle az gelişmiş ülkeler cephesinde sürdüğünü belirtmiş ve Türkiye'nin 2019 büyümesini %0.04 olarak tahmin etmişti. IMF Ocak 2019'da yaptığı gözden geçirme ile hem gelişmiş hem de gelişen ülkelere ilişkin 2019 büyüme tahminlerini 0.02 puan aşağı çekerek sırasıyla %3.5 ve %4.5 yaptı. Gelişen ülkelere ilişkin revizyonuna gerekçe olarak ise Türkiye için beklenenin üzerinde büyük daralma beklentisini göstermiştir.

Euro Bölgesi ülkelerinin kısaca aktarılmaya çalışılan deneyimi göstermiştir ki sadece dış talebe bağlı olarak kurulan kriz yönetimi politikaları, yüksek borçluluk ve dış talebe yönelik belirsizlikler nedeniyle uzun daralma ve krizle sonuçlanabilir. Türkiye 2001 krizini dört çeyreklik küçülmeye atlatmış, yüksek kamu borcunu ve bütçe açığını özelleştirme gelirleri ve kemer sıkma politikalarının yardımıyla büyüme üzerinde kısa dönemli negatif etkiyle atlatabilmiştir. Ancak, 2001 yılı merkez ülkelerin 2008 krizine neden olan genişleme dönemine denk gelmiştir. Ek olarak IMF³⁰'ye göre özel kesim borcunun milli gelire oranı 2002'de %22 iken 2016 sonunda %84.5'e çıkmıştır. Önümüzdeki krizin çok daha uzun ve çok daha derin yaşanacağı anlaşılmaktadır.

2016 yılı Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması (GYKA)'na göre hanehalklarının %66'sı borçludur. Bankacılar Birliği'nin verilerine göre 2018 Haziran ayı itibarıyla bankalardan tüketici kredisi kullanan bireylerin %43'ü ve kullanılan meblağın %32'si aylık 2000 ve daha az gelire sahiptir. Yine 2016 GYKA üzerinden yaptığımız hesaplamalara göre aylık 2000 ve daha az gelire sahip haneler en yoksul yüzde 15'in arasındadır ve bu dilimdeki borçlu hanelerin %70'i borcu ödemekte zorluk çektiklerini ifade etmişlerdir. En yoksul %5'lik dilimde yer alan borçluların %84'ü borcunu ödemekte zorluk çekmektedir.

Hem planlanan kemer sıkma politikalarının hem de hükümetin genel sınıfsal tercihlerinin bölüşüm sonuçlarının ağır olacağını bunun da krizin derinleşmesine ve uzamasına katkı sunacağını tahmin edebiliriz. Hükümet YEP'te belirttiği 2019 yılı için 16 milyar TL'lik gelir artırma hedefini "vergiyi tabana yayma" ile yapacağını ilan etmiştir. Ancak Türkiye'de hali hazırda vergi tabandan toplanmaktadır. Tablo 3'ün de gösterdiği üzere ücretler üzerinden toplanan gelir vergisi ve dolaylı vergilerin toplamının vergi gelirleri içerisindeki payı 2000'de %64.7 iken AKP döneminde %74'e çıkmıştır. Kurumlar, mülkiyet, serbest, faiz ve kira gelirlerinden alınan vergilerin toplamının oranı %30.7'den %20'ye gerilemiştir. AKP sınıfsal bir tercihle ücretlilerden ve tüketim eğilimi yüksek geniş halk yığınlarından vergi toplamayı tercih etmiştir. 16 milyar TL'lik artışı tabana yaymak mevcut dolaylı vergilere ek vergiler getirerek ya da İspanya'nın yaptığı gibi KDV oranını artırarak mümkün olabilecektir. 2015 yılı Hanehalkı Bütçe Anketleri'nden yaptığımız hesaplamalara göre en yoksul %10'luk nüfusun toplam vergi yükü %21.6 iken, dolaylı vergi yükü %18.38'dir. En zengin dolaylı vergi yükü ise sadece %11'dir. Dolaylı vergiler Gini katsayısını iki puan artırarak gelir dağılımını bozmaktadır³¹.

Tablo 3. Toplam Vergi Gelirlerinin Faktör Gelirleri Arasında Dağılım

	2000	2015	2017
Gelir Vergisi	100	100	100
Ücret	33.51	59.62	60.06
Serbest	34.84	13.19	12.24
Finansal gelirler	27.25	18.05	18.58
Kira	3.81	5.92	5.33
Tarım	0.57	1.67	1.50
Toplam Vergi Gelirleri	100	100	100
Ücret +Dolaylı Vergiler	64.71	74.51	74.05
Ücret +Dolaylı Vergiler+Tarım	64.88	74.89	74.39
Serbest+Faiz+Kira+Kurumlar+Mülkiyet	30.70	22.47	19.95
Diğer	4.41	6.35	5.66

Kaynak: Gelir İdaresi Başkanlığı Faaliyet Raporları ve Muhasebat Genel Müdürlüğü verilerinden hazırlanmıştır.

Not: Kira, finansal gelirler ve tarımdan alınan gelir vergisinin sadece stopajla toplandığı varsayıp bu gelir türleri için muhtasar beyannamedeki rakamlar kullanılmıştır.

Serbest kazanç gelirlerinde ise beyana dayalı gelir vergisinin tamamının serbest kazançlar üzerinden toplandığı varsayımı yapılmış ve bu rakama beyannamedeki serbest kazançlardan toplanan vergiler eklenerek ulaşılmıştır.

Son olarak Kasım 2018 itibariyle işsizlik sigortası ödeneği alanların toplam işsizlere oranı %13.6'dır. 2018 yılı boyunca 4.8 milyar TL işsizlik ödeneği ödemesi yapılmıştır. Bu rakam İşsizlik Sigortası toplam varlıklarının %3.5'u düzeyindedir³². Buna karşılık hükümet 2008 krizinden beri istihdamı destekleme adına İşsizlik Sigortası Fonu'ndan işverenlere destek olmaktadır. İşverenler Fon'a 2018 yılında 9.25 milyar lira prim ödeyip 10.71 milyar TL destek almıştır³³. Hükümet, para politikası ve borçlanma aracılığıyla krizi idare etmeye çalışmakta; aynı zamanda özel sektörü vergi borcu yeniden yapılandırmaları, imar affı, düşük faizli kredi ve borç yeniden yapılandırması, İşsizlik Sigortası Fonu kaynaklarının kullanılması gibi yöntemlerle desteklemektedir. Tablo 3'ün gösterdiği üzere AKP özel kesimden vergi almama eğilimi içindedir. Vergi gelirlerinin büyük bir kısmı cebinden çıkan hanehalkları ise daha çok borçlanmalarını özendirecek çözümler dışında hükümetten ilgi görmemektedir.

Sonuç

Bu yazıda krizin nedeninin bölüşümde meydana gelen bozulmalar olduğu tespitine dayanarak krize verilen tepkilerin de bölüşüm merkezli ele alınması ve değerlendirilmesi gerektiğini savunuyorum. Her ekonomik politika gibi kemer sıkma politikaları da çok şiddetli bölüşüm sonuçları meydana getiriyor. Kemer sıkma politikalarını sadece borcu düşürmeye yönelik bir çaba olarak anlatmak onun bölüşüm sonuçlarını ve bölüşüm sonuçlarının neden olduğu diğer sorunları göz ardı ediyor. Ücret ya da emeklilik maaşları, işsizlik ödemelerinin dondurulması örneklerinde olduğu gibi doğrudan bireylerin gelirlerini etkilemese dahi kamu harcama ve hizmetlerinden en çok yararlananlar alt ve orta gelirli olduğu için kamu harcamalarındaki düşüşten en çok onlar zarar görüyor. Ancak sorun

sadece bölüşümdeki bozulma değil. Kemer sıkma politikaları kriz nedeniyle ekonomik gücü zayıflamış, ekonomiye güveni sarsılmış tüketici ve üreticileri daha da dermansız bırakmakta, geleceğe ilişkin ekonomik beklentileri daha da bozmaktadır. İşsiz kalan ya da satın alma gücü düşen çalışanlar/tüketiciler güçlü bir tüketim talebi oluşturamazken, ülkeye yönelik güçlü bir dış talep yoksa üretim kımıldayamamakta ve ekonomide krizden çıkış süresi uzamaktadır. Blyth (2013)'in 2008 krizi üzerinden Avrupa ülkeleri için gösterdiği üzere krizden çıkış süresini uzatan ve çok ciddi bir ekonomik ve toplumsal maliyet yaratan kemer sıkma politikalarında ısrar edilmesinin nedeni ekonomik politikaların bölüşüm sonuçlarından kaynaklanmıştır. Hükümetler kısa bir bocalamanın ardından sendikal güçleri zayıflatılmış çalışanlar aleyhine başta finansal sermaye olmak üzere sermaye sınıfı lehine kriz yönetme politikalarını seçmişler, iktisat bilimi de bunun için gerekli 'bilimsel meşruiyeti' sağlamaya yönelik yayınlar yapmıştır. AKP yönetimi, siyasal bekası için seçime kadar sorunları ertelemeye yönelik palyatif önlemlerle yetinmekte, ancak YEP'te gösterildiği üzere uluslararası finansal aktörlere ve sermaye kesimlerine krizin maliyetini çalışanlara ve alt gelir gruplarına yükleyecek, var olan eşitsizlikleri daha da artıracak kemer sıkma politikaları sözünü vermektedir. AKP rejimi Türkiye'yi krize taşıyan borçlanmaya dayalı büyüme modelinde ısrar ederek, Türkiye'yi 2001'e kıyasla çok daha derin, çok daha uzun bir krize hızla sürüklemektedir.

Sonnotlar

¹ Borçlanma ve sosyal yardımların politik rızanın üretilmesinde nasıl kullanıldığını tartışan çalışmalar için bkz. (Akçay, 2018; Yılmaz, 2018: 61-137)

² Avrupa Komisyonu'nun "Şimdi harekete geçme zamanı" başlıklı politika belgesi, Avrupalı hükümet ve kurumların gerçek sınavının zorlu koşullarla yüz yüze gelinmesiyle ortaya çıktığını belirterek başlıyordu. Büyüme ve işsizlikleri ana temalı metnin hiçbir yerinde harcama kısıntılarının lafi edilmezken, hükümetlere bir dizi ekonomiyi canlandırma paketleri sunuluyordu. Metnin giriş cümlesi şöyle diyordu: "Böylesi zamanlarda (hükümetlerin) hayalgüçlerini kullanmaları; kararlılıklarını göstermeleri; ve esneklik sergilemeleri gerekir. Avrupa genelinde aileler ve toplumların ihtiyaçlarıyla uyumlu olduklarını, büyüme ve istihdamda yaşanan ani darboğaza karşı doğru tepkinin verilmesi görevini yerine getirerek göstermek durumundadırlar." (Avrupa Komisyonu, 2008). Benzer şekilde IMF 2008'de ülkelere dünya ekonomisinin hızla kötüleşen koşullarında yeni ekonomiyi canlandırma paketleri hazırlamaları için çağrı yapıyordu (IMF, 2008).

³ İrlanda ve İzlanda'da milli gelirlerinin %40'ını aşan düzeyde banka kurtarma paketleri kullanıldı ve bunun sonucunda 2008 sonrasında bu iki ülkede kamu borcu GSYİH oranı

70 puan arttı. Bu büyüklüğün nedeni finansal sektörün ekonomilerin milli gelirine kıyasla aşırı büyümesi idi. Avrupa’da ülkelerin milli gelirlerini katlayan finansal sistemi kurtarmak amacıyla piyasalara likidite sunulması, borçlara garanti verilmesi, sermaye enjeksiyonları ve değeri düşmüş varlıkların satın alınması gibi önlemlere başvuruldu (Millaruelo ve Del-Rio, 2017). Finansal sektöre aktarılan kamu kaynaklarının ülke ülke dökümü ve kamu bütçesine getirdiği yük için de bkz. Millaruelo ve Del-Rio (2017:5).

⁴ İstikrar ve Büyüme Anlaşması Maastricht kriterlerini hatırlatır. Buna göre, kamu borcu milli gelirin %60’ını bütçe açığı da %3’ünü geçmemelidir.

⁵ Maliye politikalarının ekonomik aktörlerin tüketim ve üretim kararlarını vermelerinde etkili olmayacağı iki teoremin yardımıyla öne sürülmüştür. Ricardocu Denklik ve Ömür Boyu ya da Sürekli Gelir Hipotezi. Ricardocu Denklik Hipotezine göre, devlet bütçe açığı verip (vergileri azaltarak ya da kamu harcamalarını artırarak) ekonomik aktörlerin satın alma gücünü artırarak tüketim ve yatırımı artırmaya çalıştığında rasyonel bireyler gelecekte devletin bütçe açığını kapatmak için vergileri artıracığını bilirler ve bu nedenle cari dönemde elde ettikleri cari geliri harcamak yerine tasarruf ederler. Böylece verilen bütçe açığı ekonomik aktivite üzerinde hiçbir etki yaratmamış sadece cari dönemde kamu açık verirken özel tasarruf miktarı artmıştır. Bu teorem bireylerin cari tüketim düzeylerini cari gelirleri yerine ömür boyunca elde etmeyi bekledikleri ortalama gelir düzeyinin belirlediğini iddia eden ömür boyu gelir hipoteziyle birlikte maliye politikasının etkisizliği için kullanılmıştır. Anaakım iktisadın 1980 sonrası ekonomi politikalarına ilişkin tüm argümanları tüketimin cari gelir düzeyine bağlı olduğunu savunan Keynesyen tüketim teorisini reddetmeye dayandırılmıştı. İyi işleyen bir finansal sistemin ve gelecek gelirlerini doğru tahmin eden rasyonel bireylerin varlığında tüketim kararları cari gelir düzeylerine değil uzun dönemli ortalama gelir düzeylerine bağlı olacaktır. Bireyler bugünkü gelirlerinde bir düşme ya da yükselme olsa dahi tüketim kararlarını bu geçici dalgalanmalara göre değil gelecekte elde edecekleri gelirlere dayanarak hesapladıkları ortalama gelirlerine göre belirleyeceklerdi. Böylece bireylerin ortalama gelirlerine uygun bir ortalama tüketim düzeyleri ortaya çıkacak, cari dönemde gelirden bir düşme (artış) meydana geldiğinde finansal sistemden borçlanarak (tasarruf yaparak) ortalama tüketim düzeylerini aynen sürdürecektlerdi. Ancak, 2008 krizinden sonra merkez bankaları hem finansal sisteme aktardıkları paralar hem de sıfırda tuttıkları nominal faiz oranlarıyla üzerlerine düşeni yapmalarına rağmen ne tüketim ne de üretim 2014’e kadar harekete geçebildi. Anaakım iktisadın maliye politikasına bakışına ilişkin bir çalışma için bkz. (Tcherneva, 2008)

⁶ 2010 çalışmasına göre, kamu borcunun milli gelire oranı %30’un altında kalanlarda ortalama büyüme oranı %3.7 iken, kamu borcu milli gelir oranı %90’ın üzerine çıktığında ülkelerin ortalama büyüme oranı %1.7’de kalıyor. Borç milli gelir oranı %30-90 arasında ise ortalama büyüme %3 civarında oluyor.

⁷ Bkz. Islam ve Chowdury (2010 ve 2012) ve Blyth (2013: 63).

⁸ Amherst Üniversitesi'nden iki doktora öğrencisi Reinhart ve Rogoff'un yazılarını incelediklerinde bazı ülkelerin belli yıllardaki borç verilerinin kullanılmadığını, ülke ağırlıklarının keyfi biçimde belirlendiğini tespit ederek yazarların bulduğu sonuçlar üzerinden 21. Yüzyılın belki de en büyük popüler akademik tartışmalarından birini başlatmışlardır. Tartışmanın seyri ve tarafların yanıtları için bkz. (Cassidy, 2013).

⁹ Daralma dönemlerinde uygulanan daraltıcı maliye politikalarının büyüme üzerindeki olumsuz etkisini ve bu iki çalışmayı yanıtlayan çalışmalardan bazıları için bkz. Blanchard ve Leigh (2013), Gravelle ve Hungerfors (2013), IMF (2010), Jorda ve Taylor (2016), Canzoneri vd (2012), Leigh ve Pescatori (2011) ve Pröbsting ve Tesar, (2017).

¹⁰ 2016 itibarıyla İspanya ve Portekiz'in GSYİH seviyesi kriz öncesi seviyesini hala yakalamamışken, Yunanistan'da GSYİH kriz öncesi seviyenin %30 altında bulunuyor (ILO, 2016).

¹¹ Hanehalkı borcunun kullanılabilir gelire oranı 2007'de %151 düzeyine kadar çıkmıştı.

¹² OECD verileri. (<https://data.oecd.org/>)

¹³ (OECD Tax Statistics)

¹⁴ Firma borçlarının GDP'ye oranı 2012'de %167.8 iken, 2016'da 145.3'e geriledi (IMF, 2017).

¹⁵ IMF verileri. (<https://www.imf.org/external/datamapper/PCPIPCH@WEO/OEMDC/>)

¹⁶ Euro'nun değerindeki düşme, İspanya'da reel ücretlerin düşmesi ve tüketim talebindeki düşme ile ithalatın düşmesi net ihracatın milli gelire katkısını artıran unsurlar.

¹⁷ Irving Fisher'in 1933'te ortaya attığı *borç deflasyon hipotezi ekonomide yavaşlamanın borcun reel yükünü artıracığı ve toplam talebi düşüreceğini ortaya koyuyordu. 2008 finansal krizi sonrasında yapılan çalışmalar yüksek hanehalkı borcunun düşük milli gelir ve yüksek işsizlikle sonuçlandığını gösteriyor. Kredi arzındaki artış hanelerin tüketimlerini firmaların yatırımlarından daha çok artırdığı için dünya genelinde son 40 yılda iş çevrimlerini daha çok hanehalkı borcu belirler hale gelmiş durumda. Bu nedenle aynı zamanda hanehalkı borcunun arttığı dönemler tüketim malları ithalatının ve tüketimin milli gelir içerisindeki payının arttığı ancak yatırımların milli gelir oranının değişmediği yıllar olarak ortaya çıkıyor (Aldarwish v.d., 2018; Mian, Sufi, ve Verner, 2017). Türkiye'deki seyir de bunu doğruluyor. Yüksek hanehalkı borcu dönemlerinden sonra büyümenin düşmesine ve işsizliğin artmasına neden olan faktörler şöyle*

sıralanıyor: ekonomiye negatif bir şok geldiğinde borç hanelerin tüketimlerini azaltıyor. İkincisi, hanehalkı borcu gelecekteki bankacılık krizi ihtimalini artırarak finansal aracılık hizmetlerini baltalıyor. Üçüncüsü, batma riski hanehalkı borcundaki patlama nedeniyle yatırımcıların aşırı iyimser beklentileriyle ihmal ediliyor. Esnek döviz kuru sistemi, yüksek finansal gelişmişlik ve finansal içerilme hanehalkı borcunun büyüme üzerindeki etkilerini daraltıcı etkide bulunuyor. (Mian, Sufi, ve Verner, 2017; Mian ve Sufi, 2018)

¹⁸ OECD verileri.

¹⁹ İmalat sanayinde işçi başına reel hasıla serisi, sabit fiyatlarla imalat sanayi katma değeri istihdam edilen kişi sayısına bölünmek suretiyle tarafımızdan hesaplanmıştır. İmalat sanayi hasıla serisi TÜİK'in iktisadi faaliyet kolları itibariyle sabit fiyatlarla GSYH ve GSMH serilerinden (1985-97 dönemi 1987 bazlı GSMH, 1998-2013 dönemi ise 1998 bazlı GSYH serisinden); imalat sanayi istihdam serisi ise yine TÜİK verilerinden oluşturulmuştur. Hanehalkı borcunun kullanılabilir gelire oranı Merkez Bankası Finansal İstikrar 2018 Kasım Raporu ve TCMB verilerinden derlenen hanehalkı toplam borcunun Gelir ve Yaşam Standartları verisi tarafından sunulan hane kullanılabilir gelirine bölünmesi ile bulunmuştur.

²⁰ Ocak 2019 tarihli IMF DEG'ne şuradan ulaşılabilir. <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2018/07/02/world-economic-outlook-update-july-2018>

²¹ Ancak OECD 2019 Türkiye büyüme tahminini %0.5'e çekerken, 2019 için küçülme tahmini yapan analistler mevcuttur.

²² 2018 Ekim ayı itibariyle işsizlik rakamlarına ilişkin ayrıntılı bir analiz için DİSK'in İşsizlik ve İstihdam Raporu'na bakz. <http://disk.org.tr/wp-content/uploads/2019/01/DISK-AR-Ocak-2019-istihdam-issizlik-raporu.pdf> (Erişim: Şubat 2019)

²³ TL'deki değer kaybının durması ve TL'nin değer kazanmasında iki faktör açık biçimde etkili olmuştur. Birincisi Eylül ayında TCMB'nin politika faizini 6.25 puan artırmasıdır. İkincisi ise ekonomideki küçülme nedeniyle döviz talebindeki düşmedir. Ancak Türkiye'nin dış borcu ve cari açığı hala kur üzerinde risk yaratmaya devam etmektedir. Dikkat çekici bir husus daha dolar kurunun 6 civarından 5.20'lere inmesine yardım etmiş gözükmektedir. TCMB Ödemeler Dengesi istatistiklerine göre 27. 6 milyar dolarlık cari açığın %76.6'sı (21.2 milyar dolar) kayıtdışı para girişi ile (Net Hata Noksan kalemi) finanse edilmiş görünmektedir. Kayıtdışı giriş daha önce görülmemiş düzeydedir ve bu düzeyde sürdürülmesi olanaklı olamayacağı varsayımıyla TL'deki değer kazancının tersine dönebileceğine işaret etmektedir. 2018 yılında yabancı para cinsinden mevduattaki %38 artış da hanehalklarının değer kaybı durdurulmuş olsa da TL'ye güvenlerinin geri gelmediğini gösteriyor.

²⁴ Dış ticarete ilişkin diğer bir bulgu dışarıya değer transferi gerçekleştirildiğine işaret etmektedir. 2018 Ağustos ayından itibaren ihracat miktar endeksi aylık olarak bir önceki yılın aynı ayına göre artarken ihracat değer endeksi düşmektedir. Bkz. TÜİK Dış Ticaret Endeksleri.

²⁵ TÜİK'in Perakende Satış Endeksi 2018'in son ayında %9.2 azalmıştır. Aynı ayda gıda, içecek ve tütün satışları %2,7, gıda dışı satışlar (otomotiv yakıtı hariç) %12,6, otomotiv yakıtı satışları %9,5 azalmıştır. Bu veri, milli gelir istatistiklerinde ikinci ve üçüncü çeyrekte dayanıklı ve yarı dayanıklı tüketim mallarında düşüş görülmüşken, son çeyrekte gıda gibi zorunlu malların talebinde de düşüş görüleceğine işaret etmektedir. <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=30785>

²⁶ 28 Ekim 2017 Tarihli ve 30224 Sayılı Resmî Gazete'de yayınlanan Bakanlar Kurulu Kararı eki. (<http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2018/01/20180115M1-1.pdf>)

²⁷ BDDK'nın 2018 Haziran tarihli raporu 10 Mart 2017 tarihli Bakanlar Kurulu Kararı ile KGF'ye Hazine Müsteşarlığı tarafından sağlanan kaynak 2 milyar TL'den 25 milyar TL'ye, kefalet hacmi 20 milyar TL'den 250 milyar TL'ye, KOBİ başına kefalet 3 milyon TL'den 12 milyon TL'ye yükseltilmiş, *kefalet oranları artırılmıştır*, KGF tarafından alınan komisyon oranları da düşürülmüştür. Hükümet 1 Ocak 2018 Bakanlar Kurulu kararı ile 2018 yılı için 55 milyar TL ilave kefalet oluşturulmuştur. 11 Ekim 2018 Tarihli ve 30562 Sayılı Resmî Gazete'de yayımlanan Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile ise KGF garantili işletme kredilerinin birden fazla kez yeniden yapılandırılabilmesinin önü açılmıştır. Aralık 2017 itibarıyla KGF kapsamında kullanılan kredilerin %73'ü KOBİ'lere giderken, bu oran Mart 2018 döneminde %69'a gerilemiştir. 2017 yılı için Hazine'den aktarılan 250 milyar TL'lik limit hızlı biçimde Nisan itibarıyla doldurulmuştur. BDDK KGF değerlendirme raporunda "KGF kredisi kullanan müşterilerin Mart 2018 itibarıyla %86,5'inin ilave kredi kullanılmak suretiyle KGF imkânından yararlandırılan bankaların mevcut müşterileridir" denilmektedir. Bu ifade KGF'nin daha çok şirketlerin mevcut borçlarını döndürmek için kullanıldığını göstermektedir. Bkz. https://www.bddk.org.tr/ContentBddk/dokuman/duyuru_28.pdf

²⁸ Bunlara ek olarak hükümet kredi kartı ve tüketici kredisi borcu olanların borçlarını daha düşük faizle yeniden yapılandırmalarını sağlayacak kredi sağlamak üzere Vakıfbank'ı gmvlendirmiştir. "Kredi kartı ödeme kolaylığı kampanyası" adı verilen kampanya 30 Nisan 2019 tarihine kadar sürecek. Bu kampanyanın tüketim talebi üzerinde nasıl bir etkisi olacağını göreceğiz. Bkz. <https://www.bloomberght.com/haberler/haber/2188600-vakifbank-yapilandirma-paketini-acikladi>.

²⁹ Türkiye için son dönemde iki çalışma harcama çarpanlarını hesaplamıştır. Bkz (Çebi, 2017; Şen ve Kaya, 2017)

³⁰ IMF Borç Veri Tabanı (https://www.imf.org/external/datamapper/PVD_LS@GDD/SWE)

³¹ Türkiye’de vergilerin gelir dağılımı etkileri ve 2015 yılı için yaptığımız hesaplamalarda kullandığımız simülasyon modelinin ayrıntıları için bkz. Albayrak, Bahçe, Pınar (2016).

³² İşsizlik Sigortası Fonu’na ilişkin bilgiler İŞKUR’un Fon Bülteni’nden derlenmiştir. Bkz. https://media.iskur.gov.tr/23211/01_ocak.pdf

³³ Bu rakamlar için Dr. Nail Dertli’ye teşekkür ederim.

Kaynakça

Akçay Ü (2018). Neoliberal Populism in Turkey and Its Crisis, *IPE Berlin Working Paper*, No.100

Al-Darwish A Hafeman M Impavido G Kemp M and O’Malley P (2014). Possible Unintended Consequences of Basel III and Solvency II. *British Actuarial Journal*, 19(2), 273-325.

Albayrak Ö, Bahçe S ve Pınar A (2016). Türkiye’de Daha Eşitlikçi Vergi Politikaları İçin Mikrosimülasyon Analizi: 2003-2013. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 71(1).

Alesina A (2010). Fiscal Adjustments: Lessons from Recent History. İçinde: *ECOFIN meeting, Madrid, April, 15*, 1909-940.

Alesina A ve Ardagna S (2010). Large Changes in Fiscal Policy: Taxes versus Spending. *Tax Policy and the Economy*, 24(1), 35-68.

Alesina A Favero C ve Giavazzi F (2015). The Output Effect of Fiscal Consolidation Plans. *Journal of International Economics*, 96, 19–42.

Baker D (2010). *The Myth of Expansionary Fiscal Austerity*, Center for Economic and Policy Research, Washington, <http://cepr.net/documents/publications/austerity-myth-2010-10.pdf>

Bielsa J ve Duarte R (2010). Size and Linkages of the Spanish Construction Industry: Key Sector or Deformation of the Economy? *Cambridge Journal of Economics*, 35(2), 317-334.

Blanchard O J ve Leigh D (2013). Growth Forecast Errors and Fiscal Multipliers. *American Economic Review*, 103(3), 117-20.

Boratav K (2018). IMF Programı, McKinsey Denetimi. <http://haber.sol.org.tr/yazarlar/korkut-boratav/imf-programi-mckinsey-denetimi-248663>. Son erişim tarihi: 5.10.2018

Bosca J E, Domenech R, Ferri, J Mendez-Marcano R ve Rubio-Ramirez F (2018). *Financial and Fiscal Shocks in the Great Recession and Recovery of the Spanish Economy* (No. 18/08). BBVA Bank, Economic Research Department.

Burdekin R ve Hu X (2017). Deflationary Pressures Today: The Chinese, Japanese and Spanish Cases Compared. *Robert Day School of Economics and Finance, Students*.

Çebi C (2017). The Government Spending Multiplier in Turkey. *Emerging Markets Finance and Trade*, 53(5), 1184-1198.

European Commission (2008). *A European Economic Recovery Plan, Communication from the Commission to the European Council*, http://ec.europa.eu/economy_finance/publications/pages/publication13504_en.pdf. Son erişim tarihi: 20.10.2018).

Canzoneri M, Collard F, Dellas H ve Diba B (2012). Fiscal Multipliers in Recessions, *Department of Economics Discussion Papers, Universität Bern, No. 12-04*

Carballo-Cruz F (2011). Causes and Consequences of the Spanish Economic Crisis: Why the Recovery is Taken So Long?. *Panoeconomicus*, 58(3), 309-328.

Cassidy J (2013). The Reinhart and Rogoff Controversy: A Summing Up. *New Yorker*, April 26 2013, <https://voxeu.org/debates/commentaries/there-optimal-debt-gdp-ratio>. Son erişim tarihi: 29.10.2018.

Gravelle J G ve T L Hungerford (2013), Can Contractionary Fiscal Policy be Expansionary? Congressional Research Service, <https://www.fas.org/sgp/crs/misc/R41849.pdf>

Hein E, Dühaupt P, Alfageme A ve Kulesza M (2017). Financialisation and Distribution in Three Main Eurozone Countries from a Kaleckian Perspective: France, Germany and Spain Compared—Before and After the Crisis, Working Papers Series Dipartimento di Scienze Sociali ed Economiche, No. 8/17. http://www.diss.uniroma1.it/sites/default/files/allegati/DiSSE_Heinetal_wp8_2017.pdf.

House C L, Proebsting C ve Tesar L L (2017). Austerity in the Aftermath of the Great Recession (No. w23147). *National Bureau of Economic Research*.

International Monetary Fund (IMF) (2010). Will It Hurt? Macroeconomic Effects of Fiscal Consolidation. İçinde: *World Economic Outlook* (Washington: International Monetary Fund, 2010).

IMF (2008) *World Economic Outlook, Update: Rapidly Weakening Prospects Call for New Policy Stimulus*, 6 Kasım, Washington DC.

IMF Country Report (Ekim 2017). Spain, <https://www.imf.org/en/Publications/CR/Issues/2017/10/06/Spain-2017-Article-IV-Consultation-Press-Release-Staff-Report-and-Statement-by-the-Executive-45319>

Albayrak Ö (2019). Avrupa Birliği Deneyiminin Işığında Kemer Sıkma Politikaları ve Türkiye'nin Krizi. *Mülkiye Dergisi*, 43 (1), 305-333.

IMF (2018, Ekim), "The Global Recovery 10 Years after the 2008 Financial Meltdown", World Economic Outlook, Bölüm 2.

International Labour Organisation (ILO) (2016). Global Wage Report 2016/17: Wage Inequality in the Workplace. ILO. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_537846.pdf

Iyanatul I ve Chowdhury A (2010). The Fallacy of Austerity-Based Fiscal Consolidation, <https://voxeu.org/debates/commentaries/fallacy-austerity-based-fiscal-consolidation>

Iyanatul I ve Chowdhury A (2012). Revisiting the Evidence on Expansionary Fiscal Austerity: Alesina's Hour?, <https://voxeu.org/debates/commentaries/revisiting-evidence-expansionary-fiscal-austerity-alesina-s-hour>. Son erişim tarihi: 25.09.2018.

Jordà Ò ve Taylor A M (2016). The Time for Austerity: Estimating the Average Treatment Effect of Fiscal Policy. *The Economic Journal*, 126(590), 219-255.

Kuruç B (2006). *Ortodoksluktan Çıkış İçin Bir Kitap: Genel Teori* ", Genel Teoriden 70 Yıl Sonra Uluslararası Sempozyumu, 1-2 Aralık 2006, ODTÜ Kültür ve Kongre Merkezi, Ankara. Mülkiye Dergisi, Sayı: 256, 17-29

Lapavitsas C, Kaltenbrunner A, Lindo D, Michell J, Paineira J, P Pires E ve Teles N (2010). Eurozone Crisis: Beggar Thyself and Thy Neighbour. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 12(4), 321-373.

Lysandrou P (2013). Debt Intolerance and the 90 per cent Debt Threshold: Two Impossibility Theorems. *Economy and Society*, 42(4), 521-542.

Daniel L ve Pescatori A (2011). Expansionary Austerity: New International Evidence, IMF Working Paper *Research Department*, July 2011

Mian A, Sufi A ve Verner E (2017). Household Debt and Business Cycles Worldwide. *The Quarterly Journal of Economics*, 132(4), 1755-1817.

Mian A R ve Sufi A (2018). Finance and Business Cycles: The Credit-Driven Household Demand Channel. *Journal of Economic Perspective*, 32(3), 31-58

Millaruelo A ve Del-Rio A (2017). The Cost of Interventions in the Financial Sector Since 2008 in the EU Countries. *Banco de Espana Article 10/17*. <https://ssrn.com/abstract=2948576>.

Mitchell W ve Muysken J (2008). *Full Employment Abandoned: Shifting Sands and Policy Failures*. Edward Elgar Publishing.

Ortega E ve Peñalosa J (2014). "Some Thoughts on the Spanish Economy after Five Years of Crisis.", *Banco de Espana Occasional Paper* No. 1304.

Palley T I (2013). Europe's Crisis without End: The Consequences of Neoliberalism. *Contributions to Political Economy*, 32(1), 29-50.

Ponticelli J ve Voth H J (2017). Austerity and Anarchy: Budget Cuts and Social Unrest in Europe, 1919-2008. Economics Working Papers, Department of Economics and Business, Universitat Pompeu Fabra.

House C L, Proebsting C ve Tesar L L (2017). *Austerity in the Aftermath of the Great Recession* (No. w23147). National Bureau of Economic Research.

Reinhart C M ve Rogoff K S (2010). Growth in a Time of Debt. *American Economic Review*, 100(2), 573-78.

Reinhart Carmen M, Vincent R Reinhart ve Kenneth S Rogoff (2012). Public Debt Overhangs: Advanced-Economy Episodes since 1800. *Journal of Economic Perspectives*, 26 (3): 69-86.

Salmon K (2017). A Decade of Lost Growth: Economic Policy in Spain through the Great Recession. *South European Society and Politics*, 22(2), 239-260.

Sengul G ve Tasci M (2014). Unemployment Flows, Participation, and the Natural Rate for Turkey. *FRB of Cleveland Working Paper No. 14-22*, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2512453. Son erişim tarihi: 12.01.2019.

Stockhammer E (2015). Rising Inequality as a Cause of the Present Crisis. *Cambridge Journal of Economics*, 39(3), 935-958.

Şen H ve Kaya A (2017). *How Large are Fiscal Multipliers in Turkey?*. ZBW-German National Library of Economics.

Tcherneva P R (2008). The Return of Fiscal Policy: Can the New Developments in the New Economic Consensus be Reconciled with the Post-Keynesian View?. *Levy Economics Institute, Working Papers Series*.

Vera L (2009). Reassessing Fiscal Policy: Perspectives From Developing Countries. *Development and Change*, 40(4), 611-643.

Wisman J D (2013). Wage Stagnation, Rising Inequality and the Financial Crisis of 2008. *Cambridge Journal of Economics*, 37(4), 921-945.

Yılmaz Z (2018), *Yeni Türkiye'nin Ruhu*, İletişim Yayınları (2. ve 3. Bölümler).

Kriz ve Toplumsal Sınıflar¹

Arzu Çerkezoğlu, DİSK Genel Başkanı, e-posta: arzu.atabek@yahoo.com.tr

DİSK adına hepinizi sevgiyle, saygıyla ve umutla selamlamak istiyorum. Böylesi bir dönemde böylesi bir toplantıda bizlere hem düşündüklerimizi paylaşmak hem de birlikte tartışma fırsatı verdiğiniz için teşekkür ediyorum. Emeği geçen herkesin emeğine yüreğine sağlık diyorum. Sabahki oturumlarda olamadım. Bahçelievler katliamını yıldönümüyle ilgili bir etkinlikteydim.

Benim başlığım kriz ve toplumsal sınıflar ve krize karşı emeğin savunması mümkün müdür? Mümkünse bunu nasıl yapacağız? Krize ilişkin uzun uzadıya bir değerlendirme yapmak istemem; zaten konuşuldu. Şu kadarını söylemek istiyorum: Bugün yaşanan sürecin Türkiye’de, her ne kadar ülkeyi yönetenler kriz yok dese de, ya da ekonomik sıkıntılar psikolojik dese de, bizim hayatımızda birebir yaşadığımız gerçeklikle birlikte; aslında yaşanan bu sürecin yıllardır siyasi iktidarların bir başka deyişle sermaye iktidarlarının uyguladığı politikaların ekonomik tercihlerinin sonucu olduğunu biliyoruz. Biz, işçi sınıfı olarak yıllardır bu tercihlerin sonuçlarını kendi çalışma alanlarımızda birebir yaşayarak görüyoruz. Son bir yıl çok açıkça ekonominin bütün temel parametrelerin, -cari açıktan işsizliğe, dış borçtan büyüme rakamlarına kadar tüm parametrelerinin ciddi biçimde alarm verdiği ve göz göre göre sürüklendiğimiz bir süreç. Yıllardır dışardan sıcak para akışına dayanan, borca dayanan, aldığı borcu da betona gömen, bunun üzerinden de kendini var eden politikalarla bu sürece geldik. Bütün bu olumsuzluklar karşısında bir çözüm üretmek yerine, demokratik siyasetin, hukukun ve toplumsal barışın da krize girmesiyle birlikte aslında daha da derinleşen bir ekonomik tablodan söz ediyoruz. Bu politikaların sonuçlarını yaşıyoruz. 90’lı yılların sonundan itibaren Türkiye bir IMF zihniyetiyle yönetiliyor. Bunların adı dönem dönem IMF, dönem dönem hükümet politikaları oldu. Bunun sonuçlarını yaşıyoruz. Bunu nasıl yaşıyoruz? Türkiye’de her 100 işçiden sadece 10 tanesi sendikalı, 7’si toplu sözleşmelerden yararlanabiliyor. Grev hakkı fiilen ortadan kaldırıldı. Son 16 yılda 15 grev ertelendi, 7’si OHAL sürecinde olmak üzere. Biz biliyoruz ki bir ülkede grev yapılamıyorsa emeğiyle geçinen herkesin geleceği tehdit altındadır. Mesele sadece 200 bin işçinin grev hakkının yasaklanması değildir. Asgari ücret açlık sınırının altında ve yıllar içerisinde asgari ücretin hem milli gelir karşısında hem dolar bazında krizle birlikte de

yaşadığı kaybı biliyoruz. Vergi politikalarını yurtdışında anlattığımızda çeviri hatası sanılıyor. Dolaylı vergiler yüzde 65 deyince inanmıyorlar. Dünyanın hiçbir yerinde böyle bir durum yok. Tamamen tersi oranlar var. İşçilere, emekçilere, ücretlilere yüklenen bir vergi tablosu. AKP iktidara geldiğinde 2002 yılında hane halkı borcu gelirin yüzde 4'üyken bugün yüzde 50'nin üzerinde. Her birimiz yüzde 50 oranında, kazanmadığımız parayı harcamak zorunda kalıyoruz. İşsizlik önemli bir mesele. Özellikle genç işsizliği ve kadın işsizliği. Her gün en az 5 işçi arkadaşımızı kaybediyoruz iş cinayetlerinde. Taşeron çalıştırma ve tüm esnek çalıştırma biçimleri yaygınlaştı. İşçilerin hukuk yoluyla hak aramasının da önüne geçti arabuluculuk sistemi. TOBB başkanı çıkıp dedi ki iki sorunumuz var: İş davaları iş mahkemelerinde yüzde 99,9 işçilerin lehine sonuçlanıyor dedi. Zorunlu arabuluculuğu getirdiler. İşçi sağlığı önlemleri çok büyük yük getiriyor, ona müdahale ettik ertelediler dedi. Sermayenin ihtiyaçları üzerinden şekillenen siyasal tercihleri konuşuyoruz. Özetle bu ekonomik politikaların bütün yıkıcı sonuçlarını Türkiye'de işçiler emekçiler yıllardır yaşıyor. Çalışma saatleri açısından, OECD ülkeleri içinde Kolombiya'dan sonra en uzun çalışan ülkeyiz. Bütün bu tabloyla birlikte bizim üye olduğumuz uluslararası sendikaların her yıl yayınladığı küresel endeks var. Orada dünyada sendikal hakların ve çalışma koşullarının en kötü olduğu 10 ülkeden bir tanesiyiz. Yaşadığımız sonuçlar bunlar. Bütün bunlar üzerinden de bir ekonomik kriz sürecini konuşuyoruz. Enflasyon, krizin ilk önemli sonucu oldu, bundan sonraki süreci ortaya çıkacak olan yüksek işsizliği vs. konuşuyoruz. Şu da çok açık ki; yüksek enflasyon sonucunda ortaya çıkacak ilk sonuç gelir dağılımı eşitsizliğinin daha da derinleşmesi olacak. AKP iktidara geldiğinde emekçilerin, ücretliyle geçinenlerin toplam milli gelirden aldığı pay 2002'de yüzde 50'lerdeyken bugün yüzde 30'lara düşmüş durumda. Çok açık ki yaşanan bu ekonomik krizden en fazla etkilenecek olan kesim emekçi sınıflar olacak. Özellikle ücretliyle geçinenler. Türkiye nüfusunun dörtte üçü, ücretliler kesimi olmuştur. 60'ların 70'lerin Türkiye'sinde yaşamıyoruz. Aynı şekilde bu durağanlaşma ile birlikte küçük esnaf, kendi hesabına çalışanlar da bu süreçten etkilenecek. Hep şöyle bir algı var: kriz var ücretler düşecek, yoksullaşacağız, işsizlik olacak işyerleri fabrikalar kapanacak. Hatta bize karşı bir ekonomik savaş yürütülüyor falan. Biz Özlem Hoca'yla geçen hafta Antalya'da birlikteydik. Bizim DİSK olarak söylediklerimizin, bu krize karşı emeğin savunmasının mümkün olduğunu ve emeğin savunmasını örgütlemek için politika ve eylem önerilerimizin iktisadi rasyonelitesini bölüşüm meselesi üzerinden o da anlattı. Böylesi bir süreçte benzer kriz dönemleri Arjantin'de de yaşanıyor biliyorsunuz. Eylemler genel grevler yapıldı birkaç gün önce. Şunu bilince çıkarmak gerektiğini düşünüyoruz ve işçi arkadaşlarımızla bunu paylaşıyoruz: kriz dönemlerinde işçileri emekçileri koruyacak politikalar mümkündür. İşçi sınıfını ve tüm emekçileri krize karşı

koruyacak politikalar mümkündür. Daha toplumcu, bölüşümcü bir yaklaşımla, başka bir politika ve tercihlerle ve var olan tercihlerin değiştirilmesiyle, bütün bu süreçte işçileri emekçileri koruyacak sosyal politikalar mümkündür. Biz öncelikle bu konuda çok temel bir takım hedeflerin ve taleplerin öne çıkarılması gerektiğini düşünüyoruz. Hükümetin ne yaptığı ve tercihleri belli. Sermayenin ne yapacağı da belli. 3 Ağustos'ta Cumhurbaşkanlığının 100 günlük programı açıklanmıştı. Krize dönük bir şey görmedik. Sadece emekli maaşlarını 1000 TL'ye tamamlayacağını söyledi. Ardından Maliye Bakanının sunumu ve yeni ekonomi programında görüyoruz ki siyasi iktidarın tercihleri krizin faturasını işçilere emekçilere bu ülkenin ücretiyle geçinenlerine yüklemek yönünde olacak. Bunun ipuçlarını çok açık biçimde görüyoruz. Sermaye sözcüleri zaten bunu ifade ediyorlar. Geçenlerde bir sermaye örgütünün temsilcisi dış borçlar için, bu borç 81 milyonun borcu dedi. Bu güne kadar kârlarını paylaşmayanlar zararı paylaşmaktan bahsediyorlar. İşverenlerin sesleri birazcık yükselince Cumhurbaşkanı, sesinizi çıkartmayın bizim zamanımızda kâr ettiğiniz kadar hiçbir iktidar zamanında kâr etmediniz diyor. Doğrudur. Özellikle büyük ve orta ölçekli işletmelerde en yüksek kârların olduğu bir dönemden geçiyoruz. Bugüne kadar kârı paylaşmayanlar şimdi zararı paylaşmaktan bahsediyorlar. Nimeti bölüşmeyi akıllarına getirmeyenler şimdi külfeti bölüşmekten bahsediyorlar. Biz şunu söylüyoruz: İşçi sınıfı borçlu değildir, alacaklıdır. Yıllardır ürettiğimiz milli gelirden, bizim emeğimizle yaratılan büyümeden payını alamayan bir işçi sınıfı var. İşçi sınıfı, emekçiler, borçlu değil alacaklıdır. Bugünkü kriz koşullarında da bu perspektifle politikalar geliştirmek mümkün.

Yeni ekonomi programında bizim açımızdan birkaç kritik şey söyleyeceğim. Faturayı bize yıkmak açısından, kıdem tazminatını fona devretmek... Bitmiş bir tartışma. Kaç tane bakan eskittiğini ben hatırlamıyorum. Bu tartışmayı yeniden gündeme getiriyorlar. İşsizlik sigortası fonundaki para sürekli iştahlarını kabartıyor. 125 milyar lira var. İşsizlik sigortası fonundan sürekli sermayeye kaynak aktarılıyor. En son üç kamu bankasına 11 milyar lira ucuz kredi olarak kullanıldı. Hiç utanmadan dediler ki; bu kamunun parası, aktardık dediler. Kimin parasını kime veriyorsunuz? O para işçinin emekçinin parası. İşsizlik sigortası fonunun yasası belli. İŞKUR yönetiyor fonu ve ne için kullanılacağı belli. Bu durum hükümetin yönelimlerini göstermesi açısından önemli. Zorunlu BES uygulaması... Zaten ücretliler ciddi bir kayıp yaşıyor. Bundan zorunlu BES uygulaması ile yeni ekonomik programda krizde faturayı işçinin emekçinin sırtına yüklemek açısından ne tür adımlar atacaklarını planladıklarını görüyoruz. Bunu başarıp başarmayacakları bize bağlı. Sendikaların, emek örgütlerinin, demokrasi güçlerinin bu kriz karşısında emeği koruyacak, emeğin savunmasını örgütleyecek bir politikalar bütününü... İşyerinde, sokakta, yaşadığımız her alanda, neredeyse orada örgütlenerek bir kuvvet haline gelmesi gerektiğini söylüyoruz.

Çok temel birkaç somut hedefle hareket etmek acil talepler açısından gerekli. Birincisi enflasyon ilk önemli sonuç oldu. Enflasyon karşısında tüm ücretlerin revize edilmesi ve artırılması talebi bugün yaşamsal bir taleptir ve bu mümkündür. Asgari ücret başta olmak üzere yıl sonunu beklemeden asgari ücret tespit komisyonu derhal toplanmalı ve 2018'in son 4 ayı için yeni bir asgari ücret tespit etmeli. 2019'u ondan sonra konuşmalıyız diyoruz. Bu bile tek başına ücretlerde bir iyileşme olacaktır. Toplu sözleşmeli işçiler için ek protokollerle ücret artışı talep edilmeli. Tüm ücretlerde enflasyon oranında artış talebi bugün çok somut gerçek karşılığı olan bir taleptir. Emekli ücretleri açısından da sonuçları vardır bunun. Biliyorsunuz taşeronla kadro denilerek bir düzenleme yapıldı KHK ile. Kamuda kadroya geçirildiği söylenen işçi arkadaşlarımız yaklaşık 950 bin işçinin ücret artışları 2020 yılına kadar 4+4 olacak. Bu enflasyon karşısında komik düzeyde. Buranın da güncellenmesi lazım. Birincisi, ücretlerin artırılması talebi asgari ücret başta olmak üzere.

İkincisi vergi politikaları... Dünyanın en adaletsiz vergi sistemi Türkiye'de. Az kazananın az, çok kazananın çok vergi alınan; faizin, kârın, rantın vergilendirildiği ve asgari ücretten vergi alınmadığı, ücretler üzerindeki vergi yükünün hafifletildiği bir vergi sistemi olmalıdır diyoruz.

Üçüncüsü ve belki en önemlisi: her taraftan iflas konkordato haberleri gelmeye başladı. Toplu işten çıkarmaların yasaklanması lazım. Genç arkadaşlarıma ütopye bir talep gibi gelebilir. 12 Eylül sonrasında toplu işten çıkarmalar başka bir gerekçeyle yasaklanmıştır. Biz işten çıkartıldığımızda mahkemelerde işveren bizi haksız yere çıkardı diye ispat etmek zorundayız. Bu tersine dönmeli. İşverenler ekonomik nedenlerle işçi çıkaracaksa bile, bu mahkeme kararıyla olmalı. Toplu işten çıkartmaların yasaklanması... İşsizlikle mücadele açısından ayrıca, işsizlik sigortasından yararlanma koşullarının esnetilmesi, 600 gün 180 güne çekilebilir, işsizlik ödeneği süresi uzatılmalı ve miktar arttırılmalı. Yani işsizlik sigortasında biriken paranın kriz döneminde işçilerin korunması yönünde kullanılması. Onun yasasında da düzenlenmiş durumda... Son olarak da her gün iğneden ipliğe her şeye zam geliyor, başta da gıda olmak üzere temel tüketim maddelerine. Kamusal hizmetlere zam yapılmaması yapılan zamların geri alınması, her zaman talebimizdir ama özellikle kriz dönemlerinde asgari kullanım bedelinde bu hizmetlerin parasız olması gerekir.

Bu dört taleple birlikte kuşkusuz şu çok açık ki bugün Türkiye'deki rejim, her şeyin ama her şeyin tek kişiye bağlandığı, demokratik katılım mekanizmalarının ortadan kaldırıldığı bu yönetim biçimi; güçler ayrılığının ortadan kalktığı bu yönetme biçimi de krizi derinleştiriyor. Biz demokrasinin olmadığı yerde emeğin hakları olmaz deriz. Bu da temel bir taleptir. Bu noktada da siyasi iktidara biz

çağrı yapıyoruz. Basın açıklamalarımızda eylemlerimizde de söylüyoruz. Niye gelip bizimle konuşmuyorsunuz? Ekonomik Sosyal Konsey var, 9 yıldır toplanıyorlar. Anayasaya göre yılda iki kez toplanması lazım. Toplayın biz de gelelim işverenler de gelsin. Bu krize karşı nasıl politikalar geliştirilebilir konuşalım diyoruz. Ya da diğer sosyal diyalog mekanizmalarında... Siyasi iktidar artık her şeye tek başına karar vererek sürdürmeye çalıştıkları bu yönetme biçiminden vazgeçmeli ve krize karşı Ekonomik Sosyal Konsey ve üçlü danışma kurulu başta olmak üzere çok taraflı mekanizmalar işletilmelidir. Artık bir Bakanlar Kurulu yok. Bakanlıklar birer sekreteryaya dönüştü ama sokakta işyerinde eylemde etkinlikte söylediklerimizi ülkeye yönetenlere de söylemek onlarla tartışmak ve bu politikaları değiştirecek bir kuvveti işyerlerinden sokaklara örgütlemek zorundayız. Biz DİSK olarak süreci başlattık. Bildirilerimiz afişlerimiz tüm işyerlerinde. İzmir’de basın açıklaması ve iş bırakmayla başladık. Diğer illerde de devam edecek. Diğer emek örgütleriyle meslek örgütleriyle ortak bir program oluşturduk ve ardından Ankara ve İstanbul’da ulaşabildiğimiz tüm siyasi partilerden kadın örgütlerine gençlik örgütlerinden mahalle inisiyatiflerine kadar bu süreçte emeğine ve geleceğine sahip çıkacak herkesle ortak bir mücadele programıyla krize karşı emeğin savunmasını omuz omuza örgütlemek üzere çağrılarımızı gerçekleştirdik. Ortak programla bu savunmayı sokak sokak, işyeri işyeri, meydan meydan örgütlemek üzere bu süreci başlattık. Bu tür toplantılar ve buluşmalar, hocalarımızın katkıları bu politikaları geliştirmek ve bunun örgütlenmesini daha ileri düzeye taşımak açısından bizim için son derece önemli. Tekrar DİSK adına davet ettiğiniz için teşekkür ediyorum. Krizin yarattığı tüm yıkıcı sonuçlara karşı hep beraber omuz omuza mücadele ederek emeğimize, geleceğimize ve memleketimize sahip çıkacağız! Hepimize kolay gelsin, yolumuz açık olsun...

Sonnot

¹ Mülkiyeliler Birliği’nde 6 Ekim 2018’de “ Türkiye’nin Krizini Anlamak” başlıklı sempozyumda yapılan sunuşun ses kaydı çözümünün gözden geçirilerek düzenlenmiş hâlidir.

**Türkiye'nin Krizini Anlamak Sempozyumu ve Mülkiyeliler Krizi
Konuşuyor Panel Programları**

MÜLKİYE İKTİSADİ SOSYAL ARAŞTIRMALAR MERKEZİ
TÜRK SOSYAL BİLİMLER DERNEĞİ

TÜRKİYE'NİN KRİZİNİ ANLAMAK

AÇILIŞ KONUŞMALARINI (10:15-10:30)

- Mülkiye İktisadi Sosyal Araştırmalar Merkezi
- Türk Sosyal Bilimler Derneği

I. OTURUM (10:30-12:00)

KRİZ DİNAMİKLERİ: FARKLILIKLAR, DERSLER, BEKLENTİLER

- Oturum Başkanı - **Oktar Türel**
- **Korkut Boratav** - "Türkiye'nin Krizlerinde Sermaye Hareketleri: Benzerlikler, Farklılıklar"
- **Eriş Yeldan** - "Küresel Krizin Onuncu Yılında Türkiye ve Dünya Ekonomisi için Dersler"
- **Murat Birdal** - "Avrupa Ülkelerinde Borç Krizi ve Kriz Yönetim Politikaları: Türkiye'yi Ne Bekliyor?"

II. OTURUM (13:30-15:00)

KRİZ YÖNETİMİNİN AÇMAZLARI

- Oturum Başkanı - **Galip Yalman**
- **Nilgün Erdem** - "Az gelişmiş Ülkelerde Borç Açmazı"
- **Ferda Dönmez** - "Sermaye Hareketleri ve IMF'nin Yeni Normalleri"
- **Özgür Orhangazi** - "Krizin Yapısal ve Siyasal Kökenleri - Çıkış var mı?"

III. OTURUM (15:30-17:00)

KRİZİN BEDELİ VE BÖLÜŞÜM POLİTİKALARI

- Oturum Başkanı - **Mustafa Kemal Coşkun**
- **Arzu Çerkezoğlu** - "Kriz ve Toplumsal Sınıflar"
- **Özlem Albayrak** - "Ortodoks Kriz Yönetim Politikaları, Kemer Sıkma ve Bölüşüm"
- **Aziz Konukman** - "Kriz, Bütçe ve Mali Politikalar"

6 EKİM 2018

Mülkiyeliler Birliği 1. Kat
Konur Sokak No: 1 Kızılay/Ankara

MÜLKİYE İKTİSADİ VE SOSYAL ARAşTIRMALAR MERKEZİ
TÜRK SOSYAL BİLİMLER DERNEğİ

MÜLKİYELİLER BİRLİğİ ESKİşEHİR şUBESİ
ESKİşEHİR KENT KONSEYİ

MÜLKİYELİLER KRİZİ KONUşUYOR

ENGİN ATAÇ

Oturum Başkanı

PINAR BEDİRHANOğLU

Türkiye'de Kriz Yönetiminin Sınırları

NİLGÜN ERDEM

Az Gelişmiş Ülkelerde Borç Açmazı ve Türkiye'nin Dış Dengesi

OğUZ OYAN

Türkiye'nin 21. Yüzyılı Tarımda Bağımlılığın Pekişmesi

1 ARALIK 2018 CUMARTESİ 14:00

Taşbaşı Kültür Merkezi Kırmızı Salon

MÜLKİYE İKTİSADİ VE SOSYAL ARAŞTIRMALAR MERKEZİ
TÜRK SOSYAL BİLİMLER DERNEĞİ

MÜLKİYELİLER BİRLİĞİ BURSA ŞUBESİ
NİLÜFER BELEDİYESİ'NİN KATKILARIYLA

MÜLKİYELİLER KRİZİ KONUŞUYOR

PROF. DR. NALAN ÖLMEZOĞULLARI

Oturum Başkanı

DOÇ. DR. GALİP YALMAN

Neoliberalizm, Kriz ve Devlet

PROF. DR. İZZETTİN ÖNDER

Anlaşılamayan Süreç: Kriz

DOÇ. DR. MELTEM KAYIRAN

Kriz ve Mali Politikaların Yönetimi

15 ARALIK 2018 CUMARTESİ 14:00

Karaman Dernekler Yerleşkesi - Konferans Salonu

Karaman Mah. Tuna Cad. Fulya Sok. No: 1 Nilüfer - BURSA

MÜLKİYE İKTİSADİ VE SOSYAL ARAŞTIRMALAR MERKEZİ
TÜRK SOSYAL BİLİMLER DERNEĞİ

MÜLKİYELİLER BİRLİĞİ İSTANBUL ŞUBESİ
KADIKÖY BELEDİYESİ'NİN KATKILARIYLA

MÜLKİYELİLER KRİZİ KONUŞUYOR

MUSTAFA KEMAL COŞKUN

Oturum Başkanı

ARZU ÇERKEZOĞLU

Krizle Karşı Emeğin Savunması

AYNUR ÖZUĞURLU

Kriz Karşısında Kadınlar ve Feminist Hareket

SUNGUR SAVRAN

Kapitalizmin Tarihi Krizi Türkiye'de

TANER TİMUR

Emperyalizm, Kriz ve Siyasal Rejimler

22 ARALIK 2018 CUMARTESİ 15:00

Kozyatağı Kültür Merkezi Konferans Salonu

Bayar Caddesi Buket Sokak No: 16 Kozyatağı Kadıköy

MÜLKİYE İKTİSADİ VE SOSYAL ARAŞTIRMALAR MERKEZİ
TÜRK SOSYAL BİLİMLER DERNEĞİ

MÜLKİYELİLER BİRLİĞİ İZMİR ŞUBESİ

MÜLKİYELİLER KRİZİ KONUŞUYOR

PROF. DR. HÜSNÜ ERKAN

Oturum Başkanı

PROF. DR. AYKUT Lenger

2018-2019 Krizinin Dinamikleri

DR. ERKİN BAŞER

Krizin Emekçi Sınıflar Üzerindeki Etkileri

PROF. DR. TURAN SUBAŞAT

Türkiye'nin İki Ekonomik Mucizesi ve Kriz

19 OCAK 2019 CUMARTESİ 14:00

Konak Belediyesi Türkan Saylan Kültür Merkezi

Kıbrıs Şehitleri Caddesi No: 12 Alsancak İzmir

Mülkiye Dergisi Yayın İlkeleri ve Yazım Kuralları

Mülkiye Dergisine gönderilecek yazıların daha önce yayımlanmış ya da başka bir dergide yayımlanmak üzere değerlendirme aşamasına girmiş olmaması gerekmektedir. Yazıların dergiye www.mulkiyederigi.org adresi üzerinden gönderilmesi gerekmektedir.

Mülkiye Dergisinde yayımlanan tüm yazıların sorumluluğu yazarına aittir. Gönderilen yazıların yayımlanması yayın kurulunun kararına bağlıdır. Dergide yayımlanan yazılara telif ücreti ödenmez. Yazılar yayımlanmasa da yazar(lar)ına iade edilmez. Dergide yayımlanan yazıların telif hakkı Mülkiye Dergisine aittir. Yayımlanmış yazının tamamının tekrar yayımlanması Mülkiye Dergisinin iznine bağlıdır. Mülkiye Dergisinde yayımlanan yazılardan kaynak belirtme koşuluyla alıntı yapmak serbesttir.

Mülkiye Dergisi, yılda dört kez yayımlanan ve çift kör hakemlik sistemine göre çalışan eleştirel bir sosyal bilimler dergisidir. Dergi, 2012 yılından itibaren COPE (*Committee on Publishing Ethics*) üyesidir. Bu nedenle, yazarlar ve dergide görev yapanlar COPE'un belirlemiş olduğu etik standartlarla bağlıdır. Söz konusu standartlara ilişkin detaylı bilgi dergimizin internet sitesinden ulaşılabilir.

Genel Kurallar

i. Tüm yazılar (makale, kitap eleştirisi, vb.), MS Word programında, Calibri karakterinde, 11 punto ve 1,5 aralıkla yazılmalıdır. Yazının kapak sayfasında sadece yazının başlığı, yazar(lar)ın ad(lar)ı ve kurum bilgileri yer almalıdır. Yazışmaların yapılacağı adres belirtilmeli ve yazar(lar)ın açık posta adres(ler)i yanında, varsa faks numarası ve elektronik posta adres(ler)i de verilmelidir. İkinci sayfada özet ve anahtar sözcükler bulunmalıdır.

ii. Genel yazım kuralları için Türk Dil Kurumu'nun internet sitesinde (www.tdk.org.tr) yayımlanmakta olan esaslar benimsenmelidir.

iii. Makaleler, özet, anahtar kelimeler, sonnotlar ve referanslar da dâhil olmak üzere 7000-12000 kelime; kitap eleştirileri 1000-3000 kelime; diğer yazılar (vaka incelemesi, etkinlik değerlendirmesi, yorum vb.) 3000-6000 kelime arasında olmalıdır.

iv. Makaleler için 300-400 kelimelik Türkçe ve 300-400 kelimelik İngilizce özet ile her iki dilde beşer anahtar sözcük hazırlanmalı, 10 punto ve tek aralıkla yazılmalıdır.

v. Yazılarda en fazla dört düzeyde başlık kullanılmalıdır. Bu başlıklar hiyerarşik olarak şu biçimde yazılmalıdır:

Birinci Düzey Altbaşlık	:	Xxxxxxxxxxxx	(İlk harfi büyük ve koyu)
İkinci Düzey Altbaşlık	:	<i>Xxxxxxxxxxxx</i>	(İlk harfi büyük ve italik)
Üçüncü Düzey Altbaşlık	:	i) Xxxxxxxxxxx	(i, ii, iii, vb. ile başlar)
Dördüncü Düzey Altbaşlık	:	- Xxxxxxxxxxx	(Tire işaretiyle başlar)

vi. Yazılarda, paragraf başı içeriden olmamalı, iki paragraf arasında bir satır boşluk bırakılmalıdır.

vii. Yazılarda, açıklama notu dipnot olarak değil sonnot biçiminde verilmelidir. Yazarların açıklama notu sayısını asgari düzeyde tutmaya özen göstermeleri beklenmektedir. Makalenin sonuna eklenecek sonnotlar, 10 punto ve tek aralık yazılmalı, iki sonnot arasında bir satır boşluk bırakılmalıdır.

viii. Yazılarda kullanılan grafik, fotoğraf, tablo vb. görseller, metin içerisinde uygun yerlere yerleştirilmelidir. Bu tür görseller Tablo1, Tablo2, Şekil1, Şekil2, Ek1, Ek2 biçiminde sıralanmalıdır.

ix. Kapak sayfası dışında, metin içerisinde yazar(lar)ın adı yer almamalıdır. Kaynakçada yazar(ar)ın kendi çalışmalarına referans verilmişse, yazar(lar)ın adı yerine yalnızca “Yazar” ifadesi yazılmalı ve yıl belirtilmeli, yazar(lar)ın çalışmalarına dair başka hiçbir bilgi (makale başlığı, kitap adı, vb.) yer almamalıdır. Yazar(lar)ın adı ayrıca Word formatındaki metnin ‘Özellikler’ seçeneğinden de silinmelidir (Bu seçeneğe Microsoft Word programının ‘Dosya’ bölümünden ulaşılabilir).

x. Alıntılar çift tırnak (“ ”), vurgulama için ise tek tırnak (‘ ’) kullanılmalıdır.

Referans Kuralları

Makalelerdeki referanslar Harvard sistemine göre yazılmalıdır. Buna göre;

i) Bir kaynağa genel olarak referans verilecekse ve yazarının adı metinde geçiyorsa, parantez içinde sadece eserin yayın yılı yer almalıdır.

Örnek: Özbek (1999) bu konuda daha eleştirel bir tutum sergilemektedir.

ii) Bir kaynağın belli bir sayfasına (veya sayfa aralığına) referans verilecekse ve yazarının soyadı metinde geçiyorsa, parantez içinde yayın yılı ve sayfa numarası/sayfa aralığı yer almalıdır.

Örnek: Sömürgecilikle emperyalizmi karşılaştıran Ferro (2002: 48) ...

iii) Bir kaynağın belli bir sayfasına (veya sayfa aralığına) referans verilecekse ve yazarın adı metinde geçmiyorsa, parantez içinde yazarın soyadı, yayın yılı ve sayfa numarası yer almalıdır.

Örnek: Savaşın örgütlenmesi, devletlerin karakterinde belli bir farklılaşma yaratmıştır (Tilly, 2005: 40-44).

iv) Birden çok yazarlı bir kaynağa atf yapılırken yazarların soyadları arasına “ve” konmalıdır. Şayet yazar sayısı üçten fazlaysa ilk yazarın soyadından sonra “vd.” yazılmalıdır.

Örnek: Komünist Manifesto’da da belirtildiği gibi (Marx ve Engels, 1998: 55), ...

Örnek: 20. yüzyıla ilişkin bir diğer önemli çalışmada (Best vd., 2006), ...

v) Bir konuda birden çok kaynağa aynı anda referans verilecekse, bu kaynakları ayırmak için “;” işareti kullanılmalıdır.

Örnek: Bismarck’ın kurduğu ittifaklar sistemi (Armaoğlu, 1975: 184-212; Ülman, 2002: 144-157) ...

vi) Bir yazarın aynı tarihli birden çok kaynağı kullanılmışsa, bu kaynakların yayın yıllarına bitişik olarak a, b, c ... harfleri konulmalıdır.

Örnek: Çetin Altan, son altı ay içinde bu konuyu üç kez ele almıştır (2012a; 2012b; 2012c).

vii) Bir yazarın farklı tarihli kaynaklarına aynı anda referans verilecekse bu kaynakların yayın yılları arasına virgül konulmalıdır.

Örnek: Osmanlı tarihiyle ilgili çalışmalarında Timur (1994, 1996, 1998), ...

viii) İkincil kaynağa referans verilecekse önce ikincil kaynağa ait bilgiler verilecek, bunun ardından "aktaran" ifadesi yazılarak ve aktaran kaynağa ait bilgiler belirtilecektir.

Örnek: 1983-1986 döneminde Fransa'nın Bask bölgesinde GAL tarafından yapılan eylemlerde, 10'u ETA'yla hiçbir bağı bulunmayan Fransız olmak üzere 27 kişi hayatını kaybetmiştir (Roller, 2002: 116 aktaran Aktoprak, 2010: 382)

ix) Bir kurumun yayınına referans verilecekse kurum adı, yayın yılı ve varsa sayfa numarası sırasıyla yazılmalıdır.

Örnek: Konuyla ilgili veriler (TÜİK, 2011: 7) ...

x) Süreli yayınlara referans,

- Köşe yazısı/makale: Yazarın soyadı, yılı ve sayfa numarası.

Örnek: Balyoz davasıyla ilgili eleştirilerin dile getirildiği bir yazıda (Çetinkaya, 2012: 5) ...

- Yazarı belli olmayan haber: Yayının adı (*italik*), tarihi ve varsa sayfa numarası.

Örnek: Düşürülen uçakla ilgili olarak ortaya atılan bazı iddialar (*The Economist*, 2012: 16) ...

xi) Elektronik kaynaklar:

- Bir internet sitesinde yazarı belli olmayan bir kaynağa verilecek referanslar sonnotlarda, Belgenin başlığı, (belge tarihi). İnternet adresi. Son erişim tarihi, GG/AA/YYYY biçiminde yazılmalıdır.

Örnek: The Monnet Plan. <http://www.cvce.eu/recherche/unit-content/-/unit/5cc6b004-33b7-4e44-b6db-f5f9e6c01023/4802c240-1497-4127-9b14-f7b6896d6fd9>. Son erişim tarihi, 15/10/2012.

- Süreli yayınlarda yazarı belli olan kaynağa referans: Yazarın soyadı ve yayın yılı.

Örnek: Balyoz davasıyla ilgili eleştirilerin dile getirildiği bir yazıda (Çetinkaya, 2012) ...

xii) Metin içerisinde yer alan alıntılarını kısaltmak için üç nokta şu şekilde kullanılmalıdır:

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin şu saptama yerindedir:

Devlet şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını... engellemek için "iş hayatı açısından çekici bir ortam" yaratmaya zorlanmaktadır. (Harvey, 1999: 195)

Örnek: Bu açıdan bakıldığında “paradoksal biçimde, köylü devriminin nihai zaferi... köylülüğün sonunu getirir” (Hardt ve Negri, 2004: 140).

xiii) Dört satırı geçecek alıntılar için bir satır atlanarak içeriden paragraf başı yapılmalı ve alıntı, tırnak içinde olmaksızın, 1 satır aralığında ve 10 punto büyüklüğünde yazılmalıdır.

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin şu saptama yerindedir:

Devlet şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını... engellemek için “iş hayatı açısından çekici bir ortam” yaratmaya zorlanmaktadır. (Harvey, 1999: 195)

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin Harvey (1999: 195) şu saptamayı yapmaktadır:

Devlet şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını... engellemek için “iş hayatı açısından çekici bir ortam” yaratmaya zorlanmaktadır.

xiv) Kişisel görüşmelere verilecek referanslar şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Bu konuya kuşkuyla yaklaştığını belirten Çelenk (Kişisel görüşme, 10.12.2012)...

Kaynakça Yazımı

Makalenin sonuna eklenecek Kaynakça, 10 punto, tek aralık ve Harvard sistemine göre yazılmalıdır. Buna göre;

i) Tüm kaynaklar, yazarların soyadlarına göre alfabetik olarak sıralanmalıdır.

ii) Yazarların soyadları, sadece baş harfleri büyük olacak şekilde yazılmalıdır.

iii) Bir yazarın birden çok eserinden yararlanılmışsa, yazarın adı her eser için yeniden yazılmalı ve sıralama eserlerin tarihlerine göre eskiden yeniye doğru yapılmalıdır.

iv) Kaynakça yazımı için gerekli olan bilgilerin eksik olması halinde aşağıdaki işaretler kullanılacaktır:

tarih yok	t.y.
basım yeri yok	y.y.
yayıncı yok	yay.y.

v) Kitap şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Kurlansky M (2005). *1968: The Year That Rocked The World*. London: Vintage.

Örnek: Marx K ve Engels F (1998). *Komünist Manifesto*. Çev. M Erdost, Ankara: Sol Yayınları.

Örnek: Oran B (der) (2001). *Türk Dış Politikası*. Cilt I, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

Örnek: Best A vd. (2008). *Uluslararası Siyasi Tarih: 20. Yüzyıl*. Çev. T U Bilge ve E Kurt, İstanbul: Yayın Odası.

vi) Derleme kitapta bölüm şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Ferrarotti F (1997). Bir Karşı Kültürün Doğuşu: Kropotkin'den Sakharov'a. İçinde: F Mayor ve A Forti (der), *Bilim ve İktidar*, Çev. M Küçük, Ankara: TÜBİTAK, 107-123.

Örnek: Akdevelioğlu A ve Kürkçüoğlu Ö (2001). Orta Doğu'yla İlişkiler. İçinde: B Oran (der), *Türk Dış Politikası*, Cilt I, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 357-369.

vii) Dergiden makale (söz konusu dergide aksi belirtilmedikçe) şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Okay M O (2003). Modernleşme ve Türk Modernleşmesinin İlk Dönemlerinden İnanç Krizlerinin Edebiyata Yansımaları. *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, 3, 53-64.

Örnek: Cooke P (1988). Modernity, Postmodernity and the City. *Theory, Culture and Society*, 5(2-3), 475-492.

Örnek: Türel O (2011). 2011 Yazında Orta Doğu'yu Düşünürken. *Mülkiye Dergisi*, 35(3), 9-60.

viii) Tez şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Albayrak Ö (2003). Refah İktisadının Teorik Temelleri: Piyasa Refah İlişkisi. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi.

ix) Süreli yayınlar şu şekilde yazılmalıdır:

- Yazarı belli olan haber/köşe yazısının yazımı

Örnek: Zeyrek D (2012). Savaş Değil Barış. *Radikal*, 19 Ekim, 7.

- Yazarı belli olmayan haber şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: *Radikal* (19/10/2012). Yüksekova'da bir okul kundaklandı. 12.

x) İnternet kaynakları şu şekilde yazılmalıdır:

- Süreli yayında yazarı belli olan haber/köşe yazısının yazımı

Örnek: Zeyrek D (2012). Savaş Değil Barış. *Radikal*, 19 Ekim. Son erişim tarihi, 21/10/2012.

- Süreli yayında yazarı belli olmayan haber şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: *Radikal* (19/10/2012). Yüksekova'da bir okul kundaklandı. Son erişim tarihi, 21/10/2012.

- Yazarı belli olmayan kaynakların yazımı

Belgenin başlığı. internet adresi. Son erişim tarihi, GG/AA/YYYY.

Örnek: The Monnet Plan. <http://www.cvce.eu/recherche/unit-content/-/unit/5cc6b004-33b7-4e44-b6db-f5f9e6c01023/4802c240-1497-4127-9b14-f7b6896d6fd9>. Son erişim tarihi, 15.10.2012.

- Yazarı belli olan kaynakların yazımı

Yazarın soyadından sonra adının baş harfi (varsa tarih). Belgenin başlığı. internet adresi. Son erişim tarihi, GG/AA/YYYY.

Örnek: Chomsky N (06.10.2012), Issues That Obama and Romney Avoid. <http://www.zcommunications.org/issues-that-obama-and-romney-avoid-by-noam-chomsky>. Son erişim tarihi, 19.10.2012.

x) Kurum raporu şu şekilde yazılmalıdır:

Kurum adının kısaltması (Kurumun tam adı) (belge tarihi). Belgenin başlığı. Yayın yeri: Kurum adı/yayıncı.

Örnek: TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) (2011). İstatistiklerle Türkiye 2011. Ankara: TÜİK.

xi) Kişisel görüşme şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Taner Timur'la kişisel görüşme, 27.09.2012.

xii) Yazı içinde referans verilen ikincil kaynaklar Kaynakça içinde gösterilmemelidir.